શેઠ કાલિદાસ વીરજી-સ્મારક-ગ્રંથમાળા : પુષ્પ ૧

શ્રી પ્રતિક્રમણસૂત્ર

પ્રબોધ-ટીકા

[અષ્ટાંગ-વિવરણ]

ભાગ પહેલો

[સૂત્ર ૧ થી ૨૪]

લેખક :

ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

પ્રયોજક :

અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી. એ.

સંશોધકો :

પંન્યાસ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીગણી
પંન્યાસ શ્રી ધુરંધરવિજયજીગણી
પંડિત શ્રી લાલચંદ ભ. ગાંધી

પ્રકાશક :

જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

વિલેપારલે : મુંબઈ ૨૪.

પ્રકાશક:
ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
મંત્રી:
જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ,
જ્યોત, ઇરલા બ્રિજ, ઘોડબંદર રોડ.
વિલેપારલે, મુંબઈ ૨૪.

પહેલી આવૃત્તિ:
મૂલ્ય રૂપિયા પાંચ
વિ. સં. ૨૦૦૭

મુદ્રક:
રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ,
વ્યવસ્થાપક, સાધના પ્રેસ,
રાવપુરા, વડોદરા.

વિષયાનુક્રમ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૧. પ્રાતઃકાલે, સંધ્યાકાલે, પક્ષના અંતે, ચાતુર્માસના અંતે અને સંવત્સરના અંતે, એમ પાંચ વિવિધ સમયે જેનું અનુષ્ઠાન ઉચિત અને અવશ્ય-કરણીય મનાયેલું છે, તે "ષડાવશ્યકની ક્રિયા" જૈન સમાજમાં "**પ્રતિક્રમણ**"ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. તેનાં અંગે ગદ્ય અને પદ્ય-સ્વરૂપે અર્ધમાગધી પ્રાકૃત આદિ ભાષામાં જે સૂત્રો બોલવામાં આવે છે, તેનું નામ "**પ્રતિક્રમણ સૂત્ર**".

૨. આ સૂત્રસંગ્રહ મુખ્યત્વે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના પ્રતિક્રમણને લગતો છે, પરંતુ સાધુ-સાધ્વીની અને શ્રાવક-શ્રાવિકાની પ્રતિક્રમણની ક્રિયાઓમાં ઘણાં સૂત્રો સમાન છે અને થોડાં જ સૂત્રો જુદાં છે; એટલે તેનું નામ શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણ સૂત્રને બદલે માત્ર "**પ્રતિક્રમણ સૂત્ર**" રાખેલું છે.

૩. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા સામાન્ય કે લૌકિક નથી, પરંતુ અ-સામાન્ય કે લોકોત્તર છે. તેથી જ તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરવામાં તે નિમિત્તભૂત છે અને ભાવના ઉચિત અનુસંધાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો ગમે તેવાં કઠિન કર્મોમાંથી પણ શીઘ્ર મુક્તિ અપાવે છે. કહ્યું છે કે—

> "आवस्सएण एएण, सावओ जइ वि बहुरओ होइ ।
> दुक्खाणमंतकिरिअं, काही अचिरेण कालेण ॥"

"જો કે શ્રાવક કર્મથી બહુ રત—બહુ ખરડાયેલો હોય તોપણ આ "આવશ્યકો" વડે તે બહુ ટૂંક સમયમાં દુઃખોનો અંત કરે છે."

૪. આ લોકોત્તર અને ભવ્ય ક્રિયામાં જે સૂત્રો બોલાય છે, તે સામાન્ય કોટિનાં નથી પણ અધ્યાત્મ અને યોગના ગૂઢ રહસ્યોથી

ભરેલાં છે અને જીવનની સર્વ ફૂટ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરનારાં છે. તેથી આ સૂત્રોનાં મનનચિંતન-સંપાદન-પ્રકાશન તથા પ્રચાર માટે પ્રબલ પુરુષાર્થ થવાની જરૂર છે.

૫. આ બાબતમાં દીર્ઘ અનુભવને અંતે અમને જણાયું કે તેનું સંપાદન-પ્રકાશન જો નીચેની રીતે થાય તો તેનાં ગૂઢ રહસ્યો બહાર આવે અને તેનાં ચિંતન-મનનથી આ ભવ્ય ક્રિયા પ્રત્યે પૂર્ણ સદ્‌ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેના અનુષ્ઠાનમાં દિનપ્રતિદિન અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી જાય:—

(૧) સૂત્રોના પાઠની બરાબર શુદ્ધિ કરવી.

(૨) સૂત્રનાં નામોનો નિયત ક્રમ પ્રકાશિત કરવો.

(૩) પદ્યરૂપ સૂત્રો પદ્યરૂપે અને ગદ્યરૂપ સૂત્રો ગદ્યરૂપે છાપવા.

(૪) ગદ્યરૂપ સૂત્રોમાં સંહિતાનો ખ્યાલ કરીને પંક્તિઓ તથા વિરામચિહ્નો મૂકવાં.

(૫) પ્રાચીન ટીકાઓને આધારે સંસ્કૃત છાયા તૈયાર કરવી.

(૬) શબ્દોના અર્થનો વિચાર ઊંડાણથી કરવો.

(૭) અર્થનિર્ણય માટે યોગ્ય વિવેચન કરવું.

(૮) અર્થસંકલના નવેસરથી કરવી.

(૯) સૂત્રોની રચનામાં રહેલા ભાવોનો સળંગ પરિચય આપવો.

(૧૦) તેનાં આધારસ્થાનો વિષે બની શકે તેટલો પ્રામાણિક નિર્દેશ કરવો.

(૧૧) આ વિષયમાં પૂર્વાચાર્યોએ જે વિશાળ સાહિત્યની રચના કરી છે, તેનો બને તેટલો ઉપયોગ કરવો.

(૧૨) પ્રકાશન બને તેટલું સુંદર અને અદ્યતન પદ્ધતિએ કરવું.

૬. આ આવશ્યકતાને ખ્યાલમાં રાખીને સને ૧૯૪૮ના ઓક્ટોબર માસમાં (૧) મૂલ પાઠ, (૨) સંસ્કૃત છાયા, (૩) ગુજરાતી છાયા, (૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, (૫) અર્થનિર્ણય, (૬) અર્થસંકલના, (૭) સૂત્રપરિચય અને (૮) આધારસ્થાન, એ આઠ અંગના વિવરણપૂર્વક "**પ્રબોધટીકા**" તૈયાર કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને તે મુજબ તરત જ કામ ચાલુ કરી દેવામાં આવ્યું. '**અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી**' અલગ આપવામાં આવી છે.

૭. આવી ટીકા તૈયાર કરવા માટે અનેક ગ્રંથોની જરૂર પડે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે તે માટે એક ખાસ ગ્રંથાલય તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેનાં ગ્રંથોની સંખ્યા વધતી વધતી આજે લગભગ ૧૨૦૦ સુધી પહોંચી છે. આમાંના જે ગ્રંથો સાક્ષી તરીકે કે ખાસ આધારરૂપે લેવાયાં છે, તેની નોંધ '**આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી**'માં આપવામાં આવી છે.

૮. આ કાર્ય માટે મુદ્રિત પુસ્તકો ઉપરાંત હસ્તલિખિત પોથીઓ જોવાની આવશ્યકતા લાગતાં નીચેના જ્ઞાનભંડારોની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી :—

(૧) શ્રીઆત્મરામજી જૈન જ્ઞાનમંદિર—વડોદરા.
(જેમાં પ્રવર્ત્તક શ્રીકાંતિવિજયજી તથા શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજીનો શાસ્ત્રસંગ્રહ સામેલ છે.)

(૨) પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર—વડોદરા.

(૩) ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ—પૂના.

(૪) શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર—અમદાવાદ.

(૫) ડેલાનો ઉપાશ્રય—અમદાવાદ.
(૬) જૈનાનંદ પુસ્તકાલય—સૂરત.
(૭) શ્રી જૈન સાહિત્યમંદિર—પાલીતાણા.
(૮) શ્રી જૈન આત્માનંદસભા—ભાવનગર.
(૯) અભય જૈન જ્ઞાન-પુસ્તકાલય—બિકાનેર.
(૧૦) શ્રી જિનભદ્ર જૈન જ્ઞાનભંડાર—જેસલમેર.

આ ભંડારના વ્યવસ્થાપકોએ, અમારે જે જે પોથીઓની જરૂર હતી, તેનો ઉપયોગ ઘણી ખુશીથી કરવા દીધો તથા અમારું કાર્ય પૂરું થતાં સુધી તે અમારી પાસે રાખવાની પણ છૂટ આપી, તે માટે અમો તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

આ પોથીઓ પૈકીની જે પોથીઓનો ઉપયોગ પાઠ-નિર્ણયમાં તથા અર્થ-નિર્ણયમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેની યાદી '**ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ**' તરીકે આપવામાં આવી છે.

૯. **સૂત્રોના ઉચ્ચારમાં** એકવાક્યતા જળવાઈ રહે તે માટે બને ત્યાં સુધી મૂલપાઠો જાળવી રાખ્યા છે, પરંતુ જ્યાં તે પાઠો અશુદ્ધ માલૂમ પડ્યા છે, ત્યાં તેની શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે. જેમ કે '**જગ-ચિંતામણિ ચૈત્યવંદન.**'

૧૦ સૂત્રોની **સંસ્કૃત છાયામાં** શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક ટીકા, શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત લલિત-વિસ્તરા ચૈત્યવંદન-વૃત્તિ, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ-વિવરણ અને વંદારુવૃત્તિ વગેરેનો બને તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે અને જે સૂત્ર પર કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યની સંસ્કૃત છાયા ઉપલબ્ધ ન હતી, ત્યાં ભાષા અને અર્થના ધોરણે તેની સ્વતંત્ર રચના કરી છે. જેમ કે '**પંચિંદિય-સૂત્ર.**' છાયામાં બધાં પદો સંધિ વિના જ મૂકેલાં છે; જેથી પાઠકને તેનો અર્થ સમજવામાં સરળતા પડે.

૧૧. સૂત્રોના અર્થનો પ્રથમદર્શી સામાન્ય ખ્યાલ આવી જાય, તે માટે સંસ્કૃત છાયા પછી **ગુજરાતી છાયા** આપી છે, તેમાં સૂત્રના મૂળ ક્રમને જ જાળવી રાખ્યો છે અને જ્યાં વધારાના શબ્દો મૂકવા પડ્યા છે ત્યાં તેને કૌંસમાં દર્શાવ્યા છે. જેમ કે—'मिच्छा मि दुक्कडं'—'મિથ્યા (હો) મારું દુષ્કૃત્ય.'

૧૨. **સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ**માં શબ્દસ્પર્શી અર્થનું વિવરણ કરેલું છે અને જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં તેની વ્યુત્પત્તિ તથા ટીકાકારોનાં પ્રમાણો પણ આપેલાં છે. 'चउविह-कसाय मुक्को,' 'पंचसमिओ,' 'तिगुत्तो' વગેરે શબ્દો પરનું વિવરણ જોવાથી એ વાતનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે.

૧૩. **અર્થ-નિર્ણય**માં મુખ્યત્વે પારિભાષિક અર્થો આપ્યા છે અને તેમાં પરંપરા કે સંપ્રદાયની માન્યતાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત જરૂર લાગી ત્યાં કાલ અને ક્ષેત્રના સંબંધથી પણ યોગ્ય પરિચયો આપવામાં આવ્યા છે. જેમ કે 'रिसह सत्तुंजि' 'उज्जिंति पहु नेमिजिण' 'सचउर मंडण,' 'महुरि पास दुहदुरिअखंडण.'

આ બંને અર્થવિભાગોમાંથી પાઠકોને સૂત્રગત શબ્દો અને તેની વિશિષ્ટ યોજનાથી આવિર્ભૂત થતા ભાવોનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે.

૧૪. અર્થ-વિભાગ પૂરો થયા પછી **અર્થ-સંકલના** આપવામાં આવી છે. તેમાં જે સરળતા અને સ્પષ્ટતા લાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે, તેનો ખ્યાલ '**તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર**,' '**કરેમિ ભંતે સૂત્ર**' તથા '**પુક્ખરવર સૂત્ર**' આદિનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી આવી શકશે.

૧૫. **સૂત્રપરિચય**માં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલા ભાવોનું વિશિષ્ટ દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરતાં કેટલાક સ્થળે

અન્ય દર્શનકારોના મતની તુલના પણ કરેલી છે. તે ઉપરાંત સૂત્રનું નામકરણ, સૂત્રશૈલીની વિશિષ્ટતા અને સૂત્ર પર રચાયેલા સાહિત્યનો પરિચય પણ આ જ અંગમાં આપેલો છે.

૧૬. આ સૂત્રોનો નિર્દેશ આપણા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ક્યાં ક્યાં મળે છે, તે **આધાર-સ્થાન**માં દર્શાવ્યું છે.

૧૭. **સૂત્રોનાં નામમાં એકવાક્યતા** લાવવા માટે પહેલું **પ્રાકૃત** નામ આપ્યું છે અને તે તે નામો ક્યાં વપરાયેલાં છે તે અર્થ-નિર્ણયના પ્રારંભમાં જ જણાવેલું છે. તે પછી **સંસ્કૃત** નામ આપ્યું છે; જે મોટા ભાગે પ્રાકૃત-નામની કે તેના પર્યાય-નામની જ છાયા છે. આમ છતાં કેટલાંક નામો નવીન પણ મૂકવા પડ્યાં છે અને તેમાં પ. પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રીમદ્ આનંદસાગર સૂરીશ્વરજીએ સંપાદિત કરેલું '**षडावश्यक सूत्राणि**' વિશેષ ઉપયોગી થયું છે. ત્યાર પછી **ગુજરાતી** નામ આપ્યું છે, જે નિત્ય વપરાશમાં છે.

૧૮. "**પ્રબોધટીકા**" ત્રણ વિભાગમાં પ્રકટ થાય તેવી યોજના છે. તે પૈકીના આ **પહેલા ભાગમાં** ૧ થી ૨૪ સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં નિત્યોપયોગી સામાયિક અને ચૈત્યવંદનનો ભાગ પૂરેપૂરો આવી જાય છે. આ સૂત્રો ઉપરાંત આ ભાગમાં (૧) સામાયિક લેવાનો વિધિ, (૨) સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૩) સામાયિક પારવાનો વિધિ, (૪) સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ, (૫) મુહપત્તી-પડિલેહણનો વિધિ, (૬) ચૈત્યવંદનનો વિધિ, (૭) ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ અને (૮) પૂજાની પરિભાષા એ આઠ બાબતો આપવામાં આવી છે, જેથી તે તે ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરવા ઇચ્છનાર સમજ અને શુદ્ધિપૂર્વક કરી શકે.

૧૯. આ વિષયો પૂરા થયા પછી "**કિંચિદ્વક્તવ્ય**" **સાથે** "**પાંચ પરિશિષ્ટો**" આપવામાં આવ્યા છે, જેમાંનું પહેલું પરિશિષ્ટ

'ષડાવશ્યક' વિષેનું છે. આ પરિશિષ્ટમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર તથા ચઉસરણ પયન્નામાંથી ષડાવશ્યકને લગતાં સૂત્રો અર્થ સાથે આપવામાં આવ્યા છે, જેથી વાચકને તેની પ્રામાણિકતાસંબંધી યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે. બીજું પરિશિષ્ટ **'સામાયિકની સાધના'** નામનું છે, જેમાં 'સામાયિક એ શું છે તથા તેની સાધના કેવી રીતે કરવી જોઈએ?' તે સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. ત્રીજું પરિશિષ્ટ **'ચતુર્વિંશતિ રહસ્ય'** નામનું છે, તેમાં 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ એ શું છે તથા તેમાં કેવું ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે?' તે વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં દર્શાવેલા સ્તવનના વિભાગો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ચોથું પરિશિષ્ટ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા અતિમનનીય ઓગણીસ પંચાશકો પૈકીનું ત્રીજું પંચાશક છે, જેનો મુખ્ય વિષય **'જૈનચૈત્યનો વંદન વિધિ'** છે. આ આખું પંચાશક મૂળ શ્લોક, ભાષાંતર તથા જરૂરી સ્પષ્ટીકરણ સાથે આપવામાં આવ્યું છે, તેથી પાઠકોને ચૈત્યવંદનની ગંભીરતા સમજાશે અને તેની પાછળ રહેલી અત્યુત્તમ યોજનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે. પાંચમું પરિશિષ્ટ **'ધર્મોપકરણો'** નામનું છે, જેમાં (૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) મુહપત્તી, (૩) જપમાલિકા (નોકારવાળી) અને (૪) દંડપ્રોંછણક-રજોહરણ-ચરવળો' એ ચાર ઉપકરણોના શાસ્ત્રીય પ્રમાણોનો સંગ્રહ આપેલો છે. આ પરિશિષ્ટોનું અધ્યયન કરનાર સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં રહેલી અનુપમ યોગસાધના તથા અપૂર્વ આધ્યાત્મિકતાનો ખ્યાલ સારી રીતે મેળવી શકશે.

૨૦. આ ટીકામાં જે વિશિષ્ટ શબ્દો વપરાયેલા છે અને જે વિવિધ વિષયો ચર્ચાયેલા છે તેનો સળંગ ખ્યાલ પરિશિષ્ટો પછી આપવામાં આવેલી **'શબ્દ-વિષય-સૂચિ'** પરથી આવી શકશે.

આશરે હજાર શબ્દોની આ અનુક્રમણિકા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર

અને જૈન ધર્મનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટેના એક સંક્ષિપ્ત કોષની ગરજ સારે તેવી છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

૨૧. છેવટે '**વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા**' આપવામાં આવી છે, જેમાંનો '**વ્યક્તિવિશેષ**' ભાગ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને '**સ્થાનવિશેષ**' ભાગ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. આશા છે કે તે વિષયના જિજ્ઞાસુ પાઠકોને તે રસદાયક પુરવાર થશે.

૨૨. ગ્રંથો અંગેની '**સંકેતસૂચિ**' તથા '**શુદ્ધિપત્રક**' પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં આપી દીધેલ છે, તેનો કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની ભલામણ છે.

૨૩. પ્રબોધટીકાનું લખાણ આ સ્વરૂપે તૈયાર કરવામાં સહુથી વધારે સહાય પૂર્વાચાર્યોકૃત ટીકાઓની મળી છે; તેમાંયે શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ રચેલી આવશ્યક નિર્યુક્તિ, શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, શ્રીજિનદાસગણી મહત્તરની આવશ્યક ચૂર્ણી, શ્રી-હરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક ટીકા, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ વિવરણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે; તેથી એ સર્વે આચાર્યોનો અને તેમના સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરનાર શ્રમણો અને શ્રાવકોનો આભાર માનીએ છીએ.

૨૪. નીચેના મહાનુભાવોએ અગત્યનો ફાળો આપેલો છે, તે માટે તેમનો હાર્દિક આભાર માનવામાં આવે છે :—

શેઠ શ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશી, બી. એ., જેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના ખાસ અભ્યાસી ઉપરાંત યોગના વિષયોમાં રસ લે છે, તેમણે આ લખાણને ખૂબ પરિશ્રમથી તપાસ્યું છે, સુધાર્યું છે, ફરી સુધાર્યું છે અને તેમાં કોઈ ક્ષતિ રહી ન જાય તે માટે પુષ્કળ કાળજી રાખી છે; તેમજ તેના અંગે ખર્ચ કરવામાં જરા યે સંકોચ રાખ્યો

નથી. તેમણે આ પ્રકાશનમાં દાખવેલા 'રસ, પરિશ્રમ અને કાળજી' દરેકને માટે અનુકરણીય છે.

પંડિતશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી, જેઓ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં જૈન પંડિત તરીકે કામ કરે છે અને પ્રાકૃત ભાષાઓના નિષ્ણાત તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યા છે, તેમણે આ લખાણને સાદ્યંત તપાસી આપ્યું છે અને યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરેલું છે. તે ઉપરાંત આ ગ્રંથના પત્રશોધનમાં પણ તેમણે સુંદર ફાળો આપેલો છે.

પંન્યાસ મહારાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણી, જેઓ જૈનદર્શનના પરમ અભ્યાસી ઉપરાંત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાના પરમ જ્ઞાતા છે તથા ન્યાયના વિષયમાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે, તેમણે આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજીની નિશ્રામાં રહીને આ લખાણને સાદ્યંત તપાસ્યું છે અને યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરેલું છે. વળી પોતાના અનેક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આ ગ્રંથનો ઉપોદ્‌ઘાત લખી આપવામાં પણ સુંદર સહકાર આપેલો છે.

પંન્યાસ મહારાજ શ્રીભદ્રંકર વિજયજી ગણી, જેઓ જૈન તેમજ જૈનેતર દર્શનોના ખાસ અભ્યાસી છે, યોગ અને અધ્યાત્મના વિષયમાં નિષ્ણાત છે તથા જેમણે આવશ્યક નિર્યુક્તિ અને હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરજીના ગ્રંથોનું ઊંડું મનન કરેલું છે, તેમણે આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીવિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજીની નિશ્રામાં રહીને આ લખાણને સાદ્યંત તપાસી યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધિત કરી આપેલું છે, તેમજ પોતાના અનેક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આ ગ્રંથનો વિસ્તૃત ઉપોદ્‌ઘાત લખી આપવામાં ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવેલો છે.

વિદ્વદ્રત્ન મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી, જેઓ જૈન સાહિત્યના પરમ અભ્યાસી છે તથા ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થામાં અતિ નિપુણતા ધરાવે છે, તેમણે વડોદરા, અમદાવાદ અને જેસલમેર ખાતેની તેમની સ્થિરતા દરમિયાન અમોને અગત્યની સૂચનાઓ તથા જોઈતી પોથીઓ આપીને વિશિષ્ટ માર્ગદર્શન આપેલું છે.

૨૫. તે ઉપરાંત અનેક આચાર્યો, મુનિવરો અને ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં અમને એક યા બીજા પ્રકારે સહાય આપી છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

૨૬. આ ગ્રંથને બને તેટલો શુદ્ધ અને સુંદર રીતે છાપી આપવા માટે સાધના પ્રેસના વ્યવસ્થાપક શ્રી. રમણલાલ પટેલનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

૨૭. **પ્રબોધટીકાના બીજા ભાગમાં** 'भगवानहं' સૂત્ર ૨૫ થી લઈને 'भरहेसर सज्झाओ' સૂત્ર ૪૪ સુધીનાં ૨૦ સૂત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તમામ લખાણ આજ ઢબે તૈયાર થઈ ગયું છે અને શેઠશ્રી અમૃતલાલ કાલિદાસ દોશીએ, પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ, પંન્યાસ મહારાજ શ્રીધુરંધરવિજયજી-ગણીએ તથા પંન્યાસ મહારાજ શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીગણીએ તેનું યથાશક્તિ-યથામતિ સંશોધન કરેલું છે, એટલે તેના મુદ્રણકામની શરૂઆત કરી દેવામાં આવી છે.

૨૮. **પ્રબોધટીકાના ત્રીજા ભાગમાં** બાકીનાં સૂત્રો, પ્રતિ-ક્રમણની વિધિઓ તથા સ્મરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ભાગનું લખાણ તૈયાર કરવા માટે વિપુલ સાહિત્યસામગ્રી એકઠી કરવામાં આવી છે અને તેનું સંશોધન પણ સ્વીકૃત ધોરણે જ થશે. અમે

આશા રાખીએ છીએ કે આ બંને ભાગો આવતા વર્ષમાં પાઠકોના હાથમાં આવી જશે.

૨૯. પ્રબોધટીકાનો પહેલો ભાગ '**શેઠ કાલિદાસ વીરજી સ્મારક ગ્રંથમાલા**'ના પહેલા પુષ્પ તરીકે પ્રકટ થાય છે અને બીજા ભાગો પણ આ જ ગ્રંથમાળામાં ઉત્તરોત્તર પ્રકટ થશે. તેના સઘળા ખર્ચની વ્યવસ્થા જામનગરનિવાસી સદ્‌ગત શેઠશ્રી કાલિદાસ વીરજીના વિધવા બાઈ સંતોકબાઈએ કરેલા '**શેઠ હીરાલાલ કાલિદાસ દોશી જૈન ટ્રસ્ટ**'ના બંધારણની રૂએ '**જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ**'ને માટે નિયત થયેલી રકમમાંથી કરવામાં આવી છે. તે માટે પૂજ્ય માતુશ્રી સંતોકબાઈ, તેમના સુપુત્ર શેઠશ્રી અમૃતલાલભાઈ અને એ ટ્રસ્ટની વ્યવસ્થા કરનાર અજીત ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કંપની લિ. જામનગરના ડાયરેક્ટરોનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

૩૦. **પ્રબોધટીકાનું આ પ્રકાશન**—(૧) પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીઓને આવશ્યક સૂત્રની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી નીવડશે; (૨) શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને આવશ્યક ક્રિયામાં રસ પેદા કરશે; (૩) પાઠશાળાના શિક્ષકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં ઉપયોગી ભોમિયાની ગરજ સારશે; (૪) જેઓ વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી વિભૂષિત છે, પણ ધાર્મિક શિક્ષણનાં સંસ્કારો પામેલા નથી, તેમને ધાર્મિક વિષયમાં રસ પેદા કરશે; (૫) જેઓ છાત્રાલયો, શાળાઓ તથા વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેમને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થશે; અને (૬) જેઓ જૈનધર્મના આચાર-વિચારનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છે છે, તેમને રસતૃપ્તિ સાથે આવશ્યક જ્ઞાન આપશે, એમ અમારું માનવું છે.

૩૧. આ ટીકાના પ્રકાશનથી જો પાઠકોને જૈનધર્મના સુવિહિત અનુષ્ઠાનોમાં રસ ઉત્પન્ન થશે અને તેમાં સમજપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ થવા

લાગશે તો અમારો પ્રયાસ સાર્થક થયો છે, એમ માનીશું અને આવી જ બીજી કૃતિઓ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૩૨. આ ગ્રંથના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં અજ્ઞાન, મોહ અને પ્રમાદાદિ દોષોથી જે કંઈ ત્રુટિઓ રહી જવા પામી હોય, તે માટે અમો ખરા અંતઃકરણથી ચતુર્વિધ સંઘની ક્ષમા માગીએ છીએ અને બહુશ્રુતોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેમણે અમારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ગ્રંથમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓનું સંશોધન કરવું અને તે અમને ઉદાર ભાવે લખી જણાવવું, જેથી આ ગ્રંથની બીજી અવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારો-વધારો થઈ શકે.

૩૩. આ ગ્રંથની જોડણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશની ચોથી આવૃત્તિ મુજબ રાખેલી છે.

૩૪. છેવટે, જૈન આચાર તથા જૈનસાહિત્યના વિકાસ અને પ્રચારમાં ચતુર્વિધ સંઘ ખૂબ જ રસ લેતો થાય, એવી મંગલ કામના સાથે વિરમીએ છીએ.

'જ્યોત,' ઇરલા બ્રિજ,
ઘોડબંદર રોડ,
વિલેપારલે, મુંબઈ ૨૪.
તા. ૧૪-૫-'૫૧.

સેવક
ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
મંત્રી,
જૈન-સાહિત્ય-વિકાસ-મંડળ

અષ્ટાંગ-વિવરણની સામાન્ય સમજૂતી.

પહેલું અંગ-મૂલપાઠ

આ અંગમાં પરંપરાથી નિર્ણીત થયેલો તથા વિવિધ પોથીઓના આધારે શુદ્ધ કરેલો પાઠ આપેલો છે.

બીજું અંગ-સંસ્કૃત છાયા

આ અંગમાં સમજવાની સરળતા ખાતર મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે સંધિ કર્યા વિનાનાં સંસ્કૃત પદો આપેલાં છે.

ત્રીજું અંગ-ગુજરાતી છાયા

આ અંગમાં મૂલપાઠના ક્રમ પ્રમાણે ગુજરાતી પદો આપેલાં છે.

ચોથું અંગ-સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

આ અંગમાં વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાના ધોરણે દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થો આપેલા છે.

પાંચમું અંગ-અર્થ-નિર્ણય.

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે થતો પદો અને વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય જણાવેલો છે.

છઠ્ઠું અંગ-અર્થ-સંકલના

આ અંગમાં પરંપરા, પરિભાષા અને સંકેત વડે નિર્ણીત થયેલા અર્થની સંકલના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં આપેલી છે.

સાતમું અંગ-સૂત્ર-પરિચય

આ અંગમાં સૂત્રની અંતર્ગત રહેલો ભાવ તથા તેની રચના અંગેનું મહત્ત્વ દર્શાવેલું છે.

આઠમું અંગ-આધાર-સ્થાન

આ અંગમાં પાઠનો મૂળ આધાર કયા સૂત્ર, સિદ્ધાંત કે માન્ય ગ્રન્થોમાં મળે છે, તે જણાવેલું છે.

આધારભૂત ગ્રન્થોની યાદી

[પ્રથમ ગ્રન્થનું નામ આપેલું છે, તેની સામે કર્તાનું નામ દર્શાવેલું છે તથા બીજી પંક્તિમાં તે ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરનાર સંસ્થાનું નામ અને પ્રકાશન-વર્ષ વિ. સં. (વિક્રમ સંવત), વીર સં. (વીર સંવત) કે ઈ. સ. માં દર્શાવેલું છે.]

૧ **અર્થકલ્પલતાટીકા** — શ્રીજિનપ્રભસૂરિ

૨ **શ્રીમદન્તકૃદ્દશાનુત્તરોપપાતિકદશાવિપાકશ્રુતાનિ** — શ્રીસુધર્માસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. (વિવરણ-અભયદેવસૂરિ) વિ. સં. ૧૯૭૬

૩ **અનુયોગદ્વારસૂત્ર**
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત.

૪ **અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ** — શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર
શ્રીઋષભદાસજી કેશરીમલજી, જૈન શ્વે. સંસ્થા, ઈ. સ. ૧૯૨૮

૫ **આચારાંગસૂત્ર ભાગ ૧-૨** — શ્રીસુધર્માસ્વામી (વૃત્તિ-શિલાંકાચાર્ય)
શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્યપ્રચારક સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૯૧

૬ **આચારાંગનિર્યુક્તિ ભાગ ૧-૨** — શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી
શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ, સુરત.

૭ **આચાર-દિનકર ભાગ-૧-૨.** — શ્રી વર્ધમાનસૂરિ
શ્રી ખરતરગચ્છ ગ્રન્થમાળા. વિ. સં. ૧૯૭૮-૭૯

૮ આવશ્યકસૂત્રમૂળ—સુધર્માસ્વામી; નિર્યુક્તિ-શ્રી ભદ્રબાહુ-સ્વામી; ટીકા—શ્રીહરિભદ્રસૂરિ

શ્રી આગમોદય સમિતિ. વિ. સં. ૧૯૭૨-૭૩

૯ આવશ્યકચૂર્ણિ — શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર

શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી, શ્વે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સ. ૧૯૮૬

૧૦ આવશ્યકટીકા — શ્રી મલયગિરિજી

શ્રી આગમોદય સમિતિ. વિ. સં. ૧૯૮૪

૧૧ ઓઘનિર્યુક્તિ — શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. (વૃત્તિ-દ્રોણાચાર્ય) વિ. સં. ૧૯૭૫

૧૨ ઔપપાતિક સૂત્ર — શ્રીસુધર્માસ્વામી (દ્રોણાચાર્યશોધિત વૃત્તિ)

પં. ભૂરાલાલ કાળીદાસ, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૪

૧૩ કર્મગ્રન્થ. ભાગ ૧ થી ૬ — શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ

શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તકપ્રચારક મંડળ, આગ્રા.

૧૪ કલ્પસૂત્ર (બારસાસૂત્ર-સચિત્ર) — શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી

શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૯

૧૫ કાવ્યાનુશાસન — શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય

૧૬ ગુર્જર સાહિત્યસંગ્રહ, ભાગ ૧ — શ્રી યશોવિજયજી (પંચપરમેષ્ટિ ગીતા)

બાલચંદ ગોપાળજી, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૯૨

૧૭ ચતુઃશરણાદિમરણસમાધ્યન્તપ્રકરણ પ્રકીર્ણદશકમ્ (છાયાયુતં)—શ્રુત સ્થવિર

શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૩

૧૮ **ચેઇયવંદણ મહાભાસ** — શ્રી શાન્ત્યાચાર્ય
શ્રી આત્માનંદ જૈનસભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૭

૧૯ **ચૈત્યવંદન-કુલકવૃત્તિ** — શ્રી જિનકુશલસૂરિ
શ્રી જિનદત્તસૂરિ પુસ્તકભંડાર, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૬

૨૦ **જિનરત્નકોશ** ભાગ ૧. — હરિદામોદર વેલણકર, એમ. એ.
શ્રી ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટયુટ પૂના, ઈ. સ. ૧૯૪૪

૨૧ **જીવવિચાર** (પ્રકરણ) — શ્રીશાન્તિસૂરિ
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૬૨

૨૨ **શ્રી જીવાજીવાભિગમ-**ઉપાંગ — (વિવરણ-મલયગિરિજી)
દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૫

૨૩ **જૈન તત્ત્વાદર્શ**—ઉત્તરાર્ધ — શ્રીવિજયાનંદસૂરિ
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (પંજાબ) વિ. સં. ૧૯૯૨

૨૪ **જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ભાગ ૧-૨** — શ્રી સુધર્માસ્વામી
(વૃત્તિ-શ્રી શાન્તિચન્દ્ર)
દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૬

૨૫ **જ્ઞાતધર્મકથા** — શ્રી સુધર્માસ્વામી (ટીકા-અભયદેવસૂરિ)
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫

૨૬ **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** — શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ટ્રસ્ટ બોર્ડ, મુંબઈ
વિ. સં. ૧૯૯૬

૨૭ **તત્ત્વાર્થ ટીકા** — શ્રી યશોવિજયજી

૨૮ ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ ૧–૧૦ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય
શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર. પર્વ, ૧-૨ વિ. સં. ૧૯૮૯
,, ૩-૪-૫-૬ ,, ૧૯૯૭
,, ૭ ,, ૧૯૯૦
,, ૮-૯ ,, ૧૯૯૫
,, ૧૦ ,, ૧૯૮૨

૨૯ દશવૈકાલિકસૂત્ર શ્રીશય્યંભવસૂરિ (ટીકા હરિભદ્રસૂરિ)
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૭૪

૩૦ દેવવંદનભાષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ (સંઘાચાર વૃત્તિ)
શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૪

૩૧ ધર્મપરીક્ષાનો રાસ શ્રીનેમવિજયજી
ચીમનલાલ સાકલચંદ મારફતિયા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૫૩

૩૨ ધર્મબિન્દુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
(વૃત્તિ-મુનિચન્દ્રાચાર્ય)
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦

૩૩ ધમ્મોવએસમાલા-વિવરણ શ્રી જયસિંહસૂરિ
સિંઘી જૈનશાસ્ત્ર શિક્ષાપીઠ, મુંબઈ વિ. સં. ૨૦૦૬

૩૪ ધર્મરત્નપ્રકરણ શ્રીશાન્તિસૂરિ (વ્યાખ્યા-દેવેન્દ્રસૂરિ)
ભા. ૧ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવ. વિ. સં. ૧૯૭૦
ભા. ૨ કાળા મીઠા–ઘોઘા બંદર. વિ. સં. ૧૯૬૨

૩૫ ધર્મસંગ્રહ ભાગ ૧-૨ શ્રીમાનવિજયજી ઉપા૦
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા· વિ. સં. ૧૯૭૧

૩૬ **નમસ્કાર-માહાત્મ્ય** શ્રી સિદ્ધસેન

૩૭ **નવતત્ત્વપ્રકરણ** શ્રી પૂર્વાચાર્ય

પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૧

૩૮ **નિર્વાણ-કલિકા** શ્રીપાદલિપ્તાચાર્ય

શ્રી મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૮૨

૩૯ **નિશીથચૂર્ણિ** શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર

૪૦ **નંદીસૂત્રવ્યાખ્યા** શ્રી દેવવાચક ક્ષમાશ્રમણ (વૃત્તિ-જિનદાસગણિ)

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦

૪૧ **શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ-ગુણરત્નમાળા** રામવિજય પાઠક (ખરતર)

શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૯

૪૨ **પંચાશક** શ્રીહરિભદ્રસૂરિ (ટીકા-શ્રીઅભયદેવસૂરિ)

વીર સં. ૨૪૩૮

૪૩ **પાક્ષિકસૂત્રવિવરણ** શ્રીયશોદેવસૂરિ

દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૬૭

૪૪ **પ્રવચન-સારોદ્ધાર** શ્રી નેમિચન્દ્રસૂરિ

દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા. વિ. સં. ૧૯૮૨-૮૩

૪૫ **પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ** શ્રીસુધર્માસ્વામી

શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. (વિવરણ-અભયદેવસૂરિ)

વિ. સં. ૧૯૭૫

૪૬ **પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ ૧-૨** શ્રીશ્યામાચાર્ય. ટીકા-મલયગિરિજી

આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫-૭૬

૪૭ **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ભાગ ૧-૨-૩** શ્રીશ્યામાચાર્ય, ટીકા-મલયગિરિજી
પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૧

૪૮ **પંચવસ્તુક ગ્રન્થ** શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
દે. લા. પુસ્તકોદ્ધારક સંસ્થા વિ. સં. ૧૯૮૩

૪૯ **પટ્ટાવલી સમુચ્ચય** ભાગ ૧-૨ મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી
શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૮૬
,, ૨૦૦૬

૫૦ **બુદ્ધિસાગર** શ્રીસંગ્રામસિંહ
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી, જૈન શ્વે. સંસ્થા, રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૩

૫૧ **બૃહત્ કલ્પભાષ્ય** શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી
શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. સંપા. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

૫૨ **ભગવતીસૂત્ર** શ્રીસુધર્માસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૪-૭૫
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી, શ્વે. સંસ્થા રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૩-૯૬

૫૩ **ભગવતીસૂત્ર** શ્રીસુધર્માસ્વામી
,, ભાગ ૧ વિ. સં. ૧૯૭૪
,, ભાગ ૨ ,, ૧૯૭૯
મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા, મુંબઈ.

૫૪ **ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૩** વિ. સં. ૧૯૮૫
,, ભાગ ૪ ,, ૧૯૮૯
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૫૫ ભગવતીટીકા — શ્રીઅભયદેવસૂરિ
શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વે. સંસ્થા, રતલામ.
વિ. સં. ૧૯૯૩-૯૪

૫૬ ભાષ્યત્રય — શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ
શ્રીજૈન શ્રેયસ્કર મંડળ મહેસાણા. વિ. સં. ૧૯૬૯

૫૭ ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા— મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, અમદાવાદ.

૫૮ મહાનિશીથ સૂત્ર–જિનાગમ
હસ્તલિખિત પ્રતિ, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા.

૫૯ મૂલાચાર — શ્રીવટ્ટકેરાચાર્ય
માણેકચન્દ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ. વિ. સં. ૧૯૭૭

૬૦ મુહપત્તી ચર્ચાસાર — મુનિશ્રી રત્નવિજયજી
શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી, જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ.

૬૧ યોગબિન્દુ સટીક — શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર. સંપા. ડૉ. એલ. સ્વેલી પી. એચ ડી.

૬૨ યોગવિંશિકા (હારિભદ્રીય) — શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
શ્રીઆત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારકમંડળ, આગ્રા. વિ. સં. ૧૯૭૮

૬૩ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય — શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
સંપા ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા, મુંબઈ. વિ. સં. ૨૦૦૭

૮૨ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય

૮૩ સૂત્રકૃતાંગ ટીકા શ્રીસુધર્માસ્વામી (ટીકા-શીલાંકાચાર્ય)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૩

૮૪ સંબોધપ્રકરણ (તત્ત્વપ્રકાશ) શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
શ્રી જૈન ગ્રંથપ્રકાશક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૨

૮૫ સ્થાનાંગસૂત્ર શ્રી સુધર્માસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫

૮૬ સેનપ્રશ્ન પં. શુભવિજયજીગણિ
શ્રી જૈનજ્ઞાનમંદિર, લિંચ. વિ. સં. ૧૯૯૬

૮૭ હીર-સૌભાગ્ય (કાવ્ય) શ્રી દેવવિમલગણિ
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૦

શબ્દ-કોષો

૮૮ અભિધાન-રાજેન્દ્રકોષ ભાગ ૧ થી ૭ [પ્રાકૃત-માગધી-સંસ્કૃત મહાકોષ]
સં. વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રી સૌધર્મ બૃહત્તપાગચ્છીય
શ્રી જૈન શ્વે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૭૦

૮૯ અર્ધમાગધીકોષ ભાગ. ૧ થી

૭૩ **વિવિધ તીર્થકલ્પ** — શ્રીજિનપ્રભસૂરિ

સિંધી જૈન શિક્ષાપીઠ. વિ. સં. ૧૯૯૦

૭૪ **વિશેષાવશ્યકભાષ્ય** — શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણ.

શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વે. સંસ્થા. (વૃત્તિ–કોટ્યાચાર્ય)
રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૩

૭૫ **વિશેષાવશ્યક ભાષાંતર ૧–૨** — શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ.
(વૃત્તિ–મલ્લધારી હેમચંદ્રાચાર્ય).

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૮૦

(ભાષ્યની ગાથાઓનો ક્રમ આ ભાષાંતર અનુસાર સમજવો)

૭૬ **શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્રમ્** — શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ

શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વે, સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૯૪

૭૭ **શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ** — શ્રીપાર્શ્વદેવ

વિનયભક્તિ-સુંદરચરણ-ગ્રન્થમાલા. વિ. સં. ૧૯૫૭

૭૮ **શ્રાદ્ધ-વિધિ** — શ્રીરત્નશેખરસૂરિ

શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૪

૭૯ **ષડ્દર્શન સમુચ્ચય** — શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા (ટીકા–ગુણરત્નસૂરિ)
વિ. સં. ૧૯૭૮

૮૦ **ષડાવશ્યક સૂત્રાણિ**

શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી જૈન શ્વે. સંસ્થા, વિ. સં. ૧૯૬૫

૮૧ **સમવાયાંગ સૂત્ર** — શ્રીસુધર્માસ્વામી

શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૪

૮૨ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન — શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય

૮૩ સૂત્રકૃતાંગ ટીકા — શ્રીસુધર્મસ્વામી (ટીકા-શીલાંકાચાર્ય)
શ્રીઆગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૩

૮૪ સંબોધપ્રકરણ (તત્ત્વપ્રકાશ) — શ્રીહરિભદ્રસૂરિ
શ્રી જૈન ગ્રંથપ્રકાશક સભા, ભાવનગર. વિ. સં. ૧૯૭૨

૮૫ સ્થાનાંગસૂત્ર — શ્રી સુધર્મસ્વામી
શ્રી આગમોદય સમિતિ, સુરત. વિ. સં. ૧૯૭૫

૮૬ સેનપ્રશ્ન — પં. શુભવિજયજીગણિ
શ્રી જૈનજ્ઞાનમંદિર, [illegible]. વિ. સં. ૧૯૯૧

૮૭ હીરસૌભાગ્ય (કાવ્ય) — શ્રી દેવવિમલગણિ
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૦

શબ્દ-કોષો

૮૮ અભિધાનરાજેન્દ્રકોષ ભાગ ૧ થી ૭ [પ્રાકૃત-માગધી-સંસ્કૃત [illegible]]
સં. વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ. પ્ર. શ્રી સૌધર્મ બૃહત્તપાગચ્છીય
શ્રી જૈન શ્વે. સંસ્થા, રતલામ. વિ. સં. ૧૯૮૮

૮૯ અર્ધમાગધીકોષ ભા. ૧ થી ૪ [અર્ધમાગધી-સંસ્કૃત-ગુજરાતી-હિન્દી-અંગ્રેજી]
સં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી, પ્ર. શ્વે. સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સ, મુંબઈ
ઈ. સ. ૧૯૨૩

૯૦ **જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ** [અર્ધમાગધી-ગુજરાતી કોષ]
સં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી, પ્ર. સંઘવી ગુલાબચંદ જસરાજ, વઢવાણ શહેર, વિ. સં. ૧૯૮૩

૯૧ **પાઇઅ-સદ્દ-મહણ્ણવો** [પ્રાકૃત-હિન્દી કોષ]
સં. પં. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ, પ્ર. પં. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ શેઠ, કલકત્તા. વિ. સં. ૧૯૮૫

૯૨ **પાઇઅ-લચ્છી-નામમાલા** [પ્રાકૃત શબ્દસંગ્રહ]
કર્તા—મહાકવિ ધનપાલ, પ્ર. કેસરબાઈ જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ. વિ. સં. ૨૦૦૩

૯૩ **અભિધાન-ચિન્તામણિકોષ** [સંસ્કૃત-સંસ્કૃત કોષ]
કર્તા—શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય, પ્ર. શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા, ભાવનગર. વીર સં. ૨૪૪૧-૪૬

૯૪ **પદ્મચન્દ્રકોષ** [સંસ્કૃત-હિન્દી કોષ]
સં. પં. ગણેશદત્ત શાસ્ત્રી, પ્ર. લાલા મહેરચંદ લક્ષ્મણદાસ, લાહોર. ઈ. સ. ૧૯૨૫

૯૫ **વાચસ્પત્યાભિધાનમ્** ભાગ ૧ થી ૬ [સંસ્કૃત-સંસ્કૃત કોષ]
સં. શ્રી તારાનાથ વાચસ્પતિ, કલકત્તા. વિ. સં. ૧૯૪૦

૯૬ **શબ્દચિન્તામણિ** [સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ]
સં. સવાઈલાલ વી. વોરા, પ્ર. દોલતરામ મગનલાલ શાહ, વડોદરા. વિ. સં. ૧૯૫૩

૯૭ **શબ્દરત્નમહોદધિ** ભા. ૧-૨ [સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોષ]
સં. મુનિશ્રી મુક્તિવિજયજી, પ્ર. શ્રી વિજયનીતિસૂરિ વાચનાલય, અમદાવાદ. વિ. સં. ૧૯૯૭

૯૮ ધી પ્રેક્ટીકલ સંસ્કૃત-ઇંગ્લિશ ડીક્ષનેરી ભા. ૧-૩.
સં. વામન શિવરામ આપ્ટે. પ્ર. વામન શિવરામ આપ્ટે પુના. ઇ. સ. ૧૮૯૦

૯૯ સંસ્કૃત ઇંગ્લિશ ડીક્ષનેરી—
સં. આર્થર એ. મેકડોનલ, એમ. એ. પી. એચ. ડી. લંડન. ૧૮૯૩.

૧૦૦ અર્ધમાગધી [illegible]
પ્ર. નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૪૯

ત્રૈમાસિકો—માસિકો વગેરે

૧૦૧ જૈન સાહિત્યસંશોધક.

૧૦૨ જૈન ધર્મપ્રકાશ.

૧૦૩ જૈનયુગ.

૧૦૪ જૈન સત્યપ્રકાશ.

અન્ય ગ્રન્થો

૧૦૫ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૈનધર્મ—ચીમનલાલ જે. શાહ
પ્ર. લૉંગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કં. મુંબઈ.

૧૦૬ [illegible]

૧૦૭ પાતંજલ યોગદર્શન—(વિવિધ ટીકાઓ)—મહર્ષિ પતંજલિ

૧૦૮ ભગવદ્ગીતા—(વિવિધ ટીકાઓ)—મહર્ષિ વ્યાસ.

૧૦૯ Rajayoga—Swami Vivekanand
Advaita Ashrama, Almora, 1947.

૧૧૦ Life in Ancient India—Jagdishchandra Jain
New Book Co, Bombay, 1947.

૧૧૧ વિશ્વરચનાપ્રબંધ—મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી
પ્ર. મે. ગો. એમ. એન્ડ કું. પાલીતાણા. વિ. સં. ૧૯૮૩

૧૧૨ Descriptive Catalogue of Jain Manuscripts
Hiralal Rasikdas Kapadia, M. A.
Vol. XVII Part I A. D. 1935
Part II ,, ,, 1936
Part III ,, ,, 1940
Part IV ,, ,, 1948
—Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

૧૧૩ જૈન ગ્રંથાવલિ
શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ, મુંબાઈ, વિ. સં. ૧૯૬૫.

ઉપયોગમાં લેવાયેલી હસ્તલિખિત પોથીઓ

૧ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં પોથીઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અહીં જણાવેલો ક્રમાંક આપવામાં આવ્યો છે.

૨ દરેક ક્રમમાં જણાવેલી પોથીનો પરિચય નીચેના અનુક્રમથી આપવામાં આવ્યો છે:

(૧) પોથીનું નામ—જે ભંડારોની સૂચિમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) ભંડારનું નામ—જેના માટે નીચેના ત્રણ સંકેતો વાપરવામાં આવ્યા છે:

૧ **આ. જૈ.** શ્રીઆત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિર: પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ: વડોદરા.

૨ **જ્ઞા. મં.** શ્રીવિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર: અમદાવાદ.

૩ **સા. મં.** શ્રીવિજયમોહનસૂરીશ્વરજી જૈન સાહિત્ય મંદિર: પાલીતાણા.

(૩) જે ભંડારમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતી-ગુજરાતી એવા બે વિભાગો છે, ત્યાં અનુક્રમે સં. અને ગુ. એવી સંજ્ઞા આપી છે.

(૪) પોથીનો નંબર-ભંડારોની સૂચિ મુજબ.

(૫) પત્ર-સંખ્યા.

(૬) ર૦ રચનારનું નામ.

(૭) રચના-સંવત.

(૮) લેખન-સંવત.

(૯) પ્રકીર્ણ.

૧ आवश्यकलघुवृत्ति—સા. મં. ૧૩, પત્ર ૧૯૦.

ચંદ્રગચ્છીય ચંદ્રપ્રભસૂરિ—સંતાનીય શિવપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રીતિલકપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૯૬માં રચના કરેલી છે. લખ્યાની મિતિ નથી. પ્રાચીન પરથી નવી નકલ કરેલી છે.

૨ षडावश्यकसूत्र—बालावबोध—આ. જૈ., સં., ૧૯૪, પત્ર ૧૦૩.

ર૦ શ્રીજિનચંદ્રસૂરિશિષ્ય તરુણપ્રભાચાર્ય, સં. ૧૪૧૧, લખ્યા સંવત ૧૫૦૫, શ્રાવણ સુદિ ૫.

૩ षडावश्यक-विवरण (श्रावकसामाचारी अंचलगच्छ) આ. જૈ., સં., ૧૪૫૧, પત્ર ૫૦.

ર૦ શ્રીવિજયકેસરસૂરિ-શિષ્ય શ્રીમહિમાસાગરોપાધ્યાય, ર. સં. ૧૪૯૮.

૪ षडावश्यक सूत्र-सावचूरि—આ. જૈ., સં, ૧૬૨૯, પત્ર ૨૫.

પ્રારંભમાં શ્રીસોમસુંદરસૂરિને નમસ્કાર કરેલો છે. પોથી ત્રિપાઠી છે.

૫ प्रतिक्रमण-अवचूरि—સા. મં., ૬૬૮, પત્ર ૫.

પોથી પંચપાઠી છે, અક્ષરોના મરોડ વગેરે પરથી પંદરમા સૈકાની હોય તેમ જણાય છે.

૬ प्रतिक्रमणसूत्रावचूरि—સા. મં., ૪૨, પત્ર ૪.

પોથી પંચપાઠી છે. અક્ષરોના મરોડ વગેરે પરથી પંદરમા સૈકામાં લખાયેલી હોય તેમ જણાય છે.

૭ षडावश्यक-बालावबोधिनी–સા. મં., ૬૧, પત્ર ૧૨૧.

સોમસુંદરસૂરિશિષ્ય-મુનિસુંદરસૂરિશિષ્ય-જયચંદ્રસૂરિની શિષ્ય-પરંપરામાં થયેલા હેમહંસગણિએ આ બાલાવબોધ સોળમી સદીમાં રચેલો છે. લખ્યા મિતિ સં. ૧૮૧૪, મહા વદી ૧૩, મંગળવાર, મુકામ ભાવનગર, વિ. સં. ૧૮૨૧, પોષ સુદિ પાંચમે ઉપધાનના ઉજમણામાં વહોરાવેલી છે.

૮ प्रतिक्रमणगर्भहेतु–જ્ઞા. મં., ૭૩૮, પત્ર ૧૩.

ર૦ શ્રીજયચદ્રસૂરિ, સં. ૧૫૦૬, લખ્યા સં. ૧૯૫૦, દ્વિતીય આષાઢ વદિ ૬, બુધવાર. બેલીરામ મિશ્રે, કુજરાંવાલાના જિન-મંદિરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથના પ્રસાદથી લખેલી છે.

૯ चर्चा-सामायिकदोषकुलक–આ. જૈ,. ગુ. ૩૬૯, પત્ર ૩.

ર૦ શ્રીપાર્શ્વચંદ્રગણિ, સં. ૧૫૩૭-૧૬૦૨. લેખન સં. ૧૬૬૮. આ પોથીમાં જુદા જુદા ગચ્છોની આવશ્યક સામાચારીના ભેદોની નોંધ આપેલી છે.

૧૦ सामायिक-दोष-निवारण–આ. જૈ., ગુ., ૪૪૨૯, પત્ર ૧.

ર૦ પ્રમોદમાણિકયના શિષ્ય ગુણરંગવાચક, ૨. સં. ૧૬૪૯.

૧૧ प्रतिक्रमणसूत्र–જ્ઞા. મં., ૧૩૬૯, પત્ર ૧૫.

લખ્યા સં. ૧૬૭૮, ફાગણ શુદિ ૧૦, રવિવાર, લખનાર પંન્યા માવજી, 'દિવબંદરે વાસ્તવ્ય ઓસવાલ જ્ઞાતિય તપાપક્ષે બાઈ કાન્હાબાઈ પઠનાર્થં.'

૧૨ प्रतिक्रमणसूत्रो-प्राकृत–આ૦ જૈ૦, સં૦, ૧૫૭૩, પત્ર ૩.

રત્નલાભગણિના શિષ્ય રાજકીર્તિમુનિએ શ્રાવિકા સુંજાના પઠન માટે લખેલી છે. મુનિ રાજકીર્તિનો સમય સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ

२८ तपागच्छनी प्रतिक्रमणविधि—આ૦ જૈ૦, ગુ૦, ૧૨૨૯, પત્ર ૧.

લખ્યા સં. ૧૮૪૮.

२९ प्रतिक्रमणसूत्रादि—આ૦ જૈ૦, સં૦, ૧૦૧૦, પત્ર ૧૦.

સં. ૧૮૭૦, આસો સુદિ ૩ ના દિને પાટણનગરમાં પોલિયા ઉપાશ્રયમાં ભાવચારિત્રીય દેવચંદના પઠન માટે લખેલી છે.

३० प्रतिक्रमण-विधि—આ૦ જૈ૦, ગુ૦, ૫૭૫, પત્ર ૩.

લખ્યા સં. ૧૮૭૦, જેઠ વદિ ૧૧.

३१ ईर्यापथिकी-विचार—આ૦ જૈ૦, ગુ. ૮૫૦, પત્ર ૬.

લિખિત પાટણનગરે, સં. ૧૮૯૧.

સંકેતસૂચિ

અ૦ દી૦	અર્થદીપિકા.
અ૦ સૂ૦	અધ્યાયસૂત્ર
આ૦ ચૂ૦ અ૦	આવશ્યકચૂર્ણિ અધ્યાય
આ૦ ટી૦	આવશ્યકટીકા શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત
આ૦ ટી૦ મ. ગા.	આવશ્યકટીકા શ્રીમલયગિરિકૃત ગાથા
(આ૦ મ૦ ટી. ગા.)	,,
આ૦ નિ૦	આવશ્યક-નિર્યુક્તિ
આ૦ નિ૦ ગા.	આવશ્યક-નિર્યુક્તિ ગાથા
ઉત્ત.	શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
ઉ૦ સૂ૦ અ.	શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યાય
ઐ૦	ઐતિહાસિક
ઔપ૦	શ્રીઔપપાતિક સૂત્ર
કર્મ૦ વ્યા૦ ૩	કર્મગ્રન્થ ત્રીજો વ્યાખ્યા
ચૈ૦ વૃ૦	ચૈત્યવંદન વૃત્તિ
જૈ૦ સ૦ પ્ર૦	જૈનસત્યપ્રકાશ (માસિક)
જ્ઞાત૦	જ્ઞાતધર્મકથાંગસૂત્ર
ત૦ અ૦	તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય
નિ૦ ચૂ૦	નિશીથ ચૂર્ણિ
પા૦ સ૦ મ૦	પાર્શ્વ-સદ્-મહત્ત્વના

પા૦ લ૦ ના૦	પાઇઅ-લચ્છી-નામમાલા
પૃ૦	પૃષ્ઠ
પં૦ ટી૦	પંચાશક ટીકા
પ્ર૦ શ્લો૦	પ્રકાશ શ્લોક
પ્ર૦ શ્રુ૦ સ્કં૦	પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ
ભગ૦	ભગવતીસૂત્ર
મ૦ નિ૦ અ૦	મહાનિશીથ અધ્યાય
યો૦ સ્વો૦ પ્ર૦ યો૦ સ્વો૦ વૃ૦ પ્ર.	યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિપ્રકાશ
લ૦ વિ૦	લલિતવિસ્તરા ચૈત્યવંદન વૃત્તિ
વ૦ વૃ૦	વન્દારુવૃત્તિ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતા
વિ૦ ભા૦ ગા.	વિશેષાવશ્યક ભાષ્યગાથા
શ૦ ઉ૦	શતક-ઉદ્દેશ
શ્રા૦ દિ૦ કૃ૦	શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્રમ્
સિ૦ હે૦ શ૦	સિદ્ધ હેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન
સિં૦ જૈ૦ ગ્રં૦	સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા

ઉપોદ્ઘાત

નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવળી ભગવંત **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** આવશ્યક-નિર્યુક્તિ નામના ગ્રંથરત્નમાં ફરમાવે છે કે :—

"કેવળજ્ઞાનવડે અર્થોને જાણીને, તેમાં જે પ્રજ્ઞાપનીય અર્થો છે, તેને તીર્થંકર કહે છે. તે તેમનો વાગ્યોગ છે અને તે દ્રવ્યશ્રુત છે.*"

જગતમાં પદાર્થો બે પ્રકારના છે : ૧ અનભિલાપ્ય, ૨ અભિલાપ્ય. અનભિલાપ્ય એટલે કહી ન શકાય તેવા, અને અભિલાપ્ય એટલે કહી શકાય તેવા. તેમાં કહી શકાય તેવા પદાર્થોના પણ બે વિભાગ છે : એક અપ્રજ્ઞાપનીય એટલે ન જણાવી શકાય તેવા અને બીજા પ્રજ્ઞાપનીય એટલે જણાવી શકાય તેવા. તેમાં અનભિલાપ્યના અનંતમાં ભાગે અભિલાપ્ય છે, અભિલાપ્યના અનંતમા ભાગે પ્રજ્ઞાપનીય છે, અને પ્રજ્ઞાપનીયના અનંતમા ભાગે સૂત્રોમાં ગૂંથાયેલ છે. પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોને કહેવા તે પ્રભુનો વાગ્યોગ છે, શ્રોતાઓના ભાવશ્રુતનું કારણ છે; તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત પણ કહેવાય છે.

'તે શ્રુતજ્ઞાનને અરિહંતો કઈ વિધિથી કહે છે?' તેનું વર્ણન કરતાં તે જ મહાપુરુષ ફરમાવે છે કે :—

"તપ, નિયમ અને જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થયેલા અપરિમિત જ્ઞાની કેવળી ભગવંત ભવ્ય જીવોને બોધ કરવા માટે વચનરૂપી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવે છે. તેને ગણધર ભગવંતો બુદ્ધિમય પટવડે ગ્રહણ કરીને

---

* केवलणाणेणत्थे णाउं, जे तत्थ पन्नवणजोगे ।
ते भासइ तित्थयरो, वयजोगसुयं हवइ सेसं ॥

आ. नि. गा. ७८

સૂત્રરૂપે ગૂંથે છે. જિનેશ્વરનાં વચનો સુખપૂર્વક ગ્રહણ અને ધારણ થઈ શકે તથા સુખપૂર્વક આપી અને લઈ શકાય તે કારણે પોતાનો કલ્પ સમજીને ગણધરો તેને સૂત્રરૂપે રચે છે." કહ્યું છે કે:—

"અરિહંતો અર્થને કહે છે, શાસનના હિતને માટે ગણધરો તેને નિપુણ રીતે સૂત્રમાં ગૂંથે છે, અને તેથી શ્રુત પ્રવર્તે છે.*"

કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ અરિહંતોએ સ્વમુખે કહેલું તથા નિપુણ બુદ્ધિના ધણી ગણધરોએ ભાવિશાસનના હિતને માટે સ્વયમેવ રચેલું શ્રુત શું છે? તેનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું છે કે:—

સામાયિકથી માંડીને બિન્દુસાર (ચૌદમું પર્વ) પર્યંત શ્રુતજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે, અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ (મોક્ષ-સુખ) છે.+

પ્રતિક્રમણસૂત્રના રચયિતા કોણ?

આપણો પ્રસ્તુત વિષય પ્રતિક્રમણ-સૂત્રનો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્ર એ **સામાયિકથી** માંડી **બિન્દુસાર** પર્યંતના શ્રુતજ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે. તેથી તેને અર્થથી કહેનારા અરિહંત ભગવંતો છે અને સૂત્રથી ગૂંથનારા ગણધર ભગવંતો છે.

એ જ વાતને સવિશેષ પ્રમાણિત કરવાને માટે અમો આવશ્યક-સૂત્ર ઉપર રચાયેલ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અને ટીકા ગ્રન્થોની કેટલીક હકીકત અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

---

* अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए, तओ सुत्तं पवत्तइ ॥
आ. नि. गाथा ९२

\+ सामाइयमाईयं, सुयनाणं जाव बिन्दुसाराओ ।
तस्स वि सारो चरणं, सारो चरणस्स निव्वाणं ॥
आ. नि. गाथा ९३

આવશ્યક સૂત્ર કે જેનાં છ અધ્યયનો છે અને જેનું પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક છે, તે અર્થથી અરિહંતોવડે પ્રકાશિત છે, એ વાત નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના વચનોથી આપણે જોઈ આવ્યા.

નિર્યુક્તિકાર પછી ઉલ્લેખનીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ભાષ્યકારનું. **આવશ્યકસૂત્રના** પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર **વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યના** રચયિતા સમર્થ શાસ્ત્રકાર પુણ્યનામધેય **શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ** છે, અને તેના ઉપર વિશદ વૃત્તિના રચયિતા **મલધાર-ગચ્છીય આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી** છે. ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ વૃત્તિકાર ફરમાવે છે કે :—

ચરણકરણ-ક્રિયા-કલાપરૂપ વૃક્ષના મૂળસમાન સામાયિક આદિ અધ્યયનસ્વરૂપ અને શ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રી **આવશ્યકસૂત્ર** અર્થથી **શ્રી-તીર્થંકરદેવોએ** અને સૂત્રથી **શ્રીગણધરભગવંતોએ** રચેલુ છે. એ સૂત્રની અતિશય ગંભીરતા અને સકલ સાધુ-શ્રાવકવર્ગની નિત્યની (ક્રિયામાં) ઉપયોગિતા જાણીને ચૌદ પૂર્વધર **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ** ‘આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-સ્વરૂપ નિર્યુક્તિ રચેલી છે.*

ત્યારબાદ ‘ત્રણ પ્રકારના લોકોત્તર આગમોમાં આવશ્યકસૂત્ર શામાં અવતાર પામે છે?’ તેનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકાર મહર્ષિ સ્વયમેવ ફરમાવે છે કે :—

---

* इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकल्पं सामायिकादिषडध्ययनात्मक-श्रुतस्कंधरूपमावश्यकं तावदर्थतस्तीर्थकरैः, सूत्रतस्तु गणधरैर्विरचितम्। अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद् भद्रबाहुस्वामिना एतद्व्याख्यानरूपा ‘आभिणिबोहिअनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च’ इत्यादि प्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता।

"सुयओ गणहारीणं, तस्सिसाणं तहाऽवसेसाणं ।
एवं अत्ताणंतर—परंपरागमपमाणम्मि ॥
अत्थेण उ तित्थंकरगणधरसेसाणमेवं ।"

वि. भा. गाथा १४८-९

આનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ટીકાકાર મહર્ષિ ફરમાવે છે કે:—

લોકોત્તર આગમ ત્રણ પ્રકારનું છે: ૧ **આત્માગમ**, ૨ **અનન્તરાગમ** અને ૩ **પરંપરાગમ.** શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કારણ કે—તેઓએ જ સૂત્રની રચના કરી છે; એટલે પોતાથી જ તે પ્રગટ થયું છે. તેમના શિષ્ય જંબૂસ્વામી આદિને અનંતરાગમ છે; કારણ કે—ગણધરોની અનંતર તેઓનું આગમન છે. તથા તેઓના શિષ્ય પ્રભવસ્વામી, શય્યંભવસ્વામી આદિને આ સૂત્ર પરંપરાગમ છે; કારણ કે—આચાર્યોની પરંપરાએ તેમને મળેલું છે: અર્થથી અનુક્રમે તીર્થંકરોને આત્માગમ, ગણધરોને અનન્તરાગમ અને શેષ જંબૂસ્વામી આદિને પરંપરાગમ છે, કારણ કે અર્થના પ્રથમ ઉત્પાદક શ્રીતીર્થંકરદેવો છે.

ભાષ્યકાર પછી ત્રીજે નંબરે આવે છે, ચૂર્ણિકારના ઉલ્લેખનો. 'આવશ્યકસૂત્ર કોનાવડે રચાયું છે?' એનો ઉત્તર આપતાં આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિના રચયિતા ફરમાવે છે કે:—(પ્રશ્ન) સામાયિક કોણે કર્યું? (ઉત્તર) અર્થની અપેક્ષાએ શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતોએ અને સૂત્રની અપેક્ષાએ શ્રીગણધર ભગવંતોએ.*

'સામાયિક અધ્યયનને આવશ્યકસૂત્રમાં પ્રથમ સ્થાન કેમ?' તેનો ખુલાસો કરતાં ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી આદિ મહર્ષિઓએ ફરમાવ્યું છે કે:—

---

* केण कयं सामायिकं? अर्थं समाश्रित्य जिनवरैः सुत्तं गणहरेहिं ।

"સમભાવ લક્ષણવાળું સામાયિક એ અહીં પ્રથમ અધ્યયન છે. ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ તેના જ ભેદ હોવાથી સામાયિકને પ્રથમપણું છે."*

ચૂર્ણિકાર પછી ટીકાકારોમાં-આવશ્યક ઉપરની વિદ્યમાન ટીકાઓમાં પ્રથમ ટીકાકાર તરીકેનું સ્થાન આચાર્યપુંગવ **શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી**નું આવે છે. તેઓશ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૭૪૨ ઉપર ટીકા કરતાં ફરમાવે છે કેઃ—

'તીર્થંકરદેવો કૃતકૃત્ય હોવાથી 'સામાયિક' અધ્યયનને તેમજ બીજા ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને શા માટે કહે છે? તેનું સમાધાન એ છે, કે 'તીર્થંકર નામકર્મ મેં પૂર્વે ઉપાર્જન કર્યું છે, તેને મારે ખપાવવું જોઈએ,' તેમ જાણીને શ્રીતીર્થંકરદેવ સામાયિક અને બીજા ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને કહે છે.+

એ જ વાતને વિશેષાવસ્યકના ટીકાકાર મલધારી **શ્રીહેમચંદ્ર-**

---

* तत्र प्रथममध्ययनं सामायिकं समभाव लक्षणत्वात्, चतुर्विंशतिस्तवादीनां च तद् भेदत्वात् प्राथम्यमस्येति ।

+ "तित्थयरो किं कारणं, भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ।
तित्थयरनामगोत्तं, कम्मं मे वेइयव्वं ति" ॥

आ. नि. गाथा—७४२

टीका—"तीर्थकरणशीलस्तीर्थकरः, तीर्थं पूर्वोक्तं, स किं कारणं-किं निमित्तं भाषते सामायिकं त्वध्ययनं ? तु शब्दादन्याध्ययनपरिग्रहः, तस्य कृतकृत्यत्वादिति हृदयम्, अत्रोच्यते—'तीर्थंकरनामगोत्रं, तीर्थंकरनामसंज्ञं, गोत्रशब्दः संज्ञायां, कर्म मया वेदितव्यमित्यनेन कारणेन भाषते, इति गाथार्थः ।"

સૂરીશ્વરજી તથા આવશ્યકના ટીકાકાર મહર્ષિ શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ સ્વરચિત ટીકાઓમાં અક્ષરશઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ રીતે નિર્યુક્તિકાર, ભાષ્યકાર ચૂર્ણિકાર, અને ટીકાકારોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. તો પછી આવશ્યકસૂત્ર અને તદન્તર્ગત સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ આદિ અધ્યયનોના રચયિતા તીર્થંકરોના આદ્ય શિષ્યો બીજબુદ્ધિના ધણી અને ચતુર્દશપૂર્વની લબ્ધિને ધારણ કરનાર ગણધર ભગવંતો છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી.

આથી 'પ્રતિક્રમણસૂત્રોનું મહત્ત્વ જૈનસંઘમાં આટલું ભારે કેમ છે?' તથા 'જૈનસંઘમાં તેના પ્રત્યેનો આદરભાવ એકસરખો કેમ ટકી રહેલ છે?' તેનો ખુલાસો આપોઆપ થઈ જાય છે. સાથોસાથ એ ખુલાસો પણ થઈ જાય છે કે—પૂર્વાચાર્ય મહર્ષિઓ-વિરચિત સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અને ટીકા એ પાંચે ય શાસ્ત્રનાં અંગો અસ્ખલિત રીતે જે સંઘમાં જળવાઈ રહ્યાં છે, તે સંઘના હિતસ્વી પુરુષો જૈનસંઘના અભ્યુદય માટે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં સૌથી પ્રથમ સામાયિક-પ્રતિક્રમણ આદિના સૂત્રોને ભણાવવા માટે આગ્રહ ધરાવે તે પણ સ્થાને જ છે.

અનન્તજ્ઞાની શ્રીઅરિહંત દેવના મુખકમળમાંથી નીકળેલા અને બુદ્ધિનિધાન શ્રી ગણધરદેવોએ સંઘના હિત માટે એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ રચેલાં સૂત્રોની અંતર્ગત શ્રી આવશ્યક અને આચારાંગાદિ સૂત્રોનો મહિમા તથા તેનું અર્થ-ગાંભીર્ય બીજાં બધાં શાસ્ત્રો કરતાં અધિક હોય, તે સહજ છે. સૂત્રરચનાની અપેક્ષાએ, અર્થ-ગાંભીર્યની અપેક્ષાએ, સૂત્ર અને અર્થ તદુભયના વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષાએ ગણધરરચિત કૃતિઓનું મૂલ્ય સૌથી અધિક છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રતિક્રમણસૂત્રો અને તેનો અભ્યાસ ચતુર્વિધસંઘને મન અધિક આદરપાત્ર રહે, એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ગણધરરચિત શ્રીઆચારાંગસૂત્ર આદિ અન્ય

રચનાઓ કેવળ મુનિગણને યોગ્ય અને તે પણ અધિકારી અને પાત્ર જીવોને યોગ્ય હોઈ શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનું સ્થાન તેનાથી વધારે વ્યાપક છે; કારણ કે તેનો અધિકારી બાળ, બુધ અને મધ્યમ એ ત્રણે પ્રકારનો વર્ગ છે. ત્રણે પ્રકારના વર્ગને તે સૂત્રો નિત્યની ક્રિયામાં ઉપયોગી હોવાથી તેનો અભ્યાસ શ્રી જિનાજ્ઞાવર્તી ચતુર્વિધ સંઘમાં વધારે વ્યાપક અને સૌથી પ્રથમ સ્થાન લે, એ સર્વથા સુઘટિત છે.

આજે એ ફરિયાદ છે કે—" પ્રતિક્રમણસૂત્રોનો અભ્યાસ આજના વિદ્યાર્થીને નીરસ અને તેની ક્રિયા કંટાળાભરી લાગે છે. તેથી ધાર્મિક અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર તથા સુધારો થવો જોઈએ." આ ફરિયાદ તદ્દન સમજણવિનાની અને અર્થહીન છે. પ્રતિક્રમણસૂત્રોના રચયિતા શ્રી ગણધરભગવંતો છે, તેથી તેઓ તેને કદી પણ નીરસ કે અલ્પ રસવાળા બનાવે જ નહિ, તેઓની કૃતિ રસપૂર્ણ જ હોય, તે રસનો આસ્વાદ અનુભવવા માટે આપણે પોતે તેને યોગ્ય બનવું જોઈએ—ઉત્તમ રસનો આસ્વાદ લેવા માટેના અધિકારી બનવું જોઈએ.

એ અધિકારીપણું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયને માગે છે. જ્ઞાન ભાષા-સંબંધી, સૂત્રરચનાસંબંધી અને અર્થગાંભીર્યસંબંધી હોવું જોઈએ. શ્રદ્ધા રચયિતાસંબંધી, રચયિતાના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્રસંબંધી, રચયિતાની વિશાલ બુદ્ધિ અને અનંત કરુણાસંબંધી હોવી જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષાના વધુ પડતા આદર અને બહુમાનથી આજની પ્રજાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન લગભગ ગુમાવ્યું છે. થોડા અક્ષરોમાં ઘણા અર્થો સમાવી લેવાની શક્તિ ધરાવનારા સૂત્રો અને તેની રચનાશૈલીની શ્રેષ્ઠતાસંબંધી અજ્ઞાનતાના કારણે, ઘણા શબ્દોમાં માત્ર થોડા જ અર્થ કહેનારા એવા અન્ય વાચનમાં જ પ્રજાની શક્તિનો આજે ઘણો વ્યય થઈ રહ્યો છે. જેના અભ્યાસથી એક જ જન્મમાં અનેક જન્મોનાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવા અર્થો અને તત્ત્વોથી ભરેલાં શાસ્ત્રોને

છોડીને એક જ જન્મનાં તત્ક્ષણ પૂરતાં કાર્યની સિદ્ધિને બતાવનારાં ગ્રન્થોના વાંચનમાં જ સમય પસાર કરવાને આજનું માનસ ટેવાઈ ગયેલું છે. એ દશામાં ગણધરરચિત સૂત્રો, તેની શૈલી, તેની ભાષા તથા તેમાં ભરેલાં મહાન અર્થોસંબંધી અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન થવો દુષ્કર બને તે સહજ છે.

એ જ રીતે—શ્રદ્ધા પણ આજે જે તે વ્યક્તિ ઉપર, જેની તેની બુદ્ધિ ઉપર મૂકવાને લોક ટેવાઈ ગયેલું છે. તેવી દશામાં શુદ્ધ વ્યક્તિત્વવાળા, શુદ્ધ ચારિત્રવાળા, વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને નિષ્કારણ કરુણાવાળા મહાપુરુષોએ મહાન પ્રયોજનસિદ્ધિ માટે જે સૂત્રો અને જે ક્રિયાઓ બતાવી છે, તેના અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન ન થાય અને કંટાળો, પ્રમાદ કે આલસ્ય અનુભવાય તે પણ સહજ છે.

"પ્રતિક્રમણસૂત્રોની ભાષા સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અર્થ ઘણા ગંભીર છે, રચના સર્વમંત્રમય છે, અને રચયિતા સર્વશ્રેષ્ઠ ચારિત્રસંપન્ન, સર્વોત્તમ બુદ્ધિના નિધાન, અને લોકોત્તર કરુણાના ભંડાર છે." એ જાતિનું જ્ઞાન અને એ જાતિની શ્રદ્ધા થયા પછી પ્રતિક્રમણસૂત્રોના અભ્યાસમાં તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર નિત્ય પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રસ ઉત્પન્ન ન થાય, તે બનવાજોગ નથી. બલકે બીજા બધા અભ્યાસો અને બીજી બધી ક્રિયાઓના રસ કરતાં તેનો રસ ચઢી જાય, તેવો અનુભવ થયા સિવાય રહેતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પ્રથમ કેમ નહિ ?

"પ્રતિક્રમણસૂત્રોનો અભ્યાસ કેવળ ક્રિયા કરનારાઓને ઉપયોગી છે. પણ જ્ઞાનની ઝંખનાવાળાને તેમાંથી કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી," એવી એક ફરિયાદ પણ કરવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર નિર્યુક્તિકાર ભગવાન **શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી** પોતે જ મૂળ નિર્યુક્તિની ગાથાઓમાં સચોટ રીતે આપે છે. જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાનના અભ્યાસને શ્રી જિનશાસનમાં લેશ

પણ આવકાર આપવામાં આવેલો નથી. **'સઘળાયે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને સઘળાયે ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે.'** જિનશાસનનો આ મુદ્રાલેખ છે. જે જ્ઞાનની પાછળ ચારિત્રનો હેતુ નથી, તે જ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે, પ્રકાશ નહિ પણ એક પ્રકારનો અંધકાર જ છે. જે ચારિત્રની પાછળ મોક્ષનું સાધ્ય નથી, તે ચારિત્ર ચારિત્ર નહિ પણ એક પ્રકારનું કાયકષ્ટ છે, ગુણ નહિ પણ ગુણાભાસ છે. મોક્ષ એ જ સર્વ પ્રયોજનોનું પ્રયોજન છે, સર્વસાધ્યોનું સાધ્ય છે, મોક્ષનું સાધન છે, માટે જ ચારિત્ર આદરણીય છે. મોક્ષના સાધનનું સાધન છે, માટે જ જ્ઞાન આદરણીય છે. જ્ઞાન એ ચારિત્રનું સાધન બને નહિ, અને ચારિત્ર એ મોક્ષનું સાધન બને નહિ, તો શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એ બન્ને નિષ્ફળ છે, નિરર્થક છે, હાનિકર છે. એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને જ જ્ઞાનનો અને ક્રિયાનો વિચાર કરવાનો છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અને તે માટેનું જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થીને નિરર્થક લાગતું હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થી જ નથી, પરન્તુ તત્ત્વજ્ઞાનના નામે કોઈ જુદું જ જ્ઞાન મેળવવાનો પિપાસુ છે. જે જ્ઞાન શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ કેવળ બોજારૂપ, પ્રમાદને પોષવારૂપ કે અહંકારાદિની વૃદ્ધિરૂપ જ બનવાનો મોટો સંભવ છે, અથવા તો તેનાથી તેને કોઈ પણ આત્મિક પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું નથી જ. શ્રીજિનશાસનમાં ક્રિયા માટે જ જ્ઞાન છે. જ્યાં ક્રિયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનની જરૂર જ નથી. દયા માટે જ જ્ઞાન છે. જ્યાં દયાની જરૂર નથી ત્યાં જ્ઞાનવૃદ્ધિની જરૂર જ નથી. દયાહીનને જેમ જ્ઞાન અધિક નિર્દય બનાવે છે તેમ ક્રિયાવિહીનને જ્ઞાન અધિક નિષ્ક્રિય (પ્રમાદી) કે અધિક અસત્ક્રિય (પાપપરાયણ) બનાવનાર થાય છે.

'पढमं नाणं तओ दया !' 'પ્રથમ જ્ઞાન ને પછી અહિંસા.' એ શાસ્ત્રવચનોનો મર્મ દયા કે અહિંસાને પાછળ રાખવા માટે નથી, પણ

અધિક પુષ્ટ કરવા માટે જ છે. આદર્શ તરીકે મુખ્યપણે સામે રાખવા માટે છે. "દયાને પુષ્ટ બનાવવા માટે જ્ઞાનને મુખ્ય બનાવો. અહિંસાને દૃઢ બનાવવા માટે જ્ઞાનને આદર આપો." એ એનું તાત્પર્ય છે. "દયાને કાયમ રાખીને જ્ઞાનને ભણવાનું છે, દયાને છોડીને જ્ઞાન ભણવાનો ઉપદેશ નથી." અહીં દયા એ ચારિત્રનું ઉપલક્ષણ છે. એ જ વાત ક્રિયા માટે છે. "ક્રિયાને ટકાવવા માટે જ્ઞાન ભણો. ક્રિયા વિના કે ચારિત્ર વિના મોક્ષ છે જ નહિ, માટે એવું જ્ઞાન ખૂબ ભણો કે—જેથી ચારિત્ર અને ક્રિયા સુદૃઢ થાય." પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પણ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે છે. જેમ ચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી તેમ પ્રમાદગ્રસ્ત અને દોષોથી ભરેલા જીવોને, એ દોષોની વારંવાર શુદ્ધિરૂપ પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચારિત્ર પણ છે જ નહિ. જૈન શાસ્ત્રકારોનો એ ભારપૂર્વક ઉપદેશ છે કે "કેવળ ભાવનાથી કે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી કોઈ જીવોનો મોક્ષ થયો નથી, થતો નથી, કે થવાનો નથી. સદ્‌ગતિ કે મોક્ષનો મુખ્ય આધાર જ્ઞાન નહિ પણ ક્રિયા છે. જ્ઞાન તો કેવળ ક્રિયાને ઉત્તેજક તથા શુદ્ધ કરનાર છે. જે જ્ઞાનથી તે કાર્ય ન થઈ શકે તે જ્ઞાન વાંઝિયું છે, નિષ્ફળ છે, શૂન્યવત્ છે."

નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી ફરમાવે છે કે:—

"શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તતો એવો જીવ પણ જો તપ અને સંયમમય યોગોને વહન કરવાને અસમર્થ છે તો તે મોક્ષને પામતો નથી."

આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે:—

"જ્ઞાનરૂપી નિર્યામક પ્રાપ્ત કરવા છતાં જીવરૂપી પોત (નાવ), તપસંયમરૂપી પવન વિના, સંસારસમુદ્રના પારને—મુક્તિસ્થાનને પામી શકતો નથી, સંસાર સાગરને વિષે મનુષ્યભવ આદિ સામગ્રી પામીને, કાંઈક ઊંચો આવ્યા પછી, ઘણું પણ જાણવા છતાં જો ચારિત્રગુણથી હીન રહ્યો, તો ફરી બૂડી જઈશ. **ચારિત્રગુણથી હીનને ઘણું પણ**

જ્ઞાન આંધળાની આગળ લાખો અને ક્રોડો દીપકની જેમ શું ફળ આપશે? ચારિત્રયુક્તને મળેલું થોડું પણ શ્રુત ચક્ષુ-સહિતને એકાદ પણ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું થાય છે. ચંદનના ભારને વહન કરનાર રાસભ ભારનો ભાગી થાય છે પણ ચંદનની સુગંધનો ભાગી થતો નથી, તેમ ચારિત્રથી હીન એવો જ્ઞાની જ્ઞાનનો (એટલે જ્ઞાન ભણવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્લેશનો) ભાગી થાય છે, પણ સુગતિનો ભાગી થતો નથી. જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સંયોગ થવાથી મોક્ષ થાય છે, પણ એકલા જ્ઞાનથી નહિ. જેમ એક ચક્રવડે રથ ચાલતો નથી પણ બે ચક્રવડે જ ચાલે છે, અથવા જેમ આંધળો અને પાંગળો સાથે મળીને જ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયા સાથે મળીને જ મોક્ષને સાધે છે, એકાકીપણે નહિ જ. જેમ ઘરની શુદ્ધિ કરવી હોય તો દીપકનો પ્રકાશ જોઈએ, જૂના કચરાને કાઢવો જોઈએ અને નવા આવતા કચરાને રોકવો જોઈએ. તેમ જીવની શુદ્ધિમાં જ્ઞાન એ દીપકની જેમ પ્રકાશ કરનારું છે, અને ક્રિયા કે જે તપસંયમ ઉભય સ્વરૂપ છે તે અનુક્રમે કર્મરૂપી કચરાને કાઢનાર છે તથા નવા આવતાં કર્મરૂપી કચરાને રોકનાર છે."

એ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયા એ મુખ્ય ઉપકારક છે અને જ્ઞાન એ તેનું એક સાધનમાત્ર છે. તેથી તપ-સંયમરૂપી ક્રિયાને પુષ્ટ અને શુદ્ધ કરનાર પ્રતિક્રમણાદિ આવશ્યક ક્રિયા અને તેને લગતાં સૂત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન એ મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. ક્રિયામાર્ગમાં રહેલ મુમુક્ષુનું અલ્પ પણ જ્ઞાન ઉપયોગી છે અને ક્રિયાથી રહિત જીવનું ઘણું પણ જ્ઞાન નિરર્થક છે. આ વાત નિર્યુક્તિકાર ભગવંતના પ્રભાવશાળી વચનોવડે સાબિત થાય છે.

પહેલું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર કે પહેલું પ્રતિક્રમણસૂત્ર?

'મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ઇચ્છનાર મુમુક્ષુ આત્માને સૌથી પ્રથમ

અધ્યયન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું કરાવવું? કે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવું?' એ પ્રશ્ન ઘણો વિચારણીય છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં પ્રથમ અધ્યયન મુખ્યત્વે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવામાં આવે છે. તેથી વિરુદ્ધ દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા) તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન ગ્રન્થોનું કરાવવામાં આવે છે. મુક્તિમાર્ગમાં બન્ને ય વસ્તુ ઇષ્ટ હોવા છતાં, એકાકીપણે બન્ને નિષ્ફળ છે, એ વાત આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ. હવે જ્યારે ક્રમનો જ વિચાર કરવો છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનને મુખ્યતા આપવી કે ક્રિયાને? એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. સંવિગ્ન, ભવભીરુ અને ગીતાર્થ શ્વેતામ્બર મહર્ષિઓ પાસે પંચાંગી-સમેત સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો હોવાથી તેના મન્થનસ્વરૂપ તેઓએ ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોના અધ્યયનનો જ ક્રમ પસંદ કર્યો છે, અને પોતાના અનુયાયીઓનું જીવન તદનુસાર ઘડવાને માટે જ મુખ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. એનું પરિણામ આજે પ્રત્યક્ષ રીતે એ જોવા મળે છે કે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં દોષની શુદ્ધિ માટેની પ્રતિક્રમણરૂપી આવશ્યક ક્રિયા પ્રતિદિન ચાલુ છે. પ્રતિદિન નહિ કરી શકનાર પ્રતિપક્ષ, પ્રતિચાતુર્માસ અને છેવટે પ્રતિવર્ષ એક વાર તો અવસ્ય કરે જ છે. તેથી સંઘવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે; પાપથી પાછા હઠવારૂપી કર્તવ્યનો અમલ કરવા માટેની સમગ્ર સંઘની ધર્મભાવના ટકી રહે છે; સમાન સૂત્રો વડે સૌ કોઈને તે ક્રિયા કરવાની હોવાથી સકલ સંઘ (પછી તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ હો, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ દેશમાં વસનારો હો, અથવા કાળની અપેક્ષાએ બાળ, વૃદ્ધ, યુવાન કે પ્રૌઢ વયે પહોંચેલો હો, અથવા ભાવની અપેક્ષાએ બહુગુણી, અલ્પગુણી, મધ્યમગુણી કે સામાન્ય ગુણી હો—સૌ કોઈ) પોતાને લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરવારૂપ ક્રિયાના આરાધક બનીને સુગતિને સાધવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ક્રિયાપ્રધાનતાનો આ મહાન લાભ છે. એવા ક્રિયા-પ્રધાન સંઘમાં જેટલું જ્ઞાન વધતું જાય તેટલું લાભદાયી છે, શણગારરૂપ

છે, શોભારૂપ છે, કુગતિના માર્ગને કાપનારું છે. એથી વિરુદ્ધ જ્યાં ક્રિયા મુખ્ય નથી મનાઈ, અને જ્ઞાન જ મુખ્ય મનાયું છે, ત્યાં જ્ઞાન વધવા છતાં મોટે ભાગે અહંકારની વૃદ્ધિ, ક્રિયાની ઉપેક્ષા, પ્રમાદની પુષ્ટિ અને આલસ્યનો આદર થતો જાય છે. પરિણામે આત્માની અધોગતિ અને સ્વેચ્છાચારની પરંપરા વધે છે. અનાદિ કાળથી જીવને સ્વેચ્છાચારે વિહરવાની અને સ્વચ્છંદાચારે ચાલવાની કુટેવ છે. તે કુટેવથી ટેવાયલા જીવોને જ્ઞાનની વાત મીઠી લાગે છે અને ક્રિયાની વાત કડવી લાગે છે. પરંતુ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓની દૃષ્ટિએ તેવા પુરુષોની દશા—

> "જૈસે પાગ કોઉ શિર બાંધે, પહિરન નહિ લંગોટી;
> સદ્ગુરુપાસ ક્રિયા બિનુ સીખે, આગમ બાત ત્યું ખોટી૦"
>
> —ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી.

તેના જેવી થાય છે. "નીચેનું અંગ ઢાંકવા માટે જેની પાસે એક નાની લંગોટી પણ નથી, તે મસ્તક ઉપર મોટી પાઘડી બાંધી બજારમાં થઈને નીકળે તો હાસ્યાસ્પદ જ બને. તેની જેમ લાગેલાં પાપનું શુદ્ધિકરણ કરવા જેટલી સ્વલ્પ ક્રિયા પણ જેણે રાખી નથી, તે જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની મોટી મોટી વાતો કરે તો તે વાતો કરવામાત્રથી તેની શુદ્ધિ કે સદ્ગતિ થઈ શકતી નથી."

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને આ દૃષ્ટિએ જેઓ વિચારી શકે છે, તેઓને એ ક્રિયા માટેનાં અતિ અલ્પ પણ અત્યન્ત જરૂરી એવાં સૂત્રો ભણવા માટે અરુચિ કે કંટાળો થવાનો લેશ પણ સંભવ નથી. ઊલટું, આટલાં અલ્પસૂત્રોમાં આવી મહાન ક્રિયાને ચતુર્વિધસંઘના હિત માટે ઉતારી આપનાર, અપૂર્વ રચનાશક્તિ ધારણ કરનારા ગણધરભગવંતોના જ્ઞાન અને કરુણા ઉપર અત્યન્ત બહુમાન થશે, અને એ સૂત્રોનાં અધ્યયનનો અને એના આધારે થતી વિધિયુક્ત પ્રતિક્રમણની ક્રિયાનાં વિધાનોને

આજ પર્યન્ત આપણા સુધી પહોંચાડનાર [illegible] ચતુર્વિધસંઘની અવિચ્છિન્ન પરંપરાનો ઉપકાર આપણા લક્ષ્યમાં આવશે. આથી ફલિત થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવાનાં પહેલાં ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું અધ્યયન મોક્ષમાર્ગમાં અત્યન્ત જરૂરી છે.

જ્યાં સુધી પ્રમાદ છે, ત્યાં સુધી પ્રતિક્રમણની જરૂર છે.

પ્રતિક્રમણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને પ્રસંગે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે :—

"પ્રમાદના વશથી પોતાનું સ્થાન છોડીને પરસ્થાનને પામેલો જીવ પાછો સ્વસ્થાને આવે, તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે." *

અહીં પોતાનું સ્થાન એટલે પોતે પ્રાપ્ત કરેલ ધર્મસ્થાન અથવા ગુણસ્થાન. પ્રાપ્ત ધર્મસ્થાનથી કે ગુણસ્થાનથી જીવને ભ્રષ્ટ થવાનું કોઈ પણ કારણ હોય તો પ્રમાદદોષની આધીનતા છે. જીવનો એ પ્રમાદદોષ સાતમા અને તેની ઉપરના ગુણસ્થાનો પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સર્વથા ટળતો નથી. ગુણસ્થાનોનું આ સ્વરૂપ જેઓ જાણતા નથી, તેઓ આત્મજ્ઞાનના નામે, બ્રહ્મવિદ્યાના નામે કે સ્વરૂપરમણતાના નામે જે એક પ્રકારની ભયંકર ભ્રમણાના ભોગ થઈ પડે છે, તે મુક્તિમાર્ગમાં એક મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે. આ વિષયમાં શ્વેતામ્બર કે દિગમ્બર ઉભય શાસ્ત્રકારોએ એકસરખી ચેતવણી આપી છે. જીવની ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગના સોપાન તરીકે બન્ને ય શાસ્ત્રોમાં ચૌદ પ્રકારના ગુણસ્થાનો વર્ણવ્યાં છે. તેમાં જ્યાં સુધી જીવ મિથ્યાત્વદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે પહેલા ગુણસ્થાનથી ઉપર જઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી અવિરતિના દોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી ચોથા ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકતો નથી અને જ્યાં

* स्वस्थानाद् यत्परस्थानं, प्रमादस्य वशाद् गतः ।
तत्रैव क्रमणं भूयः, प्रतिक्रमणमुच्यते ॥ १ ॥

સુધી પ્રમાદદોષને પરવશ છે, ત્યાં સુધી તે છટ્ઠા ગુણસ્થાનથી આગળ વધી શકતો નથી. વર્તમાનમાં કાળ અને ક્ષેત્ર તથા જીવોની ધૃતિ અને સંઘયણના દોષે છટ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનથી ઉપરનાં ગુણસ્થાન માન્યાં નથી. સાતમા ગુણસ્થાનનો સઘળો કાળ એકત્ર કરવામાં આવે તો પણ તે એક અંતર્મુહૂર્તથી અધિક થઈ શકતો નથી. જીવનો વધુમાં વધુ કાળ પ્રમત્ત નામના છટ્ઠા અને તેથી પણ નીચેના ગુણસ્થાનોએ જ પસાર થાય છે, એ સ્થિતિમાં એનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ હોય, તો તે મિથ્યાત્વ-અવિરતિ અને પ્રમાદ એ ત્રણેયની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાઓ જ છે.

મિથ્યાત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વ છે. તે ચતુર્થ ગુણસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું રક્ષણ કરનાર ક્રિયા દેવ-ગુરુ-સંઘની ભક્તિ અને શાસનોન્નતિની ક્રિયા છે. અવિરતિની પ્રતિપક્ષી વિરતિ છે, તે બે પ્રકારની છે: અંશથી અને સર્વથી. અંશથી વિરતિને દેશવિરતિ કહેવાય છે, સર્વથી વિરતિને સર્વવિરતિ કહેવાય છે. દેશવિરતિનું રક્ષણ કરનાર ગૃહસ્થના ષટ્કર્મ * અને બાર વ્રત વગેરેનું પાલન છે. સર્વવિરતિનું રક્ષણ કરનાર સાધુની પ્રતિદિન—સામાચારી અને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા છે. એ ક્રિયાઓના અવલંબ વિના તે તે ગુણસ્થાન ટકી શકતાં જ નથી. "પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પર્યન્ત ક્રિયા વિના કેવળ જ્ઞાનથી, કેવળ ધ્યાનથી જ જેઓ મોક્ષને ઇચ્છે છે, તેઓ મિથ્યાત્વમોહથી મોહિત થયેલા છે," એમ જૈન શાસ્ત્રકારો દૃઢતાપૂર્વક માને છે. ધ્યાનમાં કે જ્ઞાનમાં તેઓ ગમે તેટલા આગળ વધેલા (પોતાને માનતા) હોય, તોપણ ભૂમિકાને ઉચિત એવી ક્રિયાથી વંચિત હોય, તો તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનથી એક કદમ પણ આગળ વધ્યા નથી એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે દોષની પ્રતિપક્ષી એવી ક્રિયાઓ જ તે દોષોનો નિગ્રહ કરી શકે છે.

---

* देवपूजा गुरूपास्तिः स्वाध्यायः संयमस्तपः ।
दानं चेति गृहस्थानां षट् कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥
(गुणस्थानक्रमारोह टीका)

જૈનદર્શન આ કાળે અને આ ક્ષેત્રે કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરે છે. એવો નિષેધ ઇતર દર્શનોમાં નથી, તેનું કારણ આ ગુણસ્થાનના ક્રમનું અજ્ઞાન છે. વાસનાક્ષય કે મનોનાશ, જીવન્મુક્તિ કે વિદેહમુક્તિ કયા ગુણસ્થાનકે કયા ક્રમથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એનું સંગીન જ્ઞાન, યુક્તિયુક્ત જ્ઞાન, પ્રમાણભૂત જ્ઞાન આજે પણ જો કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય તો તે કેવળ જૈનશાસ્ત્રોમાં જ મળી શકે છે. વાસના (મોહ)નો સમૂળ નાશ બારમા ગુણસ્થાનક સિવાય થઈ શકતો નથી. દસમા ગુણસ્થાનક સુધી લોભનો અંશ રહી જાય છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકે પણ તેની સત્તા છે. મનોનાશ કેવળ તેરમા ગુણસ્થાનકે થઈ શકે છે અને તે જ જીવન્મુક્ત દશા છે. વિદેહ-મુક્તિ તો તેથી પણ આગળ વધ્યા પછી ચૌદમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. તે પહેલાં તેની કલ્પના કરવી અને કેવળ માનસિક આવેગો (Mental Conceptions)ને જ મુક્તિ કે કૈવલ્ય કલ્પી લેવાં એ ગંભીર ગેરસમજ છે. એવા આત્માઓનો પ્રશમ અથવા ધારણા, ધ્યાન કે સમાધિ, એ શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એક પ્રકારની મોહની મૂર્છા જ છે. ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ તેઓ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી સહેજ પણ આગળ વધ્યા નથી.

ભાવના એ જુદી વસ્તુ છે અને વસ્તુસ્થિતિ એ અલગ વાત છે. વસ્તુ-સ્થિતિની દૃષ્ટિએ સંસારી આત્મા એ કેવળ ચૈતન્ય એટલે ભાવનાનું પૂતળું નથી કે કેવળ જડકર્મ એટલે પુદ્ગલની રચના નથી. કિન્તુ જડકર્મ અને ચૈતન્યભાવનું સંમિશ્રણ છે. એ સંમિશ્રણ પણ કેવળ સંયોગસંબંધરૂપ નથી, પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય (અભેદ) સંબંધરૂપ છે. એ સંબંધને જણાવવા માટે શાસ્ત્રે ક્ષીરનીર અને લોહાગ્નિન્યાય આગળ ધર્યો છે. ક્ષીર અને નીર તથા લોહ અને અગ્નિ પરસ્પર અલગ હોવા છતાં જેમ એકબીજા સાથે પરસ્પર અનુવિદ્ધ થઈને મળી જાય છે, તેમ જીવ અને કર્મ પણ પરસ્પર અનુવિદ્ધ થઈને મળેલાં છે. એ મેળાપ જ્યાં સુધી

અલગ ન થાય ત્યાં સુધી બન્ને ય પરસ્પરની અસરથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. જીવ ઉપર કર્મની અસર છે અને કર્મ ઉપર જીવની અસર છે. જીવની અસરથી પ્રભાવિત થઈને કર્મના પુદ્‌ગલમાં જીવને સુખ-દુઃખ આપવાની શક્તિ પેદા થાય છે, અને કર્મની અસર તળે આવીને જીવ વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-દુખ, અજ્ઞાન અને મોહના વિપાકો અનુભવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જેઓ જાણતા નથી અથવા વિપરીત રીતિએ જાણે છે, તેઓ એકલી ભાવનાના બળથી કે કેવલ એકલી ક્રિયાના બળથી મુક્તિ મેળવવાનો અર્થશૂન્ય પ્રયાસ કરે છે.

અધ્યાત્મ કે મોક્ષના નામે વિવિધ પ્રકારના મતોની ઉત્પત્તિ પણ આ વસ્તુસ્થિતિના અજ્ઞાનનું જ ફળ છે. કેટલાક કર્મને વાસનારૂપ માને છે, કેટલાક અવિદ્યારૂપ માને છે, અને કેટલાક તેને કેવળ ભ્રમરૂપ માને છે. તેથી તેનું નિવારણ કરવાના ઉપાય પણ તેવા જ પ્રકારના કલ્પે છે અને કેવળ માનસિક ઉપાયોથી જ તેનો ક્ષય માને છે. પણ કર્મ કેવળ માનસિક વાસના કે માનસિક ભ્રમણારૂપ જ નથી. પરંતુ એ માનસિક ભ્રમણા પણ જેમાંથી જન્મે છે, તેવા પૌદ્‌ગલિક પદાર્થ અને તેની અસરરૂપ છે. તેથી તેનો ક્ષય કેવળ માનસિક વિચારણા, કેવળ ધારણા ધ્યાન કે સમાધિમાત્રથી થતો નથી. પણ જે જે દ્વારોથી તે પૌદ્‌ગલિક કર્મો આવે છે, તે તે દ્વારો બંધ કરી આવતાં નવાં કર્મો રોકી દેવાં અને પ્રથમનાં કર્મોનો ક્ષય કરવા માટેનો ઉદ્યમ પણ આવશ્યક છે. એ ઉદ્યમ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સ્વભાવરૂપ છે. સમ્યગ્‌જ્ઞાનથી મિથ્યા ભ્રમ ટળે છે અને સમ્યક્ ક્રિયાથી પૌદ્‌ગલિક કર્મના બંધ શિથિલ થાય છે. ક્રિયાથી જેમ કર્મનો બંધ થાય છે, તેમ સંવર અને નિર્જરાસાધક ક્રિયાથી કર્મોનો બંધ અટકે છે અને જૂના કર્મો નષ્ટ થાય છે. તથા અંતિમ કર્મક્ષય ... ક્રિયાથી જ થાય છે. આવો જૈન શાસ્ત્રોનો નિ...

"કેવળ ચિત્તનિરોધ માત્ર એ જ ધ્યાન નથી પણ યોગોનો સુદૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક વ્યાપાર અથવા વિદ્યમાન એવા મન-વચન-કાયાના યોગનો નિરોધ એ પણ ધ્યાન જ છે.*"

ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે. એ કારણે 'ધ્યાન' શબ્દ ચિત્તનિરોધ અર્થમાં જેમ વપરાય છે તેમ યોગનિરોધ એટલે મન-વચન-કાયા એ ત્રણેની દોષરહિત નિર્મળ પ્રવૃત્તિ, અને સર્વથા અપ્રવૃત્તિ, એ અર્થમાં પણ વપરાય છે. તેમાં સર્વથા યોગનિરોધ ચૌદમા ગુણઠાણે હોય છે. ચિત્તનિરોધ પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી શરૂ થઈ શકે છે. મન-વચન-કાયાના યોગોનું પ્રયત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત પ્રવર્તન છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી આવશ્યક છે. ત્યાર પછી બારમા સુધીના ગુણસ્થાનકોનો કાળ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી. તેરમા ગુણસ્થાનકનો કાળ દેશોનપૂર્વકોટિ છે. પરન્તુ ત્યાં ત્રણ પ્રકારના ધ્યાનમાંથી એક પણ પ્રકારનું ધ્યાન નથી. તે કાળને 'ध्यानांतरिका' કહેવાય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે પણ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી પણ યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જિનશાસનમાં યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન એ જ સૌથી મહત્ત્વનું અને સૌથી ચડિયાતું ધ્યાન માનેલું છે. તેના સાધનરૂપ જે કોઈ ક્રિયા તે પછી નિરોધરૂપ હો કે નિરવદ્ય યોગ વ્યાપારરૂપ હો, તે પણ ધ્યાન જ છે, કારણ કે ધ્યાનનું ફળ જે કર્મક્ષય, તે તો ઉભયથી સધાય છે.

જેઓ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને જ કેવળ ધ્યાન કહે છે, તેઓ 'ધ્યાન' શબ્દના મર્મને સમજ્યા નથી, કારણ કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધવાળું ધ્યાન તો સ્નાન, પાન, અર્થ, કામ આદિ સંસારવર્ધક અને કર્મબંધક ક્રિયાઓમાં પણ સંભવે છે; પરન્તુ તે ધ્યાન ધર્મસાધક બનતું નથી. તેને પણ જો સાધક માનીએ તો "માછલા પકડવા માટે બગલાનું

---

२ सुदढप्पयत्तवावारणं; णिरोहो व विज्जमाणाणं ।
झाणं करणाण मयं, ण उ चित्तणिरोहमित्तागं ॥ २०७१ ॥

કે ઉંદર પકડવાં માટે બિલાડીનું ધ્યાન પણ ઇષ્ટ સાધક માનવું જોઈએ." પણ તેમ કોઈ માનતું નથી. તેથી કેવળ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ધ્યાનસ્વરૂપ બનતો નથી. કિન્તુ, સંક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ એ જ વાસ્તવિક ધર્મસાધક ધ્યાન છે અને તે પણ એક પ્રકારના પ્રશસ્ત મનોવ્યાપાર રૂપ છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્માનો પ્રમાદદોષ ટળ્યો નથી. ત્યાં સુધી પ્રમાદ તરફ દોડતા મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને રોકવારૂપ જે કોઈ પ્રશસ્ત વ્યાપાર તે જ વાસ્તવિક ધ્યાન છે, કારણ કે ધ્યાનનું ફળ જે કર્મક્ષય અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષયને સાધક એવી જે શૈલેશી અવસ્થા—ચતુર્દશ (ચૌદમું) ગુણસ્થાનક, તે તેનાથી ક્રમશઃ સિદ્ધ થાય છે.

પૂ૦ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે કે—

નિશ્ચય ધર્મ ન તેણે જાણ્યો, જે શૈલેશી અંત વખાણ્યો;
ધર્મ અધર્મતણો ક્ષયકારી, શિવસુખ દે જે ભવજલ તારી. ૧
તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણઠાણાને લેખે;
તેહ ધરમ વ્યવહારે જાણો, કારજ-કારણ એક પ્રમાણો. ૨

—સવાસો ગાથાનું સ્તવન. ઢાળ ૧૦મી. ગાથા ૨-૩૦

"ચિત્તનિરોધરૂપ કે નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિરૂપ ધ્યાન એ જ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે જ એક કર્મક્ષય અને મોક્ષનું સાધન છે." એવો એકાન્તવાદ ધારણ કરનારને પૂ૦ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ ઉત્તર આપે છે કે—"મોક્ષનું અનંતર સાધન જે નિશ્ચયધર્મ તે તો શૈલેશીને અંતે કહ્યો છે અને તે ધર્મ જ પુણ્ય-પાપ ઉભયનો ક્ષય કરી મોક્ષસુખને આપે છે. તેના સાધનરૂપ જે જે ધર્મો પોતપોતાના ગુણસ્થાનકને ઉચિત છે, તે પણ નિશ્ચયધર્મના કારણરૂપ હોવાથી ધર્મ જ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કથંચિત્ એકતા હોવાથી બન્નેય પ્રમાણરૂપ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ તેના કારણથી જ થાય છે. તેથી નિશ્ચયધર્મરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ વ્યવહારધર્મ છે, કે જે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે. તેને પણ

ધર્મ તરીકે માનો. શુભ વ્યાપારથી દ્રવ્યઆશ્રવ થાય છે, તોપણ તેથી નિજપરિણતિરૂપ ધર્મને બાધ પહોંચતો નથી. જ્યાં સુધી યોગક્રિયાનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી જીવ યોગારંભી છે જ. એ દશામાં મલિન આરંભનો ત્યાગ કરાવનાર અને શુભ આરંભમાં જોડનાર તથા આલસ્યદોષ અને તજ્જનિત સદ્વ્યવહારના વિરોધને ઉપજાવનાર મિથ્યા ભ્રમને ટાળનાર પ્રશસ્ત વ્યાપારરૂપ ધ્યાન જ છે, અને એ જ પરમ ધર્મરૂપ છે, અનન્ય આધારરૂપ છે.

શ્રી જિનમતમાં ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન નથી એમ જે કહેવાય છે, તેનું આ રહસ્ય છે. ધ્યાન વિના કર્મનો ક્ષય નથી, એ વાત જેટલી સાચી છે, તેટલી જ સાચી વાત એ છે કે—પ્રમત્ત અવસ્થા ટળી નથી ત્યાં સુધી ક્રિયાને છોડીને બીજું ધ્યાન પણ નથી. શ્રીજિનમતમાં વિહિત આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓને છોડીને જેઓ ચિત્તનિરોધમાત્ર સ્વરૂપધ્યાનનું અવલંબન લે છે, તેઓનું ધ્યાન અને તેઓનો પ્રશમ અંતર્નિલીન વિષમ જ્વરની જેમ ધ્યાન સિવાયના કાળે મિથ્યાત્વરૂપી પ્રકોપને પામ્યા સિવાય રહેતો નથી. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિની વાતો અને તે માટે ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાનનો દીર્ઘકાલ પર્યન્ત અભ્યાસ કરવા છતાં આજે કોઈની પણ સાચી મુક્તિ થઈ દેખાતી નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાયકભાવ અને દ્રવ્યદૃષ્ટિની વાતો અને તેનું આલંબન લેવા છતાં અને " એ કેવળ જ્ઞાન અને મોક્ષનું સાધન છે," એમ કહેવા છતાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદમાંથી એક પણ દોષ વાસ્તવિક રીતે હઠ્યો હોવાનું જોવા મળતું નથી. એ વસ્તુ એમ સાબિત કરે છે કે—" કેવળ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન મુક્તિનું સાધન બની શકતું નથી." પણ " મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને પ્રમાદને હઠાવનાર મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત વ્યાપાર, એ જ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત દોષોને દૂર કરી અંતે એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષને અપાવે તેવા અપ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ કાળમાં અને આ ક્ષેત્રમાં ધૃતિ, સંઘ-

ચણ આદિના અભાવે જો કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ નથી જ, અને તેના કારણરૂપ અપ્રમત્ત ઉપરના ગુણસ્થાનકોની હયાતી પણ નથી જ, તો પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત એવી આરાધનામાં જ મગ્ન—મક્કમ રહેવું અને તેનાથી ચલિત ન થવું, એ જ ખરો મુક્તિનો માર્ગ છે.

ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સપ્રતિક્રમણધર્મ.

"પ્રમત્ત અવસ્થાથી ઉપરની અવસ્થા વર્તમાન કાળે આ ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનીઓએ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક કાળ ટકે તેવી જોઈ નથી, અને તેથી પ્રમત્ત અવસ્થાને ઉચિત એવી ધર્મધ્યાનપોષક ક્રિયાઓ એ જ ધર્મનો પ્રાણ છે," એમ ઉપદેશ્યું છે. વળી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોનો સ્વભાવ પણ જ્ઞાનીઓએ વક્ર અને જડ જોયો છે, અને તેવો જ કહ્યો છે. **શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં** કહ્યું છે કે—પ્રથમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ—જડ, બાવીસ જિનેશ્વરોના શાસનના સાધુઓ ઋજુ-પ્રાજ્ઞ અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ વક્ર અને જડ છે. સાધુઓના આ જુદા જુદા સ્વભાવોનું પૃથક્કરણ પણ પ્રતિક્રમણધર્મની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. જ્યાં જડતા છે ત્યાં ભૂલોનો અવશ્ય સંભવ છે. જ્યાં ભૂલોનો સંભવ છે ત્યાં ભૂલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા છે. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ જડતામાં સમાન હોવાથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણધર્મ ઉપદેશ્યો છે. વચલા જિનપતિના શાસનના સાધુઓ ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોવાથી તેમને ભૂલ થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે, તેથી તેમને માટે પ્રતિક્રમણ નિયત નહિ કરતાં અનિયત કહ્યું છે. તેઓ જ્યારે જ્યારે દોષ લાગે ત્યારે ત્યારે પ્રાજ્ઞ હોવાથી સમજી જતાં અને ઋજુ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી પ્રતિક્રમણ કરી દોષની શુદ્ધિ કરી લેતા હતા. ભગવાન મહાવીરના શાસનના સાધુઓ જડ અને વક્ર ઉભય દોષોથી સહિત હોવાથી તેમના માટે દોષનો સંભવ પણ અધિક છે; અને દોષનો સ્વીકાર

પણ દુષ્કર છે. તેથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણધર્મ નિયત અને અત્યન્ત હિતકારી છે. ત્રણ વૈદ્યનું દૃષ્ટાન્ત આપીને તે વાત શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં ભારપૂર્વક સમજાવી છે.

એક રાજાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. આગામી કાળે પણ પુત્રના શરીરે વ્યાધિ ન થાય તે ખાતર રાજાએ ત્રણ વૈદ્યોને બોલાવ્યા. પહેલા વૈદ્યે કહ્યું કે—"મારું ઔષધ વિદ્યમાન વ્યાધિને હણશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરશે." રાજાએ કહ્યું કે—"સૂતેલા સાપને જગાડવા તુલ્ય તારા ઔષધથી સર્યું." બીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—"મારું ઔષધ વ્યાધિ હશે તો દૂર કરશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો ગુણ પણ નહિ કરે અને દોષ પણ નહિ કરે." રાજાએ કહ્યું કે—"ભસ્મમાં ઘી નાખવા સમાન તારા ઔષધથી સર્યું." ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—"મારું ઔષધ વિદ્યમાન દોષને શમાવશે અને દોષ નહિં હોય તો રસાયનરૂપ બનશે અને પુત્રની કાન્તિ, તેજ, બળ અને રૂપ ઇત્યાદિને વધારશે." રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું અને તેના ઔષધ વડે પોતાના પુત્રને કાયમ માટે નીરોગી તથા તુષ્ટિ-પુષ્ટિવાળો બનાવ્યો.

વક્ર અને જડ એવા વીર ભગવંતના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણધર્મ એ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધતુલ્ય છે. દોષ હોય તો દૂર કરે છે, ન હોય તો કાન્તિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની જેમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે.

દોષ અટકાવવા માટે પ્રતિક્રમણ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

લોકમાં કહેવાય છે કે—"મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર (To err is human) છે." એ જ વાત શાસ્ત્રકારો બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે—"છદ્મસ્થમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે." છદ્મ એટલે આવરણ. કર્મના આવરણ નીચે રહેલા આત્માથી ભૂલ ન થાય એ આશ્ચર્ય છે, ભૂલ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. "ચાર જ્ઞાનના ધણી, અનંતલબ્ધિનિધાન,

અંતર્મુહૂર્તમાં દ્વાદશાંગીના રચયિતા ભગવાન મહાવીરના આદ્ય શિષ્ય ગુરુ ગૌતમસ્વામીને પણ આણંદ શ્રાવકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં સ્ખલના થઈ હતી," એમ શાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. ભૂલ એ મનુષ્યમાત્રનો કે છદ્મસ્થમાત્રનો સ્વભાવ છે, તો તે ભૂલનો પ્રતિકાર પણ છદ્મસ્થમાત્રને અનિવાર્ય છે. ભૂલ એ વિષ છે, તો તેનો પ્રતિકાર અમૃતથી જ થઈ શકે. વિષને પણ વિધિપૂર્વક મારીને અમૃત બનાવી શકાય છે. ભૂલરૂપી વિષને મારવાનો વિધિ શો ? અને એને મારવાથી ઉત્પન્ન થતું અમૃત કયું ? એ બન્નેય વાતનો ઉત્તર આપણને 'પ્રતિક્રમણ' શબ્દથી મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણ એ ભૂલરૂપી વિષને વધતું અટકાવે છે. પ્રતિક્રમણ ક્રિયા એ ભૂલરૂપી ઝેરને મારીને તીવ્ર શુભભાવરૂપી અમૃત કરવા દ્વારા કર્મરોગનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવા માટે સમર્થ રસાયન નીવડે છે. જો એ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો એ વિષ મરવાને બદલે વધતું જાય છે અને વધેલું એ વિષ ભૂલ કરતી વખતના દોષ અને તેના વિપાક કરતાં શત-સહસ્ર-કોટિગણું અધિક દોષ અને વિપાક આપનારું થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે—

"ભૂલ થવાને કાળે જે દોષ લાગે છે તે દોષ—તે ભૂલને કબૂલ કરવામાં ન આવે (તે ભૂલથી પાછા ફરવામાં ન આવે). તો પરિણામે અનન્તગુણા દારુણ વિપાકને આપનાર થાય છે.*"

તેટલા માટે ભૂલ થવાની સાથે જ તેનો સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનાથી પાછા ફરી જવું એ ધર્મીમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે.

અનાર્ય સંસ્કૃતિ પણ સુધરેલા મનુષ્યો કે ઉત્તમ સદ્‌ગૃહસ્થો (Civilised men) તરીકે ગણાવાનો અધિકાર તેને જ આપે છે,

---

* तथा स्खलितप्रतिपत्तिरिति ।

स्खलितकाले दोषात् अनन्तगुणत्वेन दारुणपरिणामत्वात्तदप्रतिपत्तेः ।

धर्मबिन्दु अ. ५ सूत्र २१

શ્રદ્ધા હોય છે અને પ્રત્યેક શ્રદ્ધાની પાછળ તેને અનુસરતું જ્ઞાન હોય જ છે. બધાનું જ્ઞાન પણ સરખું હોતું નથી. મોક્ષ સાધી આપનારું વર્તન એનું નામ ચારિત્ર છે, અને એ ચારિત્ર પણ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે જ છે. મોક્ષસાધક ચારિત્રને પુષ્ટ કરનારી શ્રદ્ધા અને એ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરનારું જ્ઞાન, એનું જ નામ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્શ્રદ્ધા છે. એક પણ પદ કે એક પણ વાક્ય મોક્ષને સાધક ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ કરનાર હોય તો તે શ્રી જિનાગમનો જ અંશ છે, કારણ કે—શ્રી જિનાગમ ચારિત્રગુણની પુષ્ટિ અને ચારિત્રગુણની વૃદ્ધિ માટે જ નિર્મિત થયેલું છે. એ વાતની સાક્ષી આપણને નીચેના શબ્દોથી મળે છે:

'કોઈ પણ તીર્થંકરના તીર્થમાં કોઈ પણ મુનિ દીક્ષા અંગીકાર કરીને શ્રુતજ્ઞાનના પારગામી થયા એમ જણાવવું હોય ત્યારે શાસ્ત્રકારો નીચેના શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

'सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ।' 'सामाइयाइं चोद्दसपुव्वाइं अहिज्जइ।'

'સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોને ભણે છે અથવા સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વો—બાર અંગોને ભણે છે.'

અહીં સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ કે બાર અંગનું અધ્યયન શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. તેમાં પ્રથમ સામાયિક જ શા માટે? શ્રી જિનમતમાં સામાયિક એ સાવદ્યયોગની નિવૃત્તિરૂપ છે અને નિરવદ્યયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ છે. સાવદ્યયોગથી વિરામ પામવું અને નિરવદ્યયોગોમાં પ્રવૃત્ત થવું અને પરિણામે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું એ જ ચારિત્રગુણનું લક્ષણ છે. ચારિત્રગુણનો આ મર્મને નહિ સમજનારા કેટલાક ચારિત્રના નામે જ સત્પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરે છે. વળી કેટલાક મનઃકલ્પિત અસત્પ્રવૃત્તિઓને જ ચારિત્રગુણનું ઉપનામ આપે છે. પહેલો વર્ગ શુષ્ક

અધ્યાત્મીઓનો છે, બીજો વર્ગ પરલોકની શ્રદ્ધાથી શૂન્ય અને શાસ્ત્ર અધ્યયનથી નિરપેક્ષ વર્ગનો છે.

શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણમાં સ્થિરતાને જ એક ચારિત્ર માને છે. પરન્તુ 'તે કોને? અને કયા ગુણસ્થાનકે હોય?' તેનો વિવેક નહિ હોવાના કારણે, નથી સ્વરૂપરમણતા પામી શકતા કે નથી સાવદ્યયોગની વિરતિ કરી શકતા: ઉભયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સંપૂર્ણ સ્વરૂપરમણતા કે આત્મગુણસ્થિરતા સિદ્ધના જીવો સિવાય બીજાને હોઈ શકતી નથી. કેવળજ્ઞાનીઓને પણ અસિદ્ધત્વરૂપ ઔદયિક-ભાવ શાસ્ત્રકારોએ માનેલો છે, અને તેટલું સ્વરૂપરમણ તેમને પણ ઓછું છે. એ સ્થિતિમાં સ્વરૂપરમણતાને જ ચારિત્રનું એક લક્ષણ માનવું એ અજ્ઞાન અથવા મોહનો જ વિલાસ છે.

એ જ રીતે કેટલાક ચારિત્ર એટલે 'Character' અને Character' એટલે મનુષ્યે મનુષ્યની સાથે સભ્ય વ્યવહાર રાખવો, નીતિ પાળવી, સત્ય બોલવું, કોઈની સાથે દગાઈ કરવી નહિ, પાડોશીને ચાહવું, વગેરે વગેરે માને છે; પરન્તુ આ ચારિત્ર નથી, પણ નીતિ છે; અને તેની પાછળ પ્રચ્છન્નપણે મનુષ્યની ઇહલૌકિક સ્વાર્થભાવના જ મોટે ભાગે કાર્ય કરી રહેલી હોય છે. નીતિ વગેરે પણ મોક્ષના આદર્શને અનુસરીને હોય તો તે પણ જરૂરી છે, પરન્તુ તેનાથી નિરપેક્ષ-માત્ર દુન્યવી હેતુ પૂરતા જ હોય તો તે સંકુચિત મનોદશા છે. ચારિત્ર-ગુણ એથી ઘણો ઊંચો છે. તેની પાછળ આ લોકના સ્વાર્થને સાધવાનો એક અંશ પણ ભાવ નથી. તે કેવળ મનુષ્યજાતિની જ ચિંતા કરીને અન્ય સકલ સૃષ્ટિના જીવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે નિર્દયતા બતાવનાર સંકુચિત મનોદશા નથી. તેની પાછળ પોતાના કે બીજાના ઐહિક કે દૈહિક ઉપદ્રવોનો જ સ્વલ્પ કાળ માટે અંત આણવાની મનોવૃત્તિ નથી, કિન્તુ સ્વપર ઉભયના સાર્વત્રિક અને સાર્વદિક સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો અંત

આણવાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના છે, અને એ ભાવનાની સિદ્ધિ સાવદ્યયોગના વિરામથી અને નિરવદ્યયોગના આસેવનથી જ થઈ શકે છે, તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

સાવદ્યયોગ એટલે પાપવાળો વ્યાપાર. પાપ અઢાર પ્રકારના છે. તેમાંથી એક પણ પાપ મન-વચન-કાયાથી સેવવું, સેવરાવવું કે સેવતાંને સારું માનવું નહિ, એ જાતિની જીવનપર્યંત માટે કે નિયતકાળ માટેની પ્રતિજ્ઞા એ જ સામાયિક અને એ જ વાસ્તવિક ચારિત્ર છે. એ ચારિત્રનું પાલન એ દ્વાદશાંગીનો સાર છે. એનાથી મુક્તિ નિકટ આવે છે.* એ ચારિત્રગુણનો અભ્યાસ એ જ જીવની સદ્ગતિનું મૂળ છે અને એ ચારિત્રગુણનું પાલન એ જ કેવળ મનુષ્યસૃષ્ટિને નહિ પણ સચરાચર તમામ વિશ્વના જીવોની પીડા હરનારું અનુપમ સાધન છે. સ્વરૂપરમણતા—કે આત્મગુણોમાં સ્થિરતા સુધી પહોંચવા માટે એ ચારિત્ર એ જ પરમદ્વાર છે અને એ જ પરમ કસોટી છે. જેઓ એ કસોટીમાંથી પસાર થવા માટે આનાકાની કે અણગમો બતાવે છે, તેઓ ચારિત્રગુણથી હજારો કોશ દૂર છે. એટલું જ નહિ પણ ચારિત્રગુણના પાલનને પરિણામે મળનારી સુગતિના ભાગી થવા માટે સર્વથા એનસીબ છે.

સાવદ્ય વ્યાપારોનું પ્રત્યાખ્યાન અને નિરવદ્ય વ્યાપારોનું આસેવન એ જ એક ચારિત્રનું લક્ષણ હોય તો તે ચારિત્રને ટકાવનાર કે વધારનાર, જન્માવનાર કે સુધારનાર સત્ક્રિયા સિવાય બીજું કોઈ જ નથી, એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ શાસ્ત્રકારોએ "સમિતિગુપ્તિથી પવિત્રિત ચરિત્ર" પણ કહ્યું છે. કાયાની સમ્યક્ ચેષ્ટાઓ, એ સમિતિઓ છે, અને કાયા, વચન અને મન એ ત્રણેનો સમ્યગ્

* तस्माज्जगाद भगवान् सामायिकमेव निरुपमोपायम् ।
शारीर-मानसानेकदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥

श्री हरिभद्रसूरि

(પ્રવર્તન-નિવર્તનરૂપ) નિગ્રહ, એ ગુપ્તિઓ છે. તેની સંખ્યા અનુક્રમે પાંચ અને ત્રણ મળીને આઠ છે. એ આઠ પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રવચનની માતા અને દ્વાદશાંગરૂપ જૈનશાસનની જનેતા તરીકે શાસ્ત્રકારોએ જણાવી છે.

કિલ્લો સમારકામથી જ ટકે, તેમ ક્રિયારૂપી કિલ્લો પ્રતિક્રમણરૂપી સમારકામથી જ ટકે. પ્રતિક્રમણ એ ક્રિયારૂપી કિલ્લામાં પડેલા છિદ્રો કે ગાબડાઓનું સમારકામ છે. એ રીતે ચારિત્રનો પ્રાણ ક્રિયા છે અને ક્રિયાનો પ્રાણ પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને અંગે કેટલીક શંકાઓ અને તેનાં સમાધાન.

શંકા ૧: પ્રતિક્રમણ એ છ આવશ્યકમય છે અને તેમાં પહેલું સામાયિક છે. સામાયિક લેતી વખતે મન-વચન-કાયાથી સાવદ્ય વ્યાપાર કરવા નહિ, કરાવવા નહિ કે અનુમોદવા નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, જ્યાં મન તો વશ રહેતું નથી. તો પ્રતિજ્ઞાનું પાલન ક્યાં રહ્યું?

સમાધાન: જૈનશાસનમાં સામાયિક આદિ પ્રત્યેક વ્રતની પ્રતિજ્ઞાના ૧૪૭ વિકલ્પો માનવામાં આવ્યા છે. તે આ રીતે:—

(૧) મનથી, વચનથી અને કાયાથી. (એક ત્રિકસંયોગી)
(૨) મનથી, વચનથી.
(૩) મનથી, કાયાથી. (ત્રણ દ્વિકસંયોગી)
(૪) વચનથી, કાયાથી.
(૫) મનથી.
(૬) વચનથી. (ત્રણ અસંયોગી)
(૭) કાયાથી.

એ રીતે (૧) ત્રિકસંયોગી, (૨) દ્વિકસંયોગી અને (૩) અસંયોગી, એ કુલ સાત વિકલ્પો, ત્રણ કરણના અને એ જ રીતે કુલ સાત

વિકલ્પો (કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું) એ ત્રણ યોગના, એ એનો ગુણાકાર કરતાં ૭×૭=૪૯ અને એને ત્રણ કાળે ગુણતાં ૪૯×૩=૧૪૭ વિકલ્પો થાય છે. એમાં લીધેલા કેટલાક વિકલ્પે પાલન થાય અને અન્ય વિકલ્પે પાલન ન થાય તોપણ પ્રતિજ્ઞાનો સર્વાંશે ભંગ થયો ગણાય નહિ. એમાં જે માનસિક ભંગ થાય છે તેને અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કે અતિચાર માનેલ છે, પણ અનાચાર કહેલ નથી. અતિક્રમાદિ દોષોનું નિન્દા, ગર્હા, આલોચના અને પ્રતિક્રમણ વડે શુદ્ધિકરણ થઈ શકે છે અને એ રીતે પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ થઈ શકે છે. 'દોષવાળું કરવા કરતાં ન કરવું સારું' એ વચનને જૈનશાસનમાં ઉત્સૂત્ર વચન તરીકે સંબોધવામાં આવ્યું છે. "કરવું તો શુદ્ધ જ કરવું, અન્યથા કરવું જ નહિ," એ વચન શાસ્ત્રકારોને માન્ય નથી, કારણ કે—કોઈ પણ ક્રિયા અભ્યાસથી જ શુદ્ધ થાય છે. અભ્યાસના પ્રારંભકાળમાં ભૂલ ન જ થાય એમ અજ્ઞાની જ માને. ભૂલવાળાં અનુષ્ઠાનો કરતાં કરતાં જ ભૂલ વિનાનાં અનુષ્ઠાનો થાય છે. સાતિચાર ધર્મ જ નિરતિચાર ધર્મનું કારણ બને છે. જેટલા જીવો આજસુધી મોક્ષે ગયા છે, તે એ રીતે સાતિચાર ધર્મનું આરાધન કરીને જ નિરતિચાર ધર્મ પામનારા થયા છે. દુન્યવી કળાઓના અભ્યાસમાં પણ એ જ નિયમ છે. ધર્મકળાનો અભ્યાસ એમાં અપવાદ બની શકે નહિ.

શંકા ૨: પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું એ માયાચાર નથી ?

સમાધાન: પાપનું પ્રતિક્રમણ કરીને ફરી તે પાપનું સેવન કરવું એ માયાચાર નથી, પરંતુ ફરી તે પાપનું તે ભાવે સેવન કરવું એ માયાચાર છે. પ્રતિક્રમણ કરનાર વર્ગ પાપથી છૂટવા માટે પ્રતિક્રમણ કરે છે. તેથી તેનો ભાવ ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો છે. ફરી વાર પાપ નહિ કરવાનો ભાવ હોવા છતાં ફરી વાર પાપ થાય છે, તેનું ફરી વાર પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે વારંવાર પ્રતિક્રમણ કરવાથી તેને અનુબંધ 'પાપ કરવાનો' નહિ પણ 'પાપ નહિ કરવાનો' પડે

છે. પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ જ તેને એક વખતે સર્વથા પાપ નહિ કરવાની કક્ષાએ પહોંચાડે છે. તેથી શ્રીજિનશાસનમાં જ્યાં સુધી જીવ પાપથી રહિત ન બને ત્યાં સુધી તેને 'પાપનું પ્રતિક્રમણ' અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યું છે. એ માટે કહ્યું છે કે:—

"મૂલપદે પડિક્કમણું ભાખ્યું, પાપતણું અણકરવું રે;
શક્તિ ભાવ તણે અભ્યાસે, તે જસ અર્થે વરવું રે."

૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન—ઢાળ ૨૭—ગાથા ૧૮મી.

પાપને નહિ કરવારૂપ મુખ્ય પ્રતિક્રમણ શક્તિમુજબ અને ભાવમુજબ અભ્યાસ કરતાં કરતાં સિદ્ધ થાય છે.

અથવા કહ્યું છે કે:—

'પડિક્કમણું' મૂલપદે કહ્યું, અણકરવું પાપનું જેહ મેરે લાલ.
અપવાદે તેહનું હેતુ એ, અનુબંધ તે શમ-રસ-મેહ મેરે.'

પ્રતિક્રમણ ગર્ભહેતુ સ્વાધ્યાય—ઢાળ ૯મી—ગાથા ૩૭.

મુખ્યપણે પાપ ન કરવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે. અપવાદે પાપ નહિ કરવાનો અનુબંધ પાડનાર પ્રતિક્રમણ પણ મુખ્ય પ્રતિક્રમણનો હેતુ છે. કારણ કે (પાપ નહિ કરવાનો) અનુબંધ એ જ અહીં સમતારૂપી રસને વરસાવનાર મેઘ છે.

✓ શંકા ૩: પ્રતિક્રમણ ભૂતકાળના પાપનું જ હોઈ શકે, વર્તમાન કાળ અને અનાગત કાળના પાપનું પ્રતિક્રમણ કેવી રીતે હોઈ શકે?

સમાધાન: પ્રતિક્રમણ શબ્દનો અર્થ 'અશુભ યોગથી નિવૃત્તિ' એટલો જ કરીએ, તો અતીતકાલના દોષનું પ્રતિક્રમણ નિંદાદ્વારા 'અશુભ યોગની નિવૃત્તિ,' વર્તમાન કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ સંવર-દ્વારા 'અશુભયોગની નિવૃત્તિ', અને અનાગત કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ

પચ્ચક્ખાણદ્વારા 'અશુભ યોગની નિવૃત્તિ,' એ રીતે ત્રણે ય કાળના દોષોનું 'પ્રતિક્રમણ' થઈ શકે છે.

શંકા ૪: પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક લેવાની શું જરૂર છે?

સમાધાન: પ્રતિક્રમણ એ સામાયિકનો જ એક ભેદ છે. શાસ્ત્રમાં સામાયિક ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે: સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક. પ્રતિક્રમણ કરનારમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક હોય જ. સમ્યક્ત્વ સામાયિક એટલે મિથ્યાત્વ-મલનો અપગમ અને તેથી ઊપજતી જિનવચનમાં શ્રદ્ધા. શ્રુત સામાયિક એટલે જિનોક્ત-તત્ત્વોનું સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી જ્ઞાન અને તેથી ઊપજતો અવિપરીત બોધ. દેશવિરતિ સામાયિક એટલે પાપની આંશિક નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન. સર્વવિરતિ સામાયિક એટલે પાપથી સર્વાંશ નિવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રયત્ન. એ ચારે ય પ્રકારના સામાયિકથી ચ્યુત થવું તે ઔદયિક ભાવ છે. એ ઔદયિક ભાવમાંથી અર્થાત્ પરભાવમાંથી ખસીને, ફરી પાછું, સામાયિકરૂપી ક્ષાયોપશમિક ભાવ અર્થાત્ આત્મ-ભાવમાં જવું તે પ્રતિક્રમણ છે. પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક લેવાની જરૂર શા માટે છે? તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. સામાયિક એ સાધ્ય છે અને પ્રતિક્રમણ એ સાધન છે. તેથી સામાયિકરૂપી સાધ્યને લક્ષમાં રાખવાપૂર્વક જ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવી જોઈએ, એવું શાસ્ત્રકારોનું વિધાન છે.

શંકા ૫: જેને અતિચાર લાગે તે જ પ્રતિક્રમણ કરે, બીજાને પ્રતિક્રમણ કરવાની શી જરૂર છે?

સમાધાન: પ્રતિક્રમણ કરવાનો અધિકારી ચતુર્વિધ સંઘ છે અને ચતુર્વિધ સંઘમાં સાધુ-સાધ્વી એ સર્વવિરતિધર છે અને શ્રાવક-શ્રાવિકા એ દેશવિરતિધર છે. જેઓ અવિરતિ હોવા છતાં જિનપ્રણીત માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા છે, તેઓ પણ સમ્યગ્દર્શનના ધારક અવશ્ય છે. જેઓને

સમ્યગ્દર્શન હજુ પ્રાપ્ત થયું નથી પણ ભવ-સંસાર ઉપર બહુમાન નથી, તેઓ પણ તે ગુણ પામવાના અભિલાષુક અવશ્ય હોય છે. પ્રતિક્રમણ સમ્યગ્દર્શનમાં લાગેલા અતિચાર, દેશવિરતિધર્મમાં લાગેલા અતિચાર અને સર્વવિરતિધર્મમાં લાગેલાં અતિચારની શુદ્ધિ કરાવે છે, તથા સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિના અધિકારી એવા બીજા જીવોને પણ પોતાના ગુણસ્થાનને યોગ્ય વર્તન નહિ કરવાના કારણે લાગેલા અતિચારની શુદ્ધિ કરવા માટે છે. તેથી **દોષની શુદ્ધિને ઇચ્છનાર સર્વ કોઈ આત્માઓ પ્રતિક્રમણના અધિકારી છે.**

આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં પ્રતિક્રમણ કરવાનાં ખાસ પ્રયોજનો બતાવતાં કહ્યું છે કે—

'(પ્રસંગે) નિષિદ્ધનું આચરણ કરવાથી, વિહિતનું આચરણ ન કરવાથી, જે વસ્તુ જે રીતે શ્રદ્ધેય હોય, તે વિષે અશ્રદ્ધા કરવાથી, તથા માર્ગથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવાથી જે દોષો લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે.'*

આ ચારે ય વસ્તુઓ સકલસંઘને લાગુ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ ઉન્નતિના અર્થી મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડે છે. તેથી એ ચારે ય દોષોનું જેમાં પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રતિક્રમણ સૌ કોઈ આત્માર્થિ જીવને ઉપકારક છે.

સુવિહિતશિરોમણિ આચાર્યપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વર ફરમાવે છે, કે—

'નિષિદ્ધનું આસેવન આદિ જે કારણ માટે પ્રતિક્રમણના વિષયરૂપ કહેલ છે, તે કારણ માટે આ પ્રતિક્રમણ ભાવશુદ્ધિનું—અંતઃકરણની

* पडिसिद्धाणं करणे किच्चाणमकरणे पडिक्कमणं ।
असद्दहणे य तहा विवरीयपरूवणाए य ॥

નિર્મળતાનું પરમ-પ્રકૃષ્ટ કારણ છે. '* કારણ કે—એમાંનો એક એક દોષ પણ જો તેમાંથી પાછું ફરવામાં ન આવે તો અનન્તગુણ સુધી ય દારુણ વિપાક આપનારો થાય છે.

શંકા ૬: પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી હોય છે. તેનાં સૂત્રોનો અર્થ જેઓ જાણતા હોતા નથી તેઓની આગળ એ સૂત્રોને બોલી જવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ જાગતો નથી, કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સધાતું નથી, તો તેના બદલે સામાયિક કે સ્વાધ્યાય આદિ કરે તો શું ખોટું?

સમાધાન: 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી છે' એમ તે જ કહે, કે જે ધર્મ માટે ક્રિયાની આવશ્યકતા બિલકુલ માનતો નથી અને માત્ર વાતો કરવાથી જ ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવી ખોટી શ્રદ્ધા ધારણ કરતો હોય છે. ધર્મનો પ્રાણ જ ક્રિયા છે, અને ક્રિયા વિના કદી મન, વચન કે કાયા સ્થિર થઈ શકતાં નથી, એવું જેને જ્ઞાન છે, તેને મન તો પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તદ્દન ટૂંકી અને સૌથી અધિક રસમય છે. ઉભય સંધ્યાએ કરવાનું તેનું વિધાન કરેલું હોવાથી, તથા તે સમયે લૌકિક પણ કોઈ કાર્યો (લોકસ્વભાવથી જ) કરાતાં નહિ હોવાથી નિરર્થક જતો તે કાળ સાર્થક કરી લેવાનો અપૂર્વ ઉપાય પ્રતિક્રમણની ક્રિયા છે. વળી, જ્ઞાનાભ્યાસ માટે પણ તે કાળ અસ્વાધ્યાયનો છે તથા અકાળે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવાથી ઊલટો અનર્થ થાય છે. તેથી પ્રમાદમાં જતાં તે કાળને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે પસાર કરવાની અપૂર્વ ચાવી પણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રહેલી છે. પ્રતિક્રમણ જેવી ટૂંકી અને સંધ્યાવખતની બે ઘડીમાં પૂરી થતી ક્રિયાને લાંબી કે કંટાળાભરેલી કહેવી તે જીવના પ્રમાદરૂપી કટ્ટર શત્રુને પુષ્ટિ આપનારું અજ્ઞાન-કથન છે.

---

* निषिद्धासेवनादि-यद्विपर्योऽस्य प्रकीर्तितः ।
तदेतद्भावसंशुद्धेः कारणं परमं मतम् ॥ योगबिन्दु गाथा—४००

વળી, પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો પણ ઘણાં ટૂંકાં છે, તેનો શબ્દાર્થ કે ભાવાર્થ નહિ જાણનારા પણ તેનો ઐદંપર્યાર્થ સમજી શકે છે. પ્રતિક્રમણનો ઐદંપર્યાર્થ 'પાપથી પાછા ફરવું' તે છે. પાપમાં પ્રવૃત્તિ તે સૌને 'અનાદિ અભ્યાસથી' અનુભવસિદ્ધ છે. "પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને તે પાપ અને તેના અનુબંધથી પાછા ફરવાની ક્રિયા, તે પ્રતિક્રમણ" એવો રહસ્યાર્થ સૌ કોઈના ખ્યાલમાં આવી શકે તેવો છે. એ અર્થને ખ્યાલમાં રાખીને જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરે છે તેઓ સૂત્રના શબ્દો અને તેના અર્થને ન જાણતા હોય તોપણ તેને જાણનારના મુખે સાંભળવાથી અથવા તેને જાણનારના જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ધારણ કરીને સ્વમુખે પણ બોલવાથી અવશ્ય શુભભાવ પામી શકે છે. એ વાતની સાક્ષી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના રચયિતા સહસ્રાવધાની **શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિજી** નીચેના શબ્દોમાં પૂરે છે.

'તે પુરુષોને ધન્ય છે કે જેઓ સ્વયં જ્ઞાની નથી છતાં શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પરના ઉપદેશનો લેશ અંશ પામીને, કષ્ટસાધ્ય એવા અનુષ્ઠાનોને વિષે આદરબદ્ધ રહે છે. કેટલાક આગમના પાઠી હોવા છતાં અને આગમના પુસ્તકોને પોતાની પાસે ધારણ કરવા છતાં, આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર કર્મોને વિષે કેવળ આળસુ હોય છે. પરલોકને હણનાર એવા તેઓનું ભાવિ કેવું થશે?'*

અહીં, બીજાના ઉપદેશથી પણ સત્કર્મ કરનારા અને સ્વયં અભણ હોવાથી તેના વિશેષ અર્થ નહિ જાણનારા પુરુષોને પણ **શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિજી** મહારાજ ધન્ય કહે છે અને ભણેલા પણ આળસુને "પરલોક

* धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सदनुष्ठानेषु बद्धादराः
दुःसाध्येषु परोपदेशलवतः श्रद्धानशुद्धाशयाः ।
केचित्त्वागमपाठिनोऽपि दधतस्तत्पुस्तकान् येऽलसाः
अत्राऽमुत्र हितेषु कर्मसु कथं ते भाविनः प्रेत्यहाः ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम अधिकार ८—श्लोक ७

બગાડનારા" કહે છે, કારણ કે—"ક્રિયા જ સુગતિનો હેતુ છે, માત્ર જ્ઞાન નહિ," એમ તેઓ ગીતાર્થદષ્ટિએ જાણે છે. ક્રિયામાં જેટલું જ્ઞાન ભળે તેટલું દૂધમાં સાકર ભળ્યા જેવું છે, પણ સાકરના અભાવે દૂધને પણ દૂધ માનીને ન પીવું, એવું વચન લોકમાં પણ કોઈ બોલતું નથી, તો લોકોત્તરશાસનમાં "સૂત્રના અર્થ નહિ જાણવામાત્રથી સૂત્રાનુસારી ક્રિયાને વિષે અપ્રમત્ત રહેનારનું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી," એમ કોણ કહે? તેઓ જ કહે, કે જેઓ સૂત્રની મંત્રમયતાને અને તેના રચયિતાઓની પરમ આપ્તતાને સદ્દહના ન હોય. "આપ્ત પુરુષોના રચેલાં સૂત્રો મંત્રમય હોય છે અને તેથી મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ પાપ-કર્મની દુષ્ટ પ્રકૃતિઓનું વિષ સમૂલ નાશ પામે છે." એમ જાણનાર અને માનનાર 'પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના સૂત્રોનું વિધિપૂર્વક ઉચ્ચારણ અને શ્રવણ (તથાવિધ અર્થ ન જાણવા છતાં) એકાંત કલ્યાણ કરનારું છે,' એવી શ્રદ્ધામાંથી કદી પણ ચલિત થતા નથી.

શંકા ૭: પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ, ગુરુવંદન, કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ખાણની શું આવશ્યકતા છે?

સમાધાન:—પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકનું અંગ છે તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ પણ સામાયિકનાં અંગો છે. સામાયિકરૂપી સાધ્યની સિદ્ધિ માટે જેટલી આવશ્યકતા પ્રતિક્રમણરૂપી સાધનની છે, તેટલી જ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિની છે. બીજી રીતે કહીએ તો-ચતુ-ર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ સામાયિકના જ ભેદો છે, તેથી સામાયિકથી જુદા નથી. એટલે પરસ્પર સાધ્ય-સાધનના ભાવરૂપે રહેલાં છે. જેમ સામાયિકનું સાધન ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ છે તેમ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિનું સાધન સામાયિક છે, અથવા ગુરુવંદન છે, અથવા પ્રતિક્રમણ છે, અથવા કાયો-ત્સર્ગ છે, અથવા પચ્ચક્ખાણ છે. પચ્ચક્ખાણથી જેમ સમભાવલક્ષણ સામાયિક વધે છે, તેમ સામાયિકથી પણ આશ્રવનિરોધરૂપ કે તૃષ્ણા-

છેદરૂપ પચ્ચક્ખાણ-ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. અથવા સામાયિકથી જેમ કાયોત્સર્ગ એટલે કાયા ઉપરથી મમતા છૂટીને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ કાયોત્સર્ગ-કાયા ઉપરના મમત્વનો ત્યાગ એ પણ સમભાવરૂપ સામાયિકની જ પુષ્ટિ કરે છે. એ જ રીતે, ત્રિકાલવિષયક સાવદ્યયોગની નિવૃત્તિરૂપ પ્રતિક્રમણ જેમ સામાયિકથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ સાક્ષાત્ સાવદ્યયોગની નિવૃત્તિના પચ્ચક્ખાણરૂપ સામાયિકથી પ્રતિક્રમણની પુષ્ટિ થાય છે. સમભાવલક્ષણ સામાયિક જેમ સમભાવપ્રાપ્ત સુગુરુની આજ્ઞાના પાલનરૂપ ભક્તિનું પ્રયોજક છે, તેમ સમભાવપ્રાપ્ત સુગુરુના વંદનરૂપ વિનય પણ સમભાવરૂપ સામાયિક ગુણને વિકસાવનાર છે. એ રીતે છએ આવશ્યકો પરસ્પર એકબીજાના પૂરક અને એકબીજાના સાધક છે. તેથી તે છએ ય મળીને ચારિત્રગુણ પુષ્ટ કરે છે. અથવા ચારિત્ર એક જેનો વિભાગ છે એવા (પંચાચારમય) પંચવિધ મુક્તિમાર્ગનું તેથી આરાધન થાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવે ફરમાવેલો મુક્તિમાર્ગ એ પંચાચારના પાલનસ્વરૂપ છે, કારણ કે આત્માના મુખ્ય ગુણ પાંચ છે. એ પાંચેયને વિકસાવનાર આચારના પરિપૂર્ણ પાલન વિના આત્મગુણોના સંપૂર્ણ લાભરૂપ મુક્તિરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ આદિ છએ ય આવશ્યકોથી આત્મગુણોનો વિકાસ કરનાર પાંચે ય આચારોની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે? તેને વર્ણવતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે, કે—

'સાવદ્ય યોગોનું વર્જન અને નિરવદ્ય યોગોનું સેવન, એ સ્વરૂપ-સામાયિક વડે ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ થાય છે.'*

---

* चारित्तस्स विसोही कीरइ सामाइएण किल इह यं ।
सावज्जेयरजोगाण वज्जणा सेवणत्तणओ ॥

ઇત્યાદિ ચતુઃશરણ-પ્રકીર્ણક ગાથા ૨ થી ૭.

જિનેશ્વરોના અદ્‌ભુત ગુણોના ઉત્કીર્તનસ્વરૂપ ચતુર્વિંશતિસ્તવવડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત એવા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદન કરવાથી જ્ઞાનાચાર આદિ આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણોમાં થયેલી સ્ખલનાઓની વિધિપૂર્વક નિન્દા આદિ કરવારૂપ પ્રતિક્રમણવડે જ્ઞાનાદિ તે તે આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા એવા ચારિત્રાદિના અતિચારોની વ્રણચિકિત્સાસ્વરૂપ કાયોત્સર્ગવડે શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ચારિત્રાદિ આચારોની શુદ્ધિ થાય છે.

મૂલ-ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવારૂપ પચ્ચક્ખાણ વડે તપાચારની શુદ્ધિ થાય છે.

તથા સામાયિક આદિ સર્વ આવશ્યકોવડે વીર્યાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે.

આ રીતે છએ ય આવશ્યકો પાંચે ય પ્રકારના આચારને વિશુદ્ધ કરે છે. પંચાચારનું પાલન એ જ ખરું ચારિત્ર છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયાને તૃતીયવૈદ્યના ઔષધરૂપ (અર્થાત્ દોષ હોય તો તેને દૂર કરે, અને ન હોય તો ઉપરથી ગુણ કરે) ઉપમા શાસ્ત્રકારોએ આપી છે, તે આથી સાર્થક થાય છે.

પ્રતિક્રમણવડે ચારિત્રાદિ આચારોમાં લાગેલા દોષો દૂર થાય છે અને આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય આદિ ગુણોની પુષ્ટિ થાય છે. “ પ્રતિક્રમણરૂપી વ્યાયામ વિના આત્મગુણોની પુષ્ટિ કરવારૂપ કાર્યની સિદ્ધિ બીજા કોઈ ઉપાયવડે શક્ય નહિ હોવાથી જ પ્રત્યેક તીર્થપતિના શાસનમાં તે વિહિત થયેલું છે ” એ વાત પ્રત્યેક તીર્થપતિઓના મુનિઓના વર્ણનોમાં શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવી છે. તેવાં બેચાર વર્ણનો અહીં આપવાથી તે વિષયની પ્રતીતિ દૃઢ થશે.

(૧) શ્રી મહાવીર ભગવાનનો જીવ નયસારના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજા ભવે **શ્રી ઋષભદેવસ્વામી**ના પૌત્ર અને **ભરત** ચક્રવર્તિના પુત્ર '**મરીચિ**' તરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેણે **શ્રી ઋષભદેવસ્વામી** પાસે દીક્ષા લીધી અને સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો, તે વાત જણાવવાને પ્રસંગે નિર્યુક્તિકાર ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં ફરમાવે છે, કે—

'मरिईं वि सामिपासे विहरइ तवसंजमसमग्गो ।
सामाइयमाईयं इक्कारसमाउ जाव अंगाउ ।
उज्जुत्तो भत्तिगओ अहिज्जिओ सो गुरुसगासे ॥'

आ. नि. गाथा ३६-३७

તપ અને સંયમથી સહિત એવા મરીચિ, સ્વામીની સાથે વિચરે છે. ઉદ્યમી અને ભક્તિમાન એવા તે ગુરુ પાસે સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ પર્યંત ભણ્યા.

(૨) 'જ્ઞાતધર્મકથા' નામના છઠ્ઠા અંગમાં નીચેના ઉલ્લેખો છેઃ 'શૈલકજ્ઞાત' નામે પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે, કે—

(क) 'ત્યારબાદ તે '**થાવચ્ચાપુત્ર**' **શ્રી નેમિનાથ**સ્વામીના તથાપ્રકારના ગુણવિશિષ્ટ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે.'

(ख) × × × તે પછી મુંડ થઈને દીક્ષા અંગીકાર કર્યા બાદ '**શુક**' નામના મહર્ષિ સામાયિકથી માંડીને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે.

(ग) '**શૈલક**' નામના રાજા પણ '**શુક**' નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તથા સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કરે છે.

(ઘ) '**તેતલી જ્ઞાત**' નામના ચૌદમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :—

'તે વારે **તેતલિપુત્ર** નામના મંત્રીશ્વરને શુભ પરિણામના યોગે જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. જાતિસ્મરણજ્ઞાનવડે પોતાનો પૂર્વભવ જાણી સ્વયમેવ દીક્ષા અંગીકાર કરી '**પ્રમદવન**' નામના ઉદ્યાનમાં સુખપૂર્વક બેસીને ચિંતવન કરતાં કરતાં પૂર્વે ભણેલાં **સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો** સ્વયમેવ સ્મૃતિપથમાં આવ્યા.

(ઙ) '**નંદીફળ જ્ઞાત**' નામના પંદરમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :—

'**ધન સાર્થવાહે**' ધર્મનું શ્રવણ કરી પોતાના મોટા પુત્રને કુટુંબનો ભાર સોંપી પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી, અને સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો.'

(ચ) '**અમરકંકા જ્ઞાત**' નામના સોળમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :—

'તે વારે **યુધિષ્ઠિર** પ્રમુખ પાંચે ય અણગારોએ સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કર્યો' × × × × તે વાર પછી **દ્રૌપદી** નામની આર્યા, **સુવ્રતા** નામની આર્યા પાસે, સામાયિક આદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.'

(છ) '**જ્ઞાતધર્મ**'ના બીજા **શ્રુતસ્કંધ**માં **શ્રી પાર્શ્વનાથ**-સ્વામીના સમયનો નીચેનો ઉલ્લેખ છે—

'તે વાર પછી '**શ્રીકાલી**' નામની આર્યા શ્રીમતી 'પુષ્પચૂલા' નામની આર્યા પાસે સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કરે છે.'

(ટ) **ભગવતી**સૂત્રમાં શ્રી **મહાબલ** નામના રાજકુમારનો નીચે

મુજબ અધિકાર છે—(તેરમા જિનપતિ **શ્રીવિમલનાથ**સ્વામીના શાસનમાં તે થયા છે.)—

'તે વાર પછી **શ્રીમહાબલ** નામના અણગાર **શ્રીધર્મઘોષ** નામના અણગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે.

(૪) **ભગવતી**સૂત્રના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં શ્રી 'સ્કંદચરિત'નું વર્ણન નીચે મુજબ છે:—

તે '**સ્કંદક**' નામના અણગાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તથારૂપ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.'

એ રીતે, **શ્રી ઋષભદેવસ્વામીથી** આરંભીને **શ્રી વર્ધમાનસ્વામી** પર્યંત બધા તીર્થપતિઓના સાધુઓ, સામાયિક જેની આદિમાં છે, એવાં અગિયાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનો, નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. તે એમ સૂચવે છે, કે—"દરેક મુનિઓને સામાયિક આદિ આવશ્યકોનું અધ્યયન નિયત છે." કારણ કે પંચાચારની શુદ્ધિનું તે અનન્ય સાધન છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ આત્માના ગુણો શાશ્વત છે, અને તેને મલિન કરનાર કર્મનું આવરણ અનાદિકાળનું છે. તે આવરણ હઠાવનાર અને મલિનતા દૂર કરનાર ઉપાય પણ શાશ્વત જોઈએ, તેથી પ્રત્યેક તીર્થંકરના શાસનમાં તે અવશ્ય હોય જ. એ રીતે આવશ્યક અને પ્રતિક્રમણ ક્રિયાની ઉપયોગિતા તીર્થંકરદેવોએ સ્થાપિત કરેલી છે અને ચતુર્વિધ સંઘે પ્રતિદિનની સામાચારીમાં તેને માન્ય કરેલી છે. કુદરતનો પણ તે જ ક્રમ છે. મુમુક્ષુ આત્માઓને શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટેનો તે પ્રતિદિનનો વ્યાયામ છે. શારીરિક વ્યાયામ જેમ શરીરને તંદુરસ્તી બક્ષે છે, તેમ આ આત્મિક વ્યાયામ આત્માને ભાવતંદુરસ્તી આપે છે. કહ્યું છે કે—સમ્યગ્ દર્શનને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ જે શુભ ક્રિયા ગુર્વાદિ* સમક્ષ કરાય છે તે સમ્યગ્ વ્યાયામ છે.

---

* गुर्वादिसमीपाध्यासिनः शुभा या क्रिया सम्यग्दर्शनोत्पादनशक्ता सा सम्यग् व्यायामः। તત્ત્વાર્થ સિદ્ધસેનીય ટીકા—પૃ૰ ૫૭.

શંકા ૮: એક પ્રતિક્રમણને બદલે પાંચ પ્રતિક્રમણ કેમ ?

સમાધાન: પ્રતિક્રમણ એ દોષશુદ્ધિ અને ગુણપુષ્ટિની ક્રિયા છે. દોષ એટલે કચરો. આત્મારૂપી ઘરની અંદર કર્મના સંબંધથી દોષરૂપી કચરો (Foreign matter) નિરંતર એકઠો થાય છે. તેને દર પંખવાડિયે, દર ચાતુર્માસીએ અને દર સંવત્સરીએ વધારે પ્રયત્નપૂર્વક સાફ કરવાથી જ દૂર થઈ શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રતિક્રમણ ફરમાવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ દૈવસિક પ્રતિક્રમણ ફરમાવવાનું કારણ એ છે, કે—તીર્થની સ્થાપના દિવસે થાય છે અને તીર્થની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. કહ્યું છે, કે—

'અહીં, તીર્થ દિવસપ્રધાન છે, અર્થાત્ તીર્થની ઉત્પત્તિ દિવસે થાય છે, માટે પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિક જ હોય છે.*'

તીર્થ-સ્થાપના થાય, તે દિવસથી જ શ્રીગણધર ભગવંતો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે જે દિવસે શાસન સ્થપાય તે દિવસથી જ આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા પડે છે. તેથી એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કે—**આવશ્યકસૂત્ર ખુદ ગણધરરચિત** જ છે, પણ અન્યરચિત નથી.

શંકા ૯: પ્રતિક્રમણ તો ક્રિયારૂપ છે, તેથી તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન: અધ્યાત્મનું ઉપરચોટિયું જ સ્વરૂપ સમજનારને આ શંકા થાય છે. અધ્યાત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનારને તો પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયા અધ્યાત્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. 'અધ્યાત્મ' શબ્દનો

* इह यस्माद्दिवसादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्माद्दैवसिकमादाविति।
आ. नि.

વ્યુત્પત્ત્યર્થ અને રૂઢ્યર્થ બન્નેને સમજાવવાને પ્રસંગે ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ **યશોવિજયજી** મહારાજ ફરમાવે છે. કે—

'આત્માને ઉદ્દેશીને જે પંચાચારનું પાલન થાય તે અધ્યાત્મ છે.' બીજી વ્યાખ્યામાં 'બાહ્ય વ્યવહારથી ઉપબૃંહિત મૈત્ર્યાદિયુક્ત ચિત્ત તે અધ્યાત્મ છે.'*

આ બન્ને ય વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયને અધ્યાત્મ માનેલું છે. એકલી ક્રિયા જેમ અધ્યાત્મ નથી તેમ એકલું જ્ઞાન પણ અધ્યાત્મ નથી. એ જ વાત સ્પષ્ટ કરી પોતે કહે છે, કે—

'મોહનો અધિકાર જે આત્માઓ ઉપરથી ચાલ્યો ગયો છે, એવા આત્માઓની આત્માને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ક્રિયા, તેને જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ કહે છે.+'

આગળ ચાલતાં તેઓ ફરમાવે છે કે—"જેમ પાંચે ય પ્રકારના ચારિત્રોમાં 'સામાયિક ચારિત્ર' રહેલું છે, તેમ સર્વ પ્રકારના મોક્ષસાધક વ્યાપારોમાં 'અધ્યાત્મ' અનુગત છે."

છેલ્લે છેલ્લે તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે, કે—

---

* आत्मानमधिकृत्य स्याद्, यः पञ्चाचारचारिमा ।
शब्दयोगार्थनिपुणास्तदध्यात्मं प्रचक्षते ॥
रूढ्यर्थनिपुणास्त्वाहुश्चित्तं मैत्र्यादिवासितम् ।
अध्यात्मं निर्मलं बाह्य-व्यवहारोपबृंहितम् ॥

अध्यात्मोपनिषत् प्रकरणम्—श्लोक–२-३

+ गतमोहाधिकाराणा-मात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा, तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥

अध्यात्मसार अधिकार २.

'એ કારણે—જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયરૂપ અધ્યાત્મ છે, અને તે નિર્દમ્ભ આચારવાળા પુરુષોને જ વૃદ્ધિ પામે છે.'*

ક્રિયાને કેવળ કાયાની ચેષ્ટા કહીને જેઓ જ્ઞાનને જ 'અધ્યાત્મ' માને છે તેઓનું જીવન નિર્દમ્ભ બનવું સંભવિત નથી, કારણ કે—છદ્મસ્થ અવસ્થામાં મન ભળ્યા વિના કેવળ કાયાથી જાણપણે ક્રિયા થઈ શકતી નથી. સશરીરી અવસ્થામાં જેમ માનસિક ક્રિયા કેવળ આત્માથી થઈ શકતી નથી, તેમ કાયાની કે વાણીની ક્રિયા કેવળ કાયા કે કેવળ વાણીથી થઈ શકતી નથી. વાણીનો વ્યાપાર કાયાની અપેક્ષા રાખે છે, અને મનનો વ્યાપાર પણ કાયાની અપેક્ષા રાખે છે. તેવી જ રીતે મનનો વ્યાપાર જેમ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વાણી અને કાયાનો વ્યાપાર પણ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. આત્મપ્રદેશોનું કંપન થયા વિના મન, વચન કે કાયા, ત્રણમાંથી એક ય યોગ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેથી, ત્રણે ય યોગોવડે થતી શુભ કે અશુભ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, પણ આત્માને છોડીને કેવળ પુદ્ગલ કરતું નથી, એમ માનનારા જ નિર્દમ્ભ રહી શકે છે. જૈનમતમાં "અધ્યાત્મ"ના નામે થોડો પણ દમ્ભ નભી ન શકતો હોય તો તેનું કારણ આ જ છે. છતાં જેઓ **વેદાન્ત** કે **સાંખ્યમત**ની જેમ આત્મા કે જીવને સશરીરી અવસ્થામાં પણ સર્વથા નિત્ય કે પુષ્કરપત્રવત્ નિર્લેપ માને છે, તેઓના જીવનમાં વહેલા કે મોડા દમ્ભનો પ્રવેશ થયા સિવાય રહેતો નથી. શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સમન્વયમાં છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં પાણી અને તેના રસની માફક કે દૂધ અને તેની મીઠાશની માફક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઓતપ્રોત મળી ગયેલી છે, તેથી તે નિર્દોષ અધ્યાત્મ છે.

---

* अतो ज्ञानक्रियारूप-मध्यात्मं व्यवतिष्ठते ।
एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दम्भाचारशालिनाम् ॥ १ ॥

अध्यात्मसार अधि० २ श्लोक-२९

શંકા ૧૦: પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં યોગ ક્યાં છે?

સમાધાન: સાચો યોગ મોક્ષસાધક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ છે. ભગવાન શ્રી **હરિભદ્રસૂરિજી યોગવિંશિકા** નામના ગ્રન્થ-રત્નમાં ફરમાવે છે, કે—

'मुक्खेण जोयणाओ, जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।'

અથવા—ઉપાધ્યાય ભગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ફરમાવે છે તેમ—

'मोक्षेण योजनाद्योगः सर्वोऽप्याचार इष्यते ।'

જીવને પરમ સુખસ્વરૂપ મોક્ષની સાથે જોડનાર—સંબંધ કરાવી આપનાર—સર્વ પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર—સર્વ પ્રકારનું ધર્મ આચરણ, એ યોગ છે. બીજા શબ્દોમાં 'મોક્ષકારણીભૂત આત્મવ્યાપાર' એ જ ખરેખર યોગ છે. અથવા 'धर्मव्यापारत्वमेव योगत्वम्' । ધર્મવ્યાપાર-પણું એ જ યોગનું ખરેખરું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સર્વાંશે લાગુ પડે છે, તેથી પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ સાચી યોગસાધના છે. તે સિવાય કેવળ આસન, કેવળ પ્રાણાયામ કે કેવળ 'ધ્યાન' ધારણા કે સમાધિ'ની ક્રિયા એ મોક્ષસાધક યોગસ્વરૂપ બને એવો નિયમ નથી. મોક્ષના ધ્યેયથી થતી અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિને જૈનાચાર્યોએ માન્ય રાખેલી છે, તોપણ તેમાં જે દોષો અને ભયસ્થાનો રહેલાં છે, તે પણ સાથે જ બતાવ્યાં છે.* જૈનસિદ્ધાંત કહે છે કે—"કોઈ પણ આસન, કોઈ પણ સ્થાન કે કોઈ પણ મુદ્રાએ, કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ ક્ષેત્રે તથા કોઈ પણ (બેઠી, ઊભી કે સૂતી) અવસ્થાએ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પામી શકે છે. તે સંબંધી કોઈ પણ એક ચોક્કસ નિયમ નથી.

---

* न च प्राणायामादिहठयोगाभ्यासश्चित्तनिरोधे परमेन्द्रियजये च निश्चित उपायोऽपि 'ऊसासं न निरुंभइ' (आ. नि. गा १५१०) इत्याद्यागमेन योगसमाधानविघ्नत्वेन बहुलं तत्र निषिद्धत्वात् ।

पातंजल योगदर्शन पाद

નિયમ એકમાત્ર પરિણામની શુદ્ધિનો અને યોગની સુસ્થતાનો છે. પરિણામની શુદ્ધિ કે યોગની સુસ્થતા જે રીતે થાય તે રીતે વર્તવું એ કર્મક્ષય કે મોક્ષલાભનો અસાધારણ ઉપાય છે અને તે જ વાસ્તવિક યોગ છે." પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ પરિણામની શુદ્ધિ અને યોગની સુસ્થતાનો અનન્ય ઉપાય છે. તેથી તે પણ એક પ્રકારનો યોગ છે અને મોક્ષનો હેતુ છે.

શંકા ૧૧: પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના જે લાભ બતાવવામાં આવે છે તે સત્ય જ હોય તો તે ક્રિયા કરનાર વર્ગમાં દેખાતા કેમ નથી?

સમાધાન: એનો આધાર દેખનાર (તપાસનારની)ની દૃષ્ટિ ઉપર છે. દેખનાર (તપાસનાર) જે દૃષ્ટિથી જુએ તે દૃષ્ટિ મુજબ તેને ગુણ કે દોષ મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તપાસનારે કઈ દૃષ્ટિથી તેને જોવી જોઈએ એનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ આવ્યા, કે—"પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનેશ્વર ભગવંતોએ મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે નિયુક્ત કરેલી છે, અને એ ક્રિયા કરવા માટેનાં સૂત્રો ખુદ ગણધર ભગવંતોએ તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ રચેલાં છે તથા તેની વિધિયુક્ત આરાધના પણ તે જ દિવસથી ચતુર્વિધ સંઘ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ નિરપવાદપણે કરે છે." શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ મોટામાં મોટો લાભ તો સૌથી પ્રથમ આ પ્રભુ-આજ્ઞાના પાલનનો છે. 'मण्ह जिणाणं आणं'। જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને માનો.' 'धम्मो आणाए पडिबद्धो।' 'ધર્મ આજ્ઞાથી બંધાયેલો છે' 'आणाए धम्मो'। 'આજ્ઞાથી જ ધર્મ છે.' પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં શ્રી જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને પાલન કરવાનો અધ્યવસાય એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે, એ જ મોટામાં મોટી ભાવશુદ્ધિ છે. આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાયપૂર્વક જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો શું પણ જિનમતનું એક નાનામાં નાનું ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે, તેઓને થતા લાભની કોઈ સીમા નથી.

ભગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી ફરમાવે છે, કે— :

" આ જિનોક્ત છે, આપ્તપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક દ્રવ્યથી (અર્થાત્ લોભલાલચથી) પણ ગ્રહણ કરાતું પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ શુદ્ધિપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ બને છે.* "

કારણ કે—આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે, એવા પ્રકારના બહુમાનનો આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુભૂત અવિધિ, અપરિણામ, લોભ-લાલચ, મંદોત્સાહ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

" પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે, આપ્તાગમમાં કહેલી છે તથા તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે, " એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાપૂર્વક જેઓ તે ક્રિયા કરે છે તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તોપણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાજ્ઞારાધનરૂપી આ મહાન લાભ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતો નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની બીજી એક દૃષ્ટિ છે, તે એ કે " પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દોષની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના દોષ કેટલા ટળ્યા ? અને ગુણ કેટલા વધ્યા ? " પરન્તુ ક્રિયાના આ લાભ જોવાની દૃષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને દોષ એ માનસિક વસ્તુ છે. બીજાના માનસિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય છદ્મસ્થમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિલોપ થાય છે. વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થનો જ વિલોપ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ ફરમાવ્યું છે, કે—

* जिनोक्तमिति सद्भक्त्या, ग्रहणे द्रव्यतोऽप्यदः ।
बाध्यमानं भवेद्भाव-प्रत्याख्यानस्य कारणम् ॥

हारिभद्र अष्टक ८ श्लोक—८.

"જો જિનમતનો અંગીકાર કરવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય બેમાંથી એકેયને છોડશો નહિ, કારણ કે—વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થનો વિચ્છેદ થાય છે અને નિશ્ચયના વિલોપથી સત્યનો વિચ્છેદ થાય છે.*"

વ્યવહાર ક્રિયાપ્રધાન છે. નિશ્ચય ભાવપ્રધાન છે. સાધુની ક્રિયામાં રહેલો સાધુ, સાધુ તરીકે માનવાયોગ્ય છે; પછી ભાવથી તે સાધુ તરીકેના ભાવમાં હોય કે ન હોય, કારણ કે ભાવ તો ક્ષણિક અને અતીન્દ્રિય છે, ક્ષણવારમાં પલટા લે છે. ભાવના પલટવા માત્રથી સાધુનું સાધુપણું સર્વથા મટી જતું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં સુસ્થિત છે. જેમ કે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ ભાવથી સાતમી નારકીના દળિયાં એકત્ર કરતા હતા, પણ ક્રિયાથી સાધુલિંગમાં અને સાધુના આચારમાં હતા, તો તે શ્રેણિક આદિને વંદનીય હતા. ભાવ પલટાતાની સાથે ક્ષણવારમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનને અને ક્ષણવારમાં કેવળજ્ઞાનને યોગ્ય બન્યા. તેથી માનસિક ગુણ-દોષ ઉપરથી જ ક્રિયાના લાભ-અલાભનું માપ કાઢવું કે તેને જ એક માપકયંત્ર બનાવવું તે દોષદૃષ્ટિ છે, દ્વેષદૃષ્ટિ છે અથવા અજ્ઞાનદૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જોવામાં આવે તો તે કરનારા પ્રભુ-આજ્ઞાના આરાધક બનતાં દેખાશે, અને પ્રભુ-આજ્ઞાની આરાધનાના પરિણામે મુક્તિમાર્ગના સાધક તરીકે લાગશે.

હવે ત્રીજી દૃષ્ટિ 'ક્રિયાવડે પોતાના આત્માને લાભ થયો કે ગેરલાભ થયો?' તેને જોવું તે છે. એ દૃષ્ટિ શાસ્ત્રવિહિત છે. બીજાના માનસિક ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર છે, પણ પોતાના ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર નથી. તે પણ જોવામાં ન આવે તો તીર્થ ટકાવવા

---

* जइ जिणमयं पवज्जह, ता मा ववहारनिच्छए मुयह ।
इक्केण विणा तित्थं, छिज्जइ अन्नेण उ तच्चं ॥
—भगवती टीका

જતાં સત્યનો જ નાશ થાય છે. અહીં સત્ય એટલે તીર્થના આરાધનથી થતો આત્મિક ફાયદો અર્થાત્ મોક્ષ સમજવાનું છે. તે માટે પોતાના ભાવોનું નિરીક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ક્રિયા કરવા છતાં પોતાના ભાવો સુધરતા ન હોય, તો તે ક્રિયાને દ્રવ્યક્રિયા, સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ એવી તુચ્છક્રિયા માનવી જોઈએ. તે ક્રિયા કાં તો વિષક્રિયા હોવી જોઈએ, ગરલક્રિયા હોવી જોઈએ કે સમ્મૂર્છિમ ક્રિયા હોવી જોઈએ.

આલોકના પૌદ્‌ગલિક ફલની આકાંક્ષાથી થતી ક્રિયા વિષક્રિયા છે. પરલોકના પૌદ્‌ગલિક ફલની આકાંક્ષાથી થતી તે જ ક્રિયા ગરલક્રિયા છે, અને આલોક કે પરલોકના ફલની આકાંક્ષા ન હોય તોપણ શૂન્યચિત્તે, અમનસ્કપણે કે અનાભોગથી થતી ક્રિયા એ સંમૂર્છિમ ક્રિયા છે. ક્રિયાના તે દોષો દૂર કરી, ઉપયોગયુક્ત બની, નિરાશંસભાવે, કેવળ મુક્તિ અને કર્મક્ષયના ઇરાદે ક્રિયા કરવી જોઈએ અથવા "શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની ભવોચ્છેદક, ત્રિભુવનજન માન્ય, પરમ પ્રકૃષ્ટ આજ્ઞાના પાલન-ની ખાતર ક્રિયા કરવી જોઈએ." તેથી ભાવ સુધરે છે, ગુણ વિકસે છે અને દોષ ટળે છે; એટલા માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિ સૂરિપુંગવોએ સર્વધર્મવ્યાપારને મોક્ષનું કારણ કહેવા છતાં તેની સાથે 'પરિશુદ્ધ' એવું વિશેષણ લગાડેલું છે.

'પરિશુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર' મોક્ષનું કારણ છે. ત્યાં 'પરિશુદ્ધ' એટલે આશયની વિશુદ્ધિવાળો, ક્રિયાના પાંચ પ્રકારના આશય 'ષોડશક' આદિ ગ્રન્થોમાં બતાવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ 'પ્રણિધાન' છે. પ્રણિધાન એટલે કર્તવ્યતાનો ઉપયોગ, આ મારું કર્તવ્ય છે એવી બુદ્ધિ. એ બુદ્ધિ શાસ્ત્ર ઉપરના બહુમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રના આદિકર્તા અરિહંતદેવ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે "આ ક્રિયા બતાવનાર શાસ્ત્ર છે, અને એ શાસ્ત્રના આદિ પ્રકાશક–આદ્ય પુરસ્કર્તા શ્રીઅરિહંત પરમાત્મા છે," એ જાતિનું પ્રણિધાન રહેવાથી કર્તવ્યભાવના સતેજ

રહે છે. બીજી બાજુ અરિહંત પરમાત્માનું ધ્યાન પણ ચાલુ રહે છે. તે માટે કહ્યું છે, કે—

'શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી વીતરાગ આગળ કરાય છે અને વીતરાગને આગળ કરવાથી સર્વસિદ્ધિઓ નિયમા પ્રાપ્ત થાય છે.*'

જૈનદર્શનના મતે આ જ સાચું ઈશ્વરપ્રણિધાન છે. કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાથી કે ભજન કરવાથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, અથવા કેવળ વિવિધ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કરવામાત્રથી જ કલ્યાણ થઈ જશે, એમ જૈનશાસન એકાંતથી કહેતું નથી. જૈનશાસન તો એમ કહે છે, કે—"શાસ્ત્રને આગળ કરીને ચાલો. શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી શાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા તરીકે એક બાજુ વીતરાગનું બહુમાન અને ધ્યાન થાય છે. બીજી બાજુ પોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્ત્તવ્ય-કર્મમાં રત રહેવા માટે જરૂરી શ્રદ્ધાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે." વીતરાગનું નામસ્મરણ, ભજન-કીર્ત્તન કે અર્ચનપૂજન પણ શ્રી જિનમતમાં વીતરાગની આજ્ઞાના પાલન તરીકે કરવાનું ફરમાવ્યું છે, કારણ કે તે આજ્ઞાપાલનનો પરિણામ જ જીવને સિદ્ધિનું સાચું કારણ બને છે.

ક્રિયાનો બીજો આશય 'પ્રવૃત્તિ' છે. અહીં પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રયત્નનો અતિશય. પોતપોતાને ઉચિત એવા ધર્મસ્થાનને વિષે (ઉપાયવિષયક નૈપુણ્યયુક્ત અને ક્રિયાની શીઘ્ર સમાપ્તિની ઇચ્છારૂપ ઔત્સુક્યદોષથી રહિત) પ્રયત્નનો અતિશય તે પ્રવૃત્તિ છે.

ત્રીજો આશય 'વિઘ્નજય' છે. ધર્મમાં આવતાં વિઘ્નો—અંતરાયોને દૂર કરવાનો પરિણામ, તે વિઘ્નજય કહેવાય છે. ધર્મના અંતરાય ત્રણ પ્રકારના છે: જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ: એને કંટકકલ્પ; જ્વરકલ્પ;

* 'शास्त्रे पुरस्कृते तस्माद् वीतरागः पुरस्कृतः ।
पुरस्कृते पुनस्तस्मिन्नियमात् सर्वसिद्धयः ॥ १ ॥

—भगवती टीका

અને દિગ્મોહકલ્પ કહ્યાં છે. શાતોષ્ણાદિ પરીષહો એ કંટકકલ્પ વિઘ્ન છે અને તેને તિતિક્ષાભાવના વડે દૂર કરી શકાય છે. તિતિક્ષા એટલે શાતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો સમભાવે સહન કરવાની વૃત્તિ. શારીરિક રોગો એ જ્વરકલ્પ છે. તેને હિતાહાર-મિતાહાર વડે દૂર કરી શકાય છે, અથવા "આ રોગો મારા શરીરની સ્થિતિને બાધક છે પણ આત્માના સ્વરૂપને નહિ," એ જાતિનો વિચાર કરવાથી છતી શકાય છે. મિથ્યાત્વાદિ-જનિત મનોવિભ્રમ એ દિગ્મોહકલ્પ નામનું તૃતીય વિઘ્ન છે. તેને મિથ્યાત્વાદિની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વડે અને ગુરુઆજ્ઞાના પારતંત્ર્યવડે છતી શકાય છે. એ રીતે ત્રણેય પ્રકારના વિઘ્નો દૂર કરવાથી ધર્મસ્થાનનું નિરંતરાય નિર્વિઘ્ન આરાધન થઈ શકે છે.

'સિદ્ધિ' એ ચોથો અને 'વિનિયોગ' એ પાંચમો આશય છે. પ્રથમ ત્રણ આશયના સામટા સેવનથી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે અને 'સિદ્ધિ' થયા પછી યથાયોગ્ય ઉપાય વડે બીજાને તેની પ્રાપ્તિ કરાવી શકાય છે. એ વિનિયોગ નામનો પાંચમો આશય છે. આ પાંચે ય પ્રકારના આશયથી શુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર મોક્ષનું કારણ બની શકે છે, પણ કેવળ ધર્મવ્યાપાર નહિ, કારણ કે વાસ્તવિક ધર્મ એ 'પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત' છે.

પુણ્યોપચય એ ચિત્તની પુષ્ટિ છે અને ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારી આંશિક નિર્મળતા એ ચિત્તની શુદ્ધિ છે. પ્રણિધાનાદિ આશયોથી ચિત્તના એ બન્ને ય ધર્મો અનુક્રમે વધતા જાય છે અને તેની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ મોક્ષમાં પરિણમે છે. આ આશયોથી શૂન્ય અનુષ્ઠાન અનુબંધવાળું બનતું નથી. તેથી તેને કરવા છતાં શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થવાને બદલે અશુદ્ધિ કાયમ રહે છે.

એ રીતે ક્રિયાની પાછળ આશય ભળે છે, ત્યારે તે બન્નેય મળીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. આશયશુદ્ધિપૂર્વકની પ્રતિક્રમણની ક્રિયા વિશેષે

કરીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. કારણ કે તેમાં સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન એ પાંચે પ્રકારના યોગોની વિશિષ્ટ આરાધના રહેલી છે.

૧ સ્થાન—કાયોત્સર્ગાદિ આસનવિશેષ.

૨ વર્ણ—ક્રિયામાં ઉચ્ચારાતા સૂત્રના અક્ષરો.

૩ અર્થ—અક્ષરોમાં રહેલા અર્થવિશેષનો નિર્ણય.

૪ આલંબન—બાહ્ય પ્રતિમા, અક્ષર સ્થાપના આદિ વિષયક ધ્યાન.

૫ અનાલંબન—બાહ્ય રૂપી દ્રવ્યના આલંબનરહિત કેવળ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આ પાંચે ય પ્રકારનો વિશિષ્ટ યોગ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સધાય છે. તેમાં સ્થાન અને વર્ણ, એ બે ક્રિયાયોગ છે. કારણ કે સ્થાન એ શારીરિક અને વર્ણ એ વાચિક ક્રિયારૂપ છે, અને **અર્થ, આલંબન** તથા **અનાલંબન** એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે, કારણકે તે માનસિક વ્યાપારરૂપ છે.

એ રીતે, આશય શુદ્ધિપૂર્વક કરાતી આ ક્રિયા તીર્થના રક્ષણ સાથે મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિના હેતુભૂત થાય છે. "હાથકંકણને આરસી"ની જરૂર નથી. ક્રિયા કરીને તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ અનુભવવો એજ તેને સમજવાનો રાજમાર્ગ છે.

શંકા ૧૨: પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. આ નવું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની જરૂર શી છે?

સમાધાન: આમ તો પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક બહાર પાડવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે–સૂત્રો અલ્પ છે, અને તે પુસ્તક વિના પણ મુખપાઠ કરાવી શકાય એમ છે. ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાના સમયમાં એ રીતે જ થતું હતું. તથા તેનો અર્થ–ભાવાર્થ–ઐદંપર્યાર્થ વગેરે વિસ્તૃત રૂપમાં નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, ટીકા વગેરેમાં લખાયેલો મોજૂદ

છે. તથા તેને ભણનારા, ભણાવનારા અને સમજાવનારા સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે પણ મળી આવે છે. પરન્તુ પ્રજાના દુર્ભાગ્યની વાત છે, કે છેલ્લા દોઢસોબસો વર્ષથી પરદેશી રાજ્ય અને તેના સંસર્ગ અને શિક્ષણથી તેની અનાર્ય સંસ્કૃતિનો અસર દેશભરમાં વ્યાપી ગયેલી છે. જે ભાષામાં સૂત્રો અને તેની ટીકા વગેરે રચાયેલાં છે, તે ભાષા ભૂલાઈ ગઈ છે. તેની જગ્યાએ નવી જ ભાષા લોકોના મોઢે અને નવા જ વિચારો લોકોના મગજે ચઢી ગયાં છે. તેથી આર્ય સંસ્કૃતિ, આર્ય ધર્મ, ક્રિયાઓ અને આર્ય આચારો લુપ્તપ્રાય બનતા જાય છે, અને તેની સાથે બહારની અસરથી અનેક જાતના ઊલટા વિચારો લોકોના મગજમાં ઘૂસી ગયા છે. તે જ એક કારણે પ્રતિક્રમણ જેવી મહત્ત્વની ક્રિયા પ્રત્યે અને તેના મંત્ર-મય અર્થગર્ભિત મહાન સૂત્રો અને તેના અભ્યાસપરત્વે પણ એક પ્રકારની બેદરકારી કે બેદિલી ફેલાતી જાય છે. તેનાથી થતાં અનિષ્ટ અટકાવવા માટે આજસુધી પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો અને તેના અર્થો સમજાવવા માટે અનેક પ્રકારનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે અને તેથી તેના ઉપર થોડીઘણી શ્રદ્ધા અને તેનું થોડુંઘણું જ્ઞાન ટકી રહ્યું છે.

આ પુસ્તક પણ એક આવા જ પ્રકારનો પ્રયત્ન છે. તેમાં સૂત્રો અને અર્થોની શુદ્ધિ માટે શક્ય તેટલો અધિક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતિક્રમણસૂત્રોની ગંભીરતા તથા અર્થવિશાળતા બતાવવા માટે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓનો સાક્ષાત્ આધાર લેવામાં આવ્યો છે તથા તેમાં અશાસ્ત્રીય કોઈ પણ વિચાર પ્રવેશ પામી ન જાય તે માટે શક્ય તેટલો મુનિઓનો સાથ લેવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં તેમાં અનેક ત્રુટિઓ અને સ્ખલનાઓ રહી જવાનો સંભવ છે, કારણ કે—સૂત્રકાર અને અર્થકારની અગાધ બુદ્ધિની આગળ સંપાદક, લેખક કે સંશોધકો આદિની બુદ્ધિ અતિશય અલ્પ છે. તે બધી ત્રુટિઓ ધ્યાનમાં હોવા છતાં નવા સંસ્કારમાં ઊછરતી વર્તમાન અને ભાવિ પ્રજાનું હિત લક્ષ્યમાં રાખીને શક્ય તેટલો વિસ્તાર કરી આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં

તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંનો આ પ્રથમ ભાગ છે અને તેમાં માત્ર સામાયિક અને ચૈત્યવંદન સુધીનાં સૂત્રો જ આવી શક્યાં છે.

ચતુર્વિધ સંઘને આ ક્રિયા નિત્ય ઉપયોગી હોવાથી તથા ભાષાની અને શાસ્ત્રીય વિચારોના ગૂઢાર્થ-રહસ્યો સરળ ભાષામાં શ્રદ્ધા સાથે સમજવા જરૂરી હોવાથી આ પુસ્તક આ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું અત્યન્ત આવશ્યક હતું એમ કોઈને પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જોતાં લાગશે, કારણ કે—તેમાં શાસ્ત્રીય શબ્દો અને સત્યો બને તેટલી સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. એ વાંચવાથી, ભણવાથી પ્રતિક્રમણ-સૂત્રો સંબંધી ફેલાયેલી અજ્ઞાનતા તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પ્રત્યે આવેલી કે આવતી બેદિલી દૂર થશે અને હવે પછી પ્રગટ કરવાના વિભાગો તથા આજ પૂર્વે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો વાંચવા તથા ભણવા માટે અંતરની ઝંખના વધશે તથા આ સૂત્રો અને તેના અર્થો રચનારા તથા પ્રકાશનારા અને આજ સુધી તેને સુરક્ષિત રાખીને આપણા પર્યન્ત સક્રિયરૂપે લઈ આવનારા પરમ ઉપકારી પૂર્વમહર્ષિઓ ઉપર આંતરિક બહુમાનનો ભાવ પ્રગટ થશે.

આ પુસ્તકના લેખક અને યોજક મહાનુભાવો જો આ વિષયના જાણકાર ગીતાર્થ મહાપુરુષો પ્રત્યે સમર્પિત ભાવને ધારણ કરવાની મનોવૃત્તિવાળા ન હોત; તો આ પુસ્તક જે રીતે પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે, તે રીતે કદાચ પ્રસિદ્ધ થવા પામત નહિ. જૈનશાસ્ત્રના કોઈ પણ વિષય ઉપર કલમ ઉપાડવી હોય તેણે સૌથી પ્રથમ ગીતાર્થપારતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું જ પડશે. અન્યથા લાભ થવાને બદલે તેનાથી મોટો અનર્થ જ થવાનો સંભવ છે.

ભૂતકાળમાં આમ બન્યું છે. તત્ત્વાર્થભાષ્ય પરથી આવશ્યકને અંગબાહ્ય તરીકે સ્થવિરકૃત માની 'ગણધરકૃત નથી' એવું સ્થાપિત કરાયું છે, પણ તે ખોટું છે; કેમ કે **ઠાણાંગસૂત્રમાં** અંગબાહ્ય-શ્રુતના

આવશ્યક અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત એવા બે ભેદ પાડી આવશ્યકને ગણધરકૃત અને આવશ્યક-વ્યતિરિક્તને (ઉત્તરાધ્યયનાદિને) સ્થવિરકૃત જણાવ્યું છે. એ જ વાત દ્રવ્ય **લોકપ્રકાશ** ગા. ૮૭ થી ૯૮માં છે. **વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય**માં અનંગપ્રવિષ્ટશ્રુતના ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે.* તે આ રીતેઃ (૧) અંગબાહ્ય એટલે સ્થવિરકૃત. તે ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિ આદિ. (૨) અંગબાહ્ય એટલે 'ત્રિપદીપ્રશ્નોત્તર (આદેશ) સિવાય રચાયેલું આવશ્યકાદિ સાહિત્ય. અહીં આવશ્યકને ગણધરકૃત લેવાનું હોવાથી અને આદિપદથી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે શ્રુતને સ્થવિરકૃત લેવાનું હોવાથી 'આવશ્યકાદિના કર્તા સ્થવિર છે' એમ સૂચવ્યું નથી. (૩) અંગબાહ્ય એટલે અધ્રુવશ્રુત અર્થાત્ સર્વ તીર્થંકર-દેવોના તીર્થમાં નિયત નહિ તેવું. તે તંદુલવૈયાલિયપયન્ના પ્રમુખ જાણવું. આ પરથી એ સુસ્પષ્ટ છે કે મધ્યના બાવીસ તીર્થપતિના શાસનમાં આવશ્યક-રચના નિયત છે. ભલે, એનો ઉપયોગ અતિચાર લાગવારૂપ કારણ ઉપસ્થિત થયે થતો હોય. ત્યાં ગણધરભગવંત અને તેમના શિષ્યોને અતિચારના કારણે પ્રતિક્રમણ કરવું જ પડે છે. તે માટે આવશ્યકસૂત્રની રચના જરૂરી છે. તેથી પણ આવશ્યક ગણધરકૃત ઠરે છે. આ રીતે આગમ-પાઠોથી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત જ છે, એ વાત નિશ્ચિત થતા તત્ત્વાર્થભાષ્યના સ્થવિરકૃત આવશ્યકનો અર્થ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ કરવો પડે છે. આથી સમજાશે કે શાસ્ત્રીય વસ્તુનો નિર્ણય શાસ્ત્રજ્ઞ ગીતાર્થ પુરુષોના આલંબન વિના કરવામાં ઉત્સૂત્રભાષણાદિનો ભય જાગે છે.

આ પુસ્તકમાં કરેલા અર્થના વાચન, મનન અને અધ્યયનથી મૂલ

---

* गणहरथेरकयं वा आएसा मुक्कवागरणओ वा ।
धुवचलविसेसओ वा अंगाणंगेसु नाणत्तं ॥

वि. भा. गा. ५५०

૧૫૫	૩	पहीण—जरा-मरणा	पहीण-जर-मरणा
૧૫૬	૧૦	પુષ્પાાદ	પુષ્પાદિ
૧૫૯	૫	પ્રાાપ્ત	પ્રાપ્તિ
૧૬૨	૧૭	દ્વપના	દ્વેપના
૨૪૪	૧૫	ઉદ્ધું	ઊદ્ધું
૨૫૨	૫	वर	अवर
૨૫૮	૧૯	जगन्नाथाः	जगतां नाथाः
૨૬૭	૬	भरहाइ	भरहाइं
૨૬૯	૧૮	स्वामिन !	स्वामिन् !
૨૭૦	૧	ऋषभः !	ऋषभ !
૨૭૩	૧૮	ભિનમાલ	ભિન્નમાલ
૨૭૭	૧૭	શ્રતકેવલી	શ્રુતકેવલી
૨૭૭	૧૯	જ	જે
૨૮૭	૩	અવસપિણી	અવસર્પિણી
૨૮૮	૦	ટાકા	ટીકા
૩૨૧	૩	નિવેદ	નિર્વેદ
૩૪૦	૬	चक्कचट्टिणं	चक्कवट्टीणं
૩૪૩	૧૩	સારથી	સારથિ
૩૫૮	૧	મારું	તમારું
૩૬૭	૯	લોકોના	લોકના
૩૮૦	૮	त्वद्-वचन-सेवना	तद्-वचन-सेवनां
૩૮૦	૧૮	તમારા	તેમના
૩૯૦	૧૪	भावना सारं	भावनासारं

૩૯૩	૨	શબ્દમાં	શબ્દોમાં
૪૦૯	૯	काउस्सग	काउस्सगं
૪૧૨	૧	सक्कार	सक्कार
૪૧૬	૨૦	અનુપેક્ષાઓ	અનુપ્રેક્ષાઓ
૪૧૭	૧૯	શ્રતસ્તવ	શ્રુતસ્તવ
૪૨૦	૧૬	प्राज्ञ	प्रज्ञा
૪૩૫	૮	પન્ય	પુન્ય
૪૩૯	૨	ચંબેલી	ચમેલી
૪૫૨	૧	धॉर	धीर
૪૮૩	૦	૪૮૫	૪૮૩
૪૯૨	૧	ક્ષમાશ્રમણ	ક્ષમાશ્રમણ
૫૦૧	૪	શ્રતજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન
૫૦૨	૧૭	चैतुावशतिः	चतुर्विशतिः
૫૧૬	૧૫	सम्मदिट्ठि-	सम्मद्दिट्ठि-
૫૧૯	૫	कम्म	कम्मं
૫૨૩	૩	पचिंदिय-	पंचिंदिय-
૫૪૪	૧૭	સુદપત્તીનો	સુહપત્તીના
૫૪૬	૯	કાયરાગ	કામરાગ
૬૦૭	૦	૬૦	૬૦૭
૬૧૮	૨૦	ચતુર્થ ગોદશક	ચતુર્થ પંચાશક
૬૪૧	૯	मदयुद्दाण	मंदयुद्दाण
૬૪૯	૪	गायम	गोयम
૬૪૯	૧૬	संगाति-मरजो	संपातिम-रजो

૬૫૧	૧૭	આંગળળા	આંગળનો
૬૫૭	૫	મુમુક્ષોને	મુમુક્ષુઓને
૬૫૮	૧૯	અંતમુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
૬૬૧	૧૩	દષ્ટાંતો	દૃષ્ટાન્તો
૬૬૨	૨૩	દ્રષ્ટિએ	દૃષ્ટિએ
૬૭૯	૨૧	સ્વરુપ	સ્વરૂપ
૬૮૨	૨૩	માધ્યસ્થ	માધ્યસ્થ્ય
૬૮૭	૧૯	સમાચારી	સામાચારી

આધારભૂત ગ્રન્થોની યાદી

૨૨	૭	નંદીસૂત્ર વ્યાખ્યા	નંદીસૂત્ર
,,	૮	(વૃત્તિ-જિનદાસગણિ)	(વૃત્તિ-મલયગિરિ)
૨૪	૧૧	શ્રી વટ્ટેકરાચાર્ય	શ્રી વટ્ટકેરાચાર્ય
૨૭	૫	ભાવનગર	અમદાવાદ
૩૨	૧૨	શ્રી વિજયકેસરસૂરિ	શ્રી જયકેસરિસૂરિ

વિજ્ઞપ્તિ

શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે પુસ્તક સુધારીને ઉપયોગમાં લેવું અને તેની આશાતના ન થાય તે રીતે વર્તવા માટે લક્ષ્ય રાખવું.

१ नमुक्कारो

[नमस्कारसूत्रम्]

નવકારમંત્ર

(૧) મૂલપાઠ

नमो* अरिहंताणं× ।
नमो सिद्धाणं ।
नमो आयरियाणं ।
नमो उवज्झायाणं ।
नमो लोए सव्वसाहूणं ॥

एसो पंचनमुक्कारो, सव्व-पाव-प्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं+ ॥१॥

---

* ' णमो ' પાઠાંતર પોથી ૧૯, ૨૫.

× ' अरहंताणं, ' ' अरुहंताणं ' પાઠાંતર આ. નિ.

+ મૂલાચારના ષડાવશ્યકાધિકારમાં આ ગાથા નીચે મુજબ આપેલી છેઃ

एसो पंचणमोयारो, सव्वपावपणासणो ।
मंगलेसु य सव्वेसु, पढमं हवदि मंगलं ॥ १३ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

नमः अर्हद्भ्यः ।
नमः सिद्धेभ्यः ।
नमः आचार्येभ्यः ।
नमः उपाध्यायेभ्यः ।
नमः लोके सर्वसाधुभ्यः ॥

एष पञ्चनमस्कारः, सर्वपापप्रणाशनः ।
मङ्गलानां च सर्वेषां, प्रथमं भवति मङ्गलम् ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

નમસ્કાર અરિહંતોને.
નમસ્કાર સિદ્ધોને.
નમસ્કાર આચાર્યોને.
નમસ્કાર ઉપાધ્યાયોને.
નમસ્કાર લોકમાં સર્વસાધુઓને.

આ પાંચ નમસ્કાર, સર્વપાપ-પ્રણાશક;
મંગલોનું ય સર્વેનું, પ્રથમ છે મંગલ. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

नमुक्कारो—નમસ્કાર.

સંસ્કૃત 'नमस्कार' શબ્દનો પ્રાકૃત સંસ્કાર 'नमोक्कार' તથા 'नमुक्कार' થાય છે. (સિ. હે. શ. ૮/૧/૬૨) અને પ્રાકૃતમાં

આદિ 'न'નો વિકલ્પ 'ण' થાય છે. (સિ. હે. શ. ૮/૧/૨૨૯) તેથી' णमोक्कार,' 'णमुक्कार' એવાં રૂપો પણ બની શકે છે. 'नमुक्कार'નું પ્રથમાનું એકવચન 'नमुक्कारो.'

नमो – नम – નમસ્કાર હો, વંદન હો.

'नमः' એ નૈપાતિક પદ એટલે અવ્યય છે, જે દ્રવ્ય તથા ભાવનમસ્કારના અર્થમાં વપરાયેલુ છે. 'દ્રવ્ય-નમસ્કાર' એટલે હાથ જોડવા, મસ્તક નમાવવું, ઘુંટણભેર થઈને પગે લાગવું, ભૂમિનો મસ્તકવડે સ્પર્શ કરવો વગેરે. 'ભાવ નમસ્કાર' એટલે મનની વિશુદ્ધિ કરવી, મનમાંથી અશુભ વિચારોને અને અશુભ ભાવનાઓને દૂર કરવી તથા જેમને વંદન કરતા હોઈએ તેમના પ્રત્યે સન્માનની ભાવના રાખવી, શ્રદ્ધા રાખવી, ભક્તિ રાખવી, વગેરે.

अरिहंताण – अर्हद्भ्य. – अरिहन्तृभ्य '— અરિહંતોને. 'અરિ' એટલે શત્રુ. 'હંત' એટલે હણનાર. જે શત્રુને હણે અથવા જેના વડે શત્રુ હણાય, તે 'અરિહંત.' આ દૃષ્ટિએ આત્માના પૂર્ણ વિકાસમા જે વસ્તુઓ અંતરાયભૂત નીવડે, તેને પણ અરિ કહી શકાય. આવા 'છ અરિ'–'(ષડ્રિપુ)'ની ગણના શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે કરી છે:—

" इदिय-विसय-कसाये, परीसहे वेयणा उवसग्गे ।
एए अरिणो हता, अरिहता तेण वुच्चति ॥ ९१९ ॥ "

" (અપ્રશસ્ત ભાવમાં વર્તતી) ઇંદ્રિયો, કામભોગની

ઇચ્છા, (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ માનસિક ભાવો-રૂપી) કષાય, (ભૂખ-તરસ આદિના બાવીશ પ્રકારના) પરીષહો, (શારીરિક અને માનસિક દુઃખના અનુભવરૂપ) વેદનાઓ તથા (મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવોએ કરેલા) ઉપસર્ગો એ '(અંતરંગ અથવા ભાવ) શત્રુઓ' છે. એ 'શત્રુઓ'ને હણનારા—'અરિહંતો' કહેવાય છે."

अरहंताणं [પાઠભેદ]–अर्हद्भ्य :—અર્હંતોને, અરહતોને અથવા અરહંતોને.

'अर्ह्' એટલે યોગ્ય હોવું અથવા લાયક હોવું. જેઓ અન્યના સન્માનને—સત્કારને અથવા પૂજાદિ ક્રિયાઓને યોગ્ય હોય છે, તે 'અર્હત્'–'અરહત' અથવા 'અરહંત' કહેવાય છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઘટાવેલો છે:—

" अरिहंति वंदण-नमंसणाइ, अरिहंति पूय-सक्कारं ।
सिद्धिगमणं च अरिहा, अरहंता तेण वुच्चंति ॥ ९२१ ॥ "

"જેઓ વંદન-નમસ્કારને યોગ્ય હોય છે, જેઓ પૂજા-સત્કારને યોગ્ય હોય છે તથા જેઓ સિદ્ધિગમનને યોગ્ય હોય છે, તે અરહંત-અર્હત્ કહેવાય છે."

શ્રીભગવતીસૂત્રના મંગલાચરણમાં, શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં, શ્રીકલ્પસૂત્રના શક્રસ્તવ અધિકારમાં તથા શ્રીજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૯૧૫માં રચેલા ધમ્મો-

વએસમાલા(ધર્મોપદેશમાલા)-વિવરણ વગેરેમાં આ પાઠ આપેલો છે.*

अरुहंताणं – [પાઠભેદ] अर्हद्भ्यः – अरोहद्भ्य :—અરોહંતોને.

પાઠાન્તર તરીકે આ શબ્દની નોંધ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આ. નિ. માં, શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ભગવતી-ટીકામાં અને અન્ય સ્થળોએ અન્ય ગીતાર્થોએ કરેલી છે. 'रुह्' એટલે ઊગવું, તેના પરથી 'रुहंत'નો અર્થ ઊગનાર થાય છે, અને નિષેધાત્મક 'अ' પદ વડે એના વિરુદ્ધ ભાવમાં ન ઊગનાર એવો અર્થ બને છે. શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ભગવતી-ટીકામાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

'तत्र 'अरोहद्भ्यः' अनुपजायमानेभ्यः क्षीणकर्मबीजत्वात्' અર્થાત્ કર્મરૂપી બીજ ક્ષીણ થવાથી જેને ફરી જન્મવાનું નથી, તેવા અરોહંતોને.

---

* ઓરિસાની હાથીગુફા તથા ગણેશગુફા પરના મહામેઘવાહન કલિંગાધિપતિ મહારાજા ખારવેલના શિલાલેખમાં નીચેના શબ્દો જોવામાં આવે છે :—

'नमो अरहंतानं । नमो सवसिधानं । वेरेन महाराजेन अरहंतपसादानं कलिंगानं...'

મથુરાનો શિલાલેખ જે ઓછામાં ઓછો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦નો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ છે :—'नमो अरहतो वधमानस...अरहतपूजाये' ઇત્યાદિ.

સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન(અ. ૮, પા. ૨, સૂત્ર ૧૧૧)માં 'उच्चार्हति' સૂત્ર વડે જણાવ્યું છે કે 'अर्हत्' શબ્દમાં સંયુક્તના અંત્ય વ્યંજન પહેલાં અર્થાત્ 'र्'માં 'उ,' 'अ' અને 'इ' ઉમેરાય છે, એટલે તેનાં 'अरुहन्तो,' 'अरहन्तो' અને 'अरिहन्तो' એવાં ત્રણ રૂપો બને છે.

सिद्धाणं–सिद्धेभ्यः—સિદ્ધોને.

'સિદ્ધ' એટલે નિષ્ણાત, નિપુણ, પોતાનું કાર્ય બરાબર પૂરું કરનાર. અહીં કાર્યનો અર્થ મોક્ષપ્રાપ્તિ સમજવાનો છે. અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાનું કાર્ય જેણે પૂરું કર્યું છે, તે 'સિદ્ધ.' તે માટે આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :—

" नित्थि(च्छि)न्नसव्वदुक्खा जाइ-जरा-मरण-बंध-विमुक्का ।
अव्वाबाहं सुक्खं, अणुहवंति सासयं सिद्धा ॥९८८॥ "

" સર્વ દુઃખોને સર્વથા તરી ગયેલા, જન્મ, જરા, મરણ અને કર્મના બંધનથી છૂટા થયેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારની આડખીલીથી રહિત એવા શાશ્વત સુખનો અનુભવ કરનારા 'સિદ્ધો' કહેવાય છે."

आयरियाणं–आचार्येभ्यः—આચાર્યોને.

'आ'–મર્યાદાપૂર્વક 'चर्'–જવું, વર્તવું. તેની ક્રિયા તે 'આચાર'. આવા આચારને પાળનારા તે 'આચાર્ય.' આ. નિ.માં તે અંગે જણાવ્યું છે કે :—

" पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पभा(या)संता ।
आयारं दंसंता, आयरिया तेण वुच्चन्ति ॥९९४॥ "

"પાંચ પ્રકારના આચારને સ્વયં આચરનારા, પ્રયત્નપૂર્વક બીજાની આગળ તે આચારને પ્રકાશનારા (ઉપદેશનારા) તથા સાધુ-પ્રમુખને તે પાંચ પ્રકારના આચારને દેખાડનારા હોવાથી 'આચાર્ય' કહેવાય છે."

પાંચ પ્રકારના 'આચાર'નાં નામો ઉપરની ગાથાનો અર્થ કરતાં શ્રીમલયગિરિજીએ આ. ટી.માં નીચે મુજબ આપ્યાં છે:—'જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપઆચાર અને વીર્યાચાર.' 'पञ्चप्रकारं ज्ञान-दर्शन-चारित्र-तपो-वीर्यभेदात्'

उवज्झायाणं–उपाध्यायेभ्यः—ઉપાધ્યાયોને.

'उपेत्य अधीयतेऽस्मात्'—જેની પાસે જઈને અધ્યયન કરી શકાય, ભણી શકાય, તે 'ઉપાધ્યાય' કહેવાય. અથવા 'उप समीपे अधिवसनात् श्रुतस्यायो लाभो भवति येभ्यस्ते उपाध्यायाः'— 'જેમની સમીપે નિવાસ કરવાથી શ્રુતનો આય અર્થાત્ લાભ થાય, તે 'ઉપાધ્યાય' કહેવાય.' કયા શ્રુતને અથવા સ્વાધ્યાયને અનુલક્ષીને આ વાત છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ. નિ.માં નીચે મુજબ કરેલું છે:—

"बारसंगो जिणक्खाओ, सज्झाओ कहिओ बुहेहिं ।
तं उवइसन्ति जम्हा, उवज्झाया तेण वुच्चन्ति ॥ ९९७ ॥"

"શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ કહેલાં બાર અંગોને—દ્વાદશાંગીને પંડિત પુરુષો 'સ્વાધ્યાય' કહે છે. તેનો ઉપદેશ કરનારા 'ઉપાધ્યાય' કહેવાય છે."

लोए – लोके – લોકમાં.

'लोक्यतेऽसौ'—જે દેખાય છે, જે જણાય છે, તે લોક કહેવાય છે. સંસાર, જગત્, ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું આધારભૂત, આકાશ, ક્ષેત્ર, પ્રાણિસમૂહ વગેરે અનેક અર્થમાં તે વપરાય છે. અહીં 'લોક' શબ્દથી જે ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો રહે છે, મનુષ્યનો વાસ છે તેવો 'મનુષ્યલોક' સમજવાનો છે. 'लोके-मनुष्यलोके' (વૃ. વૃ. પૃ. ૨.). શ્રીભગવતીજીની ટીકામાં પણ 'लोके-मनुष्यलोके न तु गच्छादौ ये सर्वसाधवस्तेभ्यो नमः' એ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

सव्वसाहूणं-सर्वसाधुभ्य :—સર્વ સાધુઓને.

'स्व-परहितं मोक्षानुष्ठानं वा साधयतीति साधुः'—જે આત્મ-હિતને અને પરહિતને સાધે, અથવા મોક્ષના અનુષ્ઠાનને સાધે, તે 'સાધુ' કહેવાય છે. શેની સાધના કરવાની છે અને કેવી રીતે સાધના કરવાની છે, તે સંબંધમાં આ. નિ.માં જણાવ્યું છે કે :—

" निव्वाण-साहए जोगे, जम्हा साहन्ति साहुणो ।
समा य सव्वभूएसु, तम्हा ते भावसाहुणो ॥ १००२ ॥ "

નિર્વાણ-સાધક યોગોને—ક્રિયાઓને જેઓ સાધે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમવૃત્તિને ધારણ કરે છે, તે 'ભાવસાધુ' કહેવાય છે.

एसो —एष : — આ.

पंचनमुक्कारो – पञ्चनमस्कार :—પંચ નમસ્કાર – પાંચને કરવામાં આવેલો નમસ્કાર.

सव्व-पाव-प्पणासणो – सर्व-पाप-प्रणाशन :—સર્વ પાપનો વિનાશ કરનાર.

सर्व – બધાં. पाप – અશુભ કર્મો. प्रणाशन :– વિનાશ કરનાર.

मंगलाणं – मङ्गलानाम् – મંગલોનું.

'मंगति हितार्थं सर्पतीति मंगलम्' જે—સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે પ્રવર્તે, તે 'મંગલ,' અથવા 'मंगति दुरदृष्टमनेन अस्मात् वेति मंगलम्'—જેના દ્વારા દુર્ભાગ્ય દૂર ચાલ્યું જાય છે તે 'મંગલ.'

શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં મંગલનો અર્થ કરતાં કહ્યું છે કે :—

" मंगिज्जएऽधिगम्मइ, जेण हिअं तेण मंगलं होई ।
अहवा मंगो धम्मो, तं लाइ तयं समादत्ते ॥"

જે વડે હિત સધાય અથવા જે મંગ એટલે ધર્મને લાવે, તે મંગળ કહેવાય છે.

च – અને.

सव्वेसिं – सर्वेषाम् – સર્વેનું—સર્વમાં.

'સર્વ' શબ્દથી 'દ્રવ્ય' અને 'ભાવ' અથવા 'લૌકિક' અને 'લોકોત્તર' વિભાગો વડે સૂચિત થતા સર્વ પ્રકારો ગણવાના છે. 'દ્રવ્યમંગલ' એટલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ ગણાતા પદાર્થો. જેમકે દહીં, દૂર્વા અને અક્ષત. 'ભાવમંગલ' એટલે આંતરિક દૃષ્ટિએ મંગલરૂપ ગણાતી વસ્તુઓ. જેમકે

સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર. 'લૌકિક મંગલ'માં નીચેની આઠ વસ્તુઓની ગણના થાય છે :

"(૧) સ્વસ્તિક (સાથિયો), (૨) શ્રીવત્સ (આકૃતિ વિશેષ), (૩) નંદ્યાવર્ત્ત (એક પ્રકારનો સ્વસ્તિક અથવા આકૃતિ-વિશેષ), (૪) વર્ધમાનક (શરાવ-સંપુટ), (૫) ભદ્રાસન (બેસવાનું-એક પ્રકારનું આસન), (૬) કલશ (૭) મીનયુગલ (માછલાનું જોડલું), (૮) દર્પણ (આરીસો)."

'લોકોત્તર મંગલ'માં 'અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલિપ્રણીત ધર્મ'ની ગણના થાય છે. તે સંબંધી આવશ્યક-સૂત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

'चत्तारि मंगलं, अरिहंता मंगलं, सिद्धा मंगलं, साहू मंगलं, केवलिपन्नत्तो धम्मो मंगलं।' એ મંગલોનો સંક્ષેપ કરતાં ધર્મને જ ઉત્કૃષ્ટ અથવા લોકોત્તર મંગલ ગણવામાં આવ્યો છે. તે માટે શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે :—

'धम्मो मंगलमुक्किट्ठं, अहिंसा संजमो तवो।'

'અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.'

पढमं – प्रथमम् – પ્રથમ. પહેલું. ઉત્તમ વસ્તુઓની ગણનામાં પહેલું. શ્રેષ્ઠ. સર્વોત્તમ.

हवइ – भवति – છે. થાય છે.

કેટલાક हवइના સ્થળે होइ પાઠ પણ માને છે. તેમાં होइ અને हवइનો અર્થ એક જ છે, પરંતુ होइમાં બે અક્ષરો

છે, ત્યારે હવઈમાં ત્રણ અક્ષરો છે. અક્ષરોની ગણના મંત્રાદિ-સાધનમાં અતિ મહત્ત્વની હોવાથી તેમજ શ્રીમહાનિશીથ સૂત્રમાં હવઇ પાઠને માન્ય કરેલો હોવાથી પ્રવચનસારોદ્ધાર, ભાષ્યત્રય, તથા વિચારામૃતસંગ્રહ આદિ ગ્રંથોમાં પણ આ નિર્ણયને જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

मंगलं – મંગલ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

अरिहंत – (૧) સદ્દેવ. ઇષ્ટદેવ કે ઉપાસ્ય દેવ. તેમને અઢાર દોષથી રહિત માનવામાં આવ્યા છે. તે સંબંધી શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિકોષ–દેવાધિદેવકાંડમાં જણાવ્યું છે કે :—

" अन्तराया दान-लाभ-वीर्य-भोगोपभोगगाः ।
हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ॥
कामो मिथ्यात्वमज्ञानं निद्रा चाविरतिस्तथा ।
रागो द्वेषश्च नो दोषास्तेषामष्टादशाप्यमी ॥ "

શ્લોક ૭૨–૭૩.

" ૧ દાનાન્તરાય, ૨ લાભાન્તરાય, ૩ વીર્યાન્તરાય, ૪ ભોગાન્તરાય, ૫ ઉપભોગાન્તરાય, ૬ હાસ (હાસ્ય), ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ ભય, ૧૦ જુગુપ્સા, ૧૧ શોક, ૧૨ કામ, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ–આ અઢાર દૂષણો શ્રીઅરિહંત દેવમાં હોતાં નથી. "

(૨) 'તીર્થંકર,' 'જિનેશ્વર,' 'સર્વજ્ઞ.'

ધર્મરૂપી 'ભાવતીર્થ'ની સ્થાપના કરનાર અથવા સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ 'ચતુર્વિધ સંઘ'ની સ્થાપના કરનાર શ્રી ઋષભાદિ 'તીર્થંકરો'ને માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. 'તીર્થંકરો' નિયમથી અરહંત કે અર્હત્ હોય છે, તેથી આ શબ્દ તેમને ઓળખવાને માટે રૂઢ બનેલો છે. શ્રી તીર્થંકર દેવો 'જિનેશ્વર' તથા 'સર્વજ્ઞ' હોય છે, તેથી અરિહંતોનો અર્થ 'જિનેશ્વર' અથવા 'સર્વજ્ઞ' થઈ શકે છે. 'જિનેશ્વર' એટલે જિનોમાં શ્રેષ્ઠ. અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવ-જ્ઞાની, કેવલજ્ઞાની, ચતુર્દશ પૂર્વધરો તથા અભિન્ન-દશપૂર્વી વગેરેને માટે 'જિન' શબ્દ વપરાય છે. તે બધામાં 'તીર્થં-કરો' અથવા 'અરિહંતો' શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમને 'જિનેશ્વર' કહેવામાં આવે છે. 'સર્વજ્ઞ' એટલે સર્વ પદાર્થોને તેના સર્વ ગુણો અને સર્વ પર્યાયોસહિત સંપૂર્ણપણે જાણનાર એટલે કે ત્રણ કાળના સર્વ ભાવોને હાથમાં રહેલ નિર્મળ જળની માફક સાક્ષાત્ જોનારા.

અન્ય દેવો કરતાં શ્રી 'તીર્થંકર દેવ'ની વિશેષતા બતાવવા માટે શાસ્ત્રકારોએ ૩૪ 'અતિશયો'નું* વર્ણન કરેલું છે. 'અતિશય' એટલે પ્રભાવસૂચક લક્ષણ. તેની નોંધ સમવાયાંગ સૂત્રના ૩૪મા સૂત્રમાં આપેલી છે, જેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે:—

---

* તીર્થંકરોને ૪ અતિશયો જન્મથી, ૧૧ અતિશયો કર્મના ક્ષયથી અને ૧૯ અતિશયો દેવતાઓના કરેલા હોય છે.

(૧) લોકોત્તર અદ્ભુત સ્વરૂપવાન દેહ, (૨) સુગંધિત શ્વાસોચ્છ્વાસ, (૩) માંસ અને રુધિરની દૂધની માફક શ્વેતતા તથા (૪) આહાર અને નિહારનું ચર્મચક્ષુઓવાળા માટે અદૃશ્યપણું એ ચાર જન્મની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા અતિશયો છે. (૫) સમવસરણની રચના, (૬) અર્થગંભીર વાણી, (૭) ભાષાની સર્વદેશીયતા, (૮) આસપાસના વિસ્તારમાંથી જ્વરાદિ રોગોનો નાશ, (૯) પરસ્પરના વૈરની શાંતિ, (૧૦) પાકનો નાશ કરનારી તીડ વગેરે ઇતિનો અભાવ, (૧૧) ઉપદ્રવોનો વિરમ, (૧૨) અતિવૃષ્ટિ, (૧૩) અનાવૃષ્ટિ, (૧૪) અને દુષ્કાલની અનુત્પત્તિ, તથા (૧૫) સ્વચક્રભય અને પરચક્રભયનો અસંભવ—એ અગિયાર અતિશયો જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવતાકૃત અતિશયોમાં (૧૬) ધર્મચક્રનું ફરવું, (૧૭) ચામરનું વીંઝાવું, (૧૮) પાદપીઠ-સહિત સિંહાસનનું ચાલવું, (૧૯) ત્રણ છત્રોનું ધારણ થવું, (૨૦) રત્નમય ધર્મધ્વજનું આગળ આગળ ચાલવું, (૨૧) સ્વર્ણકમલની રચના થવી, (૨૨) સમવસરણની આસપાસ ત્રણ પ્રકારના ગઢો રચાવા, (૨૩) ઉપદેશ સમયે જુદી જુદી ચાર દિશામાં પ્રભુનાં ચાર મુખો દેખાવાં, (૨૪) શ્રીતીર્થંકર વિરાજતા હોય ત્યાં અશોકવૃક્ષની રચના થવી, (૨૫) માર્ગમાં રહેલા કંટકો (કાંટાઓ)નું અધોમુખ થવું, (૨૬) વૃક્ષોએ ડાળીઓ ઝુકાવીને નમન કરવું, (૨૭) દેવદુંદુભિનું વાગવું, (૨૮) સંવર્તક જાતિના પવનનું વાવું (કે જે કચરો આદિ દૂર

કરીને સર્વને સુખદાયક થાય છે), (૨૯) પક્ષીઓ વડે પ્રદક્ષિણા થવી, (૩૦) ગંધોદકની વૃષ્ટિ થવી, (૩૧) પંચરંગી દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવી, (૩૨) શ્રીતીર્થંકર દેવના મસ્તકના કેશ, દાઢી, મૂછ તથા હાથ-પગના નખોની વૃદ્ધિ ન થવી, (૩૩) અનેક દેવોનું સમીપમાં રહેવું અને (૩૪) ઋતુઓ અનુકૂલ મનોહર બનવી—એ ઓગણીશ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

આ અતિશયોનો બાર બાબતોમાં સમાવેશ કરી તેને શ્રીઅરિહંત દેવના ૧૨ ગુણો તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. તે નીચે મુજબ :—

૮ પ્રાતિહાર્ય—(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ, (૪) ચામર, (૫) આસન, (૬) ભામંડલ, (૭) દુંદુભિ, (૮) છત્ર.

૪ મૂલાતિશય—(૧) જ્ઞાનાતિશય-કેવળજ્ઞાનનું હોવું. (૨) વચનાતિશય-પાંત્રીશ ગુણોવાળી વાણીનું હોવું. (૩) પૂજાતિશય-સુર, અસુર અને મનુષ્યોવડે તથા તેમના સ્વામીઓ વડે પૂજાવું. (૪) અપાયાપગમાતિશય-દરેક પ્રકારના અપાયોનો-સંકટોનો-આફતોનો નાશ થવો.

સિદ્ધ—જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલો વિશુદ્ધ આત્મા. તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે :

(૧) અનંતજ્ઞાન (૨) અનંતદર્શન (૩) અનંત અવ્યા-

બાધ સુખ, (૪) અનંત ચારિત્ર, (૫) અક્ષયસ્થિતિ, (૬) અરૂપીપણું, (૭) અગુરુલઘુત્વ, (૮) અનંતવીર્ય.

'સિદ્ધ'નું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માનવાથી કર્મસિદ્ધ, શિલ્પ-સિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ (સિદ્ધાન્તોના જ્ઞાનમાં નિપુણ), અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ અને તપસિદ્ધ આદિ ૧૦ સિદ્ધોની ભિન્નતા પ્રદર્શિત થાય છે, અને અગિયારમા 'કર્મક્ષયસિદ્ધ'નો સ્વીકાર થાય છે.

'સિદ્ધ'નો સમાવેશ 'અરિહંતો'ની માફક 'સદ્દેવ'માં થાય છે.

આચાર્ય—વિધિપૂર્વક આચાર્યપદવી પામેલા ગચ્છના વડા જૈન સાધુ. તેમની ઓળખાણ જુદી જુદી અનેક રીતે આપવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધપ્રકરણમાં તેમના ૩૬ ગુણો ૪૭ રીતે બતાવવામાં આવ્યા છે. એમાંથી પ્રચલિત ૩૬ ગુણોનો પરિચય પંચિંદિયસૂત્રમાં કરાવવામાં આવ્યો છે. આચાર્યનો અર્થ ઉપર મુજબ કરવાથી કલાચાર્ય, શિલ્પાચાર્ય વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થતો નથી.

ઉપાધ્યાય—વિધિપૂર્વક ઉપાધ્યાયની પદવીને પામેલા જૈનાગમોનું અધ્યાપન કરાવનાર જૈન સાધુ. તેમની ઓળખાણ પણ ઉપર જણાવેલા સંબોધપ્રકરણગ્રંથમાં જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવી છે. પ્રચલિત ૨૫ ગુણોની ગણના નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:—

૧૧ અંગ ને ૧૨ ઉપાંગો મળી કુલ ૨૩ જૈનાગમોનું

જાણપણું (૨૪) ચરણ-સિત્તરી (ઉત્તમ ચરિત્ર) અને (૨૫) કરણ-સિત્તરી (ઉત્તમ ક્રિયા.)

અગિયાર અંગો અને બાર ઉપાંગોનાં મૂળ તથા સંસ્કૃત નામો નીચે મુજબ છે :—

૧૧ અંગો.

૧ આયાર – આચાર
૨ સૂયગડ – સૂત્રકૃત
૩ ઠાણ – સ્થાન
૪ સમવાય – સમવાય
૫ વિયા(વા)હપણ્ણત્તિ–વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી)
૬ નાયાધમ્મકહા – જ્ઞાતધર્મકથા
૭ ઉવાસગદસા – ઉપાસકદશા
૮ અંતગડદસા – અન્તકૃદ્દશા
૯ અણુત્તરોવવાઇયદસા – અનુત્તરૌપપાતિકદશા
૧૦ પણ્હાવાગરણ – પ્રશ્નવ્યાકરણ
૧૧ વિવાગસુય – વિપાકશ્રુત

૧૨ ઉપાંગો.

૧ ઓવવાઇયસુય – ઔપપાતિકશ્રુત
૨ રાયપ્પસેણઇય – રાજપ્રશ્નીય
૩ જીવાજીવાભિગમ – જીવાજીવાભિગમ
૪ પન્નવણા – પ્રજ્ઞાપના
૫ સૂરપન્નત્તિ – સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ

૬ જંબૂદીવપન્નત્તિ – જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ
૭ ચંદપન્નત્તિ – ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ
૮ નિરયાવલિયા – નિરયાવલિકા
૯ કપ્પવડિંસિયા – કલ્પાવતંસિકા
૧૦ પુપ્ફિયા – પુષ્પિકા
૧૧ પુપ્ફચૂલિયા – પુષ્પચૂલિકા
૧૨ વણ્હિદસા – વહ્નિદશા

સાધુ—પંચમહાવ્રતધારી જૈન સાધુ. સંબોધપ્રકરણમાં તેના ૨૭ ગુણો જુદી જુદી ૨૭ રીતે બતાવેલા છે. તેમાંના પ્રચલિત ૨૭ ગુણો નીચે મુજબ છે :

પાંચ મહાવ્રતો.	૫
રાત્રિભોજન-ત્યાગ.	૧
છ કાયના જીવોની રક્ષા.	૬
પાંચ ઇંદ્રિયો પર સંયમ.	૫
ત્રણ ગુપ્તિ.	૩
લોભ રાખે નહિ.	૧
ક્ષમા ધારણ કરે.	૧
ચિત્તને નિર્મળ રાખે.	૧
વસ્ત્ર વગેરેની શુદ્ધ પડિલેહણા કરે.	૧
સંયમમાં રહે (અવિવેકનો ત્યાગ).	૧
પરીષહો સહન કરે.	૧
ઉપસર્ગો સહન કરે.	૧
	૨૭

પરમેષ્ઠિ – પંચક – પંચપરમેષ્ઠી.

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ દરેકને 'પરમેષ્ઠી' કહેવામાં આવે છે. તે પાંચેના સમુદાયને, 'પંચપરમેષ્ઠી' અથવા 'પરમેષ્ઠિ-પંચક' કહે છે. 'પરમેષ્ઠી' એટલે પરમ પદે રહેલા. એ પદની શરૂઆત ગૃહસ્થ-જીવનનો ત્યાગ કરી સાધુ-જીવનનો સ્વીકાર કરવાથી અને પૂર્ણાહુતિ સિદ્ધની અંતિમ અવસ્થા પામવાથી થાય છે.

૧૦૮ની સંખ્યાને પ્રાચીન કાળથી પવિત્ર અથવા અદ્ભુત રહસ્યવાળી માનવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ૧૦૮ વાર જપાયેલો મંત્ર સિદ્ધ થાય છે, ૧૦૮ વાર કરાયેલી વંદના ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે અને ૧૦૮ ગુણવાળા મહાપુરુષો પવિત્રતાની પૂરી લાયકાતવાળા મનાય છે. પરમેષ્ઠિ-પંચકમાં એ ૧૦૮ ગુણો નીચે મુજબ રહેલા છે :—

" बारसगुण अरिहंता, सिद्धा अट्ठेव सूरि छत्तीसं ।
उवज्झाया पणवीसं, साहू सगवीस अट्ठसयं ॥ "

અરિહંતમાં ૧૨ ગુણો, સિદ્ધમાં ૮ ગુણો, આચાર્યમાં ૩૬ ગુણો, ઉપાધ્યાયમાં ૨૫ ગુણો તથા સાધુઓમાં ૨૭ ગુણો—એમ કુલ ગુણો ૧૦૮ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

૧. અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર હો. ૨. સિદ્ધ ભગવંતોને નમસ્કાર હો. ૩. આચાર્ય મહારાજોને નમસ્કાર હો.

૪. ઉપાધ્યાય મહારાજોને નમસ્કાર હો: ૫ મનુષ્યલોકમાં રહેલા (જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી વગેરે) સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો.

આ પાંચને કરેલો નમસ્કાર સર્વ અશુભ કર્મોનો વિનાશ કરનાર, તથા બધાં મંગલોમાં ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

નમસ્કાર એ નમ્રતાનું ચિહ્ન છે, ભક્તિનું નિશાન છે, કૃતજ્ઞતાનો સંકેત છે અને આદર કે સન્માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સાધન છે. તેથી જ વ્યવહારના અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં તેને યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

સૂરિ-પુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈત્યવંદન-વૃત્તિમાં તેની મહત્તા પ્રકટ કરતાં જણાવ્યું છે કે – 'धर्म प्रति मूलभूता वन्दना' અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યે લઈ જવાને માટે મૂલભૂત વંદના છે, કારણ કે તેના વડે ઉત્પન્ન થતો ભાવોલ્લાસ આત્મ-ક્ષેત્રમાં ધર્મરૂપી બીજને વાવે છે, ધર્મ-ચિન્તનાદિરૂપ અંકુરાઓને પ્રકટાવે છે, ધર્મ-શ્રવણ અને ધર્માચારરૂપ શાખા-પ્રશાખાઓનો વિસ્તાર કરે છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સુખોની પ્રાપ્તિરૂપ ફૂલ તથા ફલોને આપે છે.

વન્દના-શબ્દથી અહીં શ્રીઅરિહંતભગવંત, શ્રીસિદ્ધ-ભગવંત, આચાર્યભગવંત, ઉપાધ્યાયભગવંત અને સાધુ-ભગવંતોને સંપૂર્ણ આદરભાવથી કરેલો નમસ્કાર સમજવાનો

છે, કારણ કે આ વિશ્વમાં ખરા નમસ્કારને યોગ્ય—ભાવવંદનાને પાત્ર તેઓ જ છે. તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-'સર્વ જગતમાં ઉત્તમ જે કોઈ થઈ ગયા, જે કોઈ થાય છે અને જે કોઈ થશે, તે સર્વે અરિહંતાદિ પાંચ જ છે, તે સિવાય બીજા નથી.'

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચ ભગવંતોને - પાંચ પરમેષ્ઠિઓને કરવામાં આવતા નમસ્કારની મહત્તા બતાવતાં વૃદ્ધનમસ્કાર-ફલસ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે—

"जेणेस नमुक्कारो, सरणं संसार-समर-पडियाणं ।
कारणमसंख-दुक्ख-क्खयस्स हेऊ सिवपहस्स ॥"

"જેથી આ નમસ્કાર સંસાર—સમરાંગણમાં પડેલા આત્માઓને શરણરૂપ છે, અસંખ્ય દુઃખોના ક્ષયનું કારણ છે, તથા શિવ—પંથનો પરમ હેતુ છે."

"कल्लाण-कप्पतरुणो, अवंझ-बीयं पयंड-मायंडो ।
भव-हिमगिरि-सिहराणं पक्खि-पहू पाव-भुयंगाणं ॥
आमूलुक्खणणंमी, वराह-दाढा दारिद्द-कंदस्स ।
रोहण-धरणी पढमुब्भवंत-सम्मत्त-रयणस्स ॥
कुसुमुग्गमो य सुगइ-आउयबंध-दुमस्स निव्विग्घं ।
उवलंभ-चिंधममलं, विसुद्ध-सद्धम्म-सिद्धीए ॥"

"વળી તે કલ્યાણ—કલ્પતરુનું અવન્ધ્ય બીજ છે, સંસારરૂપી હિમગિરિનાં શિખરોને ઓગાળવા માટે પ્રચંડ સૂર્ય—તુલ્ય

છે, પાપ-ભુજંગોને દૂર કરવા માટે ગરુડપક્ષી છે, દરિદ્રતાના કંદને મૂલથી ઉખેડી નાખવા માટે વરાહની દાઢા સમાન છે, સમ્યક્ત્વ-રત્નને પ્રથમ ઉત્પન્ન થવા માટે રોહણાચલની ધરણી છે, સુગતિના આયુષ્ય-બંધરૂપી વૃક્ષનો પુષ્પોદ્ગમ છે અને વિશુદ્ધ એવા સદ્ધર્મની નિર્વિઘ્ન સિદ્ધિનું-નિર્મલ પ્રાપ્તિનું ચિહ્ન છે."

લઘુનમસ્કારફલમાં તે સંબંધી કહ્યું છે કે :—

"हियय-गुहाए नवकार-केसरी जाण संठिओ निच्चं।
कम्मट्ठ-गंठि-दोघट्ट-घट्टयं ताण परिनट्ठं॥"

"જેઓની હૃદયરૂપી ગુફામાં નવકારરૂપી કેસરીસિંહ નિરંતર રહેલો છે, તેઓનો આઠ કર્મોની ગાંઠરૂપી હાથીઓનો સમૂહ સમસ્ત પ્રકારે નાશ પામેલો છે."

"जिणसासणस्स सारो, चउदसपुव्वाण जो समुद्धारो।
जस्स मणे नवकारो, संसारो तस्स किं कुणइ?॥"

"જે શ્રીજિનશાસનનો સાર છે, ચતુર્દશ પૂર્વોનો સમ્યગ્ ઉદ્ધાર છે, તે નવકાર જેના મનને વિષે સ્થિર છે, તેને સંસાર શું કરે? અર્થાત્ કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી."

શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-ગીતામાં નમસ્કારનો મહિમા અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યા પછી તેનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું છે કે :—

" રતન-તણી જિમ પેટી, ભાર અલ્પ બહુમૂલ્ય;
ચૌદપૂરવનો સાર છે, મંત્ર એ તેહને તુલ્ય.
સકલ સમય અભ્યંતર, એ પદ પંચ પ્રમાણ;
મહસુઅ-ખંધ તે જાણો, ચૂલા-સહિત સુજાણ. "

રત્નની પેટીનું વજન થોડું અને મૂલ્ય ઘણું હોય છે. તે રીતે પંચપરમેષ્ઠિને નમવારૂપ નમસ્કારમંત્ર વજનમાં-અક્ષરોના પ્રમાણથી બહુ નાનો-માત્ર ૬૮ અક્ષર-પ્રમાણ જ છે, પરંતુ તેનું મૂલ્ય-ફલ ઘણું જ છે. તે ચૌદ પૂર્વના સારરૂપ છે.

નમસ્કારનાં પાંચ પદો (તલમાં તેલ રહે તેમ, અથવા કમલમાં મકરંદ રહે તેમ) બધા આગમોની અંદર વ્યાપીને રહેલા છે. વળી (જ્યારે બીજાં શાસ્ત્રો માત્ર શ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે, ત્યારે આ નમસ્કારનો) ચૂલા-સમેતનો પાઠ મહાશ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે. (શ્રીમહાનિશીથાદિ સૂત્રોમાં આ નમસ્કારને પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે ઓળખાવેલ છે.)

નમસ્કારસૂત્ર નવ પદો અને આઠ * સંપદામાં વહેંચાયેલું છે. તે આ રીતે :—

પદ	૧	नमो अरिहंताणं ।	સંપદા	૧
,,	૨	नमो सिद्धाणं ।	,,	૨
,,	૩	नमो आयरियाणं ।	,,	૩
,,	૪	नमो उवज्झायाणं ।	,,	૪
,,	૫	नमो लोए सव्वसाहूणं ।	,,	૫

* અર્થાધિકાર. વિશેષ વિગત માટે જુઓ —सक्कत्थवसुत्तं.

,,	६ एसो पंचनमुक्कारो ।	સંપદા	૬
,,	७ सव्व-पाव-प्पणासणो ।	,,	૭
,,	८ मंगलाणं च सव्वेसिं ।	,,	૮
,,	९ पढमं हवइ मंगलं ॥		

પ્રથમ નમસ્કાર, શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આ વિશ્વ પર તેમનો ઉપકાર સહુથી મોટો અને સહુથી નજીકનો છે; તેમના ધર્મ-પ્રવર્ત્તનદ્વારા જ ધર્મ-માર્ગની અને ધર્મમાર્ગમાં લઈ જનારી નમસ્કારની પ્રવૃત્તિ સંભવે છે.

બીજો નમસ્કાર, શ્રીસિદ્ધ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે આત્મ-વિશુદ્ધિનો અંતિમ આદર્શ તેઓ છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો પણ નિર્વાણ પછી એ જ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો નમસ્કાર, આચાર્ય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે શ્રીઅરિહંત દેવોએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જે આચારની પ્રરૂપણા કરી છે, તેનું તેઓ યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તથા બીજાઓ પાસે પણ તેનું પાલન કરાવે છે.

ચોથો નમસ્કાર, ઉપાધ્યાય ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા શ્રુતજ્ઞાનનું યથાર્થ અધ્યયન કરી અન્ય સાધુઓને – અન્ય મુમુક્ષુઓને તેનું શિક્ષણ આપે છે, તેનો યોગ્ય વિનિમય કરે છે.

પાંચમો નમસ્કાર, શ્રીસાધુ ભગવંતોને કરવાનું કારણ એ

છે કે તેઓ શ્રીઅરિહંત દેવોએ પ્રરૂપેલા ચારિત્રધર્મનો અંગીકાર કરી નિર્વાણને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

શ્રીઅરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવાથી વીત-રાગતા અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો પ્રત્યે સદ્ભાવ પ્રકટે છે; એ સદ્ભાવ વડે નિર્મળ બનેલી બુદ્ધિ સત્ અને અસત્‌ના જ્ઞાનરૂપ વિવેકને ધારણ કરે છે, કે જેના પરિણામે સંવર અને નિર્જરારૂપ ચારિત્રધર્મમાં સ્થિર થવાય છે. આવું ઉત્તમ ચારિત્ર સર્વ પાપોનો સમૂલ નાશ કરનારું છે. તેથી 'પંચ-નમસ્કાર વડે સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે' એમ કહેવું સમુચિત છે. વળી, સર્વ મંગલોમાં તે પ્રથમ મંગલ એટલે લોકોત્તર મંગલ છે, કારણ કે તેના વડે સર્વ અશિવો શમી જાય છે અને કલ્યાણની નિશ્ચિત પ્રાપ્તિ થાય છે.

છેલ્લાં ચાર પદો ચૂલિકારૂપ છે, જેનો છંદ પ્રાચીન અનુષ્ટુપ્ છે.

પ્રસ્તુત નમસ્કારને જૈન મહર્ષિઓએ જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાવેલો છે; જેમકે :—

'પંચમંગલ-મહાસુયકખંધ' — શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં.
'પરમેષ્ઠિપંચક-નમસ્કાર' — શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ભગવતી-ટીકામાં.
'પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર' — શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૮માં.
'પંચ-નમસ્કાર' — શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત આવશ્યક-ટીકામાં.

'નમોક્કાર' — શ્રીઆવશ્યકસૂત્રાંતર્ગત કથામાં.
'પંચનમોક્કાર-મહામંત' — શ્રીજયસિંહસૂરિકૃત ધમ્મોવએસમાલા-વિવરણમાં.
'નવકાર' — લઘુનમસ્કારફલમાં.
'પંચનમુક્કાર' — વૃદ્ધનમસ્કારફલ-સ્તોત્રમાં.
'પરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર' — શ્રાવકધર્મકૃત્ય-પ્રકરણમાં.
'નમસ્કાર' — શ્રીકુલમંડનસૂરિકૃત વિચારામૃતસંગ્રહમાં.
'પરમેષ્ઠિમંત્ર' — ઉપદેશતરંગિણીમાં.
'મહામંત્ર નવકાર' — શ્રીહર્ષવિજય-કૃત સજ્ઝાયમાં.
'સિદ્ધમંત્ર' — શ્રીલાભકુશલ-કૃત છંદ વગેરેમાં.

નમસ્કારનો ઉપયોગ વિદ્યાભ્યાસ, શાસ્ત્ર-પઠન, ધર્માનુષ્ઠાન અને ધર્મોત્સવ આદિનો પ્રારંભ કરતાં મંગળરૂપે બોલવામાં થાય છે. તે ઉપરાંત નગરાદિ-પ્રવેશમાં, ભોજનાદિ-સમયે, નિદ્રાને આધીન થતાં, નિદ્રામાંથી જાગૃત થતાં અને જીવનનો અંત-સમય નજીક આવતાં પણ તેનું શરણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે—

"भोयण-समए सयणे, विबोहणे पवेसणे भए वसणे ।
पंच-नमुक्कारं खलु, समरिज्जा सव्वकालं पि ॥"

—ઉપદેશતરંગિણીમાં ઉદ્ધૃત.

"ભોજન-સમયે, શયન-સમયે, જાગવાના સમયે, પ્રવેશ-સમયે, ભય-કષ્ટ-સમયે અને વળી સર્વ સમયે, ખરેખર પંચ-નમસ્કારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ."

" पञ्चतायाः क्षणे पञ्च, रत्नानि परमेष्ठिनाम् ।
आस्ये दधाति यस्तस्य, सद्गतिः स्याद् भवान्तरे ॥ "

—ઉપદેશતરંગિણી.

" મરણના ક્ષણે પાંચ પરમેષ્ઠિરૂપી પાંચ રત્નોને જે મુખને વિષે ધારણ કરે છે, તેની ભવાન્તરને વિશે સદ્ગતિ થાય છે. "

આ નમસ્કારની ગણના મહર્ષિઓએ એક મહામંત્ર તરીકે કરેલી છે. તે સંબંધમાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

" तथा पुण्यसमं मन्त्रं, जगत्-त्रितयपावनम् ।
योगी पञ्चपरमेष्ठि-नमस्कारं विचिन्तयेत् ॥
त्रिशुद्धया चिन्तयंस्तस्य शतमष्टोत्तरं मुनिः ।
भुञ्जानोऽपि लभेतैव, चतुर्थतपसः फलम् ॥
एनमेव महामन्त्रं, समाराध्येह योगिनः ।
त्रिलोक्याऽपि महीयन्तेऽधिगताः परमां श्रियम् ॥
कृत्वा पापसहस्राणि, हत्वा जन्तुशतानि च ।
अमुं मंत्रं समाराध्य, तिर्यञ्चोऽपि दिवं गताः ॥ "

" તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર અતિશય પવિત્ર શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારમંત્રનું યોગી પુરુષ ધ્યાન કરે.

ત્રિશુદ્ધિવડે શ્રીનમસ્કારમંત્રનું એકસો ને આઠ વાર ધ્યાન કરનાર મુનિ ખાવા છતાં ઉપવાસના ફલને પામે છે.

યોગી પુરુષો આ જ મંત્રનું સમ્યગ્ રીતિએ આરાધન કરીને પરમલક્ષ્મીને પામી ત્રણ લોકવડે પૂજાય છે.

હજારો પાપોને કરનારા તથા સેંકડો જન્તુઓને હણનારા– તિર્યંચો પણ આ મંત્રની સારી રીતિએ આરાધના કરી દિવ્ય-ગતિને પામ્યા છે."

આ મંત્ર આફત વખતે, અકસ્માત-સમયે, રોગના પ્રસંગે, શત્રુના આક્રમણમાં તથા રાજ્યદ્વારી ફસામણના બનાવોમાં કવચરૂપ એટલે કે રક્ષણ કરવામાં ઉપયોગી છે. તે માટે કહ્યું છે કે:—

" सङ्ग्राम-सागर-करीन्द्र-भुजङ्ग-सिंह –
दुर्व्याधि-वह्नि-रिपु-बन्धन-सम्भवानि ।
चौर-ग्रह-भ्रम-निशाचर-शाकिनीनां,
नश्यन्ति पञ्चपरमेष्ठिपदैर्भयानि ॥"

—ઉપદેશતરંગિણીમાં ઉદ્ધૃત.

" પંચપરમેષ્ઠિનાં પદોવડે રણ-સંગ્રામ, સાગર, હાથી, સર્પ, સિંહ, દુષ્ટવ્યાધિ, અગ્નિ, શત્રુ, બંધન, ચોર, ગ્રહ, ભ્રમ, રાક્ષસ અને શાકિનીથી થનારાં ભયો દૂર ભાગી જાય છે."

" नवकारओ अन्नो सारो, मंतो न अत्थि तियलोए ।
तम्हा हु अणुदिणं चिय, पढियव्वो परमभत्तीए ॥"

—આ. દિ. કૃ.

" ત્રણ લોકમાં નવકારથી સારભૂત અન્ય કોઈ મંત્ર નથી; તેટલા માટે તેને પ્રતિદિન પરમ ભક્તિથી ભણવો જોઈએ."

નવકારમંત્રનો જાપ અનન્ય ફલને આપનારો થાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે :—

"जो पुण सम्मं गुणिउं, नरो नमुक्कार-लक्खमक्खंडं।
पूएइ जिणं संघं, बंधइ तित्थयर-नामं सो॥"
—શ્રા. દિ. કૃ.

"વળી જે મનુષ્યો એક લાખ નવકારને અખંડપણે ગણે તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવની અને સંઘની પૂજા કરે, તે તીર્થંકર – નામકર્મને બાંધે છે."

'નવલાખ જપંતાં નરક નિવારે,' 'નવલાખ જપંતાં થાય જિનવર' આદિ સુભાષિતો પણ તેના જાપની મહત્તા બતાવી રહ્યાં છે.

નવકારમંત્રનાં પદોનું આલંબન પદસ્થ-ધ્યાનમાં લેવાય છે. તેની મહત્તા દર્શાવતાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

"ध्यायतोऽनादिसंसिद्धान्, वर्णानेतान् यथाविधि।
नष्टादिविषये ज्ञानं, ध्यातुरुत्पद्यते क्षणात्॥"

"મંત્રાક્ષરોના આ અનાદિ-સંસિદ્ધ વર્ણોનું વિધિપૂર્વક ધ્યાન ધરનારા ધ્યાતાને નષ્ટાદિ-વિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે."

વિશેષ શું ? નમસ્કારમંત્ર સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર છે; તે માટે શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

"ताव न जायइ चित्तेण, चिन्तियं पत्थियं च वायाए।
काएण समाढत्तं, जाव न सरिओ नमुक्कारो॥"

"ચિત્તથી ચિન્તવેલું, વચનથી પ્રાર્થેલું અને કાયાથી પ્રારંભેલું કાર્ય ત્યાં સુધી જ સિદ્ધ થતું નથી કે જ્યાં સુધી શ્રીપંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારને સંભારવામાં આવ્યો નથી."

શ્રીનમસ્કાર-બૃહત્ફલમાં તો ત્યાં સુધી જણાવ્યું છે કે :—

"सुचिरं पि तवो तवियं, चिन्नं चरणं सुयं च बहु पढियं ।
जइ ता न नमुक्कारे रइ, तओ तं गयं विहलं ॥"

"લાંબા કાળ સુધી તપને તપ્યાં, ચારિત્રને પાળ્યાં, તથા ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો, પણ 'નમસ્કારને વિશે રતિ ન થઈ' તો તે સઘળું નિષ્ફળ ગયું જાણવું."

નમસ્કારમંત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે, તેની રચના અર્થથી શ્રીતીર્થંકર દેવોએ અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતોએ કરેલી છે.

આ સૂત્રનો વિશેષ ભાવ સમજવા માટે શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીની નમસ્કાર-નિર્યુક્તિ, શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણનું વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, તથા મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની તે પરની વૃત્તિ; શ્રીજિનકીર્તિસૂરિનું પંચપરમેષ્ઠિ-મહાસ્તવ, શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય શ્રીજિનચંદ્રસૂરિનું વૃદ્ધનમસ્કારફલ-સ્તોત્ર, શ્રીસિદ્ધસેન આચાર્યનું નમસ્કાર-માહાત્મ્ય વગેરેનું અધ્યયન આવશ્યક છે.

આ સૂત્ર પર છંદો, ગીતો, સ્તવનો, સજ્ઝાયો, કથાઓ, બાલાવબોધો અને કલ્પોની વિવિધ રચના થયેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

નવકારમંત્રનાં પ્રથમ પાંચ પદો શ્રીભગવતીસૂત્રના

મંગલાચરણમાં, તથા શ્રીકલ્પસૂત્રના મંગલાચરણમાં આવે છે; તથા આવશ્યકસૂત્રમાં તે જ પાંચ પદો પર શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચેલી છે. બાકીનાં ચાર પદો જે 'ચૂલિકા' તરીકે ઓળખાય છે, તે સહિતનો પાઠ શ્રીમહાનિશીથસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવે છે.

નવકારમંત્રની ભાષા શ્રીભગવતીસૂત્ર અને મહાનિશીથની ભાષા પ્રમાણે આર્ષપ્રાકૃત છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર[1]માં, આવશ્યક-નિર્યુક્તિ[2]માં, શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત સમવાયાંગસૂત્રની ટીકા[3]માં તથા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત કાવ્યાનુશાસન[4]માં અને અભિધાન-ચિંતામણિ[5]માં ઉપરનાં સૂત્રોની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત હોવાનો અભિપ્રાય આપેલો છે.

---

१. "से किं तं भासारिया ? । भासारिया जे णं अद्धमागहाए भासाए भासंति । जत्थ वि य बंभीलिवी पवत्तइ ॥"

—પૃ. ૫૬

२. "पुव्वावर-संजुत्तं, वेरग्गकरं सतंतमविरुद्धं ।
पोराणमद्धमागहभासानियमं हवइ सुत्तं ॥"

३. "'अद्धमागहीय त्ति' प्राकृतादीनां षण्णां भाषाविशेषाणां मध्ये या मागधी नाम भाषा 'र-सोर्ल-शौ मागध्याम्' इत्यादिलक्षणवती, सा असमाश्रितस्वकीयसमग्रलक्षणा 'अर्धमागधी' उच्यते ।"

—પૃ. ૯૮.

४. "एकरूपाऽपि हि भगवतोऽर्धमागधीभाषा वारिदविमुक्तवारिवदा-श्रयानुरूपतया परिणमति" ।

५. "वाणी भाषा अर्धमागधी नर-तिर्यक्-सुरलोक-भाषया संवदति तद्-भाषाभावेन परिणमतीत्येवंशीला" ।

—કાંડ ૧, શ્લોક ૯

२ पंचिंदिय-सुत्तं

[गुरु-स्थापना-सूत्रम्]

પંચિંદિય-સૂત્ર

●

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

पंचिंदिय-संवरणो, तह नवविह-बंभचेर-गुत्ति-धरो ।
चउविह-कसाय-मुक्को, इअ अट्ठारसगुणेहिं संजुत्तो ॥१॥

पंच-महव्वय-जुत्तो, पंचविहायार-पालण-समत्थो ।
पंच-समिओ ति-गुत्तो, छत्तीसगुणो गुरू मज्झ ॥२॥×

× આ સૂત્ર ૩, ૬, ૭, ૧૧, ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૯ ક્રમાંકવાળી પોથીઓમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં ૧૧, ૧૬ અને ૨૩ ક્રમાંકની પોથીઓમાં આ પાઠ ઉપર પ્રમાણે જ આપેલો છે; જ્યારે બીજીમાં નીચે મુજબ પાઠાંતરો છે :—

१ पंचेंदिय-संवरणो પો૦ ૧૮, ૨૫.
२ तह નથી. પો૦ ૩, ૬, ૭.
३ चउविह-कसाय-चत्तो પો૦ ૬.
४ इअ નથી. પો૦ ૭.
५ अट्ठारसगुण-संजुओ પો૦ ૩.
६ छत्तीसगुणेहिं પો૦ ૧૮, ૧૯, ૨૫.
७ मज्झ ને બદલે होइ પો૦ ૬, ૭.

(૨) સંસ્કૃત છાયા

पञ्चेन्द्रिय-संवरणः, तथा नवविध-ब्रह्मचर्य-गुप्ति-धरः ।
चतुर्विध-कषाय-मुक्तः, इति अष्टादशगुणैः संयुक्तः ॥ १ ॥
पञ्च-महाव्रत-युक्तः, पञ्चविधाचार-पालन-समर्थः ।
पञ्चसमितः त्रिगुप्तः, षट्त्रिंशद्गुणः गुरुः मम ॥ २ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

પાંચ ઇંદ્રિયોને સંવરનાર, તથા નવવિધ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિના ધારક;

ચતુર્વિધ કષાયથી મુક્ત, આ અઢાર ગુણોવડે યુક્ત. ૧.

પંચ મહાવ્રતથી યુક્ત, પંચવિધ આચાર પાળવામાં સમર્થ;

પંચસમિતિ-સમિત ત્રિગુપ્તિ-ગુપ્ત, છત્રીશ ગુણોવાળા ગુરુ મારા. ૨.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

पंचिंदिय-संवरणो—पञ्चेन्द्रिय-संवरणः—પાંચ ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર.

पंचिंदिय—પાંચ ઇંદ્રિયોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારની ઇંદ્રિયો. 'ઇંદ્ર' એટલે જીવ. તેને જાણવાનું જે સાધન, તે 'ઇંદ્રિય'. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

"इंदो जीवो सव्वोवलद्धिभोग-परमेसरत्तणओ ।
सोत्ताइभेयमिंदियमिह तल्लिंगाइभावाओ ॥ २९९३ ॥"

"સર્વ ઉપલબ્ધિ, સર્વ ભોગ અને પરમ ઐશ્વર્યના વિસ્તારથી જીવ 'ઇંદ્ર' કહેવાય છે. તેનાં લિંગાદિ લક્ષણથી અહીં શ્રોત્રાદિ ભેદવાળી (પાંચ) ઇંદ્રિયો (સમજવાની) છે."

ઇંદ્રિયોની સંખ્યા વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૫મા પદમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :—

"कइ णं भंते! इंदिया पण्णत्ता ?। गोयमा! पंचिंदिया पण्णत्ता, तं जहा- १ सोइंदिए, २ चक्खिंदिए, ३ घाणिंदिए, ४ जिब्भिंदिए, ५ फासिंदिए।"

"હે ભદંત! ઇંદ્રિયો કેટલી કહેલી છે? હે ગૌતમ! ઇંદ્રિયો પાંચ કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે: ૧ શ્રોત્રેંદ્રિય, ૨ ચક્ષુરિંદ્રિય; ૩ ઘ્રાણેંદ્રિય, ૪ જિહ્વેંદ્રિય અને ૫ સ્પર્શેંદ્રિય."

વૈદિકધર્મમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો માનેલી છે, તે આ પ્રમાણે :—

જ્ઞાનેન્દ્રિયો: ૧ ચક્ષુ, ૨ શ્રોત્ર, ૩ ઘ્રાણ, ૪ રસના, ૫ ત્વચા.

કર્મેન્દ્રિયો: ૧ વાક્, ૨ પાણિ, ૩ પાદ, ૪ પાયુ, ૫ ઉપસ્થ.

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો નીચે મુજબ છે :—

(૧) શ્રોત્રેંદ્રિય — શબ્દ.

(૨) ચક્ષુરિંદ્રિય — રૂપ.

(૩) ઘ્રાણેંદ્રિય — વાસ.

(૪) જિહ્વેંદ્રિય — રસ.

(૫) સ્પર્શેંદ્રિય — સ્પર્શ.

संवरणो – કાબૂમાં રાખનાર.

પાંચ ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખનાર, પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત (ગૃદ્ધ) ન બનનાર.

तह – तथा – તથા.

नवविह-बंभचेर-गुत्ति-धरो — नवविध-ब्रह्मचर्य-गुप्तिधरः—નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ (વાડ)ને ધારણ કરનાર.

नवविह – નવ પ્રકારની. बंभचेर-गुत्ति-બ્રહ્મચર્ય-ગુપ્તિ. 'ગુપ્તિ' એટલે નિગ્રહ. જે નિગ્રહથી બ્રહ્મચર્યનું શુદ્ધ પાલન શકય બને, તે 'બ્રહ્મચર્ય--ગુપ્તિ.' धरो–ધારણ કરનાર.

'ब्रह्मचर्य' શબ્દ 'ब्रह्मन्' ઉપરથી બનેલો છે. તે માટે સ્થાનાંગસૂત્રના ૯ મા સ્થાનની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—"ब्रह्म च कुशलानुष्ठानं, तच्च तच्चर्यं चाऽऽसेव्यमिति ब्रह्मचर्यम्।" 'બ્રહ્મ' એટલે 'કુશલ અનુષ્ઠાન', તે અને તેનું સેવન કરવું તે 'બ્રહ્મચર્ય'. 'કુશલ અનુષ્ઠાન' શબ્દથી આત્મહિતકારી ક્રિયા સમજવાની છે.

સ્ત્રી-ભોગથી રહિત થવું; મૈથુનનો ત્યાગ કરવો, તેને પણ 'બ્રહ્મચર્ય' કહે છે.

વ્રતની રક્ષા કરવાને લગતી આજ્ઞાઓ અથવા નિગ્રહોને 'ગુપ્તિ' કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિઓ નવ હોવાનું સ્થાનાંગસૂત્રના નવમા સ્થાનમાં જણાવેલું છે—'नव बंभचेर-गुत्तीओ पण्णत्ताओ।'

चउविह-कसाय-मुक्को—चतुर्विध-कषाय-मुक्तः—ચાર પ્રકારના કષાયોથી મુક્ત.

'કષાય' શબ્દ कष् ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. कष् એટલે ઠાર મારવું, બગાડવું, ઘસવું વગેરે. 'कषति कण्ठम्' જે ગળાને બગાડે-જેનો સ્વાદ ખૂબ ખરાબ લાગે, તે કષાય કહેવાય. વિવિધ ઔષધિઓના ઉકાળાને આયુર્વેદમાં 'કષાય' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. જે રસ તૂરો હોય, તેને પણ 'કષાય-રસ' કહેવામાં આવે છે. લાલ અને પીળા રંગના મિશ્રણને અર્થાત્ નારંગી રંગને પણ 'કષાય રંગ' કહેવામાં આવે છે. તે જ રીતે જે અંતઃકરણને બગાડે—મનની વૃત્તિઓને મલિન કરે, તે 'કષાય' કહેવાય છે. વળી 'કષ' શબ્દનો અર્થ સંસાર થાય છે. તેનો 'આય'-લાભ જેનાથી થાય, તેને પણ 'કષાય' કહેવામાં આવે છે. શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૩મા પદે 'કષાય'નો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છે:—

"सुह-दुक्ख-बहु-सहियं, कम्म-खेत्तं कसंति जं जम्हा।
कलुसंति जं च जीवं, तेण कसाइ त्ति वुच्चंति॥"

"ઘણાં પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખના ફ્લને યોગ્ય એવા કર્મ-ક્ષેત્રનું જે કર્ષણ કરે છે (ખેડે છે), અથવા જીવના શુદ્ધ

સ્વરૂપને જે કલુષિત કરે છે, તે 'કષાય' કહેવાય છે."

આ કષાયોના પ્રકારો વિષે શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રના આઠમા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :—

"कोहो य माणो य अणिग्गाहिया, माया य लोभे य पवड्ढमाणा।
चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स॥४०॥"

"નહિ દબાયેલા ક્રોધ અને માન તથા વૃદ્ધિ પામેલા માયા અને લોભ, એ ચાર ક્લિષ્ટ 'કષાયો' પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળનું સિંચન કરે છે."

इअ—इति— આ.

अट्ठारसगुणेहिं—अष्टादशगुणैः— અઢાર ગુણો વડે.

संजुत्तो–संयुक्तः— યુક્ત.

पंच-महव्वय-जुत्तो–पञ्च-महाव्रत-युक्तः— પાંચ મહાવ્રતોથી યુક્ત. પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર. પંચમહાવ્રતધારી.

'पंच-महव्वय' પાંચ મહાવ્રતોનો સમૂહ, પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રતો. જે વ્રત ઘણું મોટું હોય, પાળવામાં આકરું હોય, તેને 'મહાવ્રત' કહે છે. 'વ્રત' એટલે સંયમને લગતી પ્રતિજ્ઞા.

તેની સંખ્યા માટે સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે:— "पंच महव्वया पण्णत्ता, तं जहा-१ सव्वाओ पाणाइ-

वायाओ वेरमणं, २ सव्वाओ मुसावायाओ वेरमणं, जाव ५ सव्वाओ परिग्गहाओ वेरमणं।" "મહાવ્રતો પાંચ પ્રકારનાં છે. તે આ રીતે: ૧ સર્વપ્રાણાતિપાત-વિરમણ, ૨ સર્વમૃષાવાદ-વિરમણ, ૩ સર્વ અદત્તાદાન-વિરમણ, ૪ સર્વ-મૈથુન-વિરમણ, તથા ૫ સર્વપરિગ્રહ-વિરમણ."

पंचविहायार-पालण-समत्थो—पञ्चविधाचार-पालन-समर्थः—પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ, પાંચ પ્રકારના આચારોને રૂડી રીતે પાળનાર.

આચારના અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર—૧.

पंच-समिओ–पञ्च-समितः—પાંચ સમિતિઓથી યુક્ત. પાંચ સમિતિઓનું પાલન કરનારા.

'समेकीभावेनेति समितिः'—સારી રીતે એકીભાવ થયેલો છે—એકાગ્રતા થયેલી છે જે ક્રિયામાં, તે 'સમિતિ'. અથવા 'शोभनैकाग्रपरिणामा चेष्टा सामितिः'–એકાગ્ર પરિણામ-વાળી સુંદર ચેષ્ટા, તે 'સમિતિ'. તેની સંખ્યા અને નામો સંબંધમાં સમવાયાંગસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે:—

"पंच समिईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-१ ईरिया-समिई, २ भासा-समिई, ३ एसणा-समिई, ४ आयाण-भंड-मत्त-निक्खेवणा-समिई, ५ उच्चार-पासवण-खेल-सिंघाण-जल्ल-पारिट्ठावणिया-समिई।"

"સમિતિઓ પાંચ પ્રકારની છે:—

(૧) ईरिया-समिइ –'ઈર્યા-સમિતિ'.

(૨) भासा-समिइ –'ભાષા-સમિતિ'.

(૩) एसणा-समिइ – ‘ એષણા-સમિતિ ’.

(૪) आयाण-भंड-मत्त-निक्खेवणा-समिइ—‘ આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિ ’.

(૫) उच्चार-पासवण-खेल-सिंघाण-जल्ल-पारिट्ठावणिया-समिइ—‘ પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ ”.

ति-गुत्तो—त्रि-गुप्तः—ત્રણ ગુપ્તિઓથી યુક્ત, ત્રણ ગુપ્તિઓનું પાલન કરનારા.

‘ गुप् ’—એટલે રક્ષા કરવી, રોકવું, નિગ્રહ કરવો. જે ક્રિયા વડે રક્ષા થાય, અનિષ્ટ સંપર્ક કે અનિષ્ટ પરિણામ રોકાય કે કોઈ પણ વસ્તુનો નિગ્રહ થાય, તે ‘ ગુપ્તિ ’ કહેવાય છે. સાહિત્યમાં આ શબ્દ નગરી, જેલખાનું, પૃથ્વીનો ખાડો, પહેરો વગેરે અર્થમાં વપરાય છે. અહીં તેનો અર્થ ‘ गोपनं गुप्तिः ’ એટલે મન, વચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થતી અસત્ પ્રવૃત્તિને રોકવાનો છે.

આ ‘ ગુપ્તિ ’ ત્રણ પ્રકારની હોવાનું શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં જણાવેલું છે: “ तओ गुत्तीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–१ मणगुत्ती, २ वयगुत्ती, ३ कायगुत्ती ”। “ ‘ ગુપ્તિ ’ ત્રણ પ્રકારની છે: ૧ મનોગુપ્તિ, ૨ વચનગુપ્તિ અને ૩ કાયગુપ્તિ. ”

આ ત્રણ ‘ ગુપ્તિ ’ને પણ ‘ સમિતિ ’ ગણી શકાય છે. એ રીતે ગણીએ તો ‘ સમિતિ ’ની સંખ્યા આઠની થાય છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરેમાં ‘ સમિતિ ’ની સંખ્યા આઠની

ગણાવેલી છે. એટલે જ્યાં 'સમિતિ' હોય, ત્યાં 'ગુપ્તિ' અવશ્ય હોય; પરંતુ 'ગુપ્તિ' હોય, ત્યાં 'સમિતિ' હોય અને ન પણ હોય.

'સમિતિ'નું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે પ્રવૃત્તિ-પ્રધાન છે, અને 'ગુપ્તિ'નું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નિવૃત્તિ-પ્રધાન છે.

छत्तीस-गुणो—षट्त्रिंशद्गुणः—છત્રીશ ગુણોવાળા.

गुरू—गुरुः—ગુરુ.

જે અજ્ઞાનને દૂર કરે–'गिरति अज्ञानम्' અથવા ધર્મનો ઉપદેશ આપે–'गृणाति(उपदिशति) वा धर्मम्', તે 'ગુરુ' કહેવાય છે.

સાહિત્યમાં આ શબ્દ માતા, પિતા, ગુરુ, ધર્મ-સંસ્થાપક, મંત્ર-તંત્ર જાણનાર વ્યક્તિ, એક જાતનો તારો, વગેરે અનેક જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં તેનો અર્થ 'ધર્મ-સંબંધી ગુરુ' કરવાનો છે. તે માટે ધર્મરત્ન પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :—

"धर्मज्ञो धर्मकर्त्ता च, सदा धर्मपरायणः ।
सत्त्वेभ्यो धर्मशास्त्रार्थ–देशको गुरुरुच्यते ॥"

"ધર્મજ્ઞ, ધર્મકર્ત્તા, સદા ધર્મમાં પરાયણ અને જીવોને ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર હોય, તે 'ગુરુ' કહેવાય છે."

मज्झ – मम – મારા.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

ઇંદ્રિય :— ૧ સ્પર્શેન્દ્રિય, ૨ રસનેન્દ્રિય, ૩ ઘ્રાણેન્દ્રિય, ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય અને ૫ શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ પ્રકારની 'જ્ઞાનેન્દ્રિયો'.

પાંચ ઇંદ્રિયોના 'વિષયો' ૨૩ છે. તે નીચે મુજબ :—

સ્પર્શ વડે આઠ બાબતો જાણી શકાય છે: ૧ હળવું, ૨ ભારે, ૩ કોમળ, ૪ ખરબચડું, ૫ ઠંડું, ૬ ગરમ, ૭ ચીકણું, અને ૮ લૂખું.

ચાખવાથી પાંચ બાબતો જાણી શકાય છે: ૧ મીઠો રસ, ૨ ખાટો રસ, ૩ ખારો રસ, ૪ કડવો રસ ને ૫ તીખો રસ. (તૂરો રસ જુદો ગણીને કેટલાક રસની સંખ્યા ૬ની ગણે છે, પણ તે ખારા અને મીઠાનું મિશ્ર-પરિણામ છે.)

સુંઘવાથી બે બાબતો જાણી શકાય છે: ૧ સારી વાસ અને ૨ ખરાબ વાસ.

જોવાથી પાંચ બાબતો જાણી શકાય છે: ૧ ધોળો રંગ, ૨ કાળો રંગ, ૩ લીલો રંગ, ૪ પીળો રંગ અને ૫ રાતો રંગ.

સાંભળવાથી ત્રણ બાબતો જાણી શકાય છે: ૧ 'સચિત્ત શબ્દ', ૨ 'અચિત્ત શબ્દ' અને ૩ 'મિશ્ર શબ્દ'. જીવંત પ્રાણીઓનો શબ્દ, તે 'સચિત્ત'. જડ પદાર્થોના ઘર્ષણ વગેરેથી થતો શબ્દ, તે 'અચિત્ત'. અને બંનેના મિશ્રણરૂપ હોય, તે 'મિશ્ર.' માણસો ગાતા હોય અને સાથે વાજાં પણ

વાગતાં હોય, તે બંનેનો ભેગો અવાજ આવે, તે 'મિશ્ર શબ્દ' કહેવાય. આ રીતે ઇંદ્રિયોના મુખ્ય 'વિષયો' ૨૩ છે.

ઇંદ્રિયોના આ ૨૩ 'વિષયો'માં રાગ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન થવો, સુખ કે દુઃખની કલ્પના પેદા થવી, તે 'ઇંદ્રિયોની આસક્તિ' કહેવાય છે. જેમકે કોમળ શય્યા, મીઠું ભોજન કે સુંદર આકાર જોઈને તેના પર પ્રીતિ થવી અને ખરબચડી પથારી જોઈને, બેસ્વાદ ભોજન જોઈને કે વિરૂપ આકાર જોઈને તેના પર અપ્રીતિ થવી. તાત્પર્ય કે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં સમભાવે રહેવું, તે 'ઇંદ્રિયોનું-સંવરણ' થયું ગણાય.

બ્રહ્મચર્ય-દિવ્ય અને ઔદારિક કામ-ભોગનો ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણથી ત્યાગ કરવો, તેનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય'. 'દિવ્ય' એટલે દેવ-સંબંધી. 'ઔદારિક' એટલે મનુષ્ય અને તિર્યંચ-સંબંધી. 'કામ-ભોગ' એટલે મૈથુન સેવવાની ઇચ્છા. 'યોગ' એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. 'કરણ' એટલે કરવું, કરાવવું, તથા અનુમોદન આપવું. મતલબ કે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન સેવવાની ઇચ્છાનો મનથી, વચનથી અને કાયાથી સ્વયં ત્યાગ કરવો, બીજા પાસે ત્યાગ કરાવવો તથા જેઓ મૈથુન સેવતા હોય, તેને સારા માનવા નહિ, તેનું નામ 'બ્રહ્મચર્ય' છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં તે સંબંધી જણાવ્યું છે કે :—

" दिव्यौदारिककामानां, कृतानुमति-कारितैः ।
मनो-वाक्-कायतस्त्यागो, ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ "

" દિવ્ય અને ઔદારિક કામોનો મનથી, વચનથી અને શરીરથી, કરવા-કરાવવા અને અનુમોદવાનો ત્યાગ કરવો, તે બ્રહ્મચર્ય છે, જે અઢાર પ્રકારનું મનાય છે. "

દિવ્ય અને ઔદારિક કામ×મન, વચન, કાયા = ૬×૩ કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું = ૧૮.

મૈથુન-સેવનની ઇચ્છા બે પ્રકારની હોય છે: ' સંપ્રાપ્ત ' અને ' અસંપ્રાપ્ત '. પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી-પુરુષ આદિની અન્યોન્ય સંગ કરવાની ઇચ્છા, તે ' સંપ્રાપ્ત—કામ-ભોગ ' છે. હસિત, લલિત (હસવું, પાશ-ક્રીડા, મોહક ચેષ્ટા કરવી) આદિ, તેના આઠ પ્રકારો કામશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં સંગ કરવાની ઇચ્છાવાળી વ્યક્તિની ગેરહાજરી હોય છે, ત્યાં તેનાં સ્મરણ, ચિંતન અને સંગ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા કરવી તથા છેવટે માનસિક પતનને વશ થવું અને કુચેષ્ટાઓ કરવી, તે ' અસંપ્રાપ્ત કામ-ભોગ ' છે.

ઉપર્યુક્ત અઢાર પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાને ફરમાવેલા નવ પ્રકારના નિયમોને ' બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ ' અથવા નવ વાડ કહેવામાં આવે છે. તે નીચે મુજબ :—

૧. विविक्त-वसति-सेवा —સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકના

વાસથી રહિત એવા એકાંત વિશુદ્ધ સ્થાનમાં નિવાસ કરવો. ઉંદર બિલાડીથી રહિત સ્થાનમાં વસે તેમ.

૨. स्त्रीकथा-परिहारः—સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતો કરવી નહિ, કારણ કે તેવી વાતો કરવામાં વિષય જાગૃત થાય છે.

૩. निषद्याऽनुपवेशनम्—સ્ત્રીઓની બેસવાની વસ્તુ પર બેસવું નહિ. જે પાટ, પાટલા, શયન, આસન વગેરે પર સ્ત્રી બેઠેલી હોય, તે બે ઘડી સુધી વાપરવાં નહિ. કોળાની ગંધ આવવાથી કણકની ચિકાશ બગડે છે, એ ન્યાય અહીં લાગુ પડે છે.

૪. इन्द्रियाप्रयोगः—રાગને વશ થઈ સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ—કુચ, કટિ, મુખ આદિ—જોવા માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ. રૂપ જોતાં રઢ લાગે છે અને છેવટે મોહનો ઉદય થઈ પતનનો પ્રસંગ આવે છે.

૫. कुड्यांतर-दाम्पत्य-वर्जनम्—ભીંતના આંતરે સ્ત્રી-પુરુષનું યુગલ રહેલું હોય, તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો.

૬. पूर्वक्रीडितास्मृतिः—સ્ત્રી સાથે પહેલાં કરેલી ક્રીડાનું સ્મરણ કરવું નહિ.

૭. प्रणीताभोजनम्—માદક આહારનો ત્યાગ કરવો; અર્થાત્ ઇંદ્રિયોને ઉશ્કેરે-ઇંદ્રિયોમાં ઉત્તેજના પેદા કરે, તેવા ભારે પદાર્થો વાપરવાં નહિ: અને ત્યાં સુધી નીરસ આહારને જ પસંદગી આપવી.

૮. अतिमात्राऽभोगः—પ્રમાણથી અધિક આહાર કરવો નહિ. અત્યાહારથી ઉંઘ વધે છે, મેદ વધે છે અને પ્રસંગે સ્વપ્ન-દોષ પણ થાય છે.

૯. विभूषा-परिवर्जनम्—શૃંગાર-લક્ષણવાળી શરીરની અને ઉપકરણની શોભાનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ સ્નાન, વિલેપન, વાસના (શરીરને સુગંધિત બનાવવું), ઉત્તમ વસ્ત્રો, તેલ, તંબોલ આદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

कषाय—' ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ 'ની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા મનના પરિણામો, અથવા આત્માના અધ્યવસાયો. ' ક્રોધ ' એટલે દ્વેષ, ગુસ્સો, અક્ષમા કે વૈર લેવાની વૃત્તિ. ' માન ' એટલે અભિમાન, અહંકાર અથવા મદ. ' માયા ' એટલે લુચ્ચાઈ, કપટ, દગો કે અન્યને છેતરવાની વૃત્તિ. ' લોભ ' એટલે તૃષ્ણા, લાલસા, અસંતોષ કે વધારે ને વધારે લેવાની વૃત્તિ. ' ક્ષમા ' ક્રોધનો અભાવ સૂચવે છે, ' નમ્રતા ' માનનો અભાવ સૂચવે છે, ' સરલતા ' માયાનો અભાવ સૂચવે છે, તથા ' સંતોષ ' લોભનો અભાવ સૂચવે છે.

पञ्चमहाव्रत—સર્વ-વિરતિ મૂળગુણો.

૧ હિંસા, ૨ અસત્ય, ૩ સ્તેય, ૪ મૈથુન અને ૫ પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ, તે ' સર્વવિરતિ '. પાંચ મહાવ્રતો આ રીતે જ ગ્રહણ કરાતાં હોવાથી તે સર્વવિરતિના નામે ઓળખાય છે. તે ચારિત્રના મૂળ-પાયારૂપ હોવાથી ' મૂળગુણો ' પણ કહેવાય છે.

પંચાચાર :— ૧ જ્ઞાન, ૨ દર્શન, ૩ ચારિત્ર, ૪ તપ અને ૫ વીર્યને લગતાં સુવિહિત આચરણો.

જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી પરિણામે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, તેને (૧) 'જ્ઞાનાચાર' કહે છે. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી શ્રદ્ધારૂપ દર્શનગુણની વૃદ્ધિ થાય, તેને (૨) 'દર્શનાચાર' કહે છે. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય, તેને (૩) 'ચારિત્રાચાર' કહે છે. જે ક્રિયા અથવા નિયમોને અનુસરવાથી તપની વૃદ્ધિ થાય, તેને (૪) 'તપાચાર' કહે છે. સંયમના પાલનમાં બલ, વીર્ય અને પરાક્રમનો બને તેટલો વધારે ઉપયોગ કરવો, તેને (૫) 'વીર્યાચાર' કહે છે.

આચારની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવાથી વામાચાર આદિ નામથી પ્રવર્તેલા વિપરીત આચારોનું પાલન નિષિદ્ધ ઠરે છે.

સમિતિ—સાધુના જીવન-ધારણ અંગેની સંગત અથવા સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. તે પાંચ પ્રકારની છે:

૧ 'ઈર્યા-સમિતિ'—કોઈ જીવને આઘાત, ત્રાસ કે તકલીફ ન થાય, તે જાતની કાળજી રાખીને કરવામાં આવતી ચાલવાની ક્રિયા.

૨ 'ભાષા-સમિતિ'—નિરવદ્ય વચન-પ્રવૃત્તિ. શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિધિ-નિષેધ મુજબ બોલવાની પ્રવૃત્તિ.

૩ 'એષણા-સમિતિ'–શ્રીદશવૈકાલિક આદિ સૂત્રોમાં બતાવ્યા મુજબ ૪૨ દોષોથી રહિત ગોચરી કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૪ 'આદાન-નિક્ષેપ-સમિતિ'–પાત્ર, વસ્ત્ર તથા ઉપકરણ વગેરેને સાવધાની-પૂર્વક લેવા-મૂકવાની પ્રવૃત્તિ.

૫ 'પારિષ્ઠાપનિકા-સમિતિ'–મલ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ આદિને સાવધાની-પૂર્વક પરઠવવાની પ્રવૃત્તિ.

'ગુપ્તિ'—સંયમના પાલન માટેનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ કે નિવૃત્તિ. તે ત્રણ પ્રકારની છે:

૧ 'મનો-ગુપ્તિ'—મનનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. મનને દુષ્ટ સંકલ્પોમાં અથવા દુષ્ટ વિચારોમાં પ્રવર્ત્તવા ન દેવું.

૨ 'વચન-ગુપ્તિ'—વાણીનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. ખાસ જરૂર વિના બોલવું નહિ.

૩ 'કાય-ગુપ્તિ'– કાયાનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ. કાયાથી બને તેટલી ઓછી પ્રવૃત્તિ કરવી.

'ધ્યાન' મનોગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે, 'મૌન' વચન-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે અને 'કાયોત્સર્ગ' કાય-ગુપ્તિમાં મદદરૂપ છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું ભેગું નામ 'અષ્ટ પ્રવચન-માતા' છે.

'ગુરુઃ'—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સાધુ.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના દ્વિતીય પ્રકાશમાં ગુરુનું લક્ષણ નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :—

"महाव्रतधरा धीराः, भैक्षमात्रोपजीविनः ।
सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः ॥ ८ ॥"

"મહાવ્રતધારી, ધીર (ઉપસર્ગોને તથા પરીષહોને ધીરજથી સહન કરનારા), ભિક્ષા ઉપર જ જીવનારા, સામાયિકમાં (સમભાવમાં) રહેલા અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુ મનાયેલા છે."

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણેને ઉપરની વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે.

જગતના અન્ય ધર્મોએ પણ ગુરુપદને ખૂબ મહત્ત્વ આપેલું છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં સમભાવ રાખનારા,
નવ વાડોથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરનારા,
ક્રોધાદિ ચાર કષાયોથી મુક્ત,
આ રીતે અઢાર ગુણવાળા; વળી
પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા,
પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવામાં સમર્થ,
પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત,
આ રીતે કુલ છત્રીશ ગુણવાળા મારા ગુરુ છે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ધર્મના આરાધન માટે થતી ક્રિયા કે થતું અનુષ્ઠાન 'ધર્માનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. આવું 'ધર્માનુષ્ઠાન' ગુરુની સામે, ગુરુની સાક્ષીએ, ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક અને ગુરુનો વિનય જાળવીને કરવામાં આવે, તો શીઘ્ર ફલદાયી થાય છે. એ કારણથી દરેક 'ધાર્મિક અનુષ્ઠાન' તેમની સામે કરવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવું બને છે કે 'ધાર્મિક અનુષ્ઠાન' કરવાની તત્પરતા અને તૈયારી બંને હોય, પણ ગુરુનો યોગ મળે નહિ. આવા પ્રસંગે 'ધર્માનુષ્ઠાન' કરવું કે કેમ ? તેવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. શાસ્ત્રકારોએ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એ રીતે કરેલું છે કે સદ્ભાવનાથી પ્રેરાયેલું 'ધર્માનુષ્ઠાન' આત્મહિતકારી હોઈને તેની આરાધના બંધ રાખવી નહિ, પરંતુ ત્યાં 'ગુરુની સ્થાપના' કરીને કામ ચલાવવું; અને તે 'અનુષ્ઠાન' જાણે સાક્ષાત્ ગુરુની સમક્ષ જ થતું હોય તેમ માનીને આજ્ઞા માગવી આદિ સર્વ પ્રકારનો ઉચિત વિનય જાળવવો. આમ કરવાથી ગુરુ વિષેની શ્રદ્ધા ટકી રહે છે અને સુવિહિત પરંપરાનું પાલન પણ થાય છે. ઉપરના નિરાકરણ અનુસાર જ્યાં ગુરુની હાજરી ન હોય; ત્યાં 'ધાર્મિક અનુષ્ઠાન'-પ્રસંગે 'ગુરુની સ્થાપના' કરવામાં આવે છે.

શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :—

"गुरु-विरहम्मि य ठवणा, गुरूवएसोवदंसणत्थं च ।
जिण-विरहम्मि व जिणबिंब-सेवणाऽऽमन्तणं सहलं ॥"

"જ્યારે સાક્ષાત્ ગુણવંત ગુરુનો વિરહ હોય, ત્યારે ગુરુના ઉપદેશને-આદેશને સમીપમાં રાખેલો દેખાડવા માટે 'સ્થાપના' કરવી. જેમ જિનેશ્વરના વિરહમાં તેમની પ્રતિમાનું સેવન અને આમંત્રણ સફળ થાય છે, તેમ ગુરુ-વિરહમાં ગુરુની સ્થાપના પણ સફળ થાય છે."

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ગુરુવંદન-ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે :—

"गुरुगुणजुत्तं तु गुरुं, ठाविज्जा अहव तत्थ अक्खाइं ।
अहवा नाणाइतिअं, ठविज्ज सक्ख-गुरु-अभावे ॥ २८ ॥"

"(ધર્માનુષ્ઠાન કરતાં) સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન ન હોય, તો ગુરુના ગુણોથી જે યુક્ત હોય, તેને ગુરુ તરીકે સ્થાપવા; અથવા તેના સ્થાને અક્ષાદિ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં ઉપકરણો સ્થાપવાં."

"(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન." એ 'ષડાવશ્યક'રૂપી છ ક્રિયાઓ શ્રાવક-શ્રાવિકા માટે સૌથી મહત્ત્વનું 'ધર્માનુષ્ઠાન' છે. આ 'ધર્માનુષ્ઠાન'માં સામાયિક ગ્રહણ કરતી વખતે જો ગુરુનો યોગ ન હોય, તો ઉપર જણાવી તેવી ગુરુ-સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ અંગેનો વિધિ એવો છે કે સામાયિકાદિ ક્રિયા કરવા ઇચ્છનારે તે માટે કહેલ વિધિ મુજબ શુદ્ધ વસ્ત્રો અને ઉપકરણો ધારણ કરવાં તથા જે સ્થાને બેસીને ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા હોય, ત્યાં 'આસન' પાથરવું. તેનાથી ઓછામાં ઓછા સાડા ત્રણ હાથ સન્મુખની જગા

ઉપર એક બાજોઠ મૂકવો અને તેના પર એક સાપડો મૂકી તેમાં ધાર્મિક પુસ્તક, નવકારવાળી આદિ મૂકવાં. પછી નિયત આસને બેસીને ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આદિમાં 'ગુરુપદની સ્થાપના' કરવા અર્થે જમણા હાથની 'સ્થાપના-મુદ્રા' રચવી. એટલે કે આંગળીઓ તથા કરતલની આકૃતિ અર્ધસંપુટ જેવી બનાવવી અને જાણે કોઈ વસ્તુને દાખલ કરતા હોઈએ તેવી રીતે હાથને 'સ્થાપના'ની સન્મુખ રાખવો. આ મુદ્રાપૂર્વક પ્રથમ મંગલસ્વરૂપ નવકારમંત્ર બોલવો અને પછી આચાર્યના ૩૬ ગુણોનું આરોપણ કરવાને માટે ધીરે ધીરે પંચિંદિય-સૂત્રનો પાઠ ઉચ્ચારવો.+ આ રીતે જ્યારે તે પાઠ પૂરો બોલાઈ રહે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાદિમાં આચાર્યનો અથવા ગુરુનો ન્યાસ થયેલો ગણાય છે અને તેને 'સ્થાપનાજી' કે 'સ્થાપના-ચાર્યના' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પછી તેની સમક્ષ સામાયિકાદિ 'અનુષ્ઠાન' કરવામાં આવે છે. તે 'અનુષ્ઠાન' પૂરું થયે જમણો હાથ પોતાની સન્મુખ રાખી નવકાર-મંત્ર ગણવામાં આવે, ત્યારે તે 'સ્થાપના'નું વિસર્જન—'ઉત્થાપન' થયું ગણાય છે.

જગતમાં અનેક પ્રકારના દેવો મનાય છે, અનેક પ્રકારના ગુરુઓ મનાય છે અને અનેક પ્રકારના ધર્મો મનાય છે. તે બધા કાંઈ આત્મ-કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત થતા નથી. અરે! તેમાંના કેટલાક તો ઊલટી અધોગતિને આમંત્રણ આપનારા પણ હોય

+ ખરતરગચ્છમાં માત્ર ત્રણ વાર નવકારમંત્ર બોલીને જ સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

છે. આથી મુમુક્ષુના હિતને માટે શાસ્ત્રકારો 'દેવ, ગુરુ અને ધર્મ'ના બે પ્રકારો પાડે છે. 'કુ' એટલે અયોગ્ય અને 'સુ' એટલે યોગ્ય. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સંબોધ-પ્રકરણના મિથ્યાત્વ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે :—

"देवो रागी यतिः संगी, धर्मः प्राणि-निशुम्भनम्।
मूढदृष्टिरिति ब्रूते, युक्तायुक्ताविवेचकः ॥"

"યુક્ત અને અયુક્તનો બરાબર વિવેક નહીં કરી શકનાર મૂઢદૃષ્ટિ રાગીને-રાગ-દ્વેષવાળાને દેવ ગણે છે, સંગીને—સ્ત્રી-સંગ કરનારને યતિ એટલે ગુરુ ગણે છે, અને પ્રાણિ-વધને ધર્મ કહે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણેની માન્યતા, તે 'કુદેવ,' 'કુગુરુ' અને 'કુધર્મ'ની માન્યતા છે. અને તેથી વિરુદ્ધ 'અઢાર દોષો'થી રહિત હોય, તે દેવ—અરિહંત 'સુદેવ' છે;" પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવ્યા તેવા ૩૬ ગુણોથી યુક્ત, તે 'સુગુરુ' છે; અને અહિંસા, સંયમ તથા તપના લક્ષણથી યુક્ત જે ધર્મ, તે 'સુધર્મ' છે.

'કુગુરુ' અને 'સુગુરુ'ને ઓળખવા માટે આ સૂત્ર આ રીતે ચાવી-સમાન છે, તેથી ઘણું ઉપયોગી છે.

પડાવશ્યકને લગતા કેટલાક બાલાવબોધોમાં, નમસ્કાર-મહામંત્રના વિવેચન-પ્રસંગે, તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે, આ ગાથાઓ પર કેટલુંક વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન.

આ પાઠનું આધાર-સ્થાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધ-

પ્રકરણ (અપરનામ તત્ત્વપ્રકાશ) હોય તેમ જણાય છે, જેના ગુરુ-સ્વરૂપાધિકારની ૯૧મી તથા ૯૨મી ગાથા નીચે મુજબ છે :-

" पंचिंदिय-संवरणो, तह नवविह-बंभचेर-गुत्ति-धरो।
तह चत्त-चउ-कसाओ, अट्ठारसगुणेहिं संजुत्तो ॥ ९१ ॥
पंच-महव्वय-जुत्तो, पंचविहायार-पालण-समत्थो ।
पंच-समिइ-ति-गुत्ति-गुत्तो छत्तीस-गुण-कलिओ ॥ ९२ ॥ "

આચાર્યના ૩૬ ગુણોની ગણના તેમણે જુદી જુદી ૪૭ રીતે કરાવી છે, તેમાં આ રીત બીજી છે.

આ સૂત્રનો પાઠ ક્રમાંક ૩ વાળી પોથીમાં જણાય છે, કે જેની રચના વિ. સં. ૧૪૯૮માં 'વિધિપક્ષ' મુખ્યનામવાળા અંચલગચ્છના અધિરાજ શ્રીજયકેસરસૂરિના શિષ્ય મહિમાસાગર ઉપાધ્યાયે કરેલી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે :—

' पहिलउ गुरु-स्थापना-हेतु गाथा बि कहीइं '

પછી આ બે ગાથાઓ આપી છે :—

" पंचिंदिय-संवरणो, नवविह-बंभचेर- गुत्ति-धरो।
चउविह-कसाय-मुक्को, इय अट्ठारस-गुण-संजुओ ॥ १ ॥
पंच-महव्वय-जुत्तो, पंचविहायार-पालण-समत्थो ।
पंच-समिओ ति-गुत्तो, छत्तीसगुणो गुरू मज्झ ॥ २ ॥"

સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

---

३ थोभवंदण-सुत्तं

[प्रणिपात-सूत्रम्]

ખમાસમણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

इच्छामि खमासमणो ! वंदिउं
जावणिज्जाए निसीहिआए।
मत्थएण वंदामि ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

इच्छामि क्षमाश्रमण ! वन्दितुं
यापनीयया नैषेधिक्या ।
मस्तकेन वन्दे ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ઇચ્છું છું, હે ક્ષમાશ્રમણ ! વાંદવાને,
યાપનીય નૈષેધિકી વડે;
મસ્તક વડે હું વાંદું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छामि—इच्छामि—હું ઇચ્છું છું. કોઈના દબાણ કે કોઈની શરમથી નહિ, પણ મારી પોતાની મરજીથી અભિલાષા રાખું છું.

खमासमणो!—'क्षमाश्रमण !'—હે ક્ષમાવાળા સમણ! હે ક્ષમા-પ્રધાન શ્રમણ ! હે ક્ષમાવાળા સાધુ !

'શ્રમણ' એટલે તપસ્વી. 'श्राम्यतीति श्रमणः'

'શ્રમણ' એટલે સંયમી. 'श्राम्यति श्रममानयति पञ्चेन्द्रियाणि मनश्चेति श्रमण:'

'શ્રમણ' એટલે વૈરાગી. 'श्राम्यति—संसारविषय-खिन्नो भवति तपस्यतीति वा श्रमण:'

'શ્રમણ' એટલે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સમભાવથી વર્તનાર 'समतया शत्रु-मित्रादिषु प्रवर्तते इति समण:(नः)।'

આ બધા ગુણો સાધુના હોઈ 'સાધુ'ને જ 'સમણ' અથવા 'શ્રમણ' કહેવામાં આવે છે.

તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૫મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

"समयाए समणो होइ, बम्भचेरेण बंभणो।
नाणेण उ मुणी होइ, तवेण होइ तावसो ॥"

"સમતાના પાલનથી 'સમણ' થવાય છે. બ્રહ્મચર્યના પાલનથી 'બ્રાહ્મણ' થવાય છે, જ્ઞાનથી 'મુનિ' થવાય છે અને તપવડે 'તાપસ' થવાય છે."

જે 'શ્રમણમાં' ક્ષમાનો ગુણ પ્રધાન હોય, તે 'ક્ષમા-શ્રમણ' કહેવાય છે. અથવા જે 'શ્રમણ' ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના 'યતિધર્મ'નું પાલન કરે છે, તે 'ક્ષમાશ્રમણ' કહેવાય છે. તે ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો 'યતિધર્મ' નીચે મુજબ છે:—

"૧ ક્ષમા, ૨ માર્દવ, ૩ આર્જવ, ૪ શૌચ, ૫ સત્ય, ૬ સંયમ, ૭ તપ, ૮ ત્યાગ, ૯ આકિંચન્ય અને ૧૦ બ્રહ્મચર્ય."

वंदिउं–वन्दितुम्—વંદન કરવાને.

जावणिज्जाए–यापनीयया—યાપનીયા વડે. ઇંદ્રિય-વિકારોના અને કષાયોના ઉપશમ વડે.

यापनीया—શમનક્રિયા, ઉપશમનક્રિયા. તેના વડે. અહીં ઇંદ્રિયના વિકારો અને ચાર પ્રકારના કષાયો 'યાપનીય' છે.

શ્રીભગવતીસૂત્રના ૧૮મા શતકના દસમા ઉદ્દેશમાં પ્રભુ મહાવીર અને સોમિલ બ્રાહ્મણ વચ્ચે થયેલા વાર્તાલાપમાં આ શબ્દ તેવા જ ભાવમાં વપરાયેલો છે:—

"किं ते भंते! जवणिज्जं ?

"सोमिला! जवणिज्जे दुविहे पन्नत्ते; तं जहा-इंदिय-जवणिज्जे य नोइंदिय-जवणिज्जे य।

"से किं तं इंदिय-जवणिज्जे ?

"इंदिय-जवणिज्जं मे सोइंदिय-चक्खिंदिय-घाणिंदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाइं निरुवहयाइं वसे वट्टंति। से तं इंदिय-जवणिज्जं।

"से किं तं नोइंदिय-जवणिज्जे ?

"नोइंदिय-जवणिज्जे जं मे कोह-माण-माया-लोभा वोच्छिन्ना, नो उदीरेंति, से तं नोइंदिय-जवणिज्जे, से तं जवणिज्जे।"

"હે ભગવન્! તમને 'યાપનીય' શું છે?

"હે સોમિલ! મને બે પ્રકારનું 'યાપનીય' છે. તે આ પ્રમાણે: 'ઇંદ્રિય-યાપનીય' અને 'નોઇંદ્રિય-યાપનીય.'

"હે ભગવન્! 'ઇંદ્રિય-યાપનીય' એટલે શું?

"હે સોમિલ! શ્રોત્રેંદ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેંદ્રિય—એ પાંચે ઇન્દ્રિયો ઉપઘાત-રહિત (અપકાર કે હાનિ રહિત) મારે આધીન વર્તે છે, તે 'ઇન્દ્રિય-યાપનીય' છે.

"હે ભગવન્! 'નોઇંદ્રિય-યાપનીય' એટલે શું?

"હે સોમિલ! મારા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—એ ચારે કષાયો વ્યુચ્છિન્ન થયેલા હોઈ (નાશ પામેલા હોઈ) ઉદયમાં આવતા નથી, તે 'નોઇન્દ્રિય-યાપનીય' છે. એ પ્રમાણે 'યાપનીય' કહ્યું."

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં વંદન અધિકારમાં ' यापनीयं चेन्द्रियोपशमादिना प्रकारेण ' એવો અર્થ કરેલો છે, એટલે ઇંદ્રિય અને મનની વિષયો તથા વિકારોથી ઉપઘાતરહિત અવસ્થા, એ ' યાપનીય ' છે.

निसीहिआए-नैपेधिक्या—પાપ-નિષેધવાળી કાયાથી, નિષ્પાપ બનેલા શરીરથી.

' નિષેધ ' પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોનો, કોઈ પણ પાપકારી પ્રવૃત્તિનો કે પ્રમાદનો કરવાનો હોય છે. આ જાતનો ' નિષેધ ' જેના વડે થાય છે, તે પણ ઉપચારથી ' નૈષેધિકી ' જ કહેવાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ. ટી.માં ' नैपेधिक्या प्राणातिपातनिवृत्तया तन्वा—शरीरेणेत्यर्थः ' ' નૈષેધિકી ' વડે એટલે ' પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્ત થયેલ તનુ વડે-શરીર વડે ' એવો અર્થ કરેલો છે.

मत्थएण—मस्तकेन—મસ્તક વડે, માથું નમાવીને.

वंदामि—वन्दे—વંદું છું, હું વંદન કરું છું—પ્રણામ કરું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

थोभवंदणसुत्तं—' થોભવંદણ ' અથવા ' સ્તોભવંદન ' કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર. સ્તોભ એટલે સ્થંભવું-અટકવું, તે પરથી જે વંદન-થોભીને-ઊભા રહીને કરવામાં આવે, તે સ્તોભવંદન કહેવાય છે. આ વંદન બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક-એ પાંચ અંગો નમાવીને બે વાર વંદન કરવાથી થાય

અને પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય છે અને તેમને વંદન કરવાથી દર્શન અથવા શ્રદ્ધાનો ગુણ વિકાસ પામે છે. જે વિધિથી દેવને વંદન કરવામાં આવે છે, તેને 'ચૈત્ય-વંદના' (ચેઇય-વંદણા) કે 'ચૈત્યવંદન' કહેવાય છે અને જે વિધિથી ગુરુને વંદન કરવામાં આવે છે તેને 'ગુરુ-વંદના' કે 'ગુરુ વંદન' કહેવામાં આવે છે.

ગુરુને વંદન કરવાના પ્રસંગો એકથી વધારે વાર આવે છે. આ બધા પ્રસંગે ગુરુનો યોગ્ય વિનય જળવાઈ રહે અને વંદનની ક્રિયા વધારે પડતી કંટાળા-ભરેલી ન બને, તે માટે તેના ત્રણ પ્રકારો રાખવામાં આવ્યા છે. તે નીચે મુજબ:—"(૧) ફિટ્ટા-વંદણ (૨) થોભ-વંદણ અને (૩) બારસા-વત્ત-વંદણ." ફિટ્ટા એટલે રસ્તો. તે પરથી રસ્તે ચાલતાં જે વંદન કરવામાં આવે તે ફિટ્ટા-વંદણ. તે બે હાથ જોડીને માથું નમાવવાથી થાય છે. બીજું થોભવંદણ એટલે ઊભા રહીને કરવાનું વંદન. તે બે હાથ, બે જાનુ અને મસ્તક—એમ પાંચ અંગોને નમાવવાથી થાય છે. વર્તમાન સામાચારી પ્રમાણે ત્યાર પછી સુગુરુ-સુખશાતા-પૃચ્છા અને અબ્ભુટ્ઠિઓ સૂત્ર બોલવાથી એ પ્રકારનું વંદન થાય છે. જ્યારે ત્રીજું વંદન ખાસ વિધિપૂર્વક કરેલા બાર આવર્ત્તોથી પૂર્ણ બને છે. આ વંદનો અનુક્રમે 'જઘન્ય,' 'મધ્યમ' અને 'ઉત્કૃષ્ટ' ગણાય છે.

જઘન્ય વંદન-પ્રસંગે ખાસ સૂત્ર બોલવાનું હોતું નથી, પણ मत्थएण वंदामि એટલું જ બોલાય છે. પછીનાં બે વંદનોમાં

ખાસ સૂત્રો બોલાય છે, જેમાં ' સ્તોભવંદન ' પ્રસંગે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. સામાયિક તથા પ્રતિક્રમણમાં સ્તોભવંદન સૂત્રનો ઉપયોગ ઘણી વાર થાય છે, તથા ચૈત્યવંદન અને બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ તેની જરૂર પડે છે. તેથી આ સૂત્રની ગણના એક અતિ ઉપયોગી સૂત્રમાં થાય છે.

આ સૂત્રની ખાસ પ્રસિદ્ધિ ' ખમાસમણ 'ના નામથી જ છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ' નિસીહિઆએ ' આગળ પૂરો થાય છે, જે આવશ્યકસૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવતા ગુરુવંદનના પાઠમાં રહેલો છે, તથા ' મત્થએણ વંદામિ ' એ બે પદો આવશ્યકસૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં ' इच्छामि खमासमणो! कयाइं च मे कितिकम्माइं '-વાળા પાઠમાં આવેલાં છે.

४ सुगुरु-सुखशाता-पृच्छा

ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

इच्छकारि (र) ! सुह-राई ? सुह-देवसि ?) सुख-तप ? शरीर निराबाध ? सुख संजम-जात्रा निर्वहो छो जी ? स्वामी ! शाता छे जी ?

[અહીં ગુરુ જવાબ આપે: ' દેવ-ગુરુ-પસાય. ' તે સાંભળીને શિષ્ય કહે:]

भत्त(भात)-पाणीनो लाभ देजो जी ॥ ×

(૨—૩) સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા

આ સૂત્ર મિશ્ર ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી તેની સંસ્કૃત અને ગુજરાતી છાયા આપેલી નથી.

× આ સૂત્રનો નિર્દેશ, ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથીમાં પૃષ્ઠ ૧ ઉપર નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે: " इच्छकारि सुह-राई सुख-तप शरीर निराबाध सुष-संजम-यात्रा निर्वहइ छइ ? " પોથી ૨૯માં ' स्वामी शाता छे जी ' એ ભાગ જોવામાં આવતો નથી. પોથી ૨૪માં " छे स्वामी शाता ? " એવો પાઠ નજરે પડે છે.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छकारि !–હે સ્વકીય ઇચ્છા કરવાવાળા !

इच्छकार–સ્વકીય ઇચ્છા. તેનાથી યુક્ત તે इच्छकारी. તેનું સંબોધન રૂપ તે इच्छकारि ! અહીં ભગવંત શબ્દ અધ્યાહાર સમજવાનો છે.

सुह-राई ?–રાત્રિ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ?

सुह=સુખ. તે પૂર્વક પસાર થયેલી राइ=રાત્રિ, તે सुह-राइ. અહીં 'પસાર થઈ ?' એ બે પદો અધ્યાહાર સમજવાનાં છે. सुह-देवसि એટલે દિવસ સુખ-પૂર્વક પસાર થયો ?

सुख-तप ?—તપ સુખ-પૂર્વક થાય છે ?

शरीर-निराबाध ?—શરીર પીડા-રહિત છે ?

'निर्गताऽऽबाधा यस्मात् तन्निराबाधम्.' 'જેમાંથી ચાલી ગઈ છે આબાધા એટલે પીડા, તે નિરાબાધ.' તેથી 'शरीर निराबाध'નો અર્થ 'આપનું શરીર પીડાથી રહિત છે ?' તેમ સમજવાનો છે.

सुख संजम-जात्रा निर्वहो छो जी ?—આપ સંયમરૂપી યાત્રાનો નિર્વાહ સુખ-પૂર્વક કરો છો ? આપ ચારિત્રનું પાલન સરળતા-પૂર્વક કરી શકો છો ?

संजम=ચારિત્ર. તેને યાત્રા કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે

ભાવયાત્રા છે કે જેનું મુખ્ય લક્ષણ સંયમ, તપ અને નિયમ છે. निर्वहो छो? – નિર્વાહ કરો છો ? = પાળી શકો છો ?

शाता—સુખ.

भत्त-पाणी—આહાર. પાણી.

भत्त=રાંધેલું અન્ન.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सुगुरु–सुखशाता-पृच्छा—સદ્ગુરુને સુખ-શાતાની પૃચ્છા કરવામાં ઉપયોગી સૂત્ર.

(૬) અર્થ-સંકલના

[શિષ્ય ગુરુને સુખ-શાતા પૂછે છે, તે આવી રીતે:]

હે ગુરુજી ! આપની ઇચ્છા હોય તો પૂછું. વ્યતીત થયેલી રાત્રિ આપની ઇચ્છાને અનુકૂળ સુખ-પૂર્વક પસાર થઈ ? (અથવા વ્યતીત થયેલો દિવસ આપની ઇચ્છાને અનુકૂળ સુખ-પૂર્વક પસાર થયો ?) આપની તપશ્ચર્યા સુખ-પૂર્વક થાય છે ? આપના શરીરે કોઈ પણ પ્રકારની પીડા અને રોગ તો નથી ને ? વળી, હે ગુરુજી ! આપની સંયમ-યાત્રાનો નિર્વાહ સુખે કરીને થાય છે ? હે સ્વામી ! આપને સર્વ પ્રકારે શાતા છે ?

[ગુરુ કહે છે—] ‘ દેવ અને ગુરુની કૃપાથી તેમજ છે. ’

[શિષ્ય આ વખતે પોતાની હાર્દિક ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે:]

'-મારે ત્યાંથી આહાર-પાણી વહોરી ધર્મનો લાભ આપવા કૃપા કરશોજી.'

[ગુરુ એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કે ઇનકાર ન કરતાં કહે છે કે—]

'વર્તમાન યોગ'—જેવી તે સમયની અનુકૂળતા.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રનો પાઠ, રાત્રિ-પ્રતિક્રમણમાં તેની સ્થાપના પહેલાં બોલાય છે.

સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાળમાં દેવવંદન કરીને ગુરુના દર્શને જવું જોઈએ. તે વખતે ઉચિત વિધિ સાચવીને બે ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરીને ગુરુની સમક્ષ હાથ જોડીને ઊભા રહેવું જોઈએ અને અહીં જણાવેલો પાઠ ક્રમાનુસાર બોલવો જોઈએ.

તે સંબંધી શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ શ્રાદ્ધવિધિ-પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે :—

"तथा पृच्छति यतिकृत्यनिर्वाहम् । यथा- 'निर्वहति संयम-यात्रा ? सुखरात्रिर्भवताम् ? निराबाधाः शरीरेण यूयम् ? न बाधते वः कश्चिद् व्याधिः ? न योग्यं किमपि वैद्यादेः ? न प्रयोजनं किञ्चिदौषधादिना ? नार्थित्वं किञ्चित् पथ्यादिना ?' इत्यादि ।.... प्राग्वन्दनाऽवसरे सामान्यतः 'सुहराई सुहतप सरीर निराबाध' इत्यादि-प्रश्नकरणेऽपि विशेषणात्र प्रश्नः सम्यक्-स्वरूप-परिज्ञानार्थ-स्तदुपायकरणार्थश्च ।"

"પછી સાધુના કાર્યના નિર્વાહ-સંબંધમાં પૂછે કે—'હે સ્વામી! આપની સંયમ-યાત્રા સુખે વર્તે છે? અને ગઈ રાત્રિ સુખ-પૂર્વક વ્યતીત થઈ? આપના શરીરમાં કાંઈ વ્યાધિ તો નથી ને? કાંઈ વૈદ્ય વગેરેનું કે ઔષધાદિનું પ્રયોજન તો નથી? આજે આપને આહાર-વિષયમાં કાંઈ પથ્યાદિની જરૂર તો નથી?.....વંદનાવસર પહેલાં સામાન્ય રીતે 'सुह-राई सुह-तप शरीर निराबाध' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછવા છતાં આવા વિશેષ પ્રશ્નો પૂછવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે અને જે કાંઈ ઉપાયોની યોજના કરવી હોય તે થઈ શકે."

अत एवात्र पदोर्लगित्वा "इच्छाकारि भगवन्! पसाउ करी फासुएणं एसणिज्जेणं, असण-पाण-खाइम-साइमेणं, वत्थ-पडिग्गह-कंबल-पायपुंछणेणं, पाडिहारी-पीढ-फलग-सिज्जा-संथारेणं, ओसह-भेसज्जेणं भयवं! अणुग्गहो कायव्वो।" इति व्यक्त्या निमन्त्रणं च कार्यम्।"

"ત્યાર પછી પગે લાગીને [પ્રણિપાત-ક્રિયા કરીને] નીચેના પાઠ-પૂર્વક નિમંત્રણા કરવી :—

"હે ભગવન્! આપે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રસાદ (—કૃપા—મહેરબાની) કરીને પ્રાસુક (નિર્દોષ), એષણીય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) એવા અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય એવા આહાર વડે, તથા વસ્ત્ર, પ્રતિગ્રહ (પાત્ર), કંબલ, પાદપ્રોંછનક (રજોહરણ) વડે, પ્રતિહારિ (ગૃહસ્થોને વાપરીને પાછી આપવા જેવી વસ્તુઓ), પીઠ (આસન), ફલક (પાટિયું),

શય્યા, સંસ્તારક (સંથારિયા) વડે તથા ઔષધ, ભૈષજ્ય (વસ્તુ) [સ્વીકારવા] વડે અનુગ્રહ કરવો."

પ્રસ્તુત સૂત્ર બપોર સુધીમાં બોલવામાં આવે તો 'सुह-राई' પદ બોલાય છે અને બપોર પછી બોલવામાં આવે તો 'सुह-देवसि' પદ બોલાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો 'शाता छे जी' સુધીનો ભાગ આવશ્યક મૂલ-સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં આવેલા સદ્ગુરુ-વંદનના નીચેના પાઠનો સારાંશ હોય તેમ જણાય છે. 'अप्प-किलंताणं बहुसुभेण भे दिवसो वइक्कंतो? (राई वइक्कंता?) जत्ता भे? जवणिज्जं च भे?' આદિ. જ્યારે 'भात-पाणीनो लाभ देजो जी' એ પંક્તિ ગુરુ-નિમંત્રણસૂત્રના સ્થાને યોજાયેલી જણાય છે. આ ગુરુ-નિમંત્રણ-સૂત્રનો પાઠ ભગવતીજી આદિ સૂત્રોમાં આવતા નીચેના આલાપક પરથી યોજાયેલો લાગે છે:

'समणे निग्गंथे फासुएणं एसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं वत्थ-पडिग्गह-कंबल-पायपुंछणेणं पीढ-फलग-सेज्जा-संथारएणं पडिला-भेमाणे विहरइ।'

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞ વિવરણ (પૃ. ૧૮૧)-માં અતિથિસંવિભાગ-વ્રતના વર્ણન-પ્રસંગે આ આલાપકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

५ ईरियावहिया-सुत्तं

[ऐर्यापथिकी-सूत्रम्]

ઇરિયાવહી-સૂત્ર

[પીઠિકા] इच्छाकारेण संदिसह भगवं ! ईरियावहियं पडिक्कमामि ? इच्छं * ।

(१) મૂલપાઠ

इच्छामि पडिक्कमिउं ईरियावहियाए विराहणाए ।

गमणागमणे ।

पाण-क्कमणे, बीय-क्कमणे, हरिय-क्कमणे, ओसा-उत्तिंग-पणग-दगमट्टी-मक्कडा-संताणा-संकमणे ।

---

* શિષ્યે ધાર્મિક અનુષ્ઠાન-ક્રિયાઓ ગુરુની આજ્ઞા-પૂર્વક કરવાની હોય છે; તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં શિષ્ય વિનય-પૂર્વક આવા શબ્દોદ્વારા આજ્ઞા માગે છે, અને સાક્ષાત્ ગુરુ વિદ્યમાન હોય તો 'पडिक्कमेह' વગેરે પ્રસંગોચિત શબ્દોદ્વારા સંમતિ દર્શાવે છે, ત્યારે શિષ્ય 'इच्छं' એવા શબ્દદ્વારા ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકારી ક્રિયા કરે છે.

जे मे जीवा विराहिया ।

एगिंदिया, वेइंदिया, तेइंदिया, चउरिंदिया, पंचिंदिया।

अभिहया, वत्तिया, लेसिया, संघाइया, संघट्टिया, परियाविया, किलामिया, उद्दविया, ठाणाओ ठाणं संकामिया, जीवियाओ ववरोविया, तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

इच्छाकारेण संदिशत भगवन् ! ऐर्यापथिकीं प्रतिक्रामामि ? इच्छामि ।

इच्छामि प्रतिक्रमितुम् ऐर्यापथिक्याः विराधनायाः ।

गमनागमने ।

प्राण-आक्रमणे, बीज-आक्रमणे, हरित-आक्रमणे, अवश्याय-उत्तिग-पनक-दकमृत्तिका-मर्कट-संतान-संक्रमणे ये मया जीवाः विराधिताः ।

एकेन्द्रियाः, द्वीन्द्रियाः, त्रीन्द्रियाः, चतुरिन्द्रियाः, पञ्चेन्द्रियाः ।

अभिहताः, वर्तिताः, श्लेषिताः, संघातिताः, संघट्टिताः, परितापिताः, क्लामिताः, अवद्राविताः, स्थानात् स्थानं संक्रामिताः, जीवितात् व्यपरोपिताः; तस्य मिथ्या मे दुष्कृतम् ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

સ્વેચ્છાથી આજ્ઞા આપો, ભગવન્ ! હું ઈર્યાપથિકી-પ્રતિ-

કમણ કરું? હું ઇચ્છું છું (હું આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું.).

ઇચ્છું છું પ્રતિક્રમવાને ઐર્યાપથિકી વિરાધનાથી.

ગમનાગમનમાં;

પ્રાણીને ચાંપતાં, બીજને ચાંપતાં, લીલોતરીને ચાંપતાં, ઝાકળ—કીડિયારું—લીલફૂગ—કાદવ—કરોળિયાની જાળને ચાંપતાં;

જે મારા વડે જીવો વિરાધાયા હોય—

એકેન્દ્રિયો, બેઇન્દ્રિયો, તેઇન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો—

લાતે મરાયા હોય, ધૂળે ઢંકાયા હોય, ભોંય સાથે ઘસાયા હોય, ભેગા કરાયા હોય, પરિતાપ ઉપજાવાયા હોય, ખેદ પમાડાયા હોય, ઉદ્વેગ પમાડાયા હોય, એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને મૂકાયા હોય, જીવિતવ્યથી છૂટા કરાયા હોય, તેનું મિથ્યા (હો) મારું દુષ્કૃત્ય.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

इच्छाकारेण—સ્વેચ્છાથી, સ્વકીય અભિલાપથી, સ્વાભિપ્રાયથી.

‘इच्छाया: करणमिच्छाकार: ।’ ઇચ્છાનું કાર્ય, તે ‘ઇચ્છાકાર’.

અર્થાત્ જે કાર્ય પોતાની ઇચ્છાથી, પોતાની મરજીથી કે પોતાની અભિલાષાથી થયું હોય, તે 'ઇચ્છાકાર' કહેવાય છે. તેથી इच्छाकारेण પદ નિજેચ્છાથી, આત્મેચ્છાથી, સ્વેચ્છાથી, સ્વકીય અભિલાષાથી કે સ્વાભિપ્રાયથી એવો અર્થ પ્રકટ કરે છે.

संदिसह—संदिशत—આજ્ઞા આપો, આદેશ આપો.

भगवं!—भगवन्!—હે ભગવન્! હે પૂજ્ય! હે મહાપુરુષ!

भग થી સહિત હોય, તે 'ભગવાન્ કહેવાય. 'ભગ' એટલે ઐશ્વર્યાદિ ગુણો. તે માટે કહ્યું છે કે :—

" ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः।
धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीङ्गना ॥"

"(૧) સમગ્ર ઐશ્વર્ય, (૨) સમગ્ર રૂપ, (૩) સમગ્ર યશ, (૪) સમગ્ર શ્રી, (૫) સમગ્ર ધર્મ અને (૬) સમગ્ર પ્રયત્ન—એ છ અર્થોનો સૂચક 'ભગ' એવો શબ્દ છે." એટલે 'ભગવાન'નો અર્થ સમગ્ર ઐશ્વર્યવાળા, સમગ્ર રૂપવાળા, સમગ્ર યશવાળા, સમગ્ર શ્રીવાળા, સમગ્ર ધર્મવાળા અને સમગ્ર પ્રયત્નવાળા—એવા છ ગુણોએ કરીને સહિત મહાપુરુષ થાય છે. આ બધા ગુણો કોઈને કોઈ પ્રકારની મોટાઈને બતાવનારા હોવાથી 'ભગવાન'નો સામાન્ય અર્થ મહાપુરુષ થાય છે. એવા ગુણોવાળા પુરુષ સામાન્ય રીતે લોકની પૂજાને યોગ્ય હોય છે, તેથી તે પૂજ્ય પણ કહેવાય છે.

इरियावहियं—ऐर्यापथिकीम्—ઐર્યાપથિકી ક્રિયાને. ગમનાગમનની ક્રિયાને. જવા-આવવાની ક્રિયાને.

'ईरणम् ईर्या'—જવું, ચાલવું, તેનું નામ 'ઈર્યા'. 'तत्प्रधानः पन्था ईर्यापथः।'—તેની મુખ્યતાવાળો જે પથ, તે 'ઈર્યાપથ'. 'तत्र भवा ऐर्यापथिकी' તે સંબંધી જે ક્રિયા, તે 'ऐर्यापथिकी'; (યો. સ્વો. વૃ. ૩) અર્થાત્ જવા-આવવાની ક્રિયા, તે 'ઐર્યાપથિકી ક્રિયા.'

पडिक्कमामि—प्रतिक्रामामि—હું પ્રતિક્રમણ કરું, પાછો ફરું, નિવર્તું.

प्रति–પાછું. क्रमण—જવું. પોતાની મૂળ જગાએથી નીકળ્યા હોઈએ, ત્યાં પાછું જવું, તેને 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે. તે માટે કહ્યું છે કે :—

"स्वस्थानाद् यत् परस्थानं, प्रमादस्य वशाद् गतः।
तत्रैव क्रमणं भूयः, प्रतिक्रमणमुच्यते ॥*"

"પ્રમાદને વશ થઈ પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાને ગયેલાએ મૂળસ્થાને પાછા ફરવું—તેનું નામ 'પ્રતિક્રમણ'. પોતાનું સ્થાન એટલે સ્વધર્મ અને પરસ્થાન એટલે તેમાંથી થયેલું વિચલિતપણું કે તેમાં લાગેલો દોષ. અર્થાત્ દૂષિત થયેલા આત્માને શુદ્ધ કરીને પુનઃ તેના મૂળસ્વરૂપમાં લાવવો—તે 'પ્રતિક્રમણ' કહેવાય છે.

* આ શ્લોકનું અવતરણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ. ટી. માં આપેલું છે.

इच्छं-इच्छामि—ઇચ્છું છું.

'इच्छं'-इच्छाम्येतद् भगवद्वचः। (યો. સ્વો. વૃ. ૩)—હું ઇચ્છું છું એ ભગવદ્-વચનને.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં 'तृतीयस्य मिः' એ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે—બહુલના અધિકારથી કેટલાક સ્થળે मि પ્રત્યયના इકારનો લોપ થાય છે, જેમકે 'बहु-जाणय! रुसिउं सक्कं' ત્યાં शक्नोमि એવા અર્થમાં सक्कं અને 'न म्रिये'ને બદલે 'न मरं' એવો પ્રયોગ થયેલો છે. તે જ રીતે इच्छामि ના અર્થમાં 'इच्छं' એવો પ્રયોગ થયેલો જણાય છે.

इच्छामि-इच्छामि—ઇચ્છું છું.

पडिक्कमिउं-प्रतिक्रमितुम्-પ્રતિક્રમણ કરવાને.

ईरियावहियाए विराहणाए-ऐर्यापथिक्याः विराधनायाः—ઐર્યાપથિકી ક્રિયા દરમિયાન થયેલી વિરાધનાથી. ઐર્યાપથિકી ક્રિયા અંગે લાગેલા અતિચારથી.

સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉપાસના કરવી, તે 'આરાધના;' અથવા સંયમમાર્ગનું યથા-વિધિ પાલન કરવું, તે 'આરાધના'. આવી 'આરાધના'નું તત્ત્વ જેમાંથી દૂર થયું છે, તે 'વિરાધના.' અથવા વિકૃત થયેલી

આરાધના, તે 'વિરાધના.' મતલબ કે જે આરાધનામાં ખામી કે ભૂલ રહી હોય, તે 'વિરાધના' કહેવાય છે. આવી 'વિરાધના'ના ચાર ભાગો પાડવામાં આવ્યા છેઃ "અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર." આરાધનાના ભંગ માટે કોઈ પ્રેરણા કરે અને પોતે તેનો નિષેધ ન કરે, તે 'અતિક્રમ' કહેવાય. વિરાધના માટેની તૈયારી, તે 'વ્યતિ-ક્રમ' કહેવાય. જેમાં કાંઈક અંશે દોષનું સેવન થાય, તે 'અતિચાર' કહેવાય અને જે સંપૂર્ણપણે ભાંગે અથવા જેમાં આરાધનાનું કંઈ તત્ત્વ ન રહે, તે 'અનાચાર' કહેવાય.

गमणागमणे–गमनागमने—ગમન અને આગમનમાં. કાર્ય-પ્રયોજને જવામાં અને ત્યાંથી પાછા વળવામાં.

पाण-क्कमणे-प्राण्याक्रमणे–પ્રાણીઓ પર આક્રમણ થયું હોય. પ્રાણીઓ પગ વડે ચંપાયા હોય.

'दशविधाः प्राणाः विद्यन्ते येषां ते प्राणिनः।' 'જેનામાં પાંચ ઇંદ્રિયો, મનોબળ, વચનબળ, કાયબળ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ દશ પ્રાણો વિદ્યમાન હોય, તે 'પ્રાણી' કહેવાય.' આ લક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ પામેલા પ્રાણીનું છે. જઘન્યમાં જઘન્ય વિકાસવાળા જીવને આમાંથી ચાર પ્રાણો હોય છે. પરંતુ આ શબ્દનો ખાસ ઉપયોગ તો જેનામાં ઇંદ્રિયો વ્યક્ત થયેલી છે, તેવા જીવોને ઓળખાવવા માટે થાય છે. એટલે બેઇંદ્રિય અને તેના ઉપરની કોટિના જીવો સામાન્ય રીતે 'પ્રાણી' કહેવાય છે.

પ્રાણી પર થયેલું આક્રમણ, તે 'પ્રાણ્યાક્રમણ' કહેવાય. 'આક્રમણ' એટલે પગ વડે ચાંપવાની ક્રિયા. 'आक्रमणं पादेन पीडनम् ।'

बीय-क्कमणे—बीजाक्रमणे—બીજને ચાંપતાં, બિયાંને ચાંપતાં.

हरिय-क्कमणे—हरिताक्रमणे—લીલોતરીને ચાંપતાં, લીલી વનસ્પતિને ચાંપતાં.

ओसा-उत्तिंग पणग-दगमट्टी-मक्कडा-संताणा-संकमणे- अवश्याय-उत्तिंग-पनक-दकमृत्तिका-मर्कट-संतान-संक्रमणे — ઝાકળ, કીડિયારું, લીલ-ફૂગ, કાદવ અને કરોળિયાની જાળને ચાંપતાં.

ओसा—ઓસ, ઝાકળ.

અવશ્યાય શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળસ્કે પડેલા ઝાકળને માટે વપરાય છે—'अवश्यायावसिक्तस्य पुंडरीकस्य चारुताम् ।' (ઉત્તરરામ૦ ૬,૨૯)

उत्तिंग—ભૂમિમાં ગોળ છિદ્ર પાડનાર ગર્દભ આકારના જીવો-ગધૈયા; અથવા કીડીઓનાં દર.

'उत्तिङ्गा गर्दभाकृतयो जीवाः, कीटिका-नगराणि वा' (આ. ટી.)

पणग—લીલફૂગ, ફૂગી, પંચરંગી અંકુરિત અને અનંકુરિત સાધારણ વનસ્પતિ.

दग-मट्टी—કીચડ, ઢીલો કાદવ.

'दक-मृत्तिका चिक्खल्लम्' (આ. ટી.) અથવા 'दक' એટલે કાચું પાણી—સાધુને ન કલ્પે તે પ્રકારનું પાણી અને 'मट्टी' એટલે માટી.

मक्कडा-संताणा—કરોળિયાની જાળ.

'कोलिक-जालम्' (આ. ટી.)

संकमणे—संक्रमणे—સંક્રમણ કર્યું હોય. ઉપર થઈને જવાયું હોય. 'संक्रम्' ધાતુ સ્થાન, સ્થિતિ કે સ્વરૂપના પરિવર્તનને દર્શાવે છે. એટલે એક વસ્તુ આઘી-પાછી થાય, એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય, કે એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય, તેને 'સંક્રમણ' થયું કહેવાય છે. એ જ ભાવને અનુસરનારી અન્ય ક્રિયાઓ જેવી કે ઓળંગવું, પ્રવેશ કરવો, ફેરફાર કરવો, ફેરવવું વગેરેને માટે પણ તે વપરાય છે. અહીં ઓળંગવાના અથવા ઉપર થઈને પસાર થઈ જવાના અર્થમાં તે વપરાયેલો છે. 'संक्रमणाक्रमणं तस्मिन्' (યો. સ્વો. વૃ. ૩)

जे जीवा–ये जीवाः–જે પ્રાણીઓ.

'જીવ'નો સામાન્ય અર્થ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય-ગુણ-વાળો આત્મા થાય છે; પરંતુ જીવનશક્તિ ધારણ કરવાના ગુણને લીધે તે 'જીવ' કહેવાય છે. 'जीवितवान्, जीवति, जीविष्यतीति जीवः।' જીવનવાળો, જીવતો કે જે જીવશે તે 'જીવ'. "ઉપયોગ, અનાદિ-નિધનતા, શરીર-પૃથક્ત્વ, કર્મ-કર્તૃત્વ, કર્મ-ભોક્તૃત્વ, અરૂપીપણું આદિ" અનેક લક્ષણોથી

તે યુક્ત છે. આ જીવનની ક્રિયા જેના વડે શક્ય બને છે, તેવા જીવંત શરીરને પણ ઉપચારથી 'જીવ' કહેવામાં આવે છે. છેદન, ભેદન, મારણ વગેરે આ 'જીવંત શરીર'નું થાય છે, પણ તેનું સંચાલન કરનાર 'જીવ'નું થતું નથી.

मे विराहिया–मया विराधिताः—મારાથી વિરાધાયા હોય, મારાથી દુઃખને પ્રાપ્ત થયા હોય, મારાથી દુઃખ પામ્યા હોય.

'વિરાધના'નો બીજો અર્થ પ્રાણીને દુઃખ ઉપજાવવું તે છે.

'विराध्यन्ते दुःखं स्थाप्यन्ते प्राणिनोऽनयेति विराधना'—જેના વડે પ્રાણીઓ દુઃખમાં મૂકાય, તે 'વિરાધના'.

एगिंदिया–एकेन्द्रियाः—એક ઇંદ્રિયવાળા જીવો.

જેને સ્પર્શન કરવાની એક જ ઇંદ્રિય મુખ્ય છે, તેવા જીવોને 'એકેંદ્રિય જીવ' કહેવાય છે. તેઓ સ્વયં હલન-ચલન કરી શકતા નથી; તેથી તેમને 'સ્થાવર જીવો' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારના જીવો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ છે. તે માટે કહ્યું છે કેઃ—

'पुढवी-जल-जलण-वाउ-वणस्सई थावरा नेया।'

'પૃથ્વી, જલ, જ્વલન (અગ્નિ), વાયુ અને વનસ્પતિ—એ 'સ્થાવર જીવો' જાણવા.'

बेइंदिया-द्वीन्द्रियाः—બેઇંદ્રિયવાળા જીવો.

જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય (જીહ્વેન્દ્રિય) એ બે ઇંદ્રિયો હોય, તે 'બેઇંદ્રિયવાળા જીવો' કહેવાય છે. આવા જીવોનો પરિચય જીવવિચાર પ્રકરણમાં નીચે મુજબ કરાવવામાં આવ્યો છે :—

" संख-कवड्डय-गंडुल-जलोय-चंदणग-अलस-लहगाइ ।
मेहरि-किमि-पूयरगा, बेइंदिय माइवाहाई ॥ १५ ॥ "

" શંખ, કોડા, ગંડોલ(પેટના મોટા કૃમિ), જળો, ચંદનક (સમુદ્રમાં થતા એક જાતના જીવો, જે નિશ્ચેતન થયા પછી સ્થાપનાચાર્યમાં રખાય છે અને જેને 'આયરિય' નામથી ઓળખવામાં આવે છે), અળસિયાં, લાળિયા (વાસી ખોરાકમાં ઉત્પન્ન થતા), કાષ્ઠ-કીડા, કૃમિ, પાણીના પોરા, તથા બીજા પણ વાળા વગેરે ' બેઇંદ્રિય જીવો ' હોય છે. "

तेइंदिया-त्रीन्द्रियाः—ત્રણઇંદ્રિયવાળા જીવો.

સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય—એ ત્રણ ઇંદ્રિયો જેને મુખ્ય છે, તે 'ત્રણઇંદ્રિયવાળા જીવો' કહેવાય છે. તે માટે જીવવિચાર-પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે :—

" गोमी-मंकण-जूया, पिपीलि-उद्देहिया य मक्कोडा ।
इल्लिय-घयमिल्लीआ, सावय-गोकीड-जाईआ ॥ १६ ॥
गद्दहय-चोर-कीडा, गोमयकीडा य धन्न-कीडा य ।
कुंथु-गोवालिय-इलिया, तेइंदिय इंदगोवाई ॥ १७ ॥ "

"કાનખજૂરો, માંકડ, જૂ, કીડી, ઉધેઈ, મકોડા, ઇયળ (ધાન્યમાં થતી), ઘિમેલ, સાવા-સવા (માણસના વાળના મૂળમાં થાય છે), ગાય વગેરે પ્રાણી પર થતા ગીંગોડા, ગધૈયા, ચોરકીડા, છાણના કીડા, ધાન્યના કીડા, કુંથુઆ, ગોપાલિક (ચોમાસામાં થતા એક જાતના કીડા, જેને ભરવાડણ કહેવામાં આવે છે), ઇયળ, ગોકળગાય ને ઇંદ્રગોપ (વરસાદમાં થતો લાલ રંગનો કીડો) વગેરે 'તેઇંદ્રિય જીવો' છે."

चउरिंदिया–चतुरिन्द्रियाः—ચારઇંદ્રિયવાળા જીવો.

કાન સિવાયની ચારે ઇંદ્રિયો હોય, તેને 'ચારઇંદ્રિયવાળા જીવો' કહે છે. 'તેઇંદ્રિય જીવો' કરતાં આ જીવોને ચક્ષુરિંદ્રિય વધારે હોય છે. તેનો પરિચય જીવવિચાર-પ્રકરણમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

" चउरिंदिया य विच्छू, ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा ।
मच्छिय-डंसा मसगा, कंसारी-कविलडोलाई ॥ १८ ॥"

"વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, મચ્છર, ડાંસ, મસક, કંસારી, ખડમાકડી વગેરે 'ચતુરિંદ્રિય જીવો' છે."

पंचिंदिया–पञ्चेन्द्रियाः—પાંચઇંદ્રિયવાળા જીવો.

જેને પાંચ ઇંદ્રિયો પૂરી હોય, તે 'પંચેન્દ્રિય જીવ' કહેવાય છે. તેના મુખ્ય વિભાગો ચાર છે: "નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ." 'નારક' એટલે સાત પ્રકારની નારકીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો. 'તિર્યંચ', એટલે પક્ષી, પશુ, જળચર

રાખીને કરવામાં આવી છે. આપણી સામાન્યમાં સામાન્ય ક્રિયા પણ કોઈને પીડાકારી—દુઃખકારી ન હોવી જોઈએ—તે એનો સાર છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને 'ગમનાતિચાર-પ્રતિક્રમણ'નું નામ આપ્યું છે, તથા શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં તેનું વિવેચન 'ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ' નામથી કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પણ યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં આ નામનો જ ઉપયોગ કરેલો છે, તથા તેને 'આલોચન-પ્રતિક્રમણ' એ નામના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે ઓળખાવ્યું છે.

આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, ચૈત્યવંદન તેમજ દેવવંદન વગેરેમાં પણ થાય છે. તે ઉપરાંત દુઃસ્વપ્ન વગેરેના નિવારણ માટે, આશાતના ટાળવા માટે, ગમનાગમનની પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી શુદ્ધ થવા માટે, કાજો લેતાં, પરઠવતાં, ચરવળો પડી જાય કે ચાલુ ક્રિયામાંથી ઊઠીને જવું-આવવું પડ્યું હોય, તો તેમાં પુનઃ ભળવા માટે પણ આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ અનેક રીતે ઉપયોગી હોઈને આ સૂત્રે ધાર્મિક વિધિમાં ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે.

શ્રીમહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—"अपडिक्कंताए इरियावहिआए न कप्पइ चेव काउं किंचि वि चिइवंदण-सज्झायज्झाणाइअ।" "ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય, સજ્ઝાય આદિ કાંઈ પણ કરવું કલ્પતું નથી." શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કેઃ—"ईर्यापथ-प्रतिक्रमणमकृत्वा नान्यत् किमपि कुर्यात् तदशुद्धतापत्तेः"

" ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ અન્ય કાંઈ પણ કરવું કલ્પે નહિ, કારણ કે તે અશુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. " વળી વ્યવહારસૂત્ર, મહાનિશીથસૂત્ર, ભગવતી-સૂત્ર આદિમાં પણ આવી મતલબના જ ઉલ્લેખો છે. તેથી પ્રતિક્રમણની શરુઆતમાં કરવામાં આવતા સામાયિકની આદિમાં પ્રથમ પ્રતિક્રમણ ઈરિયાવહીનું કરવામાં આવે છે. આ વિધિમાં ઉત્તરીકરણ-સૂત્ર (તસ્સ ઉત્તરી-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગ-સૂત્ર (અન્નત્થ-સૂત્ર), કાયોત્સર્ગ અને પ્રગટ બોલાતો લોગસ્સ એટલી બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જે અનુક્રમે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

નાનામાં નાની જીવ-વિરાધનાને પણ દુષ્કૃત્ય સમજવું અને તે કરવા માટે દિલગીર થવું—એ આ સૂત્રનો પ્રધાન સૂર છે. તેમાં વપરાયેલા ' મિચ્છા મિ દુક્કડં ' એ ત્રણ પદો 'પ્રતિક્રમણ'નાં બીજરૂપ હોઈ પુનઃ પુનઃ મનનીય છે. આપણે કોઈ જીવનો અપરાધ કર્યો હોય, અને તેને ખમાવીએ, તો તે ' મિચ્છા મિ દુક્કડં 'ની ક્રિયા થઈ કહેવાય.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના ' પ્રતિક્રમણા-ધ્યયન ' નામના ચોથા અધ્યયનમાં છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષ પ્રાકૃત છે.

६ उत्तरीकरण-सुत्तं

[उत्तरीकरण-सूत्रम्]

'તસ્સ ઉત્તરી'-સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

तस्स उत्तरी-करणेणं, पायच्छित्त-करणेणं, विसोहि-करणेणं, विसल्ली-करणेणं, पावाणं कम्माणं निग्घायणट्ठाए ठामि काउस्सग्गं ।

(૨) સંસ્કૃત છાયા

तस्य उत्तरी-करणेन. प्रायश्चित्त-करणेन, विशोधि-करणेन, विशल्यी - करणेन, पापानां कर्मणां निर्घातनार्थं तिष्ठामि कायोत्सर्गम् ।

(૩) ગુજરાતી છાયા

તે (ઐર્યાપથિકી વિરાધના) સંબંધી, ઉત્તરી-કરણવડે, પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણવડે, વિશોધિ-કરણવડે, વિશલ્યી-કરણવડે, પાપ-કર્મોની નિર્ઘાતના કરવા માટે રહું છું કાયોત્સર્ગમાં.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

तस्स - तस्य—તેના. તે ઐર્યાપથિકી વિરાધનાના.

उत्तरीकरणेणं - उत्तरीकरणेन — ઉત્તરીકરણવડે. પુનઃ સંસ્કરણવડે.

અનુત્તર ક્રિયાને ઉત્તર કરનારું કરણ, તે 'ઉત્તરીકરણ.' 'ઉત્તર' એટલે સારું કે સુંદર અથવા અનુ કે પશ્ચાત્, અને 'કરણ' એટલે ક્રિયાને સાધ્ય કરનારું સાધન.× એથી ઉત્તરીકરણ શબ્દ જે ક્રિયા ખરાબ હતી કે અસુંદર હતી, અથવા તો આગળ થઈ ન હતી પણ હવે થવાની છે, તેને સિદ્ધ કરનારા સાધનનો અર્થ દર્શાવે છે. તેના વડે.

આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આ શબ્દનું રહસ્ય સમજાવતાં કહ્યું છે કેઃ—

"खंडिय-विराहियाणं, मूलगुणाणं सउत्तरगुणाणं ।
उत्तरकरणं कीरइ, जह सगड-रहंग-गेहाणं ॥ १५०७॥"

"ઉત્તરગુણો સાથેના મૂલગુણોની ખંડના અને વિરાધનનું ઉત્તરકરણ કરાય છે. જેમ ગાડાનાં પૈડાંની ધરી અને

× क्रियायाः परिनिष्पत्तिः, यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र, करणं तत् तदा स्मृतम् ॥"

ભાવાર્થ:—જેની પ્રવૃત્તિ પછી, જ્યારે જ્યાં ક્રિયાની સિદ્ધિ થઈ કહેવાય, ત્યારે તે 'કરણ' કહેવાય છે.

આરા વગેરે અંગો-તૂટી જતાં તેનું તથા ઘર વગેરેનું સમાર-કામ કરવામાં આવે છે તેમ."

. . . .

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ ગાથા પરના વિવરણમાં 'ઉત્તરકરણ'-નો અર્થ 'પુનઃ-સંસ્કરણ' કર્યો છે. "तेषामुत्तरकरणं क्रियते, आलोचनाऽऽदिना पुनः संस्करणमित्यर्थः।" "તેઓનું ઉત્તરકરણ કરાય છે, અર્થાત્ આલોચના વગેરે વડે 'પુનઃસંસ્કરણ' કરવામાં આવે છે."

पायच्छित्त-करणेणं—प्रायश्चित्त-करणेन—પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ વડે, પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી કરણવડે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાવડે.

. . . .

પ્રાયશ્ચિત્તનું કરવું, તે પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કરણ, તે પ્રાયશ્ચિત્ત-કરણ. 'પ્રાયાશ્ચિત્ત' શબ્દ પ્રાયઃ અને ચિત્ત એ બે શબ્દોવડે બનેલો છે. તેમાં 'પ્રાયઃ'નો અર્થ બહુધા અને 'ચિત્ત'નો અર્થ મન કે આત્મા થાય છે. એટલે મન કે આત્માને મલિન ભાવોમાંથી સંશોધન કરનારી ક્રિયા, એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. "प्रायशो वा चित्तं जीवं शोधयति कर्ममलिनं तत् प्रायश्चित्तम्।" "ઘણા ભાગે ચિત્ત એટલે જીવને કર્મવડે મલિન થયેલાને શોધે, તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત.'" અથવા 'પ્રાયઃ'નો અર્થ તપ અને 'ચિત્ત'નો અર્થ નિશ્ચિત કરતાં જેમાં તપ નિશ્ચયપૂર્વક કરવાનું છે એવી ક્રિયા, તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત' એવો અર્થ પણ ઘટી શકે છે. વળી 'पायच्छित्त' શબ્દનો સંસ્કૃત સંસ્કાર 'पापच्छित्' પણ થાય છે, એટલે પાપનું છેદન કરનારી ક્રિયા, તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત' એવો અર્થ પણ સમુચિત છે.

ટૂંકમાં પ્રાયશ્ચિત્ત એ પાપને દૂર કરનારી એક જાતની ક્રિયા છે.

विसोही-करणेणं — विशोधि-करणेन — વિશોધિકરણવડે. વિશોધિ કરવાવડે. વિશુદ્ધિ કરવાવડે. દોષ-વિનાશન ક્રિયા વડે.-આત્માને પાપ-રહિત કરવાની એક જાતની ક્રિયાવડે.

વિશિષ્ટ રીતે શોધન કરનારી ક્રિયા, તે 'વિશોધિ.' તે રૂપ જે કરણ, તે 'વિશોધિ-કરણ.'

સોનાનું શોધન જેમ તેજાબ અને તાપવડે થાય છે, તેમ આત્માનું શોધન પ્રતિક્રમણદ્વારા થાય છે. એટલે પ્રતિક્રમણને 'વિશોધિ' કહેવામાં આવે છે. તે માટે આ૦ ચૂ૦ અ. ૪માં કહ્યું છે કે—"पडिक्कमणं ति वा १, पडियरणं ति वा २, पडिहरणं ति वा ३, वारणं ति वा ४, णियत्ति त्ति वा ५, निंद त्ति वा ६, गरिह त्ति वा ७, विसोहि त्ति वा ८." એટલે 'પ્રતિક્રમણ, પ્રતિચરણ, પ્રતિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને વિશોધિ" એ એક જ ક્રિયાનાં જુદી જુદી અપેક્ષાથી પ્રવર્તેલાં નામો છે. તેમાં 'વિશોધિ'નો અર્થ વિશોધન કે દોષ-વિનાશન ક્રિયા થાય છે. તેનો ખ્યાલ વસ્ત્ર અને ઔષધનાં દૃષ્ટાંતો વડે અપાય છે. જેમ કોઈ કપડું મેલું થયું હોય તો તેને પાણી, ક્ષાર અગર સાબુવડે ધોવામાં આવે છે, તેથી તે કપડાનું 'વિશોધન' થાય છે, એટલે કે તે ફરીને પાછું ઉજ્જવળ બને છે. તે જ રીતે જો કોઈપણ દોષનું સેવન થયું હોય, તો તે સંબંધી પૂર્ણ પર્યાલોચના કરવાથી તથા વિવિધ

પ્રકારનાં તપોનો આશ્રય લેવાથી આત્માની વિશુદ્ધ સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અથવા એક પ્રકારનું ઝેરી ઔષધ શરીરમાં વ્યાપી ગયું હોય, તો તેના વારણવડે જેમ નિર્વિષ થવાય છે, તેમ દોષની પ્રતિક્રિયારૂપ ગુણોનો આશ્રય લેવાથી આત્મા પુનઃ નિર્મળ બને છે. ટુંકમાં 'વિશોધિ-કરણ' એ આત્માને પાપ-રહિત કરવાની એક જાતની ક્રિયા છે. તેના વડે.

विसल्ली-करणेणं–विशल्यी-करणेन—વિશલ્યીકરણવડે. શલ્ય-રહિત થવાની ક્રિયા વડે.

શલ્ય-સહિતને શલ્ય-રહિત કરનારી ક્રિયા, તે 'વિશલ્યી-કરણ.'

'शल्' એટલે કંપાવવું, ધ્રુજાવવું કે ખટકવું. જે વસ્તુ શરીરમાં પેસતાં શરીરને કંપાવે છે, ધ્રુજાવે છે કે ખટકે છે, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને શલ્ય કહે છે. 'शल्यते-बाध्यतेऽनेनेति शल्यम् ।' ભાલો, તીર, ખીલો, કાંટો, ઝેર, આગંતુક વ્રણ વગેરે ખટકે છે, તે કારણે 'શલ્ય' કહેવાય છે. ધાર્મિક બાબતમાં પાપ એ 'શલ્ય' છે, કારણ કે તે આત્મામાં પેસવાથી આત્માને પીડા કરે છે. 'सल्लं पि भन्नई पावं, जं नालोइय-निंदियं' (મ. નિ. અ. ૧) જે પાપ આલોવ્યું કે નિંદ્યું ન હોય, તે 'શલ્ય' કહેવાય છે.

શલ્યથી રહિત, તે 'વિશલ્ય.' વિશલ્યને કરનારી ક્રિયા, તે 'વિશલ્યીકરણ' તેના વડે.

पावाणं कम्माणं—पापानां कर्मणाम्—પાપકર્મોનો.

રાગ અને દ્વેષની વૃત્તિઓરૂપી ચિકાશને લીધે પુદ્ગલોની જે વર્ગણાઓ આત્માને વળગે છે, કે તેમાં તાદાત્મ્યભાવ પામે છે, તેને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. આ કર્મો પૈકી જે શુભ વર્ગણાઓને ખેંચી લાવે છે, તે 'પુણ્યકર્મ' કહેવાય છે અને જે અશુભ વર્ગણાઓને ખેંચી લાવે છે, તે 'પાપકર્મ' કહેવાય છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ સર્વે 'કર્મો' 'પાપકર્મ' જ છે, કારણ કે તેનાથી આત્માની શક્તિનો રોધ થાય છે. અહીં ઐર્યાપથિકી વિરાધનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં 'પાપકર્મો'નો નિર્દેશ છે. તેમનો નિર્ઘાતન સાથે સંબંધ દર્શાવવાને પષ્ઠી વપરાયેલી છે.

निग्घायणट्ठाए-निर्घातनार्थम्—નિર્ઘાતન કરવા માટે, નાશ કરવા માટે, નિર્બીજ કરવા માટે.

ઘાત કરવાની ક્રિયા, તે 'ઘાતન.' તે જ્યારે નિરતિશયપણે-ઉત્કૃષ્ટપણે થતી હોય ત્યારે 'નિર્ઘાતન.' એટલે કોઈ પણ વસ્તુનો જ્યારે આત્યંતિક નાશ થાય છે, ત્યારે તેનું 'નિર્ઘાતન' થયું ગણાય છે. પાપના સંબંધમાં 'નિર્ઘાતનક્રિયા' ત્યારે થઈ ગણાય કે જ્યારે તે નિર્બીજ થાય. અર્થાત્ પુનઃ પાપ થવાનું કોઈ પણ કારણ અવશિષ્ટ ન રહે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય, તે પાપની 'નિર્ઘાતનક્રિયા' છે.

ठामि-तिष्ठामि—હું રહું છું.

काउस्सग्गं-कायोत्सर्गम्—કાયોત્સર્ગને વિષે, કાઉસ્સગ્ગમાં, કાઉસ્સગ્ગને વિષે.

'चीयतेऽस्मिन् अस्थ्यादिकमिति कायः' જેમાં અસ્થિ વગેરે પદાર્થોનો સંગ્રહ થયો છે, તે 'કાય.' અથવા चीयतेऽन्नादिभिरिति कायः।' જે અન્નાદિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તે 'કાય.' આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં આ શબ્દનો બાર પ્રકારે નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ તેનો અર્થ બાર પ્રકારના સંબંધથી વિચારવામાં આવ્યો છે. તે આ રીતેઃ (૧) નામ-કાય, (૨) સ્થાપના-કાય, (૩) શરીર-કાય; (૪) ગતિ-કાય, (૫) નિકાય-કાય, (૬) અસ્તિ-કાય, (૭) દ્રવ્ય-કાય, (૮) માતૃ-કાય, (૯) સંગ્રહ-કાય, (૧૦) પર્યાય-કાય, (૧૧) ભાર-કાય અને (૧૨) ભાવ-કાય." તેમાં 'ભાવકાય'નો અર્થ ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક—એ પાંચ પ્રકારના ભાવો કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી 'શરીર-કાય' અને 'ભાવ-કાય' એ બંને અર્થો અહીં વિચારવા યોગ્ય છે.

'કાય'—શબ્દના પર્યાય-શબ્દો નીચે મુજબ છે:—

'शरीरम्, देहः, बोन्दी, चयः, उपचयः, सङ्घातः, उच्छ्रयः, समुच्छ्रयः, कडेवरम्, भस्त्रा, तनुः, पाणुः' (આ. નિ. ૧૪૪૬).

'ઉત્સર્ગ' એટલે ત્યાગ, વ્યુત્સર્જના, વિવેક કે વર્જન. એટલે કાયા-સંબંધી ઉત્સર્ગ, કાયા-સંબંધી કોઈ પ્રકારનો ત્યાગ કે કાયાને અંગે કરવો જોઈતો યોગ્ય વિવેક એ 'કાયોત્સર્ગ'નો અર્થ છે. તે સંબંધી આ. ટી.માં જણાવ્યું છે કે "व्यापारवतः कायस्य परित्याग इति भावना"—અર્થાત

વ્યાપારવાળી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો—એ 'કાયોત્સર્ગ'નો વિશેષાર્થ છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

उत्तरीकरण-सुत्तं—જેનો મુખ્ય વિષય ઉત્તરીકરણ છે, તેવું સૂત્ર. પ્રથમ પદો પરથી તે 'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

तस्स—તે—ઐર્યાપથિકી વિરાધના-સંબંધી.

આવશ્યક મૂળસૂત્રમાં 'तस्स उत्तरीकरणेणं' શબ્દોથી શરૂ થતો પાઠ 'ઇચ્છામિ ઠાઇઉં કાઉસ્સગ્ગં' પછી આવે છે; જ્યારે ચાલુ પ્રથામાં તે 'ઈરિયાવહિયા-સુત્ત' પછી બોલાય છે. પરંતુ તે બંને સ્થળે તેનો ઉપયોગ તરતમાં જ કહેવાયેલા વિષય-સંબંધી છે. તેથી 'तस्स'નો અર્થ 'તે-ઐર્યાપથિકી વિરાધના-સંબંધી' કરવો ઉચિત છે.

उत्तरी-करण—ઉત્તરક્રિયા. ઉપાયરૂપ ક્રિયા.

પહેલું કરાય તે 'પૂર્વકરણ' અને પછી કરાય તે 'ઉત્તરકરણ'. અહીં પૂર્વ અને ઉત્તર શબ્દનો ઉપયોગ સાપેક્ષ છે, એટલે કે એક-બીજાનું આગળ-પાછળપણું બતાવવાને થયેલો છે. અહીં પાપ એ પૂર્વકરણ છે અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાનું સમાધાન કરવા માટે કોઈ પણ ઉચિત ક્રિયાનો આશ્રય લેવો, તે 'ઉત્તરીકરણ' છે. આ 'ઉત્તરીકરણ' પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ અને વિશલ્યતાથી ત્રણ પ્રકારનું છે કે જેના વડે પાપકર્મનું નિર્ઘાતન થાય છે,

પાપકર્મોનો ઉચ્છેદ થાય છે કે પાપકર્મ નિર્બીજ બની જાય છે.

'ઉત્તરીકરણ'ની આ ક્રિયા આયુર્વેદના 'ઉત્તરપરિકર્મ' સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. જેમ કોઈ માણસના શરીરમાં 'શલ્ય' પેઠું હોય, એટલે કે કાંટો, કાચની કરચ યા લોખંડની કણી પેસી ગઈ હોય તો :—

(૧) પ્રથમ, તેના ઉપર એવી દવાઓ લગાડવામાં આવે છે કે જેથી તે ભાગ વધારે સૂજી ન જાય અને તેની અંદર રહેલું શલ્ય જલદી ઉપર આવી જાય;

(૨) બીજું, વિરેચન, લંઘન વગેરે વડે તેના કોઠાની વિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, જેથી અંદરનું રક્ત દૂષિત ન થાય;

(૩) ત્રીજું, 'શલ્ય' ઉપર આવી જતાં તેને હળવે રહીને ખેંચી કાઢવામાં આવે છે, જેથી તમામ પીડા મટી જાય;

તેમ આનંદઘન આત્મામાં પાપરૂપી શલ્ય પેઠું હોય તો,

(૧) પ્રથમ, તેને 'નિંદા, ગર્હા કે આલોચના'રૂપી 'પ્રાયશ્ચિત્ત'થી ઉપર લાવવામાં આવે છે;

(૨) બીજું, 'જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર'ની આરાધના વડે આત્માની 'વિશોધિ'-વિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, જેથી તે શલ્ય બીજી વિકૃતિને પેદા કરી શકે નહિ;

(૩) ત્રીજું, 'નિંદિત, ગર્હિત કે આલોચિત, થયેલાં તમામ પાપોને 'ધ્યાનના તાપ' વડે આત્મામાંથી એવી રીતે

છૂટાં પાડી દેવામાં આવે છે કે જેથી તેમનો તમામ ઉપદ્રવ દૂર થાય છે.

આ ત્રણે ક્રિયાઓ કરવા માટે 'કાયોત્સર્ગ'ની સ્થિતિ વિશેષ અનુકૂળ છે, તેથી 'કાયોત્સર્ગ' એ જ અહીં 'ઉત્તરી-કરણની ક્રિયા' છે.

કાયોત્સર્ગ—તપ-વિશેષ, આસન-વિશેષ, પ્રાયશ્ચિત્ત-વિશેષ.

૧. બાહ્ય દૃષ્ટિએ, 'કાયોત્સર્ગ' **એક આસનરૂપ** છે, જે 'કાયક્લેશ'નો એક વિભાગ છે. તે માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે:—

" पर्यङ्क-वीर-वज्राब्ज-भद्र-दण्डासनानि च ।
उत्कटिका गोदोहिका कायोत्सर्गस्तथाऽऽसनम् ॥ १२४ ॥"

"પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન અને **કાયોત્સર્ગ**— આ બધાં આસનો છે."

તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં તેમણે યોગશાસ્ત્રના એ જ પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

" प्रलम्बितभुजद्वन्द्वमूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा ।
स्थानं कायानपेक्षं यत् कायोत्सर्गः स कीर्तितः ॥ १३२ ॥"

"બંને ભુજાઓને નીચે લટકતી રાખીને ઊભેલા અથવા બેઠેલા માણસનું કાયાની અપેક્ષા વિનાની સ્થિતિમાં જે રહેવું, તે 'કાયોત્સર્ગ' કહેવાય છે."

આ શ્લોક પરના સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે-આ પ્રકારનો એટલે ઊર્ધ્વસ્થિત 'કાયોત્સર્ગ' જિનકલ્પી અથવા છદ્મસ્થ તીર્થંકરોને હોય છે, જ્યારે સ્થવિર-કલ્પીને તો સ્થિત, આસિત (બેઠેલ) અને શયિત (સૂતેલ) એમ ત્રણે પ્રકારનો 'કાયોત્સર્ગ' હોય છે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ "સ્થાન, ધ્યાન અને મૌન" હોય છે. તે વિના બીજી બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

૨. આભ્યંતર દૃષ્ટિએ, 'કાયોત્સર્ગ' **તપરૂપ** છે. તે માટે શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે-

"से किं तं अब्भिंतरए तवे ? [उ०] अब्भिंतरए तवे छव्विहे पन्नत्ते तं जहा—१ पायच्छित्तं, २ विणओ, ३ वेयावच्चं, ४ सज्झाओ, ५ झाणं, ६ विउसग्गो ॥"

"આભ્યંતર તપ કેટલા પ્રકારે છે? ઉ૦ આભ્યંતર તપ છ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે—૧ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨ વિનય, ૩ વૈયાવૃત્ય, ૪ સ્વાધ્યાય, ૫ ધ્યાન અને ૬ 'વ્યુત્સર્ગ.'"

તેમાં 'વ્યુત્સર્ગ' એ 'કાયોત્સર્ગ'નું સૂચક છે. તેનું સ્વરૂપ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ કાયોત્સર્ગ-નિર્યુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ—

"देह-मइ-जड्ड-सुद्धी, सुह-दुक्ख-तितिक्खया अणुप्पेहा ।
झायइ य सुहं झाणं, एयग्गो काउस्सग्गंमि ॥ १४६२ ॥"

"કાયોત્સર્ગમાં સુખ-દુઃખની તિતિક્ષાવડે દેહ અને મતિના જાડ્યની શુદ્ધિ થાય છે, અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વ-ચિંતન

થાય છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવડે શુભ ધ્યાન ધરી શકાય છે." અર્થાત્ **સુખ-દુઃખની તિતિક્ષા કરવી, અનુપ્રેક્ષા કરવી અને શુભ ધ્યાન ધરવું**; તે 'કાયોત્સર્ગ'નું આભ્યંતર સ્વરૂપ છે.

૩. 'કાયોત્સર્ગ'નું આરાધન જ્યારે કોઈ ખાસ **દોષની શુદ્ધિ અર્થે** કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની ગણના પાંચમા પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે થાય છે. શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે:—

"दसविहे पायच्छित्ते पन्नत्ते, तं जहा—१ आलोयणारिहे, २ पडिक्कमणारिहे, ३ तदुभयारिहे, ४ विवेगारिहे, ५ विउसग्गारिहे, ६ तवारिहे, ७ छेदारिहे, ८ मूलारिहे, ९ अणवट्ठप्पारिहे, १० पारंचियारिहे।" "પ્રાયશ્ચિત્તના દસ પ્રકાર કહ્યા છેઃ ૧ આલોચનાને યોગ્ય, ૨ પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૩ આલોચના અને પ્રતિક્રમણને યોગ્ય, ૪ વિવેક—અશુદ્ધ ભક્તાદિના ત્યાગને યોગ્ય, ૫ કાયોત્સર્ગને યોગ્ય, ૬ તપને યોગ્ય, ૭ દીક્ષા-પર્યાયના છેદને યોગ્ય, ૮ મૂળને યોગ્ય—ફરીથી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય, ૯ અનવસ્થાપ્યાર્હ—તપ કરીને ફરી મહાવ્રત લેવાને યોગ્ય તથા ૧૦ પારાંચિક-ગચ્છથી બહાર રહેવાને યોગ્ય, જુદું લિંગ ધારણ કરવાને યોગ્ય."

અહીં દર્શાવેલો 'કાયોત્સર્ગ' 'ઉત્તરીકરણ' હોઈ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

તે ઐર્યાપથિકી વિરાધનાના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલાં પાપ-કર્મોનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ અને વિશલ્યતારૂપ ઉત્તરક્રિયાવડે કરવા માટે હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરિગ્રહ, વૈર, અહંકાર, દગાબાજી, તૃષ્ણા, ચાડી-ચુગલી, ઝઘડાબાજી કે બુદ્ધિના મિથ્યાભિમાન આદિ અનેક દુષ્કૃત્યોવડે પાપકર્મોનો સંચય થાય છે. આ કર્મ-સંચય આત્માની અપરિમિત શક્તિઓને દબાવનારો હોઈ, આત્માના સ્વાભાવિક અનંત સુખના પ્રકટી-કરણમાં અંતરાયભૂત હોઈ તથા મહાન દુઃખો કે વિપત્તિઓને ખેંચી લાવનારો હોઈ સર્વથા ‘હેય’ ગણાયો છે અને તેથી દરેક સુજ્ઞ આત્માએ તેનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આપણા જીવનમાં આપણે અનેકવિધ દુઃખો, મુશ્કેલીઓ, આફતો, વિટંબણાઓ કે યાતનાઓનો અનુભવ કરીએ છીએ. તેનું ખરું કારણ આ પાપકર્મોનો સંચય છે, અને તેથી જ લોકમાં કહેવાય છે કે—‘દુઃખ છે ભૂલની શિક્ષા.’ અર્થાત્ આપણને જે કાંઈ દુઃખોનો અનુભવ થાય છે, તે અગાઉ કરેલી ભૂલોનું જ પરિણામ છે.

મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ દુઃખી થવાના આશયથી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ દરેક પ્રવૃત્તિમાં તેનો હેતુ એક પ્રકારનું સુખ મેળવવાનો જ હોય છે. એટલે તેણે દુઃખને

નોતરનારી, દુઃખને ખેંચી લાવનારી કે દુઃખનો દારુણ અનુભવ કરાવનારી પ્રવૃત્તિઓ ન કરવી જોઈએ, તે દેખીતું છે. આમ છતાં ચિરકાળના અભ્યાસને લીધે, દેહ અને મન દ્વારા તે અનેક પ્રકારનાં પાપો કર્યાં જ કરે છે.

જે લોકો પાપ-પુણ્યમાં કાંઈ સમજતા જ નથી અને ભોગેચ્છાને આધીન થઈ અનેક પ્રકારનાં પાપો કર્યા કરે છે, તેને માટે પ્રથમ જરૂર પાપ-પુણ્યના જ્ઞાનની છે; પરંતુ જે લોકો એક પ્રવૃત્તિમાં પાપ સમજે છે, અને તેમ છતાં તેમાંથી છૂટી શકતા નથી, તેને માટે ખરી જરૂર માર્ગ-દર્શક ક્રિયાની છે. આવી ક્રિયાઓનું માર્ગ-દર્શન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બહુ સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે અતિ ઉપયોગી ને મહત્ત્વનું છે.

કેટલાક કહે છે કે—'તમારાથી કાંઈ પણ પાપ થઈ ગયું હોય તો તેના નિવારણ માટે એવું કાંઈક શુભ કાર્ય કરો કે જેથી પુણ્ય વધી જાય અને તે રીતે પાપ-પુણ્યનાં પલ્લાં સરખાં થઈ જાય.' તે માટે તેઓ અન્ન-દાન, વસ્ત્ર-દાન, વિદ્યા-દાન, ઔષધ-દાન તથા બીજી પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા કેટલાક કહે છે કે—'પાપની શુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે અને તે માટે યજ્ઞ-યાગાદિ, બ્રહ્મ-ભોજન, ચંડી-પાઠ, દેવ-પૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનો કરાવવાં જોઈએ.' કેટલાક કહે છે કે—'પાપની શુદ્ધિ દેહ-દમનવડે થાય છે; તે માટે નાના પ્રકારનું દેહ-દમન કરવું જોઈએ. જેમ કે સૂર્યની આતાપના લેવી, પંચાગ્નિ તપ તપવો, વૃક્ષની ડાળીએ ઊંધે માથે લટકી રહેવું, નગ્નત્વનો સ્વીકાર કરવો, ડાભની અણી ઉપર સમાય તેટલું જ

અન્ન ગ્રહણ કરવું, મીઠું ખાવાનું છોડી દેવું વગેરે.' કેટલાક કહે છે કે—'ભારે પાપોની શુદ્ધિ એવી રીતે થતી નથી. તે માટે તો માથે કરવત મુકાવવી જોઈએ, અથવા તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને દિવ્ય કરવું જોઈએ, અથવા તો પહાડના શૃંગ પરથી કૂદી પડીને ભૈરવ-જપ કરવો જોઈએ—અર્થાત્ આવા કોઈ પણ ઉપાયથી કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો જોઈએ.'

આ બધાં વિધાનોની પાછળનો હેતુ પાપ-મોચન છે, તેમ માની લઈએ તોપણ તેનું વર્ણવાયેલું સ્વરૂપ પાપનો સર્વથા નાશ કરવાને શક્તિમાન નથી. એકને ગાળ દેવી અને બીજાને સારા નામે બોલાવવાથી જેમ સભ્યતાનું પાલન થતું નથી, તેમ એકની હિંસા કરવી ને બીજાના પર ઉપકાર કરવો, તેથી પાપ-પુણ્યનાં પલ્લાં સરખાં થતાં નથી. અથવા તો એક માણસનું આપણા માથે દેવું હોય તે ઊભું રાખીને તેટલી જ રકમ બીજાને આપીએ, તેથી જેમ દેવાનો ભાર હળવો થતો નથી, તેમ પાપને બદલે પુણ્ય કરવાથી પાપ-સંચિત કર્મોનો નાશ થતો નથી. તે માટે તો પાપને જ ઘટાડવું જોઈએ, પાપ કરવાનું જ છોડી દેવું જોઈએ; અને પૂર્વનાં જે કર્મો બાકી રહ્યાં હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ, વિશલ્યતા અને 'કાયોત્સર્ગ' રૂપ 'તપ-ક્રિયા' વડે ખપાવવાં જોઈએ.

પ્રાયશ્ચિત્ત તે જ કહેવાય કે જે આત્માની શુદ્ધિ કરનારું હોય; અર્થાત્ જેના દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિ કાયા, વાણી અને મનની દુષ્ટતાને ઘટાડનારી હોય. જે ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન ચિત્ત અથવા આત્માને શોધે નહિ, અર્થાત્ પવિત્ર બનાવે નહિ, તે

પ્રાયશ્ચિત્ત શા કામનું ? ગાયો ઘાસ ખાય કે બ્રાહ્મણો મીઠું ભોજન જમે, તેથી આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી; અર્થાત્ તેનાથી પુણ્ય થવાનો સંભવ માની શકાય, પણ પાપ ઘટવાનો સંભવ માની ન શકાય. એથી જ જૈન શાસ્ત્રકારોએ પ્રાયશ્ચિત્તમાં "આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, કાયોત્સર્ગ" આદિ બાબતોને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે કે જેને અનુસરવાથી આત્માની ઉજ્જ્વલતા થાય, આત્માની શુદ્ધિ થાય, અને આત્માને લાગેલાં પાપો દૂર થાય.

'વિશુદ્ધિ' એટલે આત્માની નિર્મળતા, આત્માના અધ્યવસાયોની નિર્મળતા અને તે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ. ગંગાજીમાં કે અન્ય કોઈ નદીમાં ગમે તેટલી વખત નાહવામાં આવે કે બદરી, કેદાર યા બીજા પહાડો પર ગમે તેટલી વખત ચડવામાં આવે, પણ જો મનની શુદ્ધિ થાય નહિ. અર્થાત્ મનમાં રહેલાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરિગ્રહ આદિ દોષો દૂર થાય નહિ, તો શુદ્ધિ થઈ ગણાય નહિ. તે જ વસ્તુ શુષ્ક તપશ્ચર્યાને પણ લાગુ પડે છે. જો ખૂબ તાપ સહન કરવાથી જ આત્મા સંપૂર્ણ શુદ્ધ થતો હોય, અર્થાત્ તેની મુક્તિ થતી હોય તો વૃક્ષો વગેરે નિરંતર તાપ સહન કરતા હોવાથી તેમનો મોક્ષ પહેલો થવો જોઈએ. અથવા વૃક્ષની ડાળીએ ઊંધે માથે લટકવાથી જ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વાગોળ કે ચામાચીડિયાંનો મોક્ષ શીઘ્ર થવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ આખો દિવસ ઝાડની ડાળીએ ઊંધે મસ્તકે લટકી રહે છે. પણ તેવું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી તેથી દેહ-દમન સાથે ચિત્ત-

વૃત્તિઓનું શોધન કરવું ખાસ જરૂરી છે અને તે થાય ત્યારે જ શુદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

'શલ્ય-નિવારણ' એટલે પાપ-નિવારણ. જે પાપો ભારે હોવાથી હૃદયમાં શલ્યની માફક ખટકતાં હોય, તેને માટે આ શબ્દ વપરાય છે. આવું પાપ નિવારવાને માટે કોઈ યોગ્ય રસ્તો નહિ મળવાથી અનેક માણસોએ આજ સુધી કરવતો મુકાવીને, દિવ્યો કરીને કે ભૈરવ-જપો કરીને કાયાનો ઉત્સર્ગ—દેહનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ તેથી તો ભય, ચિંતા, ખેદ ને એવી જ બીજી લાગણીઓ વધી છે, નહિ કે આત્માની ગયેલી શુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે. એથી જ જગતના પ્રત્યેક ભાવને યથાર્થ રીતે જાણનાર શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ કહ્યું છે કે—શલ્યને નિવારવું હોય તો ધર્મમાં માયાચારને છોડી દો, ધર્મના ફળની આસક્તિને છોડી દો, અને ઊંધી સમજને તિલાંજલિ આપો. આ ત્રણ દુર્ગુણો જ ખરાં 'શલ્ય' છે, અને તે દૂર થશે તો તમામ ધર્માનુષ્ઠાનોનું ફળ બરાબર મળશે.

પાપમાંથી છૂટી જવા માટે કાયાનો સર્વથા ઉત્સર્ગ કરવો તે અજ્ઞાન છે; તે જ રીતે દુઃખમાંથી છૂટી જવા માટે કાયાનો અનુચિત રીતે ઉત્સર્ગ કરવો તે નરી મૂર્ખતા છે. એથી નથી થતું પાપનું નિવારણ; કે નથી થતું દુઃખનું નિવારણ, કારણ કે સારાં-ખોટાં જે કાંઈ કર્મો આ જીવનમાં બંધાયાં છે, તેને અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે અને જ્યાં સુધી તે કર્મો પૂરેપૂરાં ભોગવી લેવાતાં નથી, ત્યાં સુધી ફરીફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એટલે ડહાપણનું કામ એ છે કે ખરો ઉત્સર્ગ કાયાનો નહિ

પણ કાયા પ્રત્યે રહેલી મમતાનો જ કરવો કે જે સાચો 'કાયોત્સર્ગ' છે.

આ સૂત્ર પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક સૂત્રમાં, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં તથા શ્રીદેવેંદ્ર-સૂરિએ દેવવંદન-ભાષ્યમાં ટીકા રચેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

ઉત્તરીકરણ-સૂત્રનો પાઠ આવશ્યક મૂલસૂત્રના કાયોત્સર્ગ-અધ્યયનમાં 'ઇચ્છામિ ઠાઇઉં કાઉસ્સગ્ગં' પછી આવે છે.

७ काउस्सग्ग-सुत्तं

[कायोत्सर्ग-सूत्रम्]

'अन्नत्थ'-सूत्र

(१) मूलपाठ

अन्नत्थ ऊससिएणं नीससिएणं खासिएणं छीएणं जंभाइएणं उड्डुएणं वाय-निसग्गेणं भमलीए पित्त-मुच्छाए, सुहुमेहिं अंग-संचालेहिं, सुहुमेहिं खेल-संचालेहिं, सुहुमेहिं दिट्ठि-संचालेहिं, एवमाइएहिं आगारेहिं, अभग्गो अविराहिओ हुज्ज (होज्ज) मे काउस्सग्गो ।

जाव अरिहंताणं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारेमि; ताव कायं ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि ॥

(२) संस्कृत छाया

अन्यत्र उच्छ्वासितेन निःश्वसितेन कासितेन क्षुतेन जृम्भितेन उद्गारेण वात-निसर्गेण भ्रमर्या पित्त-मूर्च्छया, सूक्ष्मैः अङ्ग-संचालैः (रैः), सूक्ष्मैः श्लेष्म-संचालैः (रैः), सूक्ष्मैः दृष्टि-संचालैः (रैः), एवम् आदिभिः आकारैः अभग्नः अविराधितः भवतु मम कायोत्सर्गः ।

यावद् अर्हतां भगवतां नमस्कारेण न पारयामि; तावत् कायं स्थानेन मौनेन ध्यानेन आत्मीयं व्युत्सृजामि ॥

(अत्र सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया)

(३) ગુજરાતી છાયા—

સિવાય કે ઊંચો શ્વાસ લેવાથી, નીચો શ્વાસ મૂકવાથી, ખાંસી આવવાથી, છીંક આવવાથી, બગાસું આવવાથી, ઓડકાર આવવાથી, અપાન-વાયુનો સંચાર થવાથી, ચક્કર આવવાથી, પિત્તની મૂર્છા આવવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે અંગ-સંચાર થવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે કફનો સંચાર થવાથી, સૂક્ષ્મ રીતે દૃષ્ટિ-સંચાર થવાથી, ઇત્યાદિ આગારો વડે, અભગ્ન અવિરાધિત હોજો મારો કાયોત્સર્ગ.

જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવાનના નમસ્કારવડે (કાયોત્સર્ગ) ન પારું, ત્યાં સુધી સ્થાનવડે (સ્થિર રહીને), મૌનથી અને ધ્યાનથી મારી કાયાને (अप्पाणं कायं) વોસિરાવું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

अन्नत्थ-अन्यत्र—અન્યત્ર. સિવાય કે. નીચેના અપવાદ-પૂર્વક :—

ऊससिएण-उच्छ्वसितेन—ઊંચો શ્વાસ લેવાથી, જોરથી શ્વાસ લેવાથી.

' ऊर्ध्वं प्रबलं वा श्वसितमुच्छ्वसितम् ' (આ૦ ટી૦).

नीससिएणं-निःश्वसितेन—શ્વાસ નીચો મૂકવાથી.

'अधः श्वसितं निःश्वासितम्' (આ૦ ટી૦).

खासिएणं – कासितेन — ખાંસી આવવાથી, ઉધરસ આવવાથી.

छीएणं–क्षुतेन—છીંક આવવાથી.

'छिक्कायाम्' (નિ. ચૂ. ૧.)

जंभाइएणं–जृम्भितेन—બગાસું ખાવાથી.

'विवृतवदनस्य प्रबलपवननिर्गमो जृम्भितमुच्यते।' (આ. ટી.) મોઢું પહોળું કરતાં જે પ્રબળ પવન નીકળવો, તે જૃંભિત (બગાસું ખાવું) કહેવાય છે.

उड्डुएणं–उद्गारेण—ઓડકાર આવવાથી.

उड्डुअ એટલે उद्गार—ઓડકાર.

वाय-निसग्गेणं - वात—निसर्गेण—અપાન - વાયુનો સંચાર થવાથી, વા-છૂટ થવાથી.

'अपानेन पवन-निर्गमो वात-निसर्गो भण्यते' (આ. ટી.), अपान એટલે મલદ્વાર.

भमलीए–भ्रमर्या—ભમરી આવવાથી, ચક્કર આવવાથી, ફેર આવવાથી કે વાઈનો હુમલો થવાથી.

पित्त-मुच्छाए–पित्त-मूर्च्छया—પિત્ત-પ્રકોપથી આવેલી મૂર્છા વડે, પિત્ત ચડવાથી થયેલી બેભાન અવસ્થાને લીધે.

આયુર્વેદના મત પ્રમાણે શરીરનું યોગ્ય સંચાલન વાત,

પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પદાર્થોના યોગ્ય પ્રમાણવડે થાય છે. તેમાં કોઈ પદાર્થ વધી જાય કે ઘટી જાય, ત્યારે રોગનું કારણ બને છે. પિત્ત જ્યારે વધી જાય ત્યારે માથાનો દુખાવો ઉપડે છે, ચક્કર આવે છે, ઊલટી થાય છે ને કેટલીક વખત મૂર્છા પણ આવે છે.

सुहुमेहिं अंग-संचालेहिं—सूक्ष्मैः अङ्ग-संचालैः—સૂક્ષ્મ રીતે અંગનું સંચાલન થવાથી. અર્થાત્ રૂંવાડાં ચડી આવવાં આદિ ક્રિયાથી.

'लक्ष्यालक्ष्यैर्गात्र-विचलनप्रकारैः रोमोद्गमादिभिः' (આ. ટી.).

सुहुमेहिं खेल-संचालेहिं—सूक्ष्मैः श्लेष्म-संचालैः—સૂક્ષ્મ રીતે શરીરની અંદર કફ તથા વાયુનો સંચાર થવાથી.

सुहुमेहिं दिट्ठि-संचालेहिं—सूक्ष्मैः दृष्टि-संचालैः—સૂક્ષ્મ રીતે દૃષ્ટિ ફરકી જવાથી.

एवमाइएहिं आगारेहिं—एवमादिभिः आकारैः—ઇત્યાદિ આકારોવડે, અપવાદનો પ્રકારોવડે.

'આગાર' એટલે આકાર. તે અહીં પ્રકારના અર્થમાં વપરાયેલો છે, જે કાયોત્સર્ગના અપવાદ-સંબંધી સમજવાનો છે. તે માટે આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્ર-સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિના તૃતીય પ્રકાશમાં (પૃ. ૨૫૫) જણાવ્યું છે કે—" आक्रियन्ते आगृह्यन्ते इत्याकाराः कायोत्सर्गापवाद-प्रकारा

ઇત્યર્થઃ'' "મર્યાદિત રીતે કરાય, મર્યાદિતરૂપે ગ્રહણ થાય, તે 'આકાર.' તેનો અર્થ કાયોત્સર્ગના અપવાદોનો પ્રકાર છે."

अभग्गो-अभग्नः—અભગ્ન. ભાંગેલો નહિ તેવો.

अविराहिओ-अविराधितः—ન વિરાધેલો, અખંડિત, ખંડિત નહિ થયેલો તેવો.

જે વસ્તુ તદ્દન તૂટી-ફૂટી જાય તે ભાંગેલી કહેવાય અને જે વસ્તુ અમુક જ અંશે તૂટે કે ફૂટે તેને ખંડિત કહેવાય. જેમ કે એક ઘડો ફૂટીને કડકેકડકા થઈ ગયો હોય, તો તે ભાંગી ગયો કહેવાય અને તેનો એકાદ કાંઠો જ તૂટ્યો હોય, તો તે ખંડિત કહેવાય.

हुज्ज (होज्ज)-भवतु—હોજો.

मे-मम—મારો.

काउस्सग्गो-कायोत्सर्गः—કાયોત્સર્ગ.

जाव-यावद्—જ્યાં સુધી—યાવત્.

अरिहंताणं भववंताणं नमुक्कारेणं-अर्हतां भगवतां नमस्कारेण—અરિહંત ભગવાનના નમસ્કારવડે અર્થાત્ 'नमो अरिहंताणं'-પદ વડે.

न पारेमि-न पारयामि—પારું નહિ, પૂર્ણ કરું નહિ.

ताव-तावत्—ત્યાં સુધી.

कायं-कायम्—શરીરને.

ठाणेणं-स्थानेन—સ્થાનવડે.

જે સ્થાન ગ્રહણ કર્યું હોય ત્યાં સ્થિર થઈને. કાયોત્સર્ગમાં સ્થાન ત્રણ પ્રકારે ગ્રહણ થાય છે: ઊભા રહીને, બેસીને અને સૂઈને. તે માટે શ્રી. આ. નિ.માં કહ્યું છે કે, "काऊणं थिरं ठाणं ठिओ निसन्नो निवन्नो वा।" "ઊભા રહીને, બેસીને કે સૂઈને સ્થાન સ્થિર કરીને." તેમાં અહીં ઊભા રહીને સ્થાન ગ્રહણ કરવાનું છે, કારણ કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આ પદની ટીકામાં કહ્યું છે, કે 'स्थानेन—ऊर्ध्वस्थाने' સ્થાનથી એટલે ઊભા રહીને.

मोणेणं-मौनेन—મૌન વડે વાણી-વ્યાપાર સદંતર બંધ કરીને.

'वाग्-निरोधलक्षणेन.'

झाणेणं-ध्यानेन—ધ્યાનવડે.

જેના વડે વસ્તુનું ચિંતન થાય, તે ધ્યાન કહેવાય છે. 'ध्यायते चिन्त्यते वस्त्वनेनेति ध्यानम्'

अप्पाणं-आत्मीयम्—મારી.

"अप्पाणं' ति प्राकृतशैल्या आत्मीयम्" (આ. ટી.) આ પદનો સંબંધ 'कायं' પદ સાથે છે. એટલે મારી કાયાને એવો અર્થ થાય છે.

वोसिरामि-व्युत्सृजामि—વોસિરાવું છું, તદ્દન તજી દઉં છું.

व्युत्सृजामि=वि+उत्सृजामि. वि એટલે વિશેષ પ્રકારે, વધારે; અને उत्सृजामि એટલે તજી દઉં છું અર્થાત્ તદ્દન તજી દઉં છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

काउस्सगसुत्तं—જેમાં કાયોત્સર્ગનો અધિકાર મુખ્યત્વે વર્ણવાયેલો છે તેવું સૂત્ર, કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવતું સૂત્ર. ' અન્નત્થ ઊસસિએણં ' એવાં પદોથી તેનો પ્રારંભ થતો હોવાથી આ સૂત્ર ' અન્નત્થ ' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

अन्नत्थ—સિવાય કે:

अन्यत्र એ નૈપાતિક પદ છે અને જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો અપવાદ કરવો હોય અથવા તો તેને મુખ્ય વસ્તુમાંથી જુદી પાડવી હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે 'तव कार्य-महोरात्रं करिष्ये, अन्यत्र निद्रासमयात्'–તારું કામ હું રાત્રિ-દિવસ કરીશ, સિવાય કે નિદ્રાનો સમય.

उच्छ्वास—મુખ કે નાસિકા વડે અંદર લેવાતો શ્વાસ, કે જેને નાસિકા કે મુખ દ્વારા ગ્રહણ કરી ફેફસામાં ધકેલવામાં આવે છે.

निःश्वास—જે શ્વાસ નાસિકા કે મુખ વડે શરીરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે ' નિઃશ્વાસ ' કહેવાય છે.

આ બંને પ્રકારની ક્રિયાઓને શ્વાસોચ્છ્વાસના નામથી ઓળખવામાં આવે છે કે જેનો સમાવેશ જીવન ધારણ

કરવાને માટે જરૂરી એવા 'દસ પ્રાણો'માં થાય છે. તે માટે સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં કહ્યું છે કે :—

> "पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च,
> निःश्वास उच्छ्वासमथान्यदायुः ।
> प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-
> स्तेषां वियोगीकरणं तु हिंसा ॥"

"પાંચ ઇંદ્રિયો, (શરીરબળ, વચનબળ અને મનોબળ) એ ત્રણ બળો; નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા તથા આયુષ્ય એ દસ પ્રાણો ભગવંતોએ કહેલા છે. તેનો જીવનમાંથી વિયોગ કરવો, તે 'હિંસા' કહેવાય છે."

શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા એકેન્દ્રિય જીવોથી માંડીને પંચેન્દ્રિય જીવો સુધીના બધા પ્રાણીઓને હોય છે, પરંતુ તેના સમયમાં ઘણો ફરક હોય છે. જીવનનો વિકાસ જેમ ઓછો અથવા દુઃખનું પ્રમાણ જેમ વધારે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા ઝડપી હોય છે, અને જીવનનો વિકાસ વધારે અથવા દુઃખનું પ્રમાણ ઓછું, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનું પ્રમાણ ધીમું હોય છે. દાખલા તરીકે નારકીના જીવો શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા નિરંતર કરે છે, જ્યારે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો તે જ ક્રિયા ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ પખવાડિયે કરે છે.

મનુષ્ય આ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા અનિયતપણે કરે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ તો ઝડપી જ હોય છે; અર્થાત્ તેને

શ્વાસની લે-મૂક વારંવાર કરવી પડે છે. જો આ શ્વાસનું રુંધન કરવામાં આવે તો જલદી મરણ નીપજે છે. તેટલા જ માટે આ. નિ. માં કહ્યું છે કે 'ऊसासं न निरुंभइ' ઉચ્છ્વાસને રોકવો નહિ, કારણ કે 'सज्जमरणं निरोहे' તેનો નિરોધ કરવાથી તરત મરણ થાય છે.

कासित—ખાંસી આવવી, કાસ થવો.

આ ક્રિયા આપણી ઇચ્છા કે આપણા પ્રયત્ન પર નિર્ભર નથી. ઉપલક રીતે ખાંસી ખાવી હોય તો આપણે ખાઈ શકીએ છીએ, પણ તે અંદરથી ઉત્પન્ન થતી હોય તો તેને રોકી શકવાને સમર્થ નથી. *

---

* આ ક્રિયાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આયુર્વેદના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ચરક-સંહિતા (ચિકિત્સાસ્થાન, અ. ૧૮)માં કહ્યું છે કે:—

"हतः प्रतिहतो वायुरूर्ध्वस्रोतः समाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः, कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥ ६ ॥
आविश्य शिरसः खानि, सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन् देहं, हनु-मन्ये तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे, निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वाऽपि, कसनात् कास उच्यते ॥ ८ ॥"

જ્યારે કોઈ પણ કારણથી અથવા સ્વયમેવ સ્વભાવથી જ નીચે આઘાત પામેલો વાયુ ઉપરનાં છિદ્રને આશ્રિત થઈને ઉદાનગતિવાળો થયો છતો કંઠ અને છાતીમાં રોકાઈ જાય છે, અને મસ્તકમાં પ્રવેશ કરીને, શિર, મુખ, નાક, કાન અને નેત્રોના છિદ્રમાં ઘૂસીને બધી ઇંદ્રિયોમાં વ્યાપ્ત

ક્ષુત-જૃમ્ભિત-ઉદ્ગાર—છીંક, બગાસું અને ઓડકાર.

આ ક્રિયાઓ પણ ઉદાન વાયુને લીધે જ ગતિમાન થાય છે, તેથી તેના વેગને દરેક વખતે રોકી શકાતો નથી અને કદાચ રોકવામાં આવે તો અસમાધિ થાય છે; તેથી તેનો સમાવેશ અપવાદમાં કરેલો છે.

વાત-નિસર્ગ—અધોવાત, પવનનું છૂટવું.

આ ક્રિયા અપાન-વાયુના વેગથી શક્ય બને છે, એટલે તે દરેક વખતે રોકી શકાતી નથી, તેમજ રોકવી ઉચિત પણ નથી, કારણ કે તેથી પેટમાં દુઃખાવો કે ચૂંક ઉપડવાનો સંભવ છે.

ભ્રમરી—ભ્રમરી, ચક્કર.

જેમાં મગજ ભમે-ફરે તે 'ભ્રમરી.' તેને ચક્કર આવવાં કે ફેર આવવા પણ કહે છે. અપથ્ય આહાર-વિહાર, અપ્રિય વાસ, માનસિક આઘાત કે તેવા પ્રકારના રોગથી ગમે ત્યારે તેનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે ઇચ્છા કે પ્રયત્ન માત્રથી રોકી શકાય તેવી ક્રિયા નથી, એટલે તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

થતાં, તે શરીરને તોડતો, જડબાં, ધમની તથા આંખોને ચલાયમાન કરતો અને નેત્ર, પીઠ, છાતી તથા પડખાંઓને મરડતો તેમજ જડ કરતો સ્વતંત્ર રૂપમાં સૂકો અથવા કફની સાથે મળીને બહાર નીકળે છે, ત્યારે તે કસવાથી—કષ્ટ આપતો હોવાથી 'કાસ' કહેવાય છે.

પિત્ત-મૂર્ચ્છા—પિત્તની અતિશયતાને લીધે ઉત્પન્ન થતી બેભાન અવસ્થા.

આ અવસ્થા એકાએક ગમે ત્યારે થઈ આવવા સંભવ છે, તેથી તે પણ કાબૂની વાત નથી.

સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાલ(ર)—શરીરનાં અંગોનું સૂક્ષ્મ સ્ફુરણ.

આંખનાં પોપચાંનું ફરકવું, ગાલનું ફરકવું, હાથ-પગના સ્નાયુઓનું ફરકવું, રૂંવાડાં ચડી આવવાં વગેરે ક્રિયાઓ આપણી ઇચ્છા કે પ્રયત્નને આધીન ન હોઈ શરીરમાં ગમે ત્યારે થવાનો સંભવ હોય છે, તેથી તેનો સમાવેશ પણ અપવાદમાં કરેલો છે.

સૂક્ષ્મ ખેલ-સંચાલ(ર)—સૂક્ષ્મ રીતે કફ તથા વાયુનો સંચાર થવો.

આ ક્રિયા શરીરમાં નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. વાયુ કફને જુદા જુદા સ્થાને લઈ જાય છે, અને કોઈ વખત તેનો વેગ વધારે હોય તો આપણને ખબર પણ પડે છે કે અંદર કફનું હલન-ચલન થઈ રહ્યું છે. આ પણ એક જાતનો સૂક્ષ્મ કાય-વ્યાપાર છે, પણ તે કાબૂ-બહારનો હોઈ તેનો સમાવેશ અપવાદમાં થયેલો છે.

સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ-સંચાલ(ર)—આંખનું મટકું મારવું, આંખનો પલકારો થવો.

કાયોત્સર્ગ-અવસ્થામાં દૃષ્ટિને કોઈ પણ ચેતન કે

અચેતન વસ્તુ પર સ્થિર કરવામાં આવે છે, પરંતુ સંભવ છે કે આ પ્રસંગે કોઈ વાર દૃષ્ટિ હાલી પણ જાય, કારણ કે મનની માફક તેને પણ સ્થિર કરવી દુષ્કર છે. તે માટે આ. નિ. માં કહ્યું છે કે—" आलोअ-चलं चक्खू, मणु व्व तं दुक्करं थिरं काउं " " જોવામાં ચંચળ સ્વભાવવાળાં ચક્ષુને સ્થિર કરવાં તે મનને સ્થિર કરવાની જેમ દુષ્કર છે." (ગા. ૧૫૧૩.) જો કે આ બાબતમાં મહાસત્ત્વવંત આત્માઓ અપવાદ ગણાય છે, કારણ કે તેઓ એક રાત્રિ-પર્યંત અનિમેષ નયને રહી શકે છે. પરંતુ સામાન્ય આત્માઓને માટે એ વસ્તુ પૂરેપૂરી શકય નહિ હોવાથી તેનો સમાવેશ અપવાદમાં કરવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે (૧) ઉચ્છ્વાસ, (૨) નિઃશ્વાસ, (૩) ઉધરસ, (૪) છીંક, (૫) બગાસું, (૬) ઓડકાર, (૭) વા-છૂટ, (૮) ભ્રમરી, (૯) પિત્તની મૂર્છા, (૧૦) ગાત્ર-સ્ફુરણ, (૧૧) સૂક્ષ્મ કફ-સંચાર અને (૧૨) નિમેષ—એ બાર અપવાદો શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓને રોકવાનું અશક્ય હોઈને રાખવામાં આવે છે.

इत्यादि आगार—ઇત્યાદિ શબ્દથી અહીં ચાર પ્રકારના આગારો ગ્રહણ કરવાની પરંપરા છે; તે નીચે મુજબ:—

" अगणीओ छिंदिज्ज व, बोहिय-खोभाइ दीह-डक्को वा ।
आगारेहिं अभग्गो, उस्सग्गो एवमाईहिं ॥ "

(આ. નિ. ગા. ૧૫૧૬)

(૧) " અગ્નિ ફેલાતો આવીને સ્પર્શ કરે, (૨)-અથવા

કોઈ શરીરને છેદવા લાગે, (૩) ચોર કે રાજા આવીને ક્ષોભ-અંતરાય કરે અથવા (૪) સર્પ-દંશ થાય, કે થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય, તો કાર્યોત્સર્ગનો ભંગ ન થાય.”

આ સંબંધમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે કે—જ્યારે અગ્નિ અથવા વીજળીની જ્યોતિ સ્પર્શ કરે ત્યારે પ્રાવરણ માટે ઉપધિને ગ્રહણ કરતાં કાયોત્સર્ગનો ભંગ થયો ગણાતો નથી. કોઈ શંકા કરે કે નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ-કથન કરીને શા માટે તેને ગ્રહણ ન કરે કે જેથી તે(કાયોત્સર્ગ)નો ભંગ ન થાય? તે સંબંધી ખુલાસો એ છે કે અહીં નમસ્કારવડે પારવું એટલી જ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા નથી, પરંતુ અમુક સમય સુધી કાયોત્સર્ગ કરવો, એવી પ્રતિજ્ઞા છે. તેથી તેટલો સમય પૂરો થયા વિના નમસ્કારનો પાઠ બોલીને પારતાં ભંગ થાય છે. તથા બિલાડી, ઉંદર વગેરે આડા ઊતરતાં કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી; ચોરના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અથવા રાજાના સંભ્રમ-પ્રસંગમાં અસ્થાને નમસ્કારનું ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી; તથા પોતાને અથવા બીજા સાધુ વગેરેને સર્પ-દંશ થવાના પ્રસંગે સહસા ઉચ્ચારણ કરતાં પણ તેનો ભંગ થતો નથી.

આ રીતે કુલ ૧૬ જાતના કાય-વ્યાપારો પૈકી કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થઈ જાય તો તેથી કાયોત્સર્ગ ભગ્ન કે વિરાધિત ગણાય નહિ, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ જાતનો કાય-વ્યાપાર થાય તો કાયોત્સર્ગ વિરાધિત અને ભગ્ન બંને ગણાય—તેમ સમજવાનું છે.

ठाणेणं—સ્થિર ઊભા રહીને.

કાયોત્સર્ગની ક્રિયા ઊભા રહીને, બેસીને કે સૂઈને થાય છે; એટલે તેના ઉચ્છ્રિત, નિષણ્ણ અને નિપન્ન એવા ત્રણ ભેદો ગણવામાં આવે છે. આ ત્રણ ભેદો પૈકી અહીં 'ઉચ્છ્રિત'ને ગ્રહણ કરવાનો છે, અર્થાત્ આ કાયોત્સર્ગ સ્થિર ઊભા રહીને કરવાનો છે. તેનું વિશેષ વર્ણન આ.નિ.માં નીચે મુજબ કરેલું છેઃ—

" चउरंगुलं मुहपत्ती, उज्जूए डव्बहत्थ रयहरणं ।
वोसट्ठ-चत्त-देहो, काउस्सग्गं करिज्जाहि ॥ १५४५ ॥ "

" બંને પગ સીધા ઊભા રાખી, આગળના ભાગમાં ચાર આંગળ જેટલું અને પાછળના ભાગમાં કાંઈક ઓછું અંતર રાખવું. તે વખતે સીધા લટકતા રાખેલા જમણા હાથમાં મુહપત્તિ અને ડાબા હાથમાં રજોહરણ ગ્રહણ કરવાં, પછી દેહનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવા પૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરવો."

આ વખતે નીચે જણાવેલા દોષો પૈકીનો કોઈ પણ દોષ સેવવામાં આવે, તો 'કાયોત્સર્ગ' બરાબર થયો કહેવાય નહિ.

૧. घोटक-दोष— ઘોડાની પેઠે એક પગ ઊંચો રાખવો, કે વાંકો રાખવો તે.

૨. लता-दोष— વાયુથી વેલડી હાલે, તેમ શરીરને હલાવવું તે.

૩. स्तम्भादि-दोष— થાંભલા વગેરેને ઓઠીંગણ દઈને ઊભા રહેવું તે.

૪. माल-दोष— ઉપર મેડી અથવા માળ હોય તેને મસ્તક ટેકવીને ઊભા રહેવું તે.

૫. उधि-दोष— ગાડાની ઊંધની પેઠે પગના અંગુઠા તથા પાની મેળવીને ઊભા રહેવું તે.

૬. निगड-दोष— નિગડમાં પગ નાખ્યા હોય તેની માફક પગ પહોળા રાખવા તે.

૭. शबरी-दोष— નગ્ન ભીલડીની પેઠે ગુહ્ય સ્થાનકે હાથ રાખવો તે.

૮. खलिण-दोष— ઘોડાના ચોકડાની પેઠે રજોહરણ-યુક્ત હાથ રાખવો તે.

૯. वधूदोष— નવ-પરિણીત વધૂની પેઠે માથું નીચું રાખવું તે.

૧૦. लम्बोत्तर-दोष— નાભિની ઉપર અને ઢીંચણથી નીચે જાનુ સુધી લાંબું વસ્ત્ર રાખવું તે.

[સાધુ નાભિથી નીચે અને ઢીંચણથી ચાર આંગળ ઉપર ચોળપટ્ટો પહેરે છે, તેને લક્ષ્યમાં રાખીને આ દોષ કહેલો છે.]

૧૧. स्तन-दोष— ડાંસ-મચ્છરના ભયથી, અજ્ઞાનથી અથવા લજ્જાથી હૃદયને આચ્છાદિત કરી સ્ત્રીની પેઠે ઢાંકી રાખવું તે.

१२. संयति-दोष— શીતાદિકના ભયથી સાધ્વીની જેમ બંને સ્કંધ ઢાંકી રાખે એટલે સમગ્ર શરીર આચ્છાદિત રાખવું તે.

૧૩. भ्रू-अङ्गुली-दोष— આલાવા ગણવાને માટે અથવા સંખ્યા ગણવાને માટે આંગળી કે પાંપણના ચાળા કરવા તે.

૧૪. वायस-दोष— કાગડાની પેઠે ડોળા ફેરવવા તે.

૧૫. कपित्थ-दोष— પહેરેલાં વસ્ત્રો જૂ તથા પરસેવાથી મલિન થશે તેમ જાણીને તેને ગોપવી રાખવાં તે.

૧૬. शिरःकम्प-दोष— યક્ષાવિષ્ટની માફક માથું ધુણાવવું તે.

૧૭. मूक-दोष— મૂંગાની માફક 'હું હું' કરવું તે.

૧૮. मदिरा-दोष— આલાવા ગણતાં મદિરા પીધેલાની માફક બડબડાટ કરવો તે.

૧૯. प्रेक्ष्य-दोष— વાનરની પેઠે આસપાસ જોયા કરવું અને હોઠ હલાવવો તે.

આ દોષો પૈકી लंबोत्तर, स्तन અને संयति એ ત્રણ દોષો સાધ્વીને ન હોય, કેમકે એનું શરીર વસ્ત્રાવૃત હોવું ઘટે છે. શ્રાવિકાને માટે આ ત્રણ ઉપરાંત નીચું જોવાની પણ છૂટ હોય છે; તેથી તેને वधू-दोष લાગતો નથી.

मोणेणं—વાણીને મૌનથી સ્થિર કરીને.

કાયોત્સર્ગ દરમિયાન વાણીનો વ્યવહાર કોઈ પણ પ્રકારે કરવાનો નથી.

झाणेणं--મનને ધ્યાનથી સ્થિર કરીને.

વસ્તુનું ચિંતન કરવું તેને સામાન્ય રીતે ધ્યાન કહેવામાં આવે છે, પરંતુ ખાસ અર્થમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થવી, તે જ 'ધ્યાન' કહેવાય છે.

'ધ્યાન' શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર છઠ્ઠું 'કાયોત્સર્ગ'.

व्युत्सर्जन—કાયાનું મમત્વ સંપૂર્ણ રીતે તજી દેવાની ક્રિયા.

'આ દેહ મારો નથી' તેવી ભાવના-પૂર્વક વર્તવું.

'अप्पाणं कायं वोसिरामि'—'મારી કાયાનું વ્યુત્સર્જન કરું છું' એવો નિર્ણય કરવો, તેને 'વ્યુત્સર્જન' કહે છે. તેને 'છર્દન, વિવેક, ત્યજન, ઉન્મોચના આદિ' અન્ય નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ક્રિયા કરતાં અંતરમાં એવી ભાવના હોવી જોઈએ કે :—

"वासी-चंदण-कप्पो, जो मरणे जीविए य सम-सण्णो।
देहे य अपडिबद्धो, काउस्सग्गो हवइ तस्स॥ १४५८॥"
—આ. નિ.

"શરીરને કોઈ વાંસલાથી છેદી નાખે કે તેના પર ચંદનનો શાંતિદાયક લેપ કરે અથવા જીવન ટકે કે જલદી તેનો

અંત આવે છતાં જે દેહ-ભાવનાથી ખરડાય નહિ અને મનને બરાબર સમભાવમાં રાખે તેને જ કાયોત્સર્ગ થાય છે; અર્થાત્ તે જ કાયોત્સર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.”

‘કાયોત્સર્ગ’ના મુખ્ય પ્રકારો બે છે: (૧) ‘ચેષ્ટા’ અને (૨) ‘અભિભવ’. જે ‘કાયોત્સર્ગ’ ગમનાગમન પછી, વિહાર પછી કે દિવસના અંતે, રાત્રિના અંતે, પક્ષના અંતે, ચાતુર્માસના અંતે કે સંવત્સરીના અંતે નિયત પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે, તે ‘ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ’ કહેવાય છે, અને જે ‘કાયોત્સર્ગ’ તિતિક્ષા-શક્તિ કેળવવા માટે અર્થાત્ પરીષહોનો જય કરવા માટે જંગલ, સ્મશાન, ખંડેરો કે એવાં સ્થળોમાં જઈને કરવામાં આવે છે, તે ‘અભિભવ’ કહેવાય છે. આ પ્રકારના ‘કાયોત્સર્ગ’નો સમય જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર માસનો હોય છે.

આ રીતે ઈરિયાવહી-સૂત્ર પછી કરવામાં આવતો કાયોત્સર્ગ એ ‘ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ’ છે, જેનો સમય પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો નિયત છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

શ્વાસ લેવાથી, શ્વાસ મૂકવાથી, ઉધરસ આવવાથી, છીંક આવવાથી, બગાસું આવવાથી, ઓડકાર આવવાથી, વા-છૂટ થવાથી, ભ્રમરી આવવાથી, પિત્તને લીધે મૂર્છા આવવાથી, શરીરનું સૂક્ષ્મ રીતે સ્ફુરણ થવાથી, શરીરમાં કફ વગેરેનો

સૂક્ષ્મ રીતે સંચાર થવાથી, સ્થિર રાખેલી દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ રીતે ફરકી જવાથી તથા અગ્નિ-સ્પર્શ, શરીર-છેદન અથવા સન્મુખ થતો પંચેંદ્રિય-વધ, ચોર કે રાજાની દખલગીરી અને સર્પ-દંશ એ કારણો ઉપસ્થિત થવાથી જે કાય-વ્યાપાર થાય, તેનાથી મારો કાયોત્સર્ગ ભાંગે નહિ કે વિરાધિત થાય નહિ એવી સમજ સાથે હું ઊભો રહીને મૌન ધારણ કરું છું તથા ચિત્તને ધ્યાનમાં જોડું છું અને જ્યાં સુધી 'નમો અરિહંતાણં' એ પદ બોલીને કાયોત્સર્ગ પારું નહિ, ત્યાં સુધી મારા શરીરનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ધર્મનો સાર અધ્યાત્મ છે, અધ્યાત્મનો સાર યોગ છે અને યોગનો સાર 'કાયોત્સર્ગ' છે. પાપના છેદન સારુ, મલના શોધન માટે, શલ્યના ત્યાગ કાજે અને કર્મની નિર્ઘાતના અર્થે તે એક પ્રબલ સાધન મનાય છે. દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તમાં તેની ખાસ ગણના છે; આભ્યંતર તપમાં તેનું ચોક્કસ સ્થાન છે અને આત્મ-શુદ્ધિ માટે યોજાયેલાં છ આવશ્યકોમાં પણ તે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેના યથાર્થ ઉપયોગથી ઇંદ્રિયો, કષાયો, રાગ-દ્વેષ તથા મનને જીતી શકાય છે; સમત્વને સાધી શકાય છે; અને પરિણામે સુખ તથા આનંદના અક્ષયધામ-સમા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી પરમ-સિદ્ધિને પામી શકાય છે. આવી અદ્‌ભુત અને અલૌકિક ક્રિયાનો પરિચય કરાવવો તે પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે; તેથી તે 'કાયોત્સર્ગસૂત્ર'ના નામે ઓળખાય છે.

કાયોત્સર્ગસૂત્ર મુખ્યત્વે ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે: "(૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) સ્વરૂપ, (૩) સમય અને (૪) આગાર." આ વિભાગોની મર્યાદામાં આવતી સૂત્રની શબ્દ-રચના નીચે મુજબ છે:—

૧ 'પ્રતિજ્ઞા'—'अप्पाणं कायं वोसिरामि'—મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું.

૨ 'સ્વરૂપ'—'ठाणेणं, मोणेणं, झाणेणं'—સ્થાનવડે સ્થિર થઈને, મૌનવડે સ્થિર થઈને, ધ્યાનવડે સ્થિર થઈને.

૩ 'સમય'—'जाव अरिहंताणं भगवंताणं नमुक्कारेणं न पारेमि, ताव'—જ્યાં સુધી 'નમો અરિહંતાણં' બોલીને ન પારું ત્યાં સુધી.

૪ 'આગાર'—'अन्नत्थ ऊससिएणं,...हुज्ज मे काउस्सग्गो'—સિવાય કે ઊંચો શ્વાસ વગેરેથી—મારો કાયોત્સર્ગ હોજો.

આ ચારે વિભાગોને વિગતવાર સમજવાથી કાયોત્સર્ગનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે અંકિત થશે.

૧ કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા—'મારી કાયાનો હું ત્યાગ કરું છું.' આ વાક્યનો ખરો અર્થ શું થાય છે તે સમજવાને માટે તેના પ્રત્યેક પદ પર વિચાર કરવો જરૂરી છે. તેમાં

કાયાનો અર્થ તો દેહ, શરીર કે કલેવરના અર્થમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ 'મારી' અને 'ત્યાગ કરું છું' એ શબ્દો વિશેષ વિચારણા માગે છે. 'મારી એટલે કોની?' અને ત્યાગ એટલે શેનો ત્યાગ? તે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે.

'મારી' શબ્દ 'હું' પરથી બનેલો છે. તેનું આ પ્રકારનું રૂપાંતર સંબંધ-દર્શક ષષ્ઠી-વિભક્તિથી થયેલું છે. તે કોઈ વાર 'હું'ની સાથે વપરાય છે અને કોઈ વાર સ્વતંત્ર પણ વપરાય છે. જ્યાં તે સ્વતંત્ર રીતે વપરાય છે ત્યાં 'હું' એ અધ્યાહાર ગણાય છે—એટલે 'હું'નો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે.

અનાદિ કાળના અધ્યવસાયથી કાયા અથવા શરીરને જ આપણે 'હું' તરીકે માનીએ છીએ, અને ભાષાનો તથા અન્ય વ્યવહાર પણ તે રીતે જ કરીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કાયા એ 'હું' નથી. 'હું' તો તેની અંદર વિરાજી રહેલો 'આત્મા' છે. અર્થાત્ 'કાયા' એ 'પર-સ્વરૂપ' છે અને 'આત્મા' એ 'નિજ-સ્વરૂપ' છે. તેથી 'હું' શબ્દનો અર્થ 'આત્મા' છે અને 'મારી' શબ્દનો અર્થ 'આત્માની' છે. અહીં સૂત્રકારે પણ 'अप्पाणं' શબ્દ જ વાપરેલો છે.

આપણી કાયામાં જે કંઈ ચૈતન્ય, સ્ફૂર્તિ, વ્યાપાર કે ક્રિયા દેખાય છે, તે આત્માનો—આત્માની શક્તિનો જ પ્રતાપ છે. એટલે આત્માની હાજરી એ જીવન છે અને આત્માની ગેરહાજરી એ મૃત્યુ, મરણ કે અવસાન છે. 'કાયોત્સર્ગ'ની

ક્રિયા દરમિયાન આત્મા શરીરમાંથી ગેરહાજર રહેતો નથી, પણ મમત્વની કે માલિકપણાની ભાવના છોડે છે, તથા શરીરના લાલન અને પાલનની બાબતમાં ઉદાસીન બને છે; અને તેને જ અહીં ત્યાગ ગણવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે 'મારી કાયાનો ત્યાગ કરું છું' એ વાક્યનો અર્થ નીચે મુજબ છે :—

"હું આત્મા મારી પર-સ્વરૂપ કાયાનું માલિકીપણું છોડી દઉં છું, અને તેના લાલન અને પાલનમાં ઉદાસીન-વૃત્તિ ધારણ કરું છું, મતલબ કે જ્યાં સુધી મારો 'કાયોત્સર્ગ'માં રહેવાનો સંકલ્પ ચાલુ છે ત્યાં સુધી, આ પર-સ્વરૂપ કાયાને કોઈ પણ જાતનો ઉપસર્ગ થાય કે પરીષહ આવી પડે તો પણ હું તેને મારી માનીને સામનો કરીશ નહિ, કે તેને બચાવવાની કોશિશમાં પણ પડીશ નહિ. હું મારા નિજ સ્વરૂપમાં જ મગ્ન રહીશ."

દેહને 'હું' માનવો તે 'દેહાધ્યાસ' છે; અને તે દેહાધ્યાસને કેન્દ્ર-સ્થાને રાખીને જે કાંઈ વિચારો કે વર્તન કરવું તે 'બહિર્જીવન' કે 'બહિર્મુખતા' છે. આવું જીવન જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી આત્માનો વિકાસ સાધી શકાતો નથી, કે ઉચ્ચ જીવન તરફ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી. જ્યારે એ 'દેહાધ્યાસ' ટળે છે અને આત્માને 'હું' માનીને તેના જ હિત કે તેના જ અભ્યુદયની ખાતર સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે 'અંતર્જીવન' કે

'અંતર્મુખતા' કહેવાય છે. આવી 'અંતર્મુખતા' જ્યારે પૂરેપૂરી થાય છે ત્યારે 'તદ્રૂપતા' કે 'તન્મયતા' પ્રગટે છે; અને તે 'તન્મયતા' વાળો આત્મા 'પરમાત્મા'ના પવિત્ર નામથી ઓળખાવા લાગે છે; અર્થાત્ વિકાસની તે ક્રિયામાં છેલ્લી સ્થિતિ છે અને તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ રીતે 'દેહાધ્યાસ'નો નાશ એ 'પરમાત્મા' બનવા માટેનું પહેલું પગથિયું છે. મુમુક્ષુએ કોઈ પણ ભોગે તેના પર ચડવું જ જોઈએ. એ પહેલું પગથિયું ચડવા માટે જ 'કાયોત્સર્ગ'ની પ્રતિજ્ઞા છે.

૨ કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ :—'કાયાનો ત્યાગ કરતી વખતે શરીર, વાણી અને મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રહેવી જોઈએ?' તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા માટે અહીં ત્રણ પદો મૂકેલાં છેઃ 'ठाणेणं, मोणेणं, झाणेणं.' 'ठाणेणं' એટલે સ્થાન-વડે સ્થિર થઈને અર્થાત્ કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે ઊભા રહેવાનો કે બેસવાનો જે નિર્ણય કર્યો હોય તે પ્રમાણે હું સ્થિરતાથી ઊભો રહીશ, યા સ્થિરતાથી બેસી રહીશ; પણ મારી કાયાનું જરા પણ હલન-ચલન કરીશ નહિ. કાયાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી મનમાં વિક્ષેપ થયા કરે છે, અને મનમાં વિક્ષેપ થવાથી ધ્યાન જામી શકતું નથી; તેથી ધ્યાનાવસ્થા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રથમ કાયાને સ્થિર કરવાની છે અને તેથી જ અહીં તેનો નિર્દેશ પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે.

'મોણેણં' એટલે મૌનવડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ 'કાયોત્સર્ગ' દરમિયાન હું કોઈ પણ જાતનો વાણીનો પ્રયોગ કરીશ નહિ. વાણીના પ્રયોગને મન સાથે ગાઢ સંબંધ છે; એટલે મનને સ્થિર કરવા માટે મૌનની પણ આવશ્યકતા છે અને તેથી બીજો નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે.

'झाणेणं' એટલે ધ્યાનવડે સ્થિર થઈને; અર્થાત્ 'કાયોત્સર્ગ' દરમિયાન હું મનને જ્યાં ત્યાં ભટકવા દઈશ નહિ કે જે તે વિચારો કરીશ નહિ, પરંતુ તેને એકાગ્ર બનાવીને ધ્યાનમાં જોડી દઈશ. મનઃશુદ્ધિનો મહિમા અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સારી રીતે જાણીતો છે. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

"तपस्विनो मनःशुद्धिं, विनाभूतस्य सर्वथा ।
ध्यानं खलु मुधा चक्षुर्विकलस्येव दर्पणः ॥ ४-४४ ॥"

"જેમ આંખો વગરનાને દર્પણ નકામું છે; તેમ મનની શુદ્ધિ વગરના તપસ્વીને ધ્યાન નકામું છે."

"तदवश्यं मनःशुद्धिः कर्तव्या सिद्धिमिच्छता ।
तपः-श्रुत-यम-प्रायैः किमन्यैः काय-दण्डनैः ? ॥ ४-४५ ॥"

"તે માટે મુમુક્ષુએ મનની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. તે સિવાય તપ, અધ્યયન, વ્રત અને પ્રાયશ્ચિત્ત જેવાં બીજા દેહ-દમન કરનારા અન્ય ઉપાયોથી શું ? અર્થાત્ વ્યર્થ છે."

મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે; તેથી જ તેને

કપિ કે મર્કટ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, અને નિરંકુશ ભટકતા મનને રાક્ષસની ઉપમા પણ અપાય છે; પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેને એકાગ્ર યા સ્થિર કરી શકાતું નથી. મનને એકાગ્ર કરવા માટે ચાર જાતનાં 'ધ્યાનો'ને બાર પ્રકારની 'ભાવનાઓ' ઉપયોગી છે.

'ધ્યાન'ના આલંબનનું સ્વરૂપ જણાવતાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સાતમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

" पिण्डस्थं च पदस्थं च, रूपस्थं रूपवर्जितम् ।
चतुर्धा ध्येयमाम्नातं, ध्यानस्यालम्बनं बुधैः ॥ ८ ॥ "

" જ્ઞાનીઓએ 'ધ્યાન'ના આલંબનરૂપ ધ્યેય ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે: '૧ પિંડસ્થ, ૨ પદસ્થ, ૩ રૂપસ્થ અને ૪ રૂપાતીત. "

તેમાં (૧) 'પિંડસ્થ ધ્યેય'નું 'ધ્યાન' ૧ પાર્થિવી, ૨ આગ્નેયી, ૩ મારુતી, ૪ વારુણી અને ૫ તત્ત્વભૂ નામની પાંચ ધારણાઓ વડે થાય છે. (૨) 'પદસ્થ ધ્યેય'નું 'ધ્યાન' નમસ્કાર મંત્રનાં પદો વડે થાય છે. (૩) 'રૂપસ્થ ધ્યેય'નું ધ્યાન શ્રીઅરિહંત ભગવંતોના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવા વડે થાય છે. અને (૪) 'રૂપાતીત ધ્યેય'નું 'ધ્યાન' આકૃતિ-રહિત, જ્ઞાનાનન્દસ્વરૂપ નિરંજન, સિદ્ધ પરમાત્માના ચિંતન વડે કરી શકાય છે.

બાર પ્રકારની 'ભાવના'ઓ નીચે મુજબ છે:—

૧ 'અનિત્ય-ભાવના'—સર્વ પદાર્થોની અનિત્યતા ચિંતવવી.
૨ 'અશરણ-ભાવના'—સંસારમાં પ્રાણીને કોઈનું શરણ નથી, તેવું ચિંતન કરવું.

૩ 'સંસાર-ભાવના'—સંસારમાં જીવનું અનાદિ પરિભ્રમણ તથા તેના અનંત જન્મ, મરણ અને અસ્થિર સંબંધોનું ચિંતન કરવું.

૪ 'એકત્વ-ભાવના'—જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ સંસારમાં એકલાને જ અનુભવવાં પડે છે, તેમ ચિંતવવું.

૫ 'અન્યત્વ-ભાવના'—આત્માને ધન, બંધુ તથા શરીરથી ભિન્ન ચિંતવવો.

૬ 'અશુચિત્વ-ભાવના'—શરીરનું અપવિત્રપણું ચિંતવવું.

૭ 'આસ્રવ-ભાવના'—કષાય, વિષય, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ તથા મિથ્યાત્વને અશુભ કર્મના હેતુ તરીકે ચિંતવવા.

૮ 'સંવર-ભાવના'—સંયમનું સ્વરૂપ અને તેના લાભો ચિંતવવા.

૯ 'નિર્જરા-ભાવના'—કર્મની નિર્જરા કરવામાં કારણભૂત તપનો મહિમા ચિંતવવો.

૧૦ 'ધર્મસ્વાખ્યાત-ભાવના'—જિનેશ્વરોએ ધર્મ સારી રીતે કહેલો છે અને તે મહાપ્રભાવિશાળી છે, એમ ચિંતવવું.

૧૧ 'લોક-ભાવના'—ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવું.

૧૨ 'બોધિ-દુર્લભ-ભાવના'—સમ્યક્ત્વ પામવું દુર્લભ છે, તેથી તેમાં ઉપયોગ રાખવાનું ચિંતન કરવું.

આ ઉપરાંત સર્વજ્ઞ-પ્રણીત સૂત્રનું ચિંતન, તેના અર્થનું ચિંતન અને તે બંનેનું સાથે ચિંતન પણ કરી શકાય છે. ટૂંકમાં આ વખતે વિચારોની શ્રેણિ એવી જાતની હોવી જોઈએ કે જેથી 'દેહાધ્યાસ' ટળે, ઇંદ્રિયોની ચપળતા ઓછી થાય, કષાયની વૃત્તિઓ ક્ષીણ બને અને રાગ તથા દ્વેષનું બળ ખૂબ ખૂબ ઘટી જાય. આપણું શરીર ટેવોના સંગ્રહ-સ્થાન જેવું છે. સમય થયો કે તેને ખાન-પાન જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને નિદ્રા જોઈએ છે, સમય થયો કે તેને આરામ જોઈએ છે; બીજી હાજતો પણ જે રીતે કેળવાયેલી હોય તે રીતે—તે તે સમયે આવીને ઊભી રહે છે ના મનની હાલત પણ આવી જ છે. આપણે અમુક જાતના ઘરમાં રહેલા હોઈએ, અમુક જાતનાં વસ્ત્રો વાપર્યાં હોય, અમુક જાતનાં ઘરેણાં વાપર્યાં હોય કે અમુક જાતની વસ્તુઓ ગમી ગઈ હોય, તો તે પ્રકારનું વલણ જ પુનઃ પુનઃ રહ્યા કરે છે. એટલે આત્મ-વિકાસ પ્રત્યે સન્મુખ થવા માટે શરીરની ટેવો તથા મનના વલણને સુધારવાની જરૂર પહેલી છે. આ કામ અભ્યાસ વિના કે સતત પ્રયત્ન કર્યા વિના સિદ્ધ થતું નથી; તેથી તેવો પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત રીતે કરવા માટે "સ્થિરતા, મૌન અને એકાગ્રતા"ની જરૂર છે, અને તેથી જ આ યોજના 'કાયોત્સર્ગ' દરમિયાન રાખેલી છે. તાત્પર્ય કે આ ત્રણે ગુણો જીવનમાં બરાબર ઊતરે ને તેથી શરીર તથા મન ઉત્તરોત્તર સુધરતાં જાય, તે જ 'કાયોત્સર્ગ'ની સફળતા છે.

૩ '**કાયોત્સર્ગનો સમય**—કેટલો હોવો જોઈએ?' તે

પ્રશ્ન પણ વિચારણા માંગે છે. ' કાયોત્સર્ગ 'ની ઉત્તમતા ને ઉપકારકપણું જોતાં તેનું આરાધન જેટલો સમય થાય તેટલો સમય કરવું જોઈએ, છતાં આપણું વર્તમાન જીવન મર્યાદિત શક્તિવાળું હોઈ ને તેની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે. આ મર્યાદા ઘડી, યંત્ર કે ઘડિયાળના આધારે નક્કી કરી શકાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવું પડે કે તેને માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે; તેથી આ ' કાયોત્સર્ગ 'માં શ્વાસોચ્છ્વાસની ગણતરીદ્વારા સમય-મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે છે; જેમકે ૨૫ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૫૦ શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ગણતરી માટે આ.નિ.ગા.૧૫૩૮માં જણાવ્યું છે કે :—

" पाय-समा ऊसासा, काल-पमाणेण हुंति नायव्वा ।
एयं काल-पमाणेणं, उस्सग्गेण तु नायव्वं ॥ "

કાલના પ્રમાણ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસને શ્લોકના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણે એટલે એક પાદ-સમાન જાણવો. કાલનું આ પ્રમાણ ' કાયોત્સર્ગ 'ને વિષે સમજવાનું છે. "

જૈન રીતિએ કાલ ગણના પ્રમાણે ૭ પ્રાણનો એક સ્તોક, ૭ સ્તોકનો એક લવ અને ૭૭ લવનું એક મુહૂર્ત થાય છે. એટલે ૪૮ મિનિટમાં ૩૭૭૩ પ્રાણ અને એક મિનિટમાં ૭૮$\frac{29}{48}$ પ્રાણ થાય છે. આ સમયમાં લગભગ તેટલાં જ પદો બોલાય છે. દા. ત.—આખા ' લોગસ્સ 'માં ૨૮ પાદો છે, જેની ગણના ૧ મિનિટમાં ૨।। વારથી કંઈક અધિક થાય છે.

'કાયોત્સર્ગ' દરમિયાન જે વિષયો ચિંતવવાના છે, તેમાં અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનનો પણ સમાવેશ થાય છે કે જેમનું પ્રસિદ્ધ સ્તવન 'નામ-સ્તવ' કે 'લોગસ્સ' છે. આ સ્તવનની પહેલી ગાથા અનુષ્ટુપ્છંદમાં છે અને બાકીની ગાથાઓ ગાથાછંદમાં છે; એટલે તેનું રટણ શ્વાસોચ્છ્વાસની ગણતરી માટે અનુકૂળ માનવામાં આવ્યું છે.

આ ગણતરી કેવી રીતે થાય છે, તે એક દૃષ્ટાંતદ્વારા બરાબર સમજી લઈએ. ધારો કે આપણે ૨૫ શ્વાસોચ્છ્વાસનો 'કાયોત્સર્ગ' કરવો છે, તો તે વખતે ગણના નીચે મુજબ થશે:—

પહેલી	ગાથા	અનુષ્ટુપ્છંદ	૪	શ્વાસોચ્છ્વાસ
બીજી	,,	ગાથાછંદ	૪	,,
ત્રીજી	,,	,,	૪	,,
ચોથી	,,	,,	૪	,,
પાંચમી	,,	,,	૪	,,
છઠ્ઠી	,,	,,	૪	,,
			૨૪	

આ રીતે છઠ્ઠી ગાથા બોલી રહીએ ત્યાં સુધી ૨૪ શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા થાય છે, એટલે ત્યારપછીનો એક પાદ 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' બોલવામાં આવે છે અને તે બોલાઈ રહે એટલે ૨૫ શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા થયા ગણાય છે.

છે. આ યોજનામાં તીર્થંકરની સ્તુતિદ્વારા 'ધર્મધ્યાન' પણ થાય છે. અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ગણતરી પણ સચવાય છે. એટલે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

૪ કાયોત્સર્ગના આગારઃ—'કાયોત્સર્ગ' દરમિયાન કાયાનો વ્યાપાર સંપૂર્ણ રીતે છોડી દેવાનું શક્ય છે કે કેમ? તે પણ એક પ્રશ્ન છે. દાખલા તરીકે આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈએ છીએ તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે; આપણને છીંક કે બગાસું આવી જાય તો તે પણ એક જાતનો કાય-વ્યાપાર છે. આ રીતે બીજી પણ ઘણી ક્રિયાઓ એવી છે કે જેને કાય-વ્યાપાર ગણી શકાય; જેમકે અંગ-સ્ફુરણ, કફ-સંચાર વગેરે. વળી કાય-વ્યાપાર બે પ્રકારનો છેઃ કેટલાક કાય-વ્યાપાર ઇચ્છાને આધીન હોય છે અને કેટલાક કાય-વ્યાપાર ઇચ્છાના પ્રવર્તન સિવાય નૈસર્ગિક રીતે પણ થયા કરે છે. એટલે તે બાબતમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે નીચેના કાય-વ્યાપારો થતા હોય કે થઈ જાય તો તેને કાયોત્સર્ગમાં બાધક સમજવા નહિ:—

૧ ઉચ્છ્વાસ, ૨ નિઃશ્વાસ, ૩ ખાંસી, ૪ છીંક, ૫ બગાસું; ૬ ઓડકાર, ૭ વા-છૂટ, ૮ ભ્રમરી; ૯ પિત્તની મૂર્છા, ૧૦ સૂક્ષ્મ અંગ-સંચાર, ૧૧ સૂક્ષ્મ કફ-સંચાર અને ૧૨ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ-સંચાર.

જેઓ કર્મ ખપાવવા માટે 'કાયોત્સર્ગ'નો આશ્રય લે છે અને તે માટે સ્મશાનમાં, શૂન્યગૃહમાં કે જંગલોમાં જઈને

પોતાની કાયાનું વ્યુત્સર્જન કરે છે, તેના માટે ઘણી વાર વિચિત્ર અને વિકટ સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રસંગે જો મૃત્યુને ભેટવાની તૈયારી પૂરેપૂરી ન હોય અથવા ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં, મન પર તે સંયોગોની અસર થાય તેમ હોય તો કેટલાક અપવાદો રાખી શકાય છે. પરંપરાથી તે અપવાદો ચાર પ્રકારના રખાય છે: જેમ કે અગ્નિ ફેલાતો ફેલાતો આવે તો નિયત કરેલું સ્થાન છોડીને બીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. કોઈ શિકારી પ્રાણી સન્મુખ આવી જાય કે અન્ય પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનું છેદન-ભેદન તે જ સ્થળે કરવા લાગે તો તે સ્થળ છોડીને બીજે અનુકૂળ સ્થળે જઈ શકાય. કોઈ ચોર કે રાજા આવીને ત્યાં એવા પ્રકારનાં કામો કરવા લાગે કે જેથી સમાધિનો ભંગ થાય તો તેવા પ્રસંગે પણ તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; અને સર્પ-દંશ થાય કે સર્પ-દંશ થવાની સંભાવના ઊભી થાય તો તે સ્થાન છોડીને જઈ શકાય; અથવા તેવા સંયોગોમાં એકાએક પડી જવાય ને 'કાયોત્સર્ગ' વિધિ-પૂર્વક પારી ન શકાય તો તેથી 'કાયોત્સર્ગ'નો ભંગ ગણાય નહિ. ઘણા મહાપુરુષો આવી છૂટનો જરા પણ લાભ લેતા નથી. દાખલા તરીકે સુકોશલ મુનિ અને અવંતિ-સુકુમાલ. આ બંને મહાપુરુષો જંગલમાં જઈને 'કાયોત્સર્ગ'માં ઊભા રહ્યા હતા. તે વખતે તેમના પર અનુક્રમે વાઘણ અને હડકાયેલી શિયાળણીના હુમલા થયા હતા; પરંતુ તેનાથી તેઓ જરા પણ ડગ્યા ન હતા અને મરણ આવ્યું, છતાં પોતાના ધ્યાનમાં અડગ રહ્યા હતા. એટલે બને ત્યાં સુધી અપવાદની છૂટ ન ભોગવવાની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ,

એટલે કે ન છૂટકે જ તેનું સેવન કરવું જોઈએ. આ રીતે ૧૨ નૈસર્ગિક ક્રિયાઓ ને ચાર ઉપસર્ગરૂપ ક્રિયાઓ મળીને ૧૬ બાબતોની છૂટ 'કાયોત્સર્ગ'માં રાખવામાં આવે છે. એટલે તેની ઉપસ્થિતિ થવાથી 'કાયોત્સર્ગ'ને ભગ્ન કે વિરાધિત માનવામાં આવતો નથી. આ 'આગારો' કે અપવાદ સિવાય સર્વ પ્રકારની કાયિક પ્રવૃત્તિઓ છોડી દેવાની હોય છે.

આ રીતે 'કાયોત્સર્ગસૂત્ર'માં 'કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા,' 'કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ,' 'કાયોત્સર્ગનો સમય' અને 'કાયોત્સર્ગના આગારો કે અપવાદો' સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો પાઠ, આવશ્યકસૂત્રના-કાયોત્સર્ગાધ્યયનમાં 'તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં'શબ્દથી શરૂ થતા સૂત્રની અંતર્ગત સળંગ રીતે જોઈ શકાય છે. તેની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

८ चउवीसत्थय-सुत्तं

[चतुर्विंशति-जिन-नामस्तवः]

'લોગસ્સ'-સૂત્ર

(१) મૂલપાઠ

[અનુષ્ટુપ્]

लोगस्स उज्जोअगरे, धम्मतित्थयरे जिणे ।
अरिहंते कित्तइस्सं, चउवीसं पि केवली ॥ १ ॥

[ગાથા]

उसभमजिअं च वंदे, संभवमभिणंदणं च सुमइं च ।
पउमप्पहं सुपासं, जिणं च चंदप्पहं वंदे ॥ २ ॥

सुविहिं च पुप्फदंतं, सीअल-सिज्जंस-वासुपुज्जं च ।
विमलमणंतं च जिणं, धम्मं संतिं च वंदामि ॥ ३ ॥

कुंथुं अरं च मल्लिं, वंदे मुणिसुव्वयं नमिजिणं च ।
वंदामि रिट्ठनेमिं, पासं तह वद्धमाणं च ॥ ४ ॥

एवं मए अभिथुआ, विहुय-रय-मला पहीण-जर-मरणा ।
चउवीसं पि जिणवरा, तित्थयरा मे पसीयंतु ॥ ५ ॥

कित्तिय-वंदिय-महिया,× जे ए लोगस्स उत्तमा सिद्धा ।
आरुग्ग-बोहि-लाभं, समाहिवरमुत्तमं दिंतु ॥ ६ ॥
चंदेसु* निम्मलयरा, आइच्चेसु अहियं पयासयरा ।
सागरवरगंभीरा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ॥ ७ ॥

(२) સંસ્કૃત છાયા

लोकस्य उद्द्योतकरान्, धर्मतीर्थकरान् जिनान् ।
अर्हतः कीर्तयिष्यामि, चतुर्विंशतिम् अपि केवलिनः ॥ १ ॥

ऋषभम् अजितं च वन्दे, सम्भवम् अभिनन्दनं च सुमतिं च ।
पद्मप्रभं सुपार्श्वं, जिनं च चन्द्रप्रभं वन्दे ॥ २ ॥

सुविधिं च पुष्पदन्तं, शीतल-श्रेयांस-वासुपूज्यान् च ।
विमलम् अनन्तं च जिनं, धर्मं शान्तिं च वन्दे ॥ ३ ॥

कुन्थुम् अरं च मल्लिं, वन्दे मुनिसुव्रतं नमिजिनं च ।
वन्दे अरिष्टनेमिं, पार्श्वं तथा वर्द्धमानं च ॥ ४ ॥

एवं मया अभिष्टुताः, विधूत-रजो-मलाः प्रही(क्षी)ण-जरा-मरणाः ।
चतुर्विंशतिर् अपि जिनवराः, तीर्थकराः मे प्रसीदन्तु ॥ ५ ॥

कीर्तित-वन्दित-महिताः, जे एते लोकस्य उत्तमाः सिद्धाः ।
आरोग्य-बोधि-लाभं, समाधिवरमुत्तमं ददतु ॥ ६ ॥

चन्द्रेभ्यो निर्मलतराः, आदित्येभ्यः अधिकं प्रकाशकराः ।
सागरवरगम्भीराः, सिद्धाः सिद्धिं मम(मह्यं) -दिशन्तु ॥ ७ ॥

× महआ (યો. શ્વો. પ્ર. પાઠભેદ)
* चंदेहिं (પાઠભેદ)

(૩) ગુજરાતી છાયા

લોકના ઉદ્દ્યોત કરનારાઓને, ધર્મતીર્થંકરોને જિનોને;
અરિહંતોને સ્તવીશ, ચોવીશને તથા બીજા પણ કેવલીઓને. ૧.
ઋષભ અજિતને અને વંદું છું, સંભવ અભિનંદન તથા
સુમતિને વળી;
પદ્મપ્રભને, સુપાર્શ્વ જિનને, તથા ચંદ્રપ્રભને વંદું છું. ૨.
સુવિધિને તથા પુષ્પદંતને, શીતલ શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્યને;
વિમલ અનંત તથા જિનને, ધર્મને તથા શાંતિને વંદું છું. ૩.
કુંથુને અરને તથા મલ્લિને, વંદું છું મુનિસુવ્રતને તથા
નમિજિનને;
વંદું છું અરિષ્ટનેમિને, પાર્શ્વને તથા વર્દ્ધમાનને વળી. ૪.
એવી રીતે અભિસ્તવેલા, વિધૂત-રજો-મલ પ્રક્ષીણ-જરા-મરણ;
ચોવીશે પણ જિનવરો, તીર્થંકરો મુજ પર પ્રસન્ન થાઓ. ૫.
સ્તવ્યા, વંદ્યા, પૂજ્યા, જે (છે) લોકોત્તમ સિદ્ધો;
આરોગ્ય બોધિલાભ ને, સમાધિવર-ઉત્તમ આપો. ૬.
ચંદ્રોથી વધારે નિર્મળ, આદિત્યોથી વધારે પ્રકાશકર;
સાગરથી વધારે ગંભીર, સિદ્ધો સિદ્ધિ મને આપો. ૭.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

लोगस्स–लोकस्य—લોકના.

'लोक' શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે, તે વાત પ્રથમ સૂત્રમાં જણાવેલી છે. અહીં 'લોક'-શબ્દથી 'દ્રવ્યલોક'

સમજવાનો છે. 'દ્રવ્યલોક' એટલે દ્રવ્યના સમૂહરૂપ જગત. તે માટે લોકપ્રકાશના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે—

"[illegible]न्ति च ।
[illegible] स उच्यते ॥"

"જીવ અને અજીવના સ્વરૂપવાળાં, નિત્ય અને અનિત્યના ગુણવાળાં છ દ્રવ્યો જેમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે, તે દ્રવ્ય-લોક કહેવાય છે."

આ દ્રવ્યલોકને જ સામાન્ય રીતે લોક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

"धम्मो अहम्मो आगासं, कालो पुग्गल-जंतवो ।
एस लोगो त्ति पण्णत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥"

"૧ ધર્મ, ૨ અધર્મ, ૩ આકાશ, ૪ કાળ, ૫ પુદ્ગલ અને ૬ આત્મા, એ છ દ્રવ્યના સમૂહને શ્રેષ્ઠ દર્શનવાળા (સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી) જિનેશ્વરોએ 'લોક' કહ્યો છે."

૧. 'ધર્મ' એટલે સ્વભાવથી ગતિ કરી રહેલા પુદ્ગલ અને આત્માને સહાય કરનારું અદૃશ્ય દ્રવ્ય. પાણીમાં તરી રહેલી માછલીનું ઉદાહરણ વિચારવાથી તે વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. માછલીમાં તરવાની શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ પાણી વિના તે તરી શકતી નથી. તે જ રીતે પુદ્ગલ અને આત્મા ગતિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં ધર્મરૂપી દ્રવ્ય સિવાય ગતિ કરી શકતા નથી.

૨. ‘ અધર્મ ’ એટલે સ્વભાવથી સ્થિર રહેલા પુદ્ગલ અને આત્માને સહાય કરનારું અદૃશ્ય દ્રવ્ય. સ્થિર થવાની શક્તિવાળા મનુષ્યને સ્થિર થવામાં જે રીતે શય્યા તથા આસન સહાયભૂત થાય છે, તે રીતે આ દ્રવ્ય, પુદ્ગલ તથા આત્માને સ્થિર થવામાં સહાયભૂત થાય છે.

૩. ‘ આકાશ ’ એટલે અવકાશ અથવા પોલાણ. તેનો ગુણ અવગાહન છે. જે રીતે દૂધ સાકરને પોતાની અંદર સમાવી દે છે, તે રીતે આ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યોને પોતાની અંદર સમાવી લે છે. આ દ્રવ્ય સ્વરૂપથી એક અને સળંગ છે, છતાં વ્યવહારથી તેના બે ભેદો ગણાય છેઃ (૧) ‘ લોકાકાશ ’ અને (૨) ‘ અલોકાકાશ ’. જેટલા ભાગમાં ‘ ધર્મ ’ અને ‘ અધર્મ ’ની સ્થિતિ છે અને તેને લીધે જ્યાં સુધી પુદ્ગલ અને આત્માની ગતિ છે, તેટલા ભાગને લોકવાળું આકાશ અર્થાત્ ‘ લોકાકાશ ’ કહેવાય છે; અને જે ભાગમાં માત્ર આકાશ સિવાય બીજું એક પણ દ્રવ્ય નથી, તે ‘ અલોકાકાશ ’ કહેવાય છે. ‘ આકાશ ’ અનંત છે.

૪. ‘ કાલ ’ એટલે સમય. આ દ્રવ્યને લીધે વસ્તુની વર્તનાનો ખ્યાલ આવી શકે છે; જેમ કે આ વસ્તુ છે અથવા હતી, અથવા હશે. તે જ રીતે પહેલાં અને પછી, આગળ અને પાછળ આદિ બાબતોનો ખ્યાલ પણ તેના વડે જ આવી શકે છે; જેમ કે પહેલાં સુખ હતું, પછી દુઃખ થયું; અથવા પિતા આગળ ગયા અને પુત્ર પાછળ ગયો.

૫. ‘ પુદ્ગલ ’ એટલે પૂરણ અને ગલન સ્વભાવવાળું;

અણુ અને સ્કંધરૂપ વર્ણાદિ—ગુણવાળું દ્રવ્ય. પૂરણ એટલે ભેગા થવું અથવા એક-બીજાની સાથે જોડાવું અને ગલન એટલે છૂટા પડવું. 'વર્ણાદિ-ગુણ'માં 'વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ'નો સમાવેશ થાય છે.

૬. 'આત્મા' એટલે જીવ અથવા ચૈતન્ય-શક્તિ. (તેના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ ઈરિયાવહી સૂત્ર.)

કાલ સિવાયનાં પાંચ દ્રવ્યો 'અસ્તિકાય' કહેવાય છે.

આ છ દ્રવ્યો લોકાકાશમાં સાથે રહેલાં છે, એટલે તેટલા ભાગને 'લોક' કહેવાય છે. તે 'લોક'નો સામાન્ય પરિચય ત્રણ ભાગથી અને વિશેષ પરિચય ચૌદ વિભાગથી થાય છે. ત્રણ ભાગ તે 'ઊર્ધ્વલોક, તિર્યગ્લોક અને અધોલોક' છે, અને ચૌદ વિભાગ તે ચૌદ 'રાજલોક' છે. તેનો પરિચય નીચે મુજબ છે:—

આ 'લોક'નો આકાર કેડે બન્ને હાથ રાખીને ટટ્ટાર ઊભેલા પુરુષ જેવો છે. તેમાં પગથી કેડ સુધીનો ભાગ તે 'અધોલોક' છે. નાભિસ્થાન તે 'તિર્યગ્લોક' છે; અને ઉપરનો ભાગ તે 'ઊર્ધ્વલોક' છે. તે તમામ ઊંચાઈના ચૌદ સરખા ભાગ પાડવા, તે 'ચૌદ રાજ' કહેવાય છે, અને તેવા ચૌદ રાજવાળો જે 'લોક' તે 'ચૌદ રાજલોક' કહેવાય છે. એક રાજનું માપ રજ્જુ-પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાથી તે યોજનોની સંખ્યા વડે દર્શાવી શકાય તેવું નથી, એટલે તેને ઉપમા વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમ કે નિમેષ-

માત્રમાં લાખ યોજન જનારો દેવ ૭ માસમાં જેટલું અંતર વટાવે, તે 'રજ્જુ'. અથવા ૩,૮૧,૨૭૯૭૦ મણનો એક ભાર એવા એક હજાર મણ ભારવાળા તપેલા ગોળાને જોરથી ફેંકવામાં આવે અને તે ગતિ કરતો કરતો ૭ માસ, ૭ દિવસ, ૭ પહોર, ૭ ઘડી અને ૭ સમયમાં જેટલું અંતર કાપે તે 'રજ્જુ'. આકાશી પદાર્થોની ગણતરીમાં હાલના વૈજ્ઞાનિકો પણ આવાં ઉપમાનોથી જ તેમની ગણતરી રજૂ કરે છે.

સાત રાજથી કંઈક વધારે ભાગમાં 'અધોલોક' છે, અને સાત રાજથી કંઈક ઓછા ભાગમાં 'ઊર્ધ્વલોક' છે. વચ્ચેના ૧૮૦૦ યોજનનો ભાગ જે નીચેથી રાજનો ક્રમ ગણતાં આઠમા રાજમાં આવે છે, તે 'તિર્યગ્લોક' કહેવાય છે.

ચૌદ રાજલોકમાં ગોઠવાયેલી વસ્તુનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:—

સૌથી ઉપર 'સિદ્ધશિલા,' તેની નીચે પાંચ 'અનુત્તર-વિમાનો,' તેની નીચે નવ 'ગ્રૈવેયક,' તેની નીચે બાર 'દેવ-લોકો,' તેની નીચે 'જ્યોતિષ્-ચક્ર' ચંદ્ર-સૂર્યાદિ અને તેની નીચે 'મનુષ્યલોક'. આટલાં સ્થાનો સાત રાજલોકમાં સમાયેલાં છે. તેની નીચે અનુક્રમે 'વ્યંતર,' 'વાણવ્યંતર' અને 'ભુવનપતિ' દેવોનાં નિવાસ-સ્થાન છે અને તેની નીચે 'ઘર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી' નામના વિભાગો છે, જેમાં અનુક્રમે સાત નરકો સમાયેલી છે.

'ઘર્મા'માં પહેલી નરક છે અને 'માઘવતી'માં સાતમી નરક છે. *

આ રીતે 'લોક' શબ્દ ષડ્દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય કે ચૌદ રાજલોકનો પ્રદર્શક છે.

उज्जोअगरे–उद्द्योतकरान्—પ્રકાશ કરનારાઓને.

ઉદ્દ્યોતને કરનારા તે ઉદ્દ્યોતકર, તેઓને. 'ઉદ્દ્યોત' એટલે તેજ, પ્રભા કે પ્રકાશ. ઉદ્ ઉપસર્ગ સાથે 'द्युति दीप्तौ' ધાતુથી આ શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તે ધાતુનો વિશેષ અર્થ દર્શાવવું અથવા સ્પષ્ટ કરવું એવો પણ થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશવું, તેને પણ 'ઉદ્દ્યોત' કર્યો કહેવાય.

धम्म-तित्थयरे–धर्म-तीर्थकरान्—ધર્મ-તીર્થકરોને, ધર્મ-તીર્થંકરોને, ધર્મરૂપી તીર્થ કરનારાઓને.

'**ધર્મ**'નો સામાન્ય અર્થ નીતિ, સદાચાર, શ્રદ્ધા,

---

* વૈદિક સંપ્રદાયમાં પણ લોકના સામાન્ય રીતે ત્રણ ભાગો અને વિશેષ રીતે ચૌદ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. ત્રણ ભાગો તે 'સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ' છે; તથા ચૌદ વિભાગો ઉપરથી નીચે ગણતાં નીચે મુજબ છે :—

૭મું સ્વર્ગ—'સત્યલોક અથવા બ્રહ્મલોક'. ૬ઠ્ઠું—'તપર્લોક'. ૫મું—'જનલોક'. ૪થું—'મહર્લોક'. ૩જું—'સ્વર્લોક'. ૨જું—'ભુવર્લોક'. અને ૧લું—'ભૂર્લોક'. પછી પૃથ્વી. તેની નીચેનું ૧લું તલ—'અતલ'. ૨જું—'વિતલ'. ૩જું—'સુતલ'. ૪થું—'રસાતલ'. ૫મું—'તલાતલ'. ૬ઠ્ઠું—'મહાતલ'. ૭મું—'પાતાલ'.

માન્યતા, શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-નિષેધ, આચાર, પુણ્ય, દાન, ફરજ, કર્તવ્ય, ચાર પૈકીનો એક પુરુષાર્થ, ગુણ, લક્ષણ કે સ્વભાવ થાય છે.

જૈન-સાહિત્યમાં 'ધર્મ' શબ્દ ધર્માસ્તિકાય, કુશલાનુષ્ઠાન, સંસારોદ્ધાર, આત્મ-દર્શન, આત્મવિકાસ, ચારિત્ર્ય-પાલન, સમ્યગ્દર્શનરૂપી આત્મપરિણામ, પુણ્ય, સુકૃત, મહાવ્રત, અણુવ્રત, દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને બચાવનાર, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપી ગુણ-સમૂહ આદિ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:—

" दुर्गति-प्रसृतान् जन्तून्, यस्माद् धारयते पुनः ।
धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद् धर्म इति स्मृतः ॥ "

" દુર્ગતિ તરફ જઈ રહેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને પુનઃ શુભ સ્થાને સ્થાપે છે, તેથી તે 'ધર્મ' કહેવાય છે. "

'**તીર્થ**'-શબ્દ પવિત્ર સ્થાન, પવિત્ર ક્ષેત્ર કે પવિત્ર ભૂમિના અર્થમાં વપરાય છેઃ જેમ કે—સિદ્ધક્ષેત્ર, સંમેત-શિખર, પાવાપુરી વગેરે. પરંતુ 'તીર્થ' શબ્દનો મૂળ અર્થ નદીનો ઘાટ કે સમુદ્રમાં ઉતરાણ માટેની સરલ જગા છે. તેની વ્યુત્પત્તિ 'तीर्यतेऽनेनेति तीर्थम्'—જેના વડે તરાય, તે 'तीर्थ' એ રીતે કરવામાં આવે છે. હવે તરવાની ક્રિયા બે પ્રકારે થાય છેઃ એક તો જલાશયોમાં રહેલા પાણીમાં તરવાની ક્રિયા અને બીજી સંસારરૂપી સાગરમાંથી તરવાની ક્રિયા. આ બે ક્રિયાઓ પૈકી પહેલી ક્રિયા જે સ્થાનમાં, જેનાથી અથવા જે વડે થાય

છે, તેને 'દ્રવ્યતીર્થ' કહેવામાં આવે છે અને બીજી ક્રિયા જેના આશ્રયથી, જેના વડે અથવા જે સાધનથી થાય છે, તેને 'ભાવતીર્થ' કહેવામાં આવે છે.

ધર્મ એ જ તીર્થ કે ધર્મ જેમાં પ્રધાન છે તેવું તીર્થ, તે 'ધર્મતીર્થ'. "धर्म एव धर्मप्रधानं वा तीर्थं धर्म-तीर्थम्" (લ. વિ.) આવું ધર્મ-તીર્થ પ્રવર્તાવનારા, તે 'ધર્મ-તીર્થકર' કે 'ધર્મ-તીર્થંકર' કહેવાય છે. તેવા ધર્મ-તીર્થંકરોને.

जिणे–जिनान्—જિનોને.

'**જિન**' એટલે જિતનાર-રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓને જિતનાર. "जयति राग-द्वेष-मोहरूपान्तरङ्गान् रिपूनिति जिनः।" અથવા "राग-द्वेष-कषायेन्द्रिय-परीषहोपसर्गाष्ट-प्रकारकर्मजेतृत्वात् जिनः।" રાગ, દ્વેષ, કષાય, ઇન્દ્રિય, પરીષહ, ઉપસર્ગ અને આઠ કર્મને જે જિતે, તે 'જિન' કહેવાય છે. આ શબ્દ અવધિ-જ્ઞાનવાળા, કેવલ-જ્ઞાનવાળા, જિનકલ્પી આચારવાળા, ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન ધરાવનારા તથા તીર્થંકરોને યથાર્થ રીતે સંબોધવા માટે વપરાય છે.

अरिहंते–अर्हतः—અર્હંતોને.

[વિશેષ પરિચય માટે જુઓ સૂત્ર નં. ૧.]

कित्तइस्सं–कीर्तयिष्यामि—કીર્તન કરીશ, સ્તવન કરીશ, તેમનાં નામો વડે હું સ્તુતિ કરીશ.

" 'कीर्तयिष्यामि' इति स्वनामभिः स्तोष्य इत्यर्थः।" (આ. ટી.)

चउवीसं-चतुर्विंशतिम्—ચોવીશને.

पि-अपि—તથા બીજાઓને પણ.

'अपिशब्दादन्यानपि (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩). અપિ-શબ્દથી અન્યોને પણ સમજવાના છે. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ તે સંબંધી નિર્યુક્તિમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:—

" चउवीसं ति य संखा, उसभाईआ उ भण्णमाणा उ।
अवि-सद्दग्गहणा पुण, एरव[य]-महाविदेहेसुं ॥ १०७८ ॥ "

" 'ચઉવીસ' સંખ્યાથી ઋષભાદિ ૨૪ તીર્થંકરો સમજવા અને 'अपि' શબ્દથી ઐરવત તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા અન્ય તીર્થંકરોને ગ્રહણ કરવા."

केवली-केवलिन:—કેવળ પામનારને, પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરનારને.

"केवलं येषां विद्यते इति केवलिनः"—જેનામાં કેવલ હોય, તે કેવલી કહેવાય છે. અહીં 'કેવલ'-શબ્દથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેની પૂર્ણતા સમજવાની છે.

उसभं-ऋषभम्—ઋષભને, શ્રીઋષભદેવ નામના પ્રથમ તીર્થંકરને.

"ऋषति गच्छति परमपदामिति ऋषभः"—જે પરમપદ પ્રત્યે

ગમન કરે છે, તે ઋષભ. "वृपभ इत्यपि, वर्पति सिञ्चति देशना-जलेन दुःखाग्नि-दग्धं जगत् इत्यस्यान्वर्थः।" એનો વિકલ્પ વૃષભ છે. વૃષભ એટલે દુઃખથી દાઝેલી દુનિયા ઉપર દેશના-જલનું વર્ષણ કરનાર કે સિંચન કરનાર. આ શબ્દનો વિશેષ અર્થ બે રીતે ઘટી શકે છે. જેમના બંને સાથળોમાં વૃષભ એટલે બળદનું ચિહ્ન છે તે વૃષભ; અથવા જેમની માતાને ચૌદ સ્વપ્ન-પ્રસંગે પ્રથમ સ્વપ્ન વૃષભનું આવ્યું હતું, તેવી વિશેષતા-વાળા, તે 'વૃષભ'. તેઓ આદિદેવ, યુગાદિદેવ કે આદિનાથના નામથી પણ ઓળખાય છે. હિંદુધર્મમાં તેમને વિષ્ણુના એક અવતાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચોવીસ અવતારોમાં તેમની ગણના દસમી છે. ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ, મનુસ્મૃતિ, ભાગવત તથા શિવપુરાણ, નાગપુરાણ, સ્કંદપુરાણ આદિ તેમના ધર્મગ્રંથોમાં તે સંબંધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નજરે પડે છે.

શ્રીઋષભદેવ આ અવસર્પિણીકાલના પ્રથમ તીર્થંકર ગણાય છે.

अजिअं-अजितम्—અજિતને. શ્રીઅજિતનાથ નામના બીજા તીર્થંકરને.

च-च—અને.

वंदे-वन्दे—વંદું છું.

संभवं-सम्भवम्—સંભવને. શ્રીસંભવનાથ નામના ત્રીજા તીર્થંકરને.

अभिणंदणं-अभिनन्दनम्—અભિનંદનને. શ્રીઅભિનંદન નામના ચોથા તીર્થંકરને.

सुमइं-सुमतिम्—સુમતિને. શ્રીસુમતિનાથ નામના પાંચમા તીર્થંકરને.

पउमप्पहं-पद्मप्रभम्—પદ્મપ્રભને. શ્રીપદ્મપ્રભ નામના છઠ્ઠા તીર્થંકરને.

सुपासं-सुपार्श्वम्—સુપાર્શ્વને. શ્રીસુપાર્શ્વનાથ નામના સાતમા તીર્થંકરને.

चंदप्पहं-चन्द्रप्रभम्—ચંદ્રપ્રભને. શ્રીચંદ્રપ્રભ નામના આઠમા તીર્થંકરને.

सुविहिं-सुविधिम्—સુવિધિને. શ્રીસુવિધિનાથ નામના નવમા તીર્થંકરને.

पुप्फदंतं-पुष्पदन्तम्—પુષ્પદંતને. શ્રીસુવિધિનાથનું આ બીજું નામ છે.

सीअल-सिज्जंस-वासुपुज्जं—शीतल-श्रेयांस-वासुपूज्यान्—શીતલને, શ્રેયાંસને તથા વાસુપૂજ્યને. શ્રીશીતલનાથ નામના દસમા તીર્થંકરને, શ્રીશ્રેયાંસનાથ નામના અગિયારમા તીર્થંકરને તથા વાસુપૂજ્ય નામના બારમા તીર્થંકરને.

विमलं-विमलम्—વિમલને. શ્રીવિમલનાથ નામના તેરમા તીર્થંકરને.

अणंतं-अनन्तम्—અનંતને. શ્રીઅનંતનાથ નામના ચૌદમા તીર્થંકરને.

धम्मं-धर्मम्—ધર્મને. શ્રીધર્મનાથ નામના પંદરમા તીર્થંકરને.

संतिं-शान्तिम्—શાંતિને. શ્રીશાંતિનાથ નામના સોળમા તીર્થંકરને.

वंदामि-वन्दे—વંદું છું.

कुंथुं-कुन्थुम्—કુંથુને. શ્રીકુંથુનાથ નામના સત્તરમા તીર્થંકરને.

अरं-अरम्—અરને. શ્રીઅરનાથ નામના અઢારમા તીર્થંકરને.

मल्लिं-मल्लिम्—મલ્લિને. શ્રીમલ્લિનાથ નામના ઓગણીસમા તીર્થંકરને.

मुणिसुव्वयं-मुनिसुव्रतम्—મુનિસુવ્રતને. શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામી નામના વીસમા તીર્થંકરને.

नमिजिणं-नमिजिनम्—નમિજિનને. શ્રીનમિનાથ નામના એકવીસમા તીર્થંકરને.

रिट्ठनेमिं-अरिष्टनेमिम्—અરિષ્ટનેમિને. શ્રીઅરિષ્ટનેમિ અથવા નેમિનાથ નામના બાવીસમા તીર્થંકરને.

पासं-पार्श्वम्—પાર્શ્વને. શ્રીપાર્શ્વનાથ નામના ત્રેવીસમા તીર્થંકરને.

तह-तथा—તથા.

वद्धमाणं-वर्द्धमानम्—વર્ધમાનને. શ્રીવર્ધમાનસ્વામી અથવા મહાવીરસ્વામી નામના ચોવીસમા તીર્થંકરને.

एवं-एवम्—એ પ્રકારે.

मए-मया—મારા વડે.

अभिथुआ-अभिष्टुता:—નામપૂર્વક સ્તવાયા.

"अभिष्टुताः आभिमुख्येन स्तुताः स्वनामाभिः कीर्त्तिता इत्यर्थः" (યો. સ્વો. પ્ર. ૩).

विहुय-रय-मला—विधूत-रजो-मला:—રજ અને મલરૂપી કર્મને દૂર કરનારા.

"विधूते प्रकम्पिते अनेकार्थत्वादपनीते वा रजो-मले यैस्ते विधूत-रजो-मलाः"–વિધૂત એટલે પ્રકમ્પિત, ખંખેરાયેલા અર્થાત્ દૂર કરાયેલા, અને रजश्च मलं च रजो-मले—રજસ્ તથા મલ તે રજો-મલ. અર્થાત્ દૂર કરેલા છે રજસ્ અને મલ જેમણે તેવા; રજ અને મલને દૂર કરનારા. 'રજઃ' એટલે બંધાતાં કર્મ અને 'મલ' એટલે પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મ; અથવા 'રજ' એટલે બદ્ધ-કર્મ અને 'મલ' એટલે નિકાચિત-કર્મ. બંધની દૃષ્ટિએ કર્મ ચાર પ્રકારનાં છેઃ 'સ્પૃષ્ટ-કર્મ' એટલે માત્ર અડકીને રહેલાં કર્મ. 'બદ્ધ-કર્મ' એટલે જોડાયેલાં કર્મ. 'નિધત્ત-કર્મ' એટલે ગાઢ રીતે જોડાયેલાં કર્મ અને 'નિકાચિત-કર્મ' એટલે તાદાત્મ્યભાવ પામેલાં કર્મ. મતલબ

કે જેમણે સામાન્ય પ્રકારે અને વિશેષ પ્રકારે બંધાયેલાં કર્મો દૂર કર્યાં છે તેવા.

पहीण-जरा-मरणा—प्रही(क्षी)ण-जरा-मरणाः—જરા અને મરણથી મુક્ત થયેલા.

प्रक्षीण—વિશેષ રીતે ક્ષીણ થયેલાં, નાશ પામેલાં.

जरा—વૃદ્ધત્વ, વૃદ્ધાવસ્થા, બુઢાપો, વય-હાનિ, શરીરની ક્ષીણતા.

" जरणं जरा वयोहानिः शरीरदुःखस्वरूपा वा ".

मरण-મૃત્યુ, અવસાન.

જેઓને હવે વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની નથી કે મરણનો અનુભવ કરવાનો નથી, અર્થાત્ નવો ભવ કરવાનો નથી, તે प्रक्षीण-जरा-मरणाः કહેવાય છે.

चउवीसं पि-चतुर्विंशतिरपि—અર્થ ઉપર મુજબ.

जिणवरा-जिनवराः—જિનવરો.

જિનોમાં જેઓ 'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ છે, તે જિનવરો.

तित्थयरा-तीर्थकराः—તીર્થંકરો.

मे-मे—મારા ઉપર.

पसीयंतु-प्रसीदन्तु—પ્રસાદવાળા થાઓ.

'प्रसादपरा भवन्तु' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) પ્રસાદ એટલે

મહેરબાની, પ્રસન્નતા, આશિષ કે કૃપા. તેને કરવામાં જે તત્પર હોય તે પ્રસાદપર કહેવાય. તેવા ગુણવાળા તે પ્રસાદપરા. भवन्तु એટલે થાઓ. અર્થાત્ મહેરબાની રાખો, પ્રસન્ન થાઓ, આશિષ આપો કે કૃપા કરો.

कित्तिअ-वंदिअ-महिआ—कीर्तित-वन्दित-महिताः—સ્તવાયેલા, વંદાયેલા ને પૂજાયેલા.

'कीर्तिताः स्वनामभिः प्रोक्ताः' 'કીર્તિત' એટલે નામપૂર્વક સ્તવાયેલ. 'वन्दितास्त्रिविधयोगेन सम्यक् स्तुताः' 'વન્દિત' એટલે મન, વચન અને કાયાથી સમ્યક્ પ્રકારે સ્તવાયેલા. 'महिताः पुष्पादिभिः पूजिताः।' 'મહિત' એટલે પુષ્પાદિ વડે પૂજાયેલા.

जे ए-ये एते—જે, એ.

लोगस्स-लोकस्य—લોકને વિષે.

उत्तमा-उत्तमाः—ઉત્તમ.

सिद्धा-सिद्धाः—સિદ્ધ થયેલા, કૃતકૃત્ય થયેલા.

आरुग्ग-बोहि-लाभं—आरोग्य-बोधि-लाभम्—આરોગ્ય તથા બોધિ-લાભને.

अरोगस्य भाव आरोग्यम्—રોગ ન હોય તેવી સ્થિતિ, તે 'આરોગ્ય'. તેને નીરોગીપણું પણ કહે છે. 'बोधनं बोधिः' બોધ થવો, તે 'બોધિ'. આ બોધ સામાન્ય પ્રકારનો નહિ, પણ પરમાર્થનો સમજવાનો છે. એટલે પરમાર્થનો બોધ, તે

જ 'બોધિ' કહેવાય છે. ઠાણાંગસૂત્રમાં તેના ત્રણ પ્રકારો બતાવેલા છેઃ—"तिविहा बोही पण्णत्ता । तं जहा—णाण-बोही चेव, दंसण-बोही चेव, चरित्त-बोही चेव।" "બોધિ ત્રણ પ્રકારની છેઃ તે 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ.'"

समाहिवरं–समाधिवरम्—પ્રધાન સમાધિ, ભાવ-સમાધિ.

'समाधानं समाधिः'—સમાધાન એટલે સમાધિ; અર્થાત્ શાંતિ, નિરાંત, તૃપ્તિ કે સંતોષ. તે બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છેઃ દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં જેના વડે સ્વાસ્થ્ય સારું થાય, તે 'દ્રવ્ય-સમાધિ' અને ચારિત્ર સુધરે, તે 'ભાવ-સમાધિ' ગણાય છે. ભાવ-સમાધિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેને જ 'વર સમાધિ' કહેવામાં આવે છે.

उत्तमं–उत्तमम्—સર્વોત્કૃષ્ટ.

दिंतु–ददतु—આપો.

चंदेसु–चन्द्रेभ्यः—ચંદ્રોથી.

અહીં પંચમીના અર્થમાં સપ્તમી વપરાયેલી છે.

निम्मलयरा–निर्मलतराः—વધારે નિર્મલ, વધારે સ્વચ્છ.

'निर्गतं मलं यस्माद् निर्मलम्'—જેમાંથી મલ નીકળી ગયો છે, તે નિર્મલ. જ્યારે મલ સારા પ્રમાણમાં નીકળી ગયો હોય ત્યારે, તે નિર્મલતર કહેવાય છે.

आइच्चेसु–आदित्येभ्यः—આદિત્યોથી–સૂર્યોથી.

સૂર્યને આદિત્ય કહેવાનું કારણ શ્રીભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે :—

"से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-'सूरे आइच्चे?' 'सूरे आइच्चे?', गोयमा! सूरादिया णं समयाइ वा आवलियाइ वा जाव उस्सप्पिणीइ वा अवसप्पिणीइ वा, से तेणट्ठेणं जाव आइच्चे।"

"હે ભગવન્! શા હેતુથી સૂર્યને આદિત્ય (આદિમાં થયેલો) એમ કહેવાય છે? હે ગૌતમ! સમયો, આવલિકાઓ, યાવત્ ઉત્સર્પિણીઓનું અને અવસર્પિણીઓનું આદિભૂત કારણ સૂર્ય છે, માટે આદિત્ય—આદિમાં થનાર કહેવાય છે. અર્થાત્ અહોરાત્રાદિક કાલના સમય, આવલિકા અને મુહૂર્તાદિ-ભેદો સૂર્યની અપેક્ષાએ થાય છે. આમ અહોરાત્રાદિ કાલનું આદિ-કારણ હોવાથી, તે આદિત્ય કહેવાય છે."

अहियं-अधिकम्—અધિક, વધારે.

पयासयरा - प्रकाशकरा :— પ્રકાશ કરનારા, અજવાળું કરનારા.

सागर-वर-गंभीरा—सागर-वर-गम्भीराः—શ્રેષ્ઠ સાગર કરતાં પણ વધારે ગંભીર.

'सागरवरः स्वयम्भूरमणाख्यः समुद्रः'—'સાગરવર' એટલે સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર. તેના પરથી ગમે તેવાં વાવાઝોડાં પસાર થઈ જાય કે તેના પર ગમે તેટલો વરસાદ વરસે તો-પણ તેની સ્થિતિમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી; વળી પાણીવડે

અગાધ હોવાથી પણ તે મહાગંભીર ગણાય છે. તેના કરતાં પણ વધારે ગંભીર અર્થાત્ કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતાનો સમભાવ ન ગુમાવનારા અને જ્ઞાનરૂપી જલથી અત્યંત ગંભીર.

सिद्धा–सिद्धाः—સિદ્ધો.

सिद्धिं–सिद्धिम्—સિદ્ધિ, મોક્ષ-સુખ કે પરમપદની પ્રાપ્તિ, તેને.

मम-मम—મને.

दिसन्तु-दिशन्तु—આપો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

चउवीसत्थय-सुत्तं—ચતુર્વિંશતિ-સ્તવસૂત્ર. ચોવીસ તીર્થંકરોનાં સ્તવનનું સૂત્ર. ષડાવશ્યક પૈકી બીજા આવશ્યકનું નામ.

ચતુર્વિંશતિ એટલે ચોવીસ અને સ્તવ એટલે સ્તવન. જે સ્તવનમાં ચોવીસ તીર્થંકરોના ગુણોનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે, તે 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ'. સ્તુતિ અને સ્તવન એ બંને એક જ પ્રકારની પદ્ય-રચનાઓ છે, અર્થાત્ તે બધી રચનાઓ તીર્થંકરોના ગુણો ગાવા માટે જ થાય છે, પરંતુ શ્લોકના પ્રમાણ પરથી તે જુદા જુદા નામથી ઓળખાય છે. એક શ્લોક-પ્રમાણ પદ્ય-રચના, તે 'સ્તુતિ' કહેવાય છે અને ઘણા શ્લોક-પ્રમાણ પદ્ય-રચના, તે 'સ્તવ,' 'સ્તવન' કે 'સ્તોત્ર'

કહેવાય છે.* આ સ્તવમાં ચોવીસ તીર્થંકરોનું નામપૂર્વક સ્તવન થયેલું હોવાથી, તે ‘ ચતુર્વિંશતિ-જિન-સ્તવ ’ કે ‘ નામ-સ્તવ ’ પણ કહેવાય છે. કેટલાક તેને ‘ ઉક્કિત્તણં ’ નામ પણ આપે છે, કારણ કે તેમાં નામપૂર્વક ગુણોનું ઉત્કીર્તન થયેલું છે.

લોક—સર્વ વસ્તુઓ.

આપણી આંખોવડે જે કાંઈ જોઈ શકાય છે તથા પ્રમાણ-વડે જે કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકે છે તે સઘળી વસ્તુઓના સમૂહને દુનિયા, જગત, બ્રહ્માંડ કે વિશ્વ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે માટેનો જૈન પારિભાષિક શબ્દ ‘ લોક ’ છે. અર્થાત્ ‘ લોક ’-શબ્દવડે વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓનું સૂચન થાય છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ ચાર રીતે વિચાર કરવાથી થાય છે. જેમકે દ્રવ્યથી છ દ્રવ્યોનો સમૂહ, તે ‘ લોક ’ છે. ક્ષેત્રથી ચૌદ રાજલોક જેટલો વિસ્તાર, તે ‘ લોક ’ છે. કાલથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના આધારે જે કાંઈ જણાય છે, તે સઘળો ‘ લોક ’ છે, અને ભાવથી જે કાંઈ ગુણ અને પર્યાયો છે, તે સઘળાનું નામ ‘ લોક ’ છે. એટલે સર્વ વસ્તુઓથી ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપી રહેલા છ દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના તમામ ગુણો અને પર્યાયો સમજવાના છે.

---

* શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ચોથા પંચાશકની ત્રીજી ગાથાની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ સૂચવ્યું છે કે—

‘ स्तुतिश्चैकश्लोकप्रमाणा, स्तोत्रं तु बहुश्लोकमानम् । ’

उद्‌द्योतकर—પ્રકાશ કરનાર, પ્રકટ કરનાર, યથાર્થ રીતે સમજાવનાર.

'ઉદ્દ્યોત' શબ્દથી પ્રકાશનું સૂચન થાય છે. આ પ્રકાશ બે પ્રકારનો છે : (૧) 'પુદ્ગલ-પરિણામી અને (૨) આત્મ-પરિણામી.' 'પુદ્ગલ-પરિણામી' એટલે પુદ્ગલના પર્યાયો અથવા રૂપાંતરો વડે ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશ, જેવો કે—સૂર્યનો તડકો, ચંદ્રનું અજવાળું, વીજળીની રોશની, અગ્નિનો ઉજાસ અને રત્નની પ્રભા. પ્રકાશના આ સર્વ પ્રકારો જડ છે અને તે જડ અંધકારનો જ નાશ કરે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે:—

> "सद्दंधयार उज्जोओ, पहा छायाऽऽतवे इ वा ।
> वण्ण-रस-गंध-फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥ १२ ॥"

"'શબ્દ, અંધકાર, પ્રકાશ, કાંતિ, છાયા, આતપ, વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ' એ બધાં પુદ્ગલોનાં લક્ષણ છે." 'આત્મ-પરિણામી' એટલે આત્માનો ગુણ પ્રકટ થવાથી ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશ. તેને સામાન્ય રીતે 'જ્ઞાન'ની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. 'મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ' એ પાંચ તેના સ્વરૂપ-દર્શક વિભાગો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થવાથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. કર્મ જ્યારે પૂરેપૂરું નાશ પામે છે, ત્યારે આત્માનો તે જ્ઞાનરૂપી ગુણ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. આ જ્ઞાન શ્રી-અરિહંત દેવોને પ્રકટ થયેલું હોય છે, અને તેથી જ તેઓ

સર્વ વસ્તુના સર્વ ભાવ યથાર્થ રીતે સમજાવી શકે છે. તેથી 'લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે' એ બે પદોનો અર્થ ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપી રહેલાં છ દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલીન સર્વે ગુણો અને સર્વે પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ જોઈ તથા જાણીને સમજાવનારના અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે.

છ દ્રવ્યમાં અલોકાકાશ પણ આવી જાય છે.

ધમ્મ-તિત્થયરે—ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરનારાઓને.

નદીઓ પર ઘાટ બંધાવવા, અમુક સ્થળે ચોતરા ચણાવવા કે અમુક વૃક્ષનું રોપણ કરવું વગેરે લૌકિક દૃષ્ટિએ તીર્થનું પ્રવર્તન કહેવાય છે; પરંતુ લોકોત્તર-દૃષ્ટિએ તીર્થનું પ્રવર્તન તેને જ કહેવામાં આવે છે કે જેના આલંબનવડે લાખો અને કરોડો નર-નારીઓ ભયંકર ભવ-સાગરનો પૂરેપૂરો પાર પામે. આવું તીર્થ તે 'શ્રુત' અને 'ચારિત્ર'રૂપી ધર્મ છે; તેનું પ્રવર્તન શ્રીઅરિહંત દેવો કેવલી થયા પછી તરત જ કરે છે, અને તેથી જ તેઓ ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરનારા કે ધર્મ-તીર્થંકરો ગણાય છે.

જિણે—રાગ તથા દ્વેષના વિજેતાઓને.

દેવ, દાનવ, પશુ કે માનવ સામે લડીને વિજેતા થવું સહેલું છે, પરંતુ રાગ અને દ્વેષ, ઇન્દ્રિયો અને કષાયો તથા પરીષહો અને ઉપસર્ગોની સામે લડીને તેના વિજેતા થવું—એ ખૂબ અઘરું છે. વાસ્તવિક રીતે આ વિજય એ જ સાચો

વિજય છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

केवली—પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરનારાને.

આ ગાથામાં વિશેષ્યપદ અરિહંત છે અને ' लोगस्स उज्जोअगरे, ' ' धम्म-तित्थयरे, ' ' जिणे ' તથા ' केवली ' એ પદો તેની વિશેષતા દર્શાવવાને માટે વિશેષણો તરીકે યોજાયેલાં છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો નિયમથી જિન હોય છે અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષના વિજેતા હોય છે. રાગ અને દ્વેષનો વિજય સંપૂર્ણ રીતે થવાથી અર્થાત્ મોહનીયકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓનો સમૂલ ક્ષય થવાથી, જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ૫ પ્રકૃતિઓ, દર્શનાવરણીયકર્મની ૯ પ્રકૃતિઓ અને અંતરાયકર્મની ૫ પ્રકૃતિઓ પણ ક્ષય પામે છે; તેથી તેઓ ' પૂર્ણપુરુષ ' એટલે કે ' કેવલી 'ની કોટિમાં આવે છે. વળી કેવલી થયા પછી તેઓ લોકના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણપણે પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત્ વિશ્વની તમામ ઘટનાઓ અને વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રવચન-દ્વારા શ્રોતાઓને યથાર્થ રીતે સમજાવે છે, એટલે તેમનું લોકાલોક-પ્રકાશકત્વ —સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ થાય છે; અને તે સર્વજ્ઞત્વના આધારે જ તેઓ ' ધર્મ-તીર્થ 'નું પ્રવર્તન કરી તીર્થંકરપદ સાર્થક કરે છે.

આવા તીર્થંકરદેવો અનંત થયા છે અને અનંત થશે, પણ ' વ્યવહારકાલ 'માં એટલે ચાલુ અવસર્પિણી-કાલમાં ભરતક્ષેત્રને અનુલક્ષીને તેમની સંખ્યા ચોવીસની છે, જેમાં પહેલા શ્રીઋષભદેવ અને છેલ્લા શ્રીવર્દ્ધમાન કે મહાવીરસ્વામી

છે. આ ચોવીશ તીર્થંકરો દેવાધિદેવ ગણાય છે; તેથી તેમની ઉપાસના કે ભક્તિ કરવી એ પ્રત્યેક મુમુક્ષુનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી તેમના ગુણો ગાવાની પ્રતિજ્ઞા कित्तइस्सं પદ વડે કરવામાં આવે છે.

विहुय-रय-मला—કર્મરૂપી કચરાથી મુક્ત.

'રજ' અને 'મલ' એટલે કર્મરૂપી કચરો, તેને ખંખેરી નાખનાર એટલે તેનાથી મુક્ત થનાર શ્રીતીર્થંકર દેવો કેવલજ્ઞાની હોઈ, તેઓએ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરેલો હોય છે.

पहीण-जर-मरणा—નવો અવતાર નહીં લેનારા.

જરા અને મરણ તેને જ હોય છે કે જે શરીરને ધારણ કરે છે અર્થાત્ અવતાર લે છે. આવો અવતાર કર્મો ભોગવવાનાં બાકી રહ્યાં હોય, તો જ લેવો પડે છે. પરંતુ શ્રીતીર્થંકર દેવોને કોઈ કર્મ ભોગવવાનું બાકી હોતું નથી, તેથી તેઓ અવતાર ધારણ કરતા નથી. એટલે તેઓ જરા-મરણથી મુક્ત થયેલા ગણાય છે.

पसीयंतु—પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવામાં નિમિત્તભૂત થાઓ.

શ્રીઅરિહંત દેવો રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત થયેલા હોઈને કોઈ પણ કારણસર કોઈના ઉપર કોપ કરતા નથી કે ગમે તેવી સ્તુતિ યા વિનંતિ કરવામાં આવે તો તેના પર મહેરબાની દર્શાવતા નથી; પરંતુ તેઓ અક્ષય ગુણના ભંડાર હોવાથી

તેમની સ્તુતિ કે ભક્તિ કરનારમાં તે તે પ્રકારના ગુણોનો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે, તે જ તેમની પ્રસન્નતા છે.

महिंआ અને मइआ.

'महिआं'નો અર્થ પુષ્પો વગેરે વડે પૂજાયેલા એવો થાય છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં (પૃ. ૨૭૭) આ શબ્દના પાઠાન્તર તરીકે 'मइआ' એવો પાઠ જોવામાં આવે છે, તેનો અર્થ 'મારા વડે' થાય છે. તે પાઠ રાખતાં આવો અર્થ કરી શકાય—લોકમાં જેઓ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયા છે, તેઓ 'મારા વડે' સ્તવાયા અને વંદાયા છે.

आरोग्य-बोधिलाभ-समाधि—નીરોગતા, સમ્યગ્ દૃષ્ટિ અને ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય.

અહીં 'આરોગ્ય' શબ્દથી ભાવ-આરોગ્ય સમજવાનું છે. સર્વ કર્મ-રોગના ક્ષયથી થનારી મુક્તિ, તે 'ભાવ-આરોગ્ય'. ભાવ-આરોગ્યનું કારણ 'બોધિ' છે. અને બોધિનું કારણ 'સમાધિ' છે. તેથી તે ત્રણ પ્રધાન વસ્તુઓની માગણી કરવામાં આવી છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ચૌદ રાજલોકમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે પ્રકાશનારા, ધર્મરૂપી તીર્થને પ્રવર્તાવનારા, રાગ-દ્વેષના વિજેતા અને કેવલ-દ્વારા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરનારા ચોવીસનું તથા અન્ય તીર્થંકરોનું પણ હું કીર્તન કરીશ. ૧.

શ્રીઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન-સ્વામી, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વનાથ અને ચંદ્રપ્રભને હું વંદન કરું છું. ૨.

શ્રીસુવિધિનાથ યા પુષ્પદંત, શીતલનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમલનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ તથા શાંતિ-નાથને હું વંદન કરું છું. ૩.

શ્રીકુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રતસ્વામી, નમિનાથ, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વનાથ તથા વર્દ્ધમાન એટલે શ્રી-મહાવીરસ્વામીને હું વંદન કરું છું. ૪.

એવી રીતે મારાવડે સ્તવાયેલા, કર્મરૂપી કચરાથી મુક્ત અને ફરી અવતાર નહિ લેનારા ચોવીસ તથા અન્ય જિનવર તીર્થંકરો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૫.

જેઓ લોકમાં ઉત્તમ સિદ્ધ છે અને જેઓ લોકોવડે કીર્તન કરાયેલા, વંદન કરાયેલા અને પૂજાયેલા છે; તેઓ મને આરોગ્ય, બોધિ અને સમાધિની ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી સ્થિતિ આપો. ૬.

ચંદ્રો કરતાં વધારે નિર્મળ, આદિત્યો કરતાં વધારે પ્રકાશ કરનારા તથા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં વધારે ગંભીર એવા સિદ્ધ ભગવંતો મને સિદ્ધિ આપો. ૭.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ભવ-સાગરમાંથી તરવાનું ભવ્ય સાધન ભક્તિ છે. તેનો

મંગલ મહિમા શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ નામે અને વિવિધ સ્વરૂપે ગાયો છે. [૧] અનન્ય શ્રદ્ધા એ ભક્તિ છે. [૨] વિનય અને વૈયાવૃત્ત્ય એ પણ ભક્તિ છે. [૩] સદ્દ્ભાવ, સેવા અને સમર્પણનો સમાવેશ પણ ભક્તિમાં જ થાય છે. [૪] વંદન, પૂજન, સત્કાર અને સન્માન એ ભક્તિની જ ક્રિયાઓ છે. [૫] પ્રણામ, પ્રશંસા, પ્રાર્થના, પ્રમોદ ને પ્રણિધાન એ ભક્તિના જ પ્રકારો છે. [૬] સ્મરણ, સ્તવન, કીર્તન, કથા, ઉત્સવ ને ઉપાસના એ ભક્તિ નહિ તો બીજું શું છે? [૭] અનુશીલન, આદર, આરાધના, આજ્ઞાધીનતા, ઉત્સાહ, એકાગ્રતા અને ઐક્ય એ ભક્તિનાં જ અપર નામો છે. [૮] તે જ રીતે જપ, જાત્રા, પ્રેમ, પવિત્રતા, સખ્યભાવ, શરણાગતિ, વાત્સલ્ય અને યોગ એ પણ ભક્તિના પર્યાય-વાચક શબ્દો છે.

જે ભક્તિનો હેતુ દુશ્મનનું દમન, શત્રુની સતામણી કે વેરની વસુલાત હોય તે ભક્તિ 'તામસી' કહેવાય, જે ભક્તિનો હેતુ કંચન, કામિની, પુત્ર-પરિવાર, માન-મરતબો કે પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ હોય તે ભક્તિ 'રાજસી' કહેવાય, તથા જે ભક્તિનો હેતુ આત્મ-કલ્યાણ, સાત્ત્વિક સુખ કે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ હોય તે ભક્તિ 'સાત્ત્વિકી' કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિઓ પૈકી સાત્ત્વિકી જ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે ભવ-સાગરમાંથી તારવાને માટે તે જ એક સમર્થ છે.

પૃથ્વી, પાષાણ, વૃક્ષ, સાગર, સરોવર, નદી, કુંડ, પવન, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર કે આકાશની ભક્તિ કરવી એ રેતીમાંથી

તેલ કાઢવા જેવો વ્યર્થ પરિશ્રમ છે, કારણ કે તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુ આત્મ-કલ્યાણનું સાધન બની શકતી નથી. તે જ રીતે લોભી, દંભી, ક્રોધી, અભિમાની, અજ્ઞાની, વિપથી, અપૂર્ણ કે અનુપકારી વ્યક્તિઓની ઉપાસના કરવી એ દરિદ્રી પાસેથી દોલતનો ગંજ મેળવવા જેવો હાસ્યાસ્પદ પ્રયાસ છે. જો ધત્તૂરા પર ગુલાબ ઊગે, લિંબડા પર કેરી નીપજે અને સાગરનું સમસ્ત જળ સ્વાદિષ્ટ થઈ જાય તો જ ગુણ-હીન પાસેથી ગુણ-પ્રાપ્તિની આશા રાખી શકાય. એટલે પવિત્રતા, પ્રકાશ ને પ્રગતિની આશા રાખનારે તેવા જ ગુણોથી વિભૂષિત આદર્શ આત્માની સાત્ત્વિક આરાધના કરવી જોઈએ, પછી તે ગમે તે નામ અને ગમે તે સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હોય. શ્રી-હરિભદ્રસૂરિએ લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે:—

"यस्य निखिलाश्च दोषा, न सन्ति सर्वे गुणाश्च विद्यन्ते ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥"

"જેનામાં કોઈ દોષ રહ્યા નથી અને સર્વ ગુણો વિદ્યમાન છે, તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર કે જિન આદિ જે કોઈ નામથી ઓળખાતા હોય તેમને નમન હો."

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પણ મહાદેવ-સ્તોત્રમાં જણાવ્યું છે કે:—

"भवबीजाङ्कुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ "

"સંસારરૂપી બીજ, અંકુરોને ઉગાડનારા રાગાદિ-દોષો

જેમાંથી નષ્ટ થયા છે, તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર એટલે મહાદેવ હો કે જિન હો, તેને નમસ્કાર થાઓ."

તે જ રીતે સ્તુતિકાર શ્રીમાનતુંગસૂરિએ પણ પ્રભાવક શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રમાં અરિહંત દેવને જુદા જુદા અનેક નામથી સંબોધ્યા છે:—

"त्वामव्ययं विभुमचिन्त्यमसङ्ख्यमाद्यं,
ब्रह्माणमीश्वरमनन्तमनङ्गकेतुम् ।
योगीश्वरं विदितयोगमनेकमेकं,
ज्ञानस्वरूपममलं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २४ ॥"

"હે પ્રભુ! સંત પુરુષો તમને અવ્યય, વિભુ, અચિંત્ય, અસંખ્ય, આદ્ય, બ્રહ્મા, ઈશ્વર, અનંત, અનંગકેતુ, યોગને જાણનાર યોગીશ્વર, અનેક, એક તથા નિર્મળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ કહે છે."

"बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्,
त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धाताऽसि धीर ! शिवमार्गविधेर्विधानात्,
व्यक्तं त्वमेव भगवन् ! पुरुषोत्तमोऽसि ॥ २५ ॥"

"હે ભગવન્! તમારો બુદ્ધિનો બોધ (કેવલજ્ઞાન) વિબુધોથી (દેવોથી અને વિદ્વાનોથી) પૂજાયેલો હોવાથી યથાર્થ રીતે તમે જ બુદ્ધ છો તથા ત્રણ જગતના જીવોને સુખ કરનાર હોવાથી તમે જ વાસ્તવિક રીતે શંકર છો, અને હે ધીર! શિવ(મોક્ષ)-માર્ગની વિધિનું વિધાન કરવાથી તમે

જ સાચા ધાતા એટલે બ્રહ્મા છો, અને એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હે ભગવન્ ! તમે જ પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ) છો, સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છો."

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેની ભક્તિ, સેવા, આરાધના કે ઉપાસના કરવામાં આવતી હોય, તે ઇષ્ટદેવ સર્વથા દોષ-રહિત અને પવિત્ર હોવા જોઈએ. *

---

* શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં જણાવ્યું છે કે :—

"प्रत्यक्षतो न भगवान् ऋषभो न विष्णु—
रालोक्यते न च हरो न हिरण्यगर्भः ।
तेषां स्वरूपगुणमागमसंप्रभावात्,
ज्ञात्वा विचारयत कोऽत्र परापवादः ? ॥"

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભગવાન ઋષભદેવ, વિષ્ણુ, હર કે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) કોઈ પણ દેખાતા નથી, પરંતુ તેમના સ્વરૂપને અને ગુણને આગમોના પ્રભાવથી જાણીને, તેના પર તમે વિચાર કરો, તેમાં પરાપ-વાદ—નિંદા શી છે? અર્થાત્ તે નિંદા નથી પણ સત્ય-શોધનની સાચી રીત છે.

"रागादिदोषजनकानि वचांसि विष्णो—
रुन्मत्तचेष्टितकराणि च यानि शम्भोः ।
निःशेषदोषशमनानि मुनेस्तु सम्यग्,
वन्द्यत्वमर्हति तु को नु विचारयध्वम् ॥"

પુરાણાદિ—શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુનાં વચનો રાગાદિ-દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં જણાય છે અને શંભુનાં વચનો ઉન્મત્તની ચેષ્ટા કરનારાં જણાય છે. જ્યારે જૈનાગમોમાં મહાવીરનાં વચનો સંપૂર્ણ દોષોને શાન્ત કરનારાં સુયોગ્ય જણાય છે, તો હે લોકો ! તમે પક્ષપાતને છોડીને વિચાર કરો કે આ દેવોમાં ખરેખર વંદનને લાયક કોણ ગણાય ?

શ્રીઅરિહંતદેવની ભક્તિ જો મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે મુક્તિમાર્ગ દેનારી બને છે. તે માટે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આ. નિ.માં કહ્યું છે કે :—

"भत्तीइ जिणवराणं खिज्जंती पुव्वसंचिआ कम्मा"—"શ્રીજિનેશ્વરોની ભક્તિથી પૂર્વના અનેક ભવોમાં સંચિત કરેલાં કર્મો ક્ષય પામે છે." (ગા. ૧૦૯૭). આ ભક્તિ બે પ્રકારે થાય છેઃ દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ચૈત્ય-નિર્માણ, ચંદન-પૂજા, પુષ્પ-પૂજા, ગંધ-પૂજા, ધૂપ-પૂજા આદિ 'દ્રવ્ય-ભક્તિ' છે અને ગુણોનું સ્મરણ, ગુણોનું કીર્તન, અંતરંગ પ્રીતિ, સમ્યક્ત્વ તથા આજ્ઞા-પાલન એ 'ભાવ-ભક્તિ' છે. બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાં 'ભાવ-ભક્તિ' ઉત્તમ છે, કારણ કે તે આત્માના અધ્યવસાયોની શુદ્ધિરૂપ છે.

'ચઉવીસત્થય-સુત્ત' અથવા 'નામસ્તવ'ની રચના એ ભાવ-ભક્તિનું સ્વરૂપ છે અને તેથી જ તે આવશ્યક ક્રિયાઓમાં અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. ષડાવશ્યકોમાં તેનો ક્રમ બીજો છે. વળી સમતાની સાધનામાં, વિનયના વિકાસમાં, પવિત્રતાની પ્રાપ્તિમાં, મમતાના મારણમાં કે ત્યાગના ધારણમાં પણ તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; તે ઉપરાંત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ સિદ્ધિ-સાધનને સહજ અને સરળ બનાવવાનો પણ તે અસરકારક ઉપાય છે. એકંદરે સાત ગાથા અને ૨૮ પાદોથી બનેલું આ સ્તવન અરિહંતના ગુણ-ગૌરવથી ભરપૂર અને પ્રાર્થનાના પુનિત તત્ત્વથી પ્રકાશિત છે.

આ સૂત્રની પહેલી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવને લોક-પ્રકાશક,

ધર્મ-તીર્થંકર, જિન અને કેવલી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે; તથા અવસર્પિણીકાલ અને ભરતક્ષેત્રને લક્ષ્યમાં લઈને તેમની સંખ્યા ચોવીસની હોવાનું જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ભરતક્ષેત્રની બહાર મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જે જિનવરો થઈ ગયા અને છે તેમનું સૂચન 'पि' પદ વડે કર્યું છે, તથા તે સઘળાનું કીર્તન કરવાનો આશય 'कित्तइस्सं' શબ્દથી જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીઅરિહંત દેવ, લોકનો પ્રકાશ 'उपपन्ने इ वा,' 'विगमे इ वा,' 'धुवे इ वा' એટલે "ઉત્પન્ન પણ થાય છે, વ્યય પણ પામે છે અને ધ્રુવ પણ રહે છે"—એ 'ત્રિપદી'- વડે કરે છે. એનો અર્થ એ છે કે લોક અને અલોકરૂપી આ વિશ્વ કેટલાક માને છે તેમ માત્ર કલ્પના નથી પણ 'સત્' છે, અને તે 'ઉત્પન્ન થવાના,' 'નાશ પામવાના' અને છતાં 'કાયમ રહેવાના' સ્વભાવથી યુક્ત છે. બીજી રીતે કહેતાં આ વિશ્વ દ્રવ્યરૂપે અનાદિ, અનંત, અચલ છે અને તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ જે જે પરિવર્તનો થાય છે, તે તેના પર્યાય-ગુણને લઈને જ થાય છે. મતલબ કે આ વિશ્વને બનાવનાર, ચલાવનાર કે સંહાર કરનાર ઈશ્વર, પરમેશ્વર કે તેવા જ અન્ય નામોથી ઓળખાતી કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે એક સ્વાભાવિક ક્રમ છે અને નિરંતર એકસરખો જ ચાલુ રહે છે. વળી લોકના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતાં તેઓ જણાવે છે: "जीवा चेव अजीवा य, एस लोए वियाहिए।"—"જીવ અને અજીવ એ બંને તત્ત્વો જ્યાં હોય છે, તે 'લોક' કહેવાયેલો છે" અને "अजीवदेसमागासे, अलोगे से वियाहिए।"—"અજીવનો દેશ એટલે જ્યાં માત્ર આકાશ જ છે અને બીજો કોઈ પણ પદાર્થ

નથી, તે 'અલોક' કહેવાયેલો છે." આ રીતે તેઓ લોકને ચૈતન્ય અને જડ એ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને તેનું સ્વરૂપ એટલી સૂક્ષ્મતાથી અને એટલી સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે કે સર્વજ્ઞ સિવાય અન્ય કોઈને માટે તેવું પ્રતિપાદન કરવું સંભવિત નથી. શ્રીઅરિહંત દેવો લોકનું સ્વરૂપ આ રીતે અતિવિશદતાથી રજૂ કરતા હોઈને વિશ્વ એ ભેદી કોયડો રહેતો નથી, પણ નિયમાનુસાર ચાલતું ઘટના-ચક્ર સમજાય છે અને તેના આધારે જ અનંતશક્તિમાન આત્માનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કરવાની ભવ્ય ભાવના આપણને પ્રકટ થાય છે. આ ઉપકાર જેવો તેવો નહિ પણ અત્યંત મહાન છે અને તેથી જ તેનું સ્મરણ આ સૂત્રના પ્રારંભમાં કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો ધર્મરૂપી તીર્થનું પ્રવર્તન કરે છે; એટલે કે પ્રભાવશાળી પ્રવચનો દ્વારા ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતોને યોગ્ય સ્વરૂપે રજૂ કરે છે અને તેનું વફાદારીથી પાલન કરનાર મુમુક્ષુ સાત્ત્વિક નર-નારીઓનો એક ધર્મ-સંઘ સ્થાપિત કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો શ્રીઅરિહંત દેવો અધર્મ અને અન્યાયમાં ડૂબી ગયેલી દુનિયાનો પુનરુદ્ધાર કરે છે અને એ રીતે જગત પર વધી ગયેલો પાપનો ભાર હળવો કરે છે. તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા ધર્મના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે 'અહિંસા, સંયમ અને તપ'ના ત્રિવિધ આદર્શ પર રચાયેલા હોઈને તેનું પાલન સમતા, શાંતિ અને સુખનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થવામાં જ આવે છે. આ રીતે શ્રીઅરિહંત દેવો તીર્થના સ્થાપક, ધર્મના ઉપદેષ્ટા અને સન્નીતિના સ્રષ્ટા હોઈને વિશ્વના

પરમ ઉપકારી છે અને તેટલા માટે જ તેમના એ ગુણનું સ્મરણ સૂત્રના પ્રારંભ પછી તરત જ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીઅરિહંત દેવનો ઉપદેશ જેવો પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી હોય છે, તેવું જ તેમનું જીવન પણ પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી હોય છે. તેમાં નથી હોતી રાગ અને દ્વેષની ગંદકી કે નથી હોતો મોહનો કાંઈ પણ કચરો. તેઓ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, ભય, શોક, કામ, મોહ આદિ દૂષણોથી સર્વથા રહિત હોય છે અને તેથી જ તેમના ચારિત્રની સુવાસ ચોતરફ ફેલાઈને વિશુદ્ધ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમના આ ગુણની શુભ સ્તવના 'જિન'પદ વડે કરવામાં આવી છે.

શ્રીઅરિહંત દેવો 'કેવલી' હોય છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિકાસની ચરમ સીમા સુધી પહોંચી ગયેલા હોય છે અને તેથી તેઓ કોઈ પણ ભૂલ, સ્ખલના કે દોષને પાત્ર હોતા નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, તેઓ 'પૂર્ણપુરુષ' યા 'પૂર્ણાત્મા' હોય છે, તેથી તેમનો આદર્શ આપણે નિરંતર દૃષ્ટિ-સમક્ષ રાખવો ઘટે છે.

આ સૂત્રની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં ઋષભાદિ ચોવીસ તીર્થંકરોને સમાન રીતે ભાવ-પૂર્વક વંદન કરવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે અરિહંત-પદના ઉપાસકને માટે સર્વ તીર્થંકરો સરખા માન્ય, સરખા આરાધ્ય અને સરખા પૂજ્ય છે. તેમાં ચડ-ઊતરની, નાના-મોટાની કે ઓછા-વત્તા પ્રભાવની કલ્પના કરવી એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. વળી આ 'વંદન' અભિમુખભાવથી કે પૂરેપૂરી એકાગ્રતાથી

કરવાનું છે. તે સમયે અન્ય કોઈ પણ વિચારનો પ્રવેશ મનમાં થવો જોઈએ નહિ અને તેવી રીતે એકાગ્રતાથી વંદન થાય તો જ અરિહંતને અભિસ્તવ્યા ગણાય.

સૂત્રની પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ગાથા શ્રીઅરિહંત દેવની પ્રાર્થના અર્થે યોજાયેલી છે. તેમાં ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ મેળવવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. જેમ કે 'પ્રભુનો પ્રસાદ,' 'આરોગ્ય,' 'બોધિ લાભ,' 'ભાવ-સમાધિ' અને 'સિદ્ધિપદ'. આ સાથે જ તેમાં અરિહંત દેવના ગુણ ગાવાનું ચાલુ છે. પાંચમી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવને 'વિધૂત-રજોમલ' અને 'પ્રક્ષીણ-જરા-મરણ' કહ્યા છે. વિધૂત-રજોમલ એટલે સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારે બંધાયેલાં ચાર પ્રકારનાં ઘાતી કર્મોને ખંખેરી નાખનાર. આ ગુણ ગાવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પુરુષાર્થની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો છે. શ્રી-અરિહંત દેવોને પ્રાપ્ત થયેલી પૂર્ણતા એ કોઈ અકસ્માતનું કે મહેરબાનીનું ફળ નથી પણ તેમણે સેવેલા અખંડ પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. શ્રીઅરિહંત દેવો કર્મને ખપાવવા માટે બાહ્ય અને આભ્યંતર તપદ્વારા ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે અને તેમ કરતાં ગમે તેવા પરીષહો કે ઉપસર્ગો સહન કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે તો તે પૂરેપૂરા સમભાવથી સહી લે છે. તેનું જ એ પરિણામ છે કે તેઓ સર્વ રજ અને મલને ખંખેરીને 'વિધૂત-રજો-મલ' બની શકે છે. જો આ કાર્ય બીજાના પ્રસાદ, કૃપા કે મહેરબાનીથી થતું હોત તો અરિહંતો આ જાતનો પુરુષાર્થ કરવાને બદલે તેમના પુરો-

ગાસીઓનો કેવળ પ્રસાદ જ વાંછત, પણ તેમ નહિ કરતાં તેમણે પુરુષાર્થને જ સાધ્યો, એ શું બતાવે છે? જે કોઈ સિદ્ધિપદના ઉમેદવાર હોય, તેણે કર્મ ખપાવવા માટે પરમ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. શ્રીઅરિહંત દેવને 'પ્રક્ષીણ-જરા-મરણ' કહેવાનો હેતુ તેમના અપુનર્ભવપણાના ગુણની સ્તુતિ કરવાનો છે. તેઓ "कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा, संप्राप्तः परमं पदम्" (ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય) સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદને પામેલા છે. હવે તેમને કોઈ પણ કારણે નવો અવતાર ધારણ કરવાનો નથી, એટલે કે તે 'અપુનર્ભવ' છે અને તેથી જ તેઓ જરા અને મરણનો ક્ષય કરનાર ગણાય છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ધર્મરૂપી તીર્થની અવનતિ થાય તો તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સિદ્ધ થયેલા આત્માઓ ફરીને અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તેમની આ માન્યતા યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે જેઓ અવતાર ધારણ કરે છે, તેઓ પરમપદ સુધી પહોંચેલા હોતા જ નથી. જો તેઓ સકલ કર્મનો ક્ષય કરીને તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા હોય તો તેમનો પુનઃ અવતાર સંભવે જ શી રીતે? જેમ બીજ બળી જતાં અંકુરા ઊગી શકતા નથી તેમ કર્મરૂપી બીજ બળી જતાં અવતારરૂપી અંકુર ઊગી શકતો નથી, એટલે શ્રીઅરિહંત દેવો સાચા અર્થમાં સિદ્ધ છે, તેથી તેમને નવો અવતાર લેવાનો નથી કે જરા-મરણની ચક્કીમાં પુનઃ કદી પિસાવાનું નથી.

જે અરિહંતો સકલ કર્મથી મુક્ત થયા છે અને રાગ તથા

દ્વેષનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરી ચૂકયા છે, તેમની પાસે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી તે યુક્ત છે કે કેમ? તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે શ્રીઅરિહંત દેવનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે. તેથી તેમનું સ્મરણ, ચિંતન કે ધ્યાન કરવાથી તે આપોઆપ મળી રહે છે. એટલે ભક્તિની ભાષા સ્તવનરૂપ હોય કે પ્રાર્થનારૂપ હોય, તેમાં તાત્ત્વિક રીતે કાંઈ પણ ભેદ નથી. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાની મારે જરૂર છે અને શ્રીઅરિહંતનું સ્તવન કે પ્રાર્થના તેમાં નિમિત્તભૂત છે.

છઠ્ઠી ગાથામાં શ્રીઅરિહંત દેવોને લોકોત્તમ અને સિદ્ધ કહ્યા છે. લોકોત્તમ એટલે લોકમાં ઉત્તમ. અહીં ઉત્તમનો અર્થ ધન, પરિવાર, રાજ્ય-ઋદ્ધિ કે અન્ય અધિકારથી ઉત્તમ એવો નથી, પણ ગુણ-વિકાસથી ઉત્તમ એમ સમજવાનો છે. મતલબ કે શ્રીઅરિહંત દેવો સમસ્ત લોકમાં ગુણોવડે કરીને ઉત્તમ છે. તેઓને સિદ્ધ કહેવાનો આશય તેમની કૃતકૃત્યતા છે; અર્થાત્ તેમનાં સર્વ પ્રયોજનો સિદ્ધ થયેલાં છે. અહીં જે "નીરોગતા, બોધિ અને સમાધિ"ની ઇચ્છા જાહેર કરવામાં આવી છે, તે સકારણ છે. ભવ-રોગમાંથી મુક્ત થવું એ ધ્યેય છે, તેથી પ્રથમ સ્થાન 'નીરોગતા-આરોગ્ય'ને આપવામાં આવ્યું છે. આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રના વિકાસરૂપ 'બોધિ' વડે થાય છે, તેથી બીજું સ્થાન 'બોધિ'ને આપવામાં આવ્યું છે. આ 'બોધિ'નો આધાર ચિત્તની સ્વસ્થતા પર હોઈને છેલ્લી ઇચ્છા ચિત્ત-

સ્વાસ્થ્યરૂપ 'સમાધિ'ની કરવામાં આવી છે. તીર્થંકરો 'આરોગ્ય, બોધિ અને સમાધિ'ને આપે છે, તે વાત સત્ય નથી, કારણ કે તીર્થંકરો વીતરાગ છે; તથા અસત્ય પણ નથી; કારણ કે તે તેમના ધ્યાનથી જ મળે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ આ જાતની પ્રાર્થનાઓને 'અસત્યામૃષા' નામની ચતુર્થ ભાષા તરીકે વર્ણવેલી છે. વળી મુક્તિના અનન્ય કારણરૂપ આદ્ય 'બોધિ'ની પ્રાપ્તિ રાધા-વેધ સમાન દુર્લભ મનાયેલી છે. તેથી પણ તીર્થંકરો આગળ આ રીતની પ્રાર્થના વારંવાર કરવી વિહિત છે.

સૂત્રની સાતમી ગાથામાં શ્રીસિદ્ધ ભગવંતોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. છેલ્લો દેહ છૂટી ગયા પછી તેઓ સર્વ-કર્મોથી રહિત શુદ્ધ આત્મા-પરમાત્મા બનેલા છે. એથી તેઓ લોકના અગ્રભાગે આવેલી સિદ્ધશિલાના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધ તરીકે વિરાજે છે. તે સ્થિતિનું યથાર્થ વર્ણન વૈખરી વાણીથી શક્ય નથી, એટલે તેનો યત્કિંચિત્ ખ્યાલ ઉપમાઓ વડે આપવામાં આવ્યો છે. જેમ કે તેઓ ચંદ્રો કરતાં પણ વધારે નિર્મળ, સૂર્યો કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી અને પ્રકાશકર તથા સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર કરતાં પણ વિશેષ ગંભીર અને અગાધ છે.

આ સૂત્ર પર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની નિર્યુક્તિ, પૂર્વાચાર્યનું ભાષ્ય, શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તરની ચૂર્ણિ તથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિ અને શ્રીમલયગિરિ મહારાજ વગેરેની વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞવિવરણમાં, શ્રીશાંતિસૂરિએ ચેઇયવંદણ-મહાભાસમાં, શ્રીવર્દ્ધમાનસૂરિએ

આચાર-દિનકરમાં, શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ વંદારુ-વૃત્તિમાં અને શ્રીમાનવિજયજી ઉપાધ્યાયે ધર્મસંગ્રહમાં તેના પર વિવરણો કરેલાં છે. તે સિવાય આ સૂત્ર પર એક કલ્પની રચના પણ થયેલી છે.

એકંદરે આ સૂત્ર અરિહંત દેવોની ભક્તિથી ભરપૂર છે.

(૯) આધાર-સ્થાન

'ચઉવીસત્થય-સુત્ત' આવશ્યક મૂલસૂત્રનું બીજું અધ્યયન છે. તેની ભાષા આર્ષ પ્રાકૃત છે.

૨૪ તીર્થંકરોનાં માત-

તીર્થંકરનું નામ	પિતા	માતા	જન્મ-સ્થાન
૧ ઋષભદેવ	નાભિ	મરુદેવા	અયોધ્યા
૨ અજિતનાથ	જિતશત્રુ	વિજયા	,,
૩ સંભવનાથ	જિતારિ	સેના	શ્રાવસ્તી
૪ અભિનંદન	સંવર	સિદ્ધાર્થા	અયોધ્યા
૫ સુમતિનાથ	મેઘરથ	સુમંગલા	,,
૬ પદ્મપ્રભ	શ્રીધર	સુસીમા	કૌશાંબી
૭ સુપાર્શ્વનાથ	સુપ્રતિષ્ઠ	પૃથ્વી	કાશી
૮ ચંદ્રપ્રભ	મહાસેન	લક્ષ્મણા	ચંદ્રપુરી
૯ સુવિધિનાથ	સુગ્રીવ	રામા	કાકંદી
૧૦ શીતલનાથ	દૃઢરથ	નંદા	ભદ્દિલપુર
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	વિષ્ણુરાજ	વિષ્ણુ	સિંહપુર
૧૨ વાસુપૂજ્ય	વસુપૂજ્ય	જયા	ચંપા
૧૩ વિમલનાથ	કૃતવર્મા	શ્યામા	કાંપિલ્યપુર
૧૪ અનંતનાથ	સિંહસેન	સુયશા	અયોધ્યા
૧૫ ધર્મનાથ	ભાનુ	સુવ્રતા	રત્નપુર
૧૬ શાંતિનાથ	વિશ્વસેન	અચિરા	હસ્તિનાપુર
૧૭ કુંથુનાથ	સૂર	શ્રી	,,
૧૮ અરનાથ	સુદર્શન	દેવી	,,
૧૯ મલ્લિનાથ	કુંભ	પ્રભાવતી	મિથિલા
૨૦ મુનિસુવ્રત	સુમિત્ર	પદ્મા	રાજગૃહ
૨૧ નમિનાથ	વિજય	વપ્રા	મિથિલા
૨૨ નેમિનાથ	સમુદ્રવિજય	શિવા	શૌરિપુર
૨૩ પાર્શ્વનાથ	અશ્વસેન	વામા	કાશી
૨૪ વર્ધમાનસ્વામી	સિદ્ધાર્થ	ત્રિશલા	ક્ષત્રિયકુંડ

પિતાદિનો કોઠો.

લાંછન	શરીર-પ્રમાણ	વર્ણ	આયુષ્ય
વૃષભ	૫૦૦ ધનુષ્ય	સુવર્ણ	૮૪ લાખ પૂર્વ
હસ્તી	૪૫૦ ,,	,,	૭૨ ,, ,,
અશ્વ	૪૦૦ ,,	,,	૬૦ ,, ,,
વાનર	૩૫૦ ,,	,,	૫૦ ,, ,,
ક્રૌંચ	૩૦૦ ,,	,,	૪૦ ,, ,,
પદ્મ	૨૫૦ ,,	રક્ત	૩૦ ,, ,,
સ્વસ્તિક	૨૦૦ ,,	સુવર્ણ	૨૦ ,, ,,
ચંદ્ર	૧૫૦ ,,	શ્વેત	૧૦ ,, ,,
મગર	૧૦૦ ,,	,,	૨ ,, ,,
શ્રીવત્સ	૯૦ ,,	સુવર્ણ	૧ ,, ,,
ગેંડો	૮૦ ,,	,,	૮૪ ,, વર્ષ
પાડો	૭૦ ,,	રક્ત	૭૨ ,, ,,
વરાહ	૬૦ ,,	સુવર્ણ	૬૦ ,, ,,
સિંચાણો	૫૦ ,,	,,	૩૦ ,, ,,
વજ્ર	૪૫ ,,	,,	૧૦ ,, ,,
મૃગ	૪૦ ,,	,,	૧ ,, ,,
બકરો	૩૫ ,,	,,	૯૫ હજાર વર્ષ
નંદ્યાવર્ત	૩૦ ,,	,,	૮૪ ,, ,,
કુંભ	૨૫ ,,	નીલ	૫૫ ,, ,,
કાચબો	૨૦ ,,	શ્યામ	૩૦ ,, ,,
નીલકમલ	૧૫ ,,	સુવર્ણ	૧૦ ,, ,,
શંખ	૧૦ ,,	શ્યામ	૧ ,, ,,
સર્પ	૯ હાથ	નીલ	૧૦૦ વર્ષ
સિંહ	૭ ,,	સુવર્ણ	૭૨ ,,

१ सामाइय-सुत्तं

[सामायिक-सूत्रम्]

'કરેમિ ભંતે'-સૂત્ર

(१) મૂલપાઠ

करेमि भंते ! सामाइयं, सावज्जं जोगं पच्चक्खामि। जाव नियमं पज्जुवासामि, दुविहं तिविहेणं, मणेणं वायाए काएणं, न करेमि, न कारवेमि।

तस्स भंते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि ॥

(२) સંસ્કૃત છાયા

करोमि भदन्त ! सामायिकं, सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि। यावत् नियमं पर्युपासे, द्विविधं त्रिविधेन, मनसा वाचा कायेन, न करोमि, न कारयामि।

तस्य भदन्त ! प्रतिक्रामामि निन्दामि गर्हे आत्मानं व्युत्सृजामि ॥

'भदन्त'—એટલે કલ્યાણવાન્ અથવા સુખવાન્. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

"भादि कल्लाण-सुहत्थो, धाऊ तस्स य भदंतसद्दोऽयं ।
स भदंतो कल्लाणो, सुहो य कल्लं किलारुग्गं ॥"

(ગા. ૩૪૩૯)

'भद्' ધાતુ કલ્યાણ અને સુખના અર્થમાં છે. તેના પરથી 'भदन्त' શબ્દ બનેલો છે. એટલે તેનો અર્થ કલ્યાણવાન્ અથવા સુખવાન્ થાય છે. 'કલ્યાણ'નો અર્થ કલ્ય—આરોગ્યની પ્રાપ્તિને સૂચવે છે.

'भवांत'—એટલે ભવનો અંત કરનાર અને 'भयांत' એટલે ભયનો અંત કરનાર કે ત્રાસનો અંત કરનાર. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

"नेरयाइ-भवस्स व, अंतो जं तेण सो भवंतो त्ति ।
अहवा भयस्स अंतो, होइ भयंतो भयं तासो ॥"

(ગા. ૩૪૪૯)

"જે નારકાદિ—ભવનો અંત કરે છે, તે 'ભવાંત' કહેવાય છે અથવા જે ભયનો અંત કરે છે, તે 'ભયાંત' કહેવાય છે. ભય એટલે ત્રાસ."

भगवन् !—હે પૂજ્ય ! (વિશેષ માટે જુઓ સૂત્ર–૫).

सामाइयं–सामायिकम्—સામાયિકને.

'सामायिक' શબ્દ समाय કે सामाय પદનું તદ્ધિત રૂપ

છે; અર્થાત્ સમાય કે સામાય પદને સ્વાર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગવાથી એ સિદ્ધ થાય છે.

'समाय' એટલે સમનો લાભ—સમની પ્રાપ્તિ. 'समस्य आय: समाय:' સમ-શબ્દ નીચે જણાવેલા જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે:—

[૧] 'सम' એટલે સમસ્થિતિ, વિષમતાનો અભાવ, સ્વરૂપ-લીનતા કે સ્વરૂપમાં મગ્નતા. અનાદિ કાળથી આત્માની સ્થિતિ વિષમ છે. તે મટાડીને સમ કરવી એ તેનો ભાવાર્થ છે. [૨] 'सम' એટલે સમભાવ, મિત્રતા કે બંધુત્વ. અન્ય સર્વ જીવોને આત્મ-સદશ માની તેમની સાથે સમાન રીતે વર્તવું-એ તેનો સાર છે. [૩] 'सम' એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત અવસ્થા, મધ્યસ્થતા કે વીતરાગતા. આસક્તિના કારણે પદાર્થોમાં કરેલી મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ, અથવા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કે પ્રિય અને અપ્રિયની કલ્પના દૂર કરવી-એ તેનો મર્મ છે. [૪] 'सम' એટલે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો સમન્વય. શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રની સુધારણા કરવી—એ તેનું રહસ્ય છે.

આ પ્રકારના 'સમ'નો જે લાભ, તે 'સામાયિક' અથવા આ પ્રકારના 'સમ'નો લાભ જેનાથી; જેના વડે કે જેમાં મળે, તે 'સામાયિક'.

'सामाय'.એટલે સામનો લાભ, સામની પ્રાપ્તિ: 'सामस्य आय: सामाय:' 'સામ'-શબ્દ નીચે જણાવેલા જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે—

છું, ત્યાગ કરું છું, ઇનકાર કરું છું, નિષેધ કરું છું.

प्रत्याख्यामि એ 'प्रत्याख्या'—'નિષેધ કરવો' એવા અર્થ-વાળા ધાતુનું ઉત્તમપુરુષનું એકવચનનું રૂપ છે. प्रत्याख्या એટલે प्रति + आ + ख्या, તેમાં प्रति એ પ્રતિષેધના—દૂર કરવાના અર્થમાં છે અને आ + ख्या એ અભિમુખતાથી ખ્યાપન કરવાના અર્થમાં છે. મતલબ કે જાહેર કરવાના અર્થમાં છે. એટલે प्रत्याख्यामिનો અર્થ નિષેધ-પૂર્વકની જાહેરાત કરું છું; અર્થાત્ 'નિષેધ કરું છું' એવો થાય છે.

जाव–यावत्—યાવત્, સુધી, જ્યાં સુધી.

આ શબ્દ પરિમાણ કે મર્યાદાને સૂચવનારો છે, તેનો સંબંધ નિયમ સાથે છે.

नियमं–नियमम्—નિયમને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને.

'નિયમ' એટલે પ્રતિજ્ઞા, વ્રત, નિશ્ચય કે ઠરાવ. અહીં "करेमि भंते ! सामाइयं, सावज्जं जोगं पच्चक्खामि" એ બે વાક્યો પ્રતિજ્ઞારૂપ છે; તેને ઓળખવા માટે આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

पज्जुवासामि–पर्युपासे—પર્યુપાસના કરું, સેવું.

पर्युपासे–શબ્દ पर्युपास्—ઉપાસના કરવી, સેવા કરવી તેનું ઉત્તમપુરુષનું એકવચન છે. તે पर्युप(परि+उप)+ आस् નો બનેલો છે. पर्युप વિશેષતા કે વધારો બતાવે છે અને आस् ધાતુ બેસવાના અર્થમાં છે. એટલે વધારે વાર પાસે બેસી રહેવું, વળગી રહેવું, નિશ્ચલ રહેવું, સેવા કરવી, ઉપાસના કરવી આદિ અર્થમાં તે વપરાય છે.

दुविहं-द्विविधम्—બે પ્રકારે, કરવા અને કરાવવારૂપ બે પ્રકારે.

तिविहेणं-त्रिविधेन—ત્રણ પ્રકારે, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પ્રકારે.

मणेणं-मनसा—મન વડે.

આ પદ मण-मनस्નું તૃતીયાનું એકવચન છે. તેનો અર્થ મનવડે થાય છે. આત્માથી ભિન્ન, દેહ-વ્યાપી અને પુદ્ગલ-નિર્મિત જે વસ્તુવડે આત્મા મનન અથવા વિચાર કરી શકે છે, તે 'મન' કહેવાય છે. 'मन्यतेऽनेन'.

'મન' એ આત્માથી ભિન્ન છે, તે માટે શ્રીભગવતી-સૂત્રના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે :—

'गोयमा ! नो आया मणे, अन्ने मणे ।' હે ગૌતમ ! આત્મા એ મન નથી, પણ મન અન્ય છે.

'મન' એ દેહ-વ્યાપી છે, તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—'देह-व्वावित्तणओ न देह-बाहिं' તે દેહ-વ્યાપી હોવાથી દેહની બહાર નથી. (ગા. ૨૧૫).

'મન' એ પુદ્ગલના સ્કન્ધોની રચના છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે :—

"मणणं व मन्नए वा,ऽणेण मणो तेण दव्वओ तं च ।
तज्जोग-पोग्गलमयं, भावमणो भण्णए मंता ॥"

(ગા. ૩૫૨૫)

મનન કરવું તે મન અથવા જેના વડે મનન કરાય, તે 'મન'. દ્રવ્યથી તે તદ્‌યોગ્ય-પુદ્‌ગલરૂપ એટલે પુદ્‌ગલની અનંત વર્ગણાઓમાંથી તેને યોગ્ય ગ્રહણ કરાયેલી મનો-વર્ગણા. અમુક વર્ગણાઓથી જ શરીર બની શકે છે, અમુક વર્ગણાઓથી જ વાણી બની શકે છે અને અમુક વર્ગણા-ઓથી જ 'મન' બની શકે છે. 'વર્ગણા' એટલે સમૂહ, વર્ગ કે રાશિ. મનન કરનાર, તે 'ભાવ-મન' કહેવાય છે.

મનને ચિત્ત, અંતઃકરણ કે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારી ઇંદ્રિય પણ કહેવામાં આવે છે. જૈન-પરિભાષામાં તે 'નોઇંદ્રિય' સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. વ્યાવહારિક ભાષામાં તર્ક, વિતર્ક, સંકલ્પ, કલ્પના, આશા, અભિલાષા આદિ ભાવો દર્શાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

वायाए-वाचा—વચનથી, વાણીથી, ભાષાથી.

આ પદ वाया-वाच्‌નું તૃતીયાનું એકવચન છે. તેનો અર્થ વચનથી, વાણીથી કે ભાષાથી થાય છે.

આત્મા જે પુદ્‌ગલની વર્ગણાઓ વડે બોલી શકે છે અથવા જે બોલાય છે, તે વચન, વાણી કે ભાષા કહેવાય છે. તે માટે શ્રીવિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:—

"वयणं वागुच्चए वाऽणाए त्ति वाय त्ति दव्वओ सा य।
तज्जोग्ग-पोग्गला जे, महिया तप्परिणया भावो॥"

(ગા. ૩૫૨૬)

"વચન તે વાણી અથવા જેના વડે બોલાય, તે વાણી.

તેમાં દ્રવ્યવાણી એ ભાષા-વર્ગણાઓમાંથી ગ્રહણ કરેલાં પુદ્દગલો છે અને ભાવવાણી એ ભાષાપણે પરિણામ પામેલાં પુદ્દગલો છે."

તેનો વિશેષ પરિચય શ્રીભગવતીસૂત્રના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ અપાયો છે:—

"(૧) રાજગૃહનગરમાં ભગવાન ગૌતમ યાવત્—આ પ્રમાણે બોલ્યા કે—'હે ભગવન્! ભાષા એ આત્મા(જીવ)-સ્વરૂપ છે કે તેથી અન્ય છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! 'ભાષા' એ આત્મા નથી, પણ તેથી અન્ય(પુદ્દગલ-સ્વરૂપ) છે.

(૨) હે ભગવન્! 'ભાષા'રૂપી-રૂપવાળી છે કે અરૂપી? ઉત્તર—હે ગૌતમ! ભાષા(પુદ્દગલમય હોવાથી) રૂપી છે, પણ રૂપ-વિનાની નથી.

(૩) હે ભગવન્! 'ભાષા' સચિત્ત(સજીવ) છે કે અચિત્ત(અજીવ) છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! 'ભાષા' સચિત્ત નથી પણ અચિત્ત છે.

(૪) હે ભગવન્! જીવોને 'ભાષા' હોય છે કે અજીવોને ભાષા હોય છે? ઉત્તર—હે ગૌતમ! 'ભાષા' જીવોને હોય છે, પણ અજીવોને હોતી નથી.

(૫) હે ભગવન્! શું (બોલાયા) પૂર્વે 'ભાષા' કહેવાય?, બોલાતી હોય ત્યારે 'ભાષા' કહેવાય, કે બોલાયા પછી 'ભાષા' કહેવાય? ઉત્તર—હે ગૌતમ! બોલાયા પહેલાં

ઉપયોગ-લક્ષણ આત્મા એક પ્રકારનો હોવા છતાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ તેના આઠ પ્રકારો પડે છે. તે નીચે મુજબ :—

૧. 'દ્રવ્યાત્મા'—ત્રિકાલવર્તી આત્મા 'દ્રવ્યાત્મા' કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૨. 'કષાયાત્મા'—ક્રોધાદિ-કષાયયુક્ત આત્મા કષાયાત્મા કહેવાય છે, તે સકષાયી જીવોને હોય છે, પણ ઉપશાન્ત-કષાય અને ક્ષીણ-કષાયને હોતો નથી.

૩. 'યોગાત્મા'—મન, વચન અને કાયાના યોગવાળો વ્યાપારવાળો આત્મા 'યોગાત્મા' કહેવાય છે, તે સિદ્ધના જીવોને હોતો નથી.

૪. 'ઉપયોગાત્મા'—ઉપયોગવાળો આત્મા 'ઉપયોગાત્મા' કહેવાય છે, તે સિદ્ધ અને સંસારી બધા જીવોને હોય છે.

૫. 'જ્ઞાનાત્મા'—સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ સ્પષ્ટ બોધવાળો આત્મા 'જ્ઞાનાત્મા' કહેવાય છે, તે સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોય છે.

૬. 'દર્શનાત્મા'—સામાન્ય અવબોધરૂપ દર્શનવાળો આત્મા 'દર્શનાત્મા' કહેવાય છે, તે સર્વ જીવોને હોય છે.

૭. 'ચારિત્રાત્મા'—હિંસાદિ દોષની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રવાળો આત્મા 'ચારિત્રાત્મા' કહેવાય છે, તે વિરતિવાળાને હોય છે.

૮. 'વીર્યાત્મા'—વીર્યવાળો આત્મા 'વીર્યાત્મા' કહેવાય છે, તે કરણ-વીર્યવાળા સંસારી જીવોને હોય છે. 'કરણ-વીર્ય' એટલે ક્રિયા કરતું વીર્ય, નહિ કે સત્તારૂપ યા લબ્ધિરૂપ વીર્ય.*

આ આઠ પ્રકારના આત્મામાંથી 'કષાયાત્મા'નો ત્યાગ કરવાનો છે, કારણ કે તે સંસાર-વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે, અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં બાધક છે. સાદી રીતે કહીએ તો આત્માની જે સ્થિતિમાં કષાયો ઉદ્ભવે છે, તે સ્થિતિ 'સાવદ્ય-યોગ'વાળી છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. "आत्मानमतीतकाल-सावद्ययोगकारिणम्" (યો. સ્વો. પ્ર. ૩). આત્માને એટલે અતીત કાલમાં સાવદ્ય યોગમાં પ્રવર્તનાર આત્માને.

वोसिरामि-व्युत्सृजामि—વોસિરાવું છું, તદ્દન છોડી દઉં છું, ત્યાગ કરું છું.

(अप्पाणं वोसिरामिનો વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સાતમા સૂત્રનો અર્થ-નિર્ણય તથા સૂત્ર-પરિચય.)

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सामाइयसुत्तं—સામાયિકને લગતું સૂત્ર, સામાયિકને પ્રતિપાદન કરનારું સૂત્ર, સામાયિકની પ્રતિજ્ઞારૂપ સૂત્ર.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ 'કરેમિ ભંતે' શબ્દોથી થતો હોવાથી તે 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વળી સામાયિકની ક્રિયામાં તે મુખ્ય અને મહાપાઠરૂપ હોવાથી તેને 'સામાયિક-દંડક'ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

* શ્રીભગવતીસૂત્ર શ૦ ૧૨, ઉ૦ ૧૦.

करेमि—કરવાને ઇચ્છું છું.

જૈન-જીવનના વિનય અને વિવેકને લગતા સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોમાં એ વાતનું વિધાન અતિસ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે શિષ્યે એટલે મુમુક્ષુએ પોતાના અંતરમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવા અંગે ઉદ્ભવેલી ઇચ્છાને પ્રથમ ગુરુ આગળ જાહેર કરવી અને તેમની આજ્ઞા યોગ્ય રીતે મળ્યા પછી જ તેના અંગેની આવશ્યક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી. આ પ્રકારની વિનય-સામાચારી આધ્યાત્મિક જીવનની આરાધનાનું એક આવશ્યક અંગ છે. એટલે કોઈ પણ ધાર્મિક ક્રિયાને એમ ને એમ શરૂ ન કરતાં તેના અંગે વિનય પ્રદર્શિત કરવો જરૂરી છે, અને તેથી જ 'करेमि' પદનો અર્થ 'કરું છું' એટલો જ નહિ કરતાં 'કરવાને ઇચ્છું છું' એમ કરવો એ વધારે ઉચિત છે. પ્રથમ પદના આ અર્થમાં વિનયગુણનો યોગ્ય ઉપચાર છે.

भंते !—હે પૂજ્ય !

'भंते'—શબ્દ પૂજ્યભાવનો બોધક છે, કારણ કે તે 'ભદંત,' 'ભવાંત' અને 'ભયાંત' એ ત્રણે ભાવોને સૂચવનારા ત્રણ અર્થોમાં સિદ્ધ થાય છે. તેમણે આપેલું યોગ્ય માર્ગ-દર્શન અને ધર્મનો ઉપદેશ કલ્યાણ કે સાચા સુખને અપાવવામાં સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે, તેથી તેઓ 'ભદંત' છે. વળી તેમની સતત સહાય ભવ અને ભયનો અંત લાવવામાં એકસરખી ઉપયોગી છે, તેઓ 'ભવાંત' અને 'ભયાંત' પણ છે. વળી તેઓ સિદ્ધપદના સાધક હોવાથી પરમેષ્ઠીની પંક્તિમાં છે અને તેથી પૂરેપૂરા પૂજ્ય છે. એટલે

'भंते' પદનો સ્પષ્ટ ભાવ "હે પૂજ્ય!' એ શબ્દોમાં યથાર્થ રીતે ઊતરે છે.

જેઓ વ્યવહારની સપાટીથી ઊંચે વિરાજે છે અને તેથી દરેક વસ્તુની તુલના તત્ત્વથી જ કરે છે, તેમના અભિપ્રાયથી **આત્મા એ જ સામાયિક છે.** 'भंते' એ ભગવાનનું અર્થાત્ તીર્થંકરદેવનું સંબોધન છે. તે અર્થમાં પણ ઉપરનો અર્થ ઉપયુક્ત છે, કારણ કે તીર્થંકરો એ ગુરુના ગુરુ એટલે પરમગુરુ કે પરંપરા-ગુરુ છે અને તેથી તેમનો સમાવેશ પણ પૂજ્ય એ શબ્દમાં થઈ જાય છે.

सामाइयं—સમભાવની સાધનાને.

'સામાયિક'-શબ્દ 'સમય,' 'સમાય' કે 'સામાય' પદ પરથી બનેલો છે, તેથી તે નીચેના અર્થો દર્શાવે છે:—

(૧) 'સામાયિક' એટલે સદ્‌વર્તન.

(૨) 'સામાયિક' એટલે શાસ્ત્રાનુસારી શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન.

(૩) 'સામાયિક' એટલે સમસ્થિતિ અર્થાત્ વિષમતાનો અભાવ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા.

(૪) 'સામાયિક' એટલે સર્વ જીવો પ્રત્યે મિત્રતા કે બંધુત્વની લાગણી કેળવવાનો પ્રયાસ.

(૫) 'સામાયિક' એટલે સમભાવની સાધના અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષને જિતવાનો પરમ પુરુષાર્થ.

"'સમ' એટલે રાગ-દ્વેષ-રહિત. તે અહીં ચાલુ પ્રકરણથી ચિત્તનો પરિણામ જાણવો. તેના તરફ આય એટલે ગમન થવું, તે 'સમાય.' તેવો સમાય, તે જ 'સામાયિક'."

આ રીતે બીજા પણ અનેક પ્રામાણિક પુરુષોએ 'સામાયિક'નો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે, તેથી 'સામાયિક' એટલે '**સમભાવની સાધના**' એ અર્થ ગ્રહણ કરવો ઇષ્ટ છે.

करेमि भंते! सामाइयं—હે પૂજ્ય ગુરુદેવ ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઇચ્છું છું.

सावज्जं जोगं—પાપવાળી અશુભ પ્રવૃત્તિને.

'યોગ' એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ. કર્મને (કાર્મણ-વર્ગણાને) આત્માની ભણી ખેંચી લાવવામાં કારણભૂત હોવાથી તે 'આસ્રવ' કહેવાય છે. તે માટે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—"काय-वाङ्-मनः-कर्म योगः। १। स आस्रवः। २।" કાયા, વાણી અને મનની જે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ, તે 'યોગ' છે. અને તે જ 'આસ્રવ' કહેવાય છે. તેમાં કર્મનો જે આસ્રવ પુણ્યના બંધ માટે થાય છે, તે શુભ કહેવાય છે અને કર્મનો જે આસ્રવ પાપના બંધ માટે થાય છે, તે અશુભ કહેવાય છે.* "शुभः पुण्यस्य। ३। अशुभः पापस्य। ४। (ત. અ. ૬)" મતલબ કે પુણ્યવાળો કર્મનો આસ્રવ શુભ છે અને પાપવાળો કર્મનો આસ્રવ અશુભ છે. અહીં

* તેની વિગત માટે જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણ, કર્મગ્રંથ વગેરે.

'સાવદ્ય'-શબ્દ 'પાપાસ્રવ'નું સૂચન કરે છે, તથા યોગનો સામાન્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ હોઈને 'सावज्जं जोगं'નો અર્થ 'અશુભ પ્રવૃત્તિ' તરીકે સિદ્ધ છે.

पच्चक्खामि—છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

सावज्जं जोगं पच्चक्खामि—અશુભ પ્રવૃત્તિને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

जाव नियमं—જ્યાં સુધી નિયમને.

'जाव'-શબ્દ પરિમાણ કે મર્યાદાને સૂચવે છે અને 'नियम'-શબ્દ અહીં પ્રતિજ્ઞાની અપેક્ષાએ વપરાયેલો છે, એટલે जाव नियमंનો અર્થ 'જ્યાં સુધી પ્રતિજ્ઞા ચાલુ છે ત્યાં સુધી' એવો થાય છે. 'સામાયિક' એ સમભાવને સાધવાની ક્રિયા છે, જે રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સધાય છે, એટલે તેનો સંબંધ મુખ્યત્વે ચિત્ત-શુદ્ધિ સાથે છે. તેમાં ચિત્તની શુદ્ધિ આર્ત્તધ્યાન ને રૌદ્રધ્યાન છોડવાથી તથા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન ધારણ કરવાથી થાય છે. તેવું ધ્યાન એક જ વિષય પર એક અંતર્મુહૂર્ત કે બે ઘડીથી વધારે વાર ટકી શકતું નથી; તેથી એક 'સામાયિક'નો કાલ એક મુહૂર્ત કે બે ઘડીનો ઠરેલો છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં સામાયિકની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે :—

"त्यक्तार्त-रौद्रध्यानस्य, त्यक्तसावद्यकर्मणः।
मुहूर्तं समता या तां, विदुः सामायिकव्रतम्॥"
(પ્ર. ૩, શ્લો. ૮૨).

આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો તથા સાવદ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરનારની એક મુહૂર્ત-પર્યંત જે સમતા, તેને સાધુ પુરુષો 'સામાયિકવ્રત' તરીકે ઓળખે છે.

શ્રીપાર્શ્વદેવે શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—'व्रतावस्थानकालश्च जघन्येनापि किल मुहूर्तः।' વ્રતનો અવસ્થાન-કાલ ઓછામાં ઓછો મુહૂર્ત જેટલો હોય છે.

મુહૂર્ત અને ઘડી એ પ્રાચીન કાલનાં સમય-દર્શક માપો છે. તેનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત=બરાબર ૨૪ કલાક છે. તેથી એક મુહૂર્તની ૪૮ મિનિટ અને એક ઘડીની ૨૪ મિનિટ થાય છે.

पज्जुवासामि—સેવું, સેવા કરું છું.

जाव नियमं पज्जुवासामि—જ્યાં સુધી હું નિયમને (બે ઘડી સુધી અથવા મનમાં જેટલો સમય ધાર્યો હોય ત્યાં સુધી) સેવું.

આ વાક્યની યોજના જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી રીતે થાય છે, તેથી તેનો સ્પષ્ટ તફાવત જાણી લેવાની જરૂર છે. જ્યારે કોઈ પણ મુમુક્ષુ સંવેગ પામીને, સંસારના સ્વરૂપથી તથા કામ-ભોગો પ્રત્યે નિર્વેદ અનુભવીને સાધુ-જીવનની પવિત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે 'સામાયિક' નામનું પ્રથમ પ્રકારનું ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે સમ્યક્ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું હોય છે, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે. સમ્યક્ચારિત્રના આ પાંચ પ્રકારો અંગે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:—

"सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे बितियं ।
परिहारविसुद्धीयं, सुहुमं तह संपरायं च ॥ ३२ ॥
अकसायमहक्खायं, छउमत्थस्स जिणस्स वा ।
एअं चय-रित्तकरं, चारित्तं होइ आहिअं ॥ ३३ ॥"

"પ્રથમ 'સામાયિક ચારિત્ર,' બીજું 'છેદોપસ્થાપનીય,' ત્રીજું 'પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર,' ચોથું 'સૂક્ષ્મ-સંપરાય ચારિત્ર' અને પાંચમું 'કષાય-રહિત યથાખ્યાત ચારિત્ર' (તે અગિયારમા કે બારમા ગુણસ્થાનકે રહેલા) છદ્મસ્થને તથા જિન(કેવળી)ને હોય છે. આ પ્રમાણે કર્મને ખપાવનારું ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે."

આ ચારિત્રના ગ્રહણ-પ્રસંગે જે પાઠ બોલવામાં આવે છે, તે નીચે મુજબ હોય છે:—

"करेमि भंते ! सामाइयं, सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि, **जावज्जीवाए तिविहं** तिविहेणं मणेणं, वायाए, काएणं, न करेमि, न कारवेमि, **करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि,** * तस्स भंते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि ॥"

મતલબ કે આ સૂત્રમાં જે સ્થળે 'जाव नियमं पज्जुवासामि' એટલા શબ્દો છે, ત્યાં ચારિત્ર અંગીકાર કરનાર 'जाव-ज्जीवाए' બોલે છે. એટલે તેનું સામાયિક જીવનભરનું બની

* મોટા અક્ષરોવાળાં પદો શ્રાવકે ઉચ્ચારવાના ચાલુ સૂત્રના પાઠમાં તફાવત બતાવે છે.

જાય છે. વળી તે સામાયિક ત્રિવિધ-ત્રિવિધ ઉચ્ચરવામાં આવે છે, એટલે કે તેમાં સાવદ્ય-યોગનું પ્રત્યાખ્યાન મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ અને અનુમોદવું નહિ, એ રીતે નવકોટિથી થાય છે. તેથી તેને 'સર્વવિરતિ-સામાયિક'-ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ જે સામાયિક કરે છે, તે એ 'સર્વ-વિરતિ-સામાયિક'ની વાનગીરૂપ છે. તેથી શ્રાવક-શ્રાવિકાનું આ સામાયિક 'દેશવિરતિ-સામાયિક' કહેવાય છે. મતલબ કે તે સર્વવિરતિ કરતાં ન્યૂન હોય છે. આવું સામાયિક જ્યારે ઋદ્ધિવંત શ્રાવક કરે છે ત્યારે તે પૂરા ઠાઠથી ગુરુ-સમીપે જાય છે અને તેમને વંદન કરીને વિધિસર 'સામાયિક' કરતાં 'जाव नियमं पज्जुवासामि' એવો પાઠ બોલે છે. તેનો અર્થ એ છે કે હે પૂજ્ય! જ્યાં સુધી હું 'સામાયિક'ના નિયમને સેવું (ત્યાં સુધી હું બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મનવડે, વચનવડે અને કાયાવડે સાવદ્ય યોગને ન કરું અને ન કરાવું). આ જ 'સામાયિક' સામાન્ય શ્રાવકો ચાર સ્થલે કરે છે: જિનગૃહમાં, સાધુ-સમીપે, પૌષધશાળામાં અને પોતાના ઘરમાં. તેમાંથી જ્યારે તે સાધુની સમીપે જઈને 'સામાયિક' કરે છે, ત્યારે 'जाव साहू पज्जुवासामि' એ શબ્દો બોલે છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જ્યાં સુધી હું સાધુની પર્યુપાસના કરું (ત્યાં સુધી બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે મનવડે, વચનવડે અને કાયાવડે સાવદ્ય યોગને ન કરું અને ન કરાવું).

दुविहं तिविहेणं—બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે. છ કોટિથી.

બે પ્રકારને ત્રણ પ્રકારે ગુણવાથી તેની સંખ્યા છની આવે છે. આ છ પ્રકારોને પ્રત્યાખ્યાનની પરિભાષામાં 'કોટિ' કહેવામાં આવે છે. 'કોટિ' એટલે પ્રકાર. મતલબ કે મેં જે પ્રત્યાખ્યાન અહીં લીધું છે, તે છ પ્રકારે લીધું છે. તે પ્રકારો આગળનાં પદોથી દર્શાવ્યા છે—

मणेणं वायाए काएणं, न करोमि न कारवेमि—મન, વચન અને કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ અને કરાવું નહિ.

અશુભ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છ 'કોટિ'થી નીચે મુજબ થાય છે:—

(૧) મનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૨) કરાવું નહિ. (૩) વચનથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૪) કરાવું નહિ. (૫) કાયાથી અશુભ પ્રવૃત્તિ કરું નહિ, (૬) કરાવું નહિ.

જે વસ્તુ કે ક્રિયાને આપણે પાપકારી, અનિષ્ટ કે અશુભ માની હોય તે બીજાની પાસે કરાવવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. એથી તો અશુભ વસ્તુ કે ક્રિયા પ્રત્યેની આપણી મમતા જરાયે ઘટી નથી એમ જ સિદ્ધ થાય. તેથી કરવું અને કરાવવું તે બંનેને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ—કર્મ-બંધનની દૃષ્ટિએ સરખાં જ ગણવામાં આવ્યાં છે.

મનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ.

'શુભ' અને 'અશુભ'ની મતલબ અહીં કર્મના શુભાશુભ આસ્રવથી છે. મતલબ કે મનની, વચનની અને કાયાની જે પ્રવૃત્તિથી શુભ કર્મનો આસ્રવ થાય, તે 'શુભ' છે અને જે પ્રવૃત્તિથી અશુભ કર્મનો આસ્રવ થાય, તે 'અશુભ' છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં તે સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે:—

"मैत्र्यादिवासितं चेतः, कर्म सूते शुभात्मकम् ।
कषाय-विषयाक्रान्तं, वितनोत्यशुभं पुनः ॥ ७९ ॥"

"'૧ મૈત્રી, ૨ મુદિતા, ૩ કરુણા અને ૪ ઉપેક્ષા' એ ચાર ભાવનાઓ દ્વારા સુવાસિત થયેલું મન 'શુભકર્મ'ને—'પુણ્યકર્મ'ને પેદા કરે છે; જ્યારે 'ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ'રૂપી 'કષાય' તથા 'સ્પર્શ-લાલસા, રસ-લાલસા, ગંધ-લાલસા, રૂપ-લાલસા અને શબ્દ-લાલસા' એ પાંચ 'વિષયો'થી પરાધીન થયેલું મન 'અશુભ કર્મ'ને એકત્ર કરે છે."

'સર્વે જીવો મિત્ર છે, કોઈ પણ દુશ્મન નથી, તેમ માનવું એ 'મૈત્રી-ભાવના' છે. ગુણવંતોને જોઈ આનંદ પામવો, તેમના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો, તે 'મુદિતા-ભાવના' છે. દુઃખી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી, તેનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, તે 'કરુણા-ભાવના' છે અને જેઓ વિપરીત-વૃત્તિવાળા હોય, એટલે જાણી-જોઈને ખોટું કરી રહ્યા હોય, તથા યોગ્ય પ્રયત્નથી ઉચિત માર્ગે વાળી શકાય નહિ તેવા હોય, તેમના

પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ ધારણ કરવો, પણ તેમને ધિક્કારવા નહિ, તે 'ઉપેક્ષા-ભાવના' છે.

'ક્રોધ' એ શરીર તથા મનમાં સંતાપ પેદા કરે છે, વેરનું કારણ છે અને શાંતિરૂપ સુખનો અનુભવ થવા દેતો નથી, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રતિકાર કે પ્રત્યુપાય 'ક્ષમા' છે. 'માન' એ વિનય, વિદ્યા, શીલ તથા પુરુષાર્થનો ઘાતક છે, તે વિવેકરૂપી ચક્ષુને ફોડી નાખે છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'નમ્રતા' છે. 'માયા' એ અસત્યની જનની છે, શીલવૃક્ષને છેદનારી કુહાડી છે, મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનની જન્મભૂમિ છે તથા પારકાનો તેમ જ પોતાનો દ્રોહ કરનારી છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'સરલતા' છે. 'લોભ' એ અનેક દોષોની ખાણ છે, ગુણોનો નાશ કરનારો રાક્ષસ છે, અને દુઃખરૂપી વેલના મૂળ-સમાન છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. તેનો પ્રત્યુપાય 'સંતોષ' છે. એકંદરે આ ચારે કષાયો સમ્યક્-ચારિત્રના ઘાતક છે અને સમભાવની પ્રાપ્તિમાં મહાન અંતરાય-રૂપ છે; તેથી બને તેટલા જલદી તે દૂર કરવા જોઈએ. પરંતુ પ્રજ્વલિત અગ્નિ વિના જેમ સોનાની કઠોરતા દૂર થઈ શકતી નથી, તેમ ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવ્યા વિના કષાયો જિતી શકાતા નથી. તેથી ઇંદ્રિયોની લાલસા પર જય મેળવવો એ પણ તેટલું જ જરૂરનું છે.

'હાથણીનાં સ્પર્શ-સુખનો સ્વાદ ચાખવા સૂંઢ લંબાવનાર હાથી તુરત જ ખીલા સાથે બંધાવાનું દુઃખ અનુભવે છે. અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું કાંટા ઉપરના ખાદ્ય પદાર્થને

ગળતાં જ મચ્છીમારના હાથમાં જઈ પડે છે. ગંધ-લોલુપ ભમરો મદ-ઝરતા હાથીના ગંડ-સ્થળ ઉપર જઈ બેસતાં જ તેના સૂપડા જેવા કાનના સપાટાથી મરણ પામે છે. પ્રકાશિત જ્વાલાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ દીવામાં પડતાં જ મરણ પામે છે. અને મનોહર ગીત સાંભળવાને ઊંચી ડોક કરીને ઊભું રહેલું હરણ ધનુષ્ય ખેંચીને ઊભેલા પારધીના બાણથી વીંધાઈ જાય છે. આવી રીતે એકેક ઇંદ્રિયની લાલસા પણ દુઃખ યા મરણ નિપજાવે છે, તો પાંચે ઇંદ્રિયોની લાલસા-વાળાના શા હાલ થાય? તે વિચારવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી.'*

સુખની કલ્પનાથી વિષયો ભોગવવાની લાલસા પેદા થાય છે, તે 'લોભ' છે. પછી તે માટે જીવ અનેક પ્રકારના ઉપાયોનું ચિંતન કરે છે, તે 'માયા' છે. તે ઉપાયો સફળ થવામાં જ્યારે અંતરાય ઊભો થાય છે ત્યારે ગુસ્સો પેદા થાય છે, તે 'ક્રોધ' છે. કદાચ સરલતાથી તે ઉપાય પાર પડે તો પોતાની બુદ્ધિનો કે પોતાનાં સાધન અને સ્થાનનો મદ કરે છે, તે 'અભિમાન' છે. અને તેથી જ 'કષાયો' પર જય મેળવનારે 'વિષય-લાલસા'ને જિતવી જોઈએ. પરંતુ વિષય-લાલસાનો મુખ્ય આધાર સુખની મિથ્યા કલ્પના છે, અને તે કલ્પના જડ અને ચૈતન્યનો ભેદ મનમાં યથાર્થ રીતે સ્થિર નહિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનું યોગ્ય જ્ઞાન જરૂરી છે. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન વિના ઉદ્-ભવતું નથી, તેથી 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-

* શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૪ના આધારે.

ચારિત્ર' એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ 'સામાયિક'ની સિદ્ધિ માટે જરૂરી છે.

મન એ મર્કટ જેવું ચંચળ છે, ધ્વજાના છેડા જેવું અસ્થિર છે, અને નિરંતર વાતા પવનની માફક વિષયોમાં સ્વચ્છંદી રીતે ભટકનારું છે. તેમ છતાં તેને ધ્યાનમાં જોડવાથી અને તેની અંદર રહેલા રાગ અને દ્વેષરૂપી બે કાંટા કાઢી નાખવાથી તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થાય છે. તેથી જ અનુભવીઓનું કથન છે કે—" मन एव मनुष्याणां, कारणं बन्ध-मोक्षयोः।" "મન એ જ મનુષ્યને બંધ એટલે કર્મ-બંધનું અને મોક્ષ એટલે કર્મમાંથી મુક્તિનું કારણ છે."

વચનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

વચનની શુભાશુભ-પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ-શાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે :—

" श्रुतज्ञानं द्वादशाङ्गं गणि-पिटकं, तदाश्रितं तदविरोधेन वर्तमानं वचो वाग्योगः, स शुभस्य कर्मणोऽर्जनाय। तदेव वचो विपरीतं मिथ्या श्रुतज्ञानविरोधि चाशुभस्य कर्मणोऽर्जनाय ॥७६॥"

" 'શ્રુતજ્ઞાન' એટલે 'દ્વાદશાંગ,' બાર અંગો કે 'ગણિપિટક'. તેને અનુસરીને એટલે તેનાથી અવિરુદ્ધ રીતે વર્તતું વચન, તે 'વાગ્-યોગ'. તે શુભકર્મ ઉપાર્જન કરવા માટે થાય છે. તે જ વચન વિપરીત હોય, શ્રુતજ્ઞાનથી વિરોધી હોય, તો તે અશુભ કર્મના ઉપાર્જન કરવા માટે થાય છે. મતલબ કે દ્વાદશાંગીને વફાદાર રહીને ભાષા બોલવી, તે

વચનની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ બોલવું, તે વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિ છે.”

શ્રીભગવતીસૂત્ર, જે દ્વાદશાંગીનું પાંચમું અંગ છે, તેના ૧૩મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ ભાષા ચાર પ્રકારની છે: ‘(૧) સત્ય, (૨) મૃષા (અસત્ય), (૩) સત્યમૃષા (સત્યાસત્ય), અને (૪) અસત્યામૃષા (ન-સત્ય કે ન-અસત્ય).’ (આ ચોથા પ્રકારની ભાષા સંબોધન, આમંત્રણ કે આજ્ઞામાં વપરાય છે.) આ ચાર પ્રકારની ભાષાઓ પૈકી બે પ્રકારની ભાષા ‘મૃષા’ (અસત્ય) અને ‘સત્યમૃષા’ (સત્યાસત્ય) તો ન જ બોલવી; જ્યારે બાકીની એટલે ‘સત્ય’ અને ‘અસત્યામૃષા’ (ન સત્ય—ન-અસત્ય) ભાષા વિવેકપૂર્વક બોલવી. તે માટે શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનમાં (ગા. ૨) કહ્યું છે કે:—

“ चउण्हं खलु भासाणं, परिसंखाय पन्नवं ।
दुण्हं तु विणयं सिक्खे, दो न भासिज्ज सव्वसो ॥ ”

“પ્રાજ્ઞ મનુષ્યે ચાર પ્રકારની ભાષાને જાણીને તેમાંથી બે પ્રકારની ભાષા સર્વથા ન બોલવી જોઈએ અને બે પ્રકારની ભાષાનો વિનય શીખવો.” મતલબ કે ભાષા સત્ય હોય, પણ સાવદ્ય હોવાના કારણે બોલવા જેવી ન હોય અથવા ન સત્ય-ન અસત્ય હોય, પણ ‘શિષ્ટાચાર-વિના’ની એટલે તોછડી હોય, તો તે પણ ન બોલવી જોઈએ. વળી જે ભાષા કર્કશ હોય, સંદિગ્ધ હોય તથા શાશ્વત પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રતિકૂળ હોય તેવી પણ ન બોલવી જોઈએ. આવા દોષોથી રહિત જે

ભાષા સત્ય હોય અથવા ન સત્ય-ન અસત્ય હોય અને બીજાને ઉપકારક હોય, તે બોલવી જોઈએ.

શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રના ૭મા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે [૧] 'સત્ય ભાષા' અથવા 'સત્યવચન-યોગ' દસ પ્રકારનો છે. તે નીચે મુજબ :—

(૧) '**જનપદ-સત્ય**' જે દેશમાં જેવી ભાષા બોલાતી હોય, તે દેશમાં તે પ્રમાણે બોલવું, તે જનપદ-સત્ય છે. જેમ કે 'બિલ' શબ્દથી ગુજરાતી ભાષામાં દર કે ગુફા સમજાય છે, જ્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં તે જ શબ્દથી ભરતિયું, ફરેલી સેવાની કિંમતનો આંકડો કે કાયદાનો ખરડો સમજાય છે.

(૨) '**સમ્મત-સત્ય**' પ્રથમના વિદ્વાનોએ જે શબ્દને જે અર્થમાં માન્ય કરેલો છે, તે શબ્દને તે અર્થમાં માન્ય રાખવો, તે સમ્મત-સત્ય છે. જેમ કે કમલ અને દેડકો બંને પંક(કાદવ)માં જન્મે છે, છતાં પંકજ-શબ્દ કમલ માટે વપરાય છે; નહિ કે દેડકા માટે.

(૩) '**સ્થાપના-સત્ય**' કોઈ પણ વસ્તુની સ્થાપના કરી તેને એ નામથી ઓળખાવી, તે 'સ્થાપના-સત્ય' છે. જેમ કે અમુક આકૃતિવાળા અક્ષરને જ 'क' કહેવો. એકડાની પાછળ બે શૂન્ય ઉમેરીએ તેને 'સો' અને ત્રણ શૂન્ય ઉમેરીએ તેને 'હજાર' કહેવા વગેરે. શેતરંજનાં

મહોરાંને ‘ હાથી, ’ ‘ ઊંટ, ’ ‘ ઘોડા ’ આદિ પણ તે જ રીતે કહેવાય છે.

(૪) **‘ નામ-સત્ય ’** ગુણ-વિહીન હોવા છતાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ-વિશેષનું અમુક નામ રાખવું, તે ‘ નામ-સત્ય ’ છે. જેમ કે એક છોકરો ગરીબના ઘરમાં જન્મ્યો હોવા છતાં તેનું નામ રાખેલું હોય ‘ લક્ષ્મીચંદ્ર ’.

(૫) **‘ રૂપ-સત્ય ’** કોઈ ખાસ રૂપ ધારણ કરનારને તે નામથી જ બોલાવવા. જેમ કે સાધુનો વેષ પહેરેલો જોઈને તેને ‘ સાધુ ’ કહેવા.

(૬) **‘ પ્રતીત-સત્ય (અપેક્ષા-સત્ય).’** એક વસ્તુની અપેક્ષાએ બીજીને મોટી, હલકી, ભારે આદિ કહેવી, તે ‘ પ્રતીત-સત્ય ’ છે. જેમ કે અનામિકા આંગળી મોટી છે. આ કથન કનિષ્ઠાની અપેક્ષાથી સત્ય છે, પરંતુ મધ્યમા આંગળી કરતાં તે નાની છે.

(૭) **‘ વ્યવહાર-સત્ય (લોક-સત્ય).’** જે વાત વ્યવહારમાં બોલાય, તે ‘ વ્યવહાર-સત્ય ’ છે. જેમ કે પહોંચે છે તો ગાડી, પણ કહેવાય છે ત્યારે જામનગર આવી ગયું. રસ્તો કે માર્ગ સ્થિર છે, તે કાંઈ ચાલી શકતો નથી, તો પણ કહેવાય છે કે આ માર્ગ આબૂ જાય છે. તે જ રીતે સળગે છે ડુંગર ઉપરનું ઘાસ, છતાં કહેવાય છે કે ડુંગર સળગી ઊઠ્યો છે.

(૮) **‘ ભાવ-સત્ય ’** જે વસ્તુમાં જે ભાવ પ્રધાનપણે

દેખાતો હોય, તેને લક્ષ્યમાં લઈને તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું, તે 'ભાવ-સત્ય' છે. જેમ કે કેટલાક પદાર્થોમાં પાંચે રંગો ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં હોય, પરંતુ તે તે રંગની પ્રધાનતાને લઈને કાળો, લાલ, પીળો વગેરે કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પોપટમાં અનેક રંગો હોવા છતાં, તેને લીલો કહેવાય છે, તે 'ભાવ-સત્ય' છે.

(૯) **'યોગ-સત્ય'** યોગ અર્થાત્ સંબંધથી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને તે નામથી ઓળખવી, તે 'યોગ-સત્ય' છે. જેમ કે અધ્યાપકને અધ્યાપન-કાલ સિવાય પણ 'અધ્યાપક' કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) **'ઉપમા-સત્ય'** કોઈ એક જાતની સમાનતા હોય, તેના પરથી તે વસ્તુની બીજાની સાથે તુલના કરવી અને તેને તે નામથી ઓળખવી, તે 'ઉપમા-સત્ય' છે. જેમ કે 'ચરણ-કમળ,' 'મુખ-ચંદ્ર,' 'વાણી-સુધા' વગેરે.

[૨] **'મૃષાભાષા'** અથવા **'અસત્ય વચનયોગ'** દસ પ્રકારનો છે:—

(૧) 'ક્રોધ-મિશ્રિત'—જે વચન ક્રોધમાં બોલાય.

(૨) 'માન-મિશ્રિત'—જે વચન માનમાં બોલાય.

(૩) 'માયા-મિશ્રિત'—જે વચન બીજાને ઠગવા માટે બોલાય.

(૪) 'લોભ-મિશ્રિત'—જે વચન લોભમાં પડવાથી બોલાય.

(૫) 'રાગ-મિશ્રિત'—જે વચન પ્રેમને વશ થવાથી બોલાય.

(૬) 'દ્વેષ-મિશ્રિત'—જે વચન દ્વેષને વશ થવાથી બોલાય.

(૭) 'હાસ્ય-મિશ્રિત'—જે વચન હાંસીમાં બોલાય.

(૮) 'ભય-મિશ્રિત'—જે વચન ભયવશાત્ બોલાય.

(૯) 'આખ્યાયિકા-મિશ્રિત'—જે વચન અસંભવિત હોય, છતાં વાર્તાનો રંગ જમાવવા માટે બોલાય અથવા રાગ-દ્વેષ-યુક્ત બોલાય.

(૧૦) 'ઉપઘાત-મિશ્રિત'—જે વચન પ્રાણીઓની હિંસા કરાવે તે.

[૩] '**સત્ય-મૃષા**' અથવા '**મિશ્ર વચનયોગ**' દસ પ્રકારનો છે:—

(૧) 'ઉત્પન્ન-મિશ્રિત'—ઉત્પત્તિની બાબતમાં ભળતું જ કથન. જેમ કે આ નગરમાં દસ બાળકો જન્મ્યા છે, જ્યારે તે સંખ્યાની ચોક્કસ માહિતી ન હોય.

(૨) 'વિગત-મિશ્રિત'—ઉપર મુજબ મરણ-સંબંધી ભળતું કથન.

(૩) 'ઉત્પન્ન-વિગત-મિશ્રિત'—જન્મ અને મરણ બંને સંબંધી ભળતું કથન.

(૪) 'જીવ-મિશ્રિત'—જીવિત અને મરેલા જીવો સાથે પડ્યા હોય, છતાં કહેવું કે જીવ-રાશિ.

(૫) 'અજીવ-મિશ્રિત'—કચરાનો ઢગલો જોઈને કહેવું કે આ અજીવ છે, જ્યારે તેમાં ઘણા ય કીડા ખદબદતા હોય.

(૬) 'જીવાજીવ-મિશ્રિત'—જીવો અને અજીવો બંને સાથે હોય, તેમાં એકને વધારે બતાવવા ને બીજાને ઓછા બતાવવા.

(૭) 'અનન્ત-મિશ્રિત'—અનન્તકાય અને પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય સાથે હોય, છતાં કહેવું કે તે અનન્તકાય છે. જેમ કે મૂળો એ અનન્તકાય છે. અહીં મૂળાનો કંદ એ અનન્તકાય છે, જ્યારે પાંદડાં પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાય છે.

(૮) 'પ્રત્યેક-મિશ્રિત'—એ જ મુજબ પ્રત્યેક-વનસ્પતિ-કાય અને અનન્તકાય સાથે હોવા છતાં માત્ર પ્રત્યેક-વનસ્પતિ-કાય કહેવું, તે 'પ્રત્યેક-મિશ્રિત વચન-યોગ' છે.

(૯) 'અદ્ધા-મિશ્રિત'—દિવસ, રાત આદિ કાલના સંબંધમાં મિશ્ર-વચન બોલવું. જેમ કે દિવસ ઊગવાની તૈયારી હોય છતાં સૂતેલો માણસ બોલે કે હજી તો ઘણી રાત બાકી છે.

(૧૦) 'અદ્ધાદ્ધા-મિશ્રિત'—દિવસ અને રાતના એક ભાગને 'અદ્ધાદ્ધા' કહેવાય છે. તે સંબંધમાં મિશ્રવચન બોલવું, તે અદ્ધાદ્ધા-મિશ્રિત છે. જેમ કે એક શેઠ સવાર પડતાં નોકરને કહે કે બપોર થયો તો પણ દીવા કેમ બળે છે?

[૪] '**અસત્યામૃષા-ભાષા**' (વ્યવહાર-વચનયોગ) ના બાર પ્રકારો છે:—

(૧) 'આમંત્રણી'—સંબોધન કરવું, જેમ કે હે પ્રભો!

(૨) 'આજ્ઞાપની'—આજ્ઞા આપવી, જેમ કે આ કામ કરો.

(૩) 'યાચની'—યાચના કરવી, જેમ કે આ ચીજ મને આપો.

(૪) 'પ્રચ્છની'—કોઈ પણ વિષય પરનો સંદેહ દૂર કરવા પ્રશ્ન પૂછવો, જેમ કે જીવનું સ્વરૂપ શું?

(૫) 'પ્રજ્ઞાપની'—પ્રરૂપણા કરવી, જેમ કે જીવ છે, અજીવ છે વગેરે.

(૬) 'પ્રત્યાખ્યાની'—ત્યાગ માટે બોલવું, જેમ કે હું અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) 'ઇચ્છાનુલોમા'—ઇચ્છાનુસાર અનુમોદન કરવું, જેમ કે કોઈએ પૂછ્યું કે, 'હું સાધુ પાસે જાઉં?' તો કહેવું કે 'વાત બહુ સારી છે.'

(૮) 'અનભિગૃહીતા'—પોતાની સંમતિ પ્રકટ ન કરવી, જેમ કે 'તમારી મરજી હોય તેમ કરો.'

(૯) 'અભિગૃહીતા'—સંમતિ આપવી, જેમ કે આ કામ તમારે કરવું જોઈએ.

(૧૦) 'સંશયકારિણી'—જે શબ્દના અનેક અર્થ થતા હોય, તેનો પ્રયોગ કરવો, જેમ કે 'સૈંધવ' લાવો.

અહીં સૈંધવ શબ્દથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ તે ઘોડો મંગાવે છે કે મીઠું ?

(૧૧) 'વ્યાકૃત'—વિસ્તારથી બોલવું, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય.

(૧૨) 'અવ્યાકૃત'—અતિગંભીરતાથી બોલવું, કે જે બીજાને સમજવું કઠણ પડે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન મૌન ધારી શકાય, તો તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તે ન બને તેમ હોય તો ઓછામાં ઓછું બોલવું અને જે કાંઈ બોલાય તે સંપૂર્ણ 'નિરવદ્ય' હોય, તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે.

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ

કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ-શાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશ (શ્લો. ૭૭)માં જણાવ્યું છે કે—

"शरीरेण सुगुप्तेन, शरीरी चिनुते शुभम् ।
सततारम्भिणा जन्तु-घातकेनाशुभं पुन: ॥"

"ચેષ્ટા-રહિત શરીરવડે એટલે કાયોત્સર્ગાદિ-ક્રિયાવાળા શરીરથી આત્મા 'શુભ' કર્મને સંચિત કરે છે, તથા સતત આરંભવાળા અને પરિણામે જીવ-હિંસાદિ-પ્રવૃત્તિવાળા શરીરથી અશુભ કર્મને ભેગું કરે છે." મતલબ કે સાવદ્ય પ્રવૃત્તિને છોડવી તે કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, અને દેહાધ્યાસ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે 'અશુભ પ્રવૃત્તિ' છે. આ દૃષ્ટિએ દેવ તથા ગુરુને થતું વંદન કે પુસ્તક વાંચવા માટે થતું હાથનું

હલન-ચલન ‘ શુભ ’ છે અને માખી કે મચ્છરને ઉડાડવા માટે થતું કાયાનું હલન-ચલન ‘ અશુભ ’ છે.

સામાયિકના સમય દરમિયાન ‘ કાયોત્સર્ગ ’ અને ‘ ધર્મધ્યાન ’નો જેટલો આશ્રય લેવાય તેટલો ઉત્તમ છે, કારણ કે તેનાથી સર્વત્ર ભટકતું મન ખીલે બંધાય છે અને ભાવનાઓ-વડે શુદ્ધિ પામીને રાગ, દ્વેષ તથા મોહથી વિરક્ત થાય છે; અને પરિણામે ‘ સમભાવ ’ કે ‘ શમ-રસ ’ યા ‘ પ્રશમ-રસ ’ નો અપૂર્વ આનંદ માણી શકે છે.

तस्स भंते! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि—અત્યાર સુધી કરેલી તે ‘ અશુભ પ્રવૃત્તિ ’માંથી હે ભગવંત! હવે હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તેને ખોટી ગણું છું, તેનો આપની સાક્ષીએ એકરાર કરું છું, અને તે ‘ અશુભ પ્રવૃત્તિ ’ કરનાર કષાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

આત્મ-વિકાસ માટે શરૂ કરેલું કોઈ પણ અનુષ્ઠાન ત્યારે જ પૂરેપૂરું ફલ આપે છે કે જ્યારે તે ભાવ-શુદ્ધિ-પૂર્વક થયેલું હોય. આ ‘ ભાવ-શુદ્ધિ ’ કરવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ ‘ ચતુષ્પદી ’ની સુંદર યોજના કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ પદ ‘ પાછા ફરો ’ અથવા ‘ પ્રતિક્રમણ કરો ’નું છે. જો કોઈ પ્રવૃત્તિ ખરેખર ખોટી જ લાગતી હોય તો તે માર્ગે આગળ વધતાં અટકવું જ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગેથી પાછા પણ હઠવું જોઈએ; અર્થાત્ ભવિષ્યમાં તે પ્રવૃત્તિ ન કરવાની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. તે માટે તેની અનિષ્ટતા પૂરેપૂરી સમજી

લેવાની જરૂર છે. તેથી બીજું પદ તેને ખોટી સમજવાનું —તેની 'નિંદા કરવાનું' રાખેલું છે. પરંતુ મનમાં થોડી વાર નિંદા કરવાથી તેના વિષેનો મોહ પૂરેપૂરો છૂટે તે સંભવિત નથી, એટલે તે બાબત પૂરેપૂરી દિલગીરી અને શરમની લાગણી સાથે ગુરુ-સમક્ષ જાહેર કરવાની છે, અને તેમ કરીને હૃદયનો ભાર હળવો કરવાની સાથે ફરી તેવી પ્રવૃત્તિમાં ન પડાય તેની સાવચેતી રાખવાની છે. તેથી ત્રીજું પદ 'ગુરુ-સમક્ષ એકરાર' કરવાનું રાખેલું છે. આ વિધિ થઈ રહેતાં આત્માના જે અધ્યવસાયોદ્વારા અશુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેને છોડી દેવાનો દૃઢ નિર્ણય કરવાનો છે, તેથી ચોથું પદ 'આત્મ-વ્યુત્સર્જન'નું રાખેલું છે. આ 'ચતુષ્પદી'ને બરાબર અનુસરનાર ભાવ-શુદ્ધિ કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે ઝડપથી આગળ વધી શકે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ પ્રકારની શુદ્ધિ વિના આત્મહિતના માર્ગમાં આગળ વધવું શકય નથી.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે પૂજ્ય ! હું સમભાવની સાધના કરવાને ઇચ્છું છું. તે માટે અશુભ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. જ્યાં સુધી હું નિયમને સેવું, ત્યાં સુધી મન, વચન અને કાયાવડે અશુભ પ્રવૃત્તિ કરીશ નહિ, કે કરાવીશ નહિ. અને હે ભગવંત ! અત્યાર સુધી તે પ્રકારની જે કાંઈ અશુભ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેમાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં છું, તે અશુભ પ્રવૃત્તિને હું ખોટી ગણું છું અને તે બાબતનો આપની સમક્ષ સ્પષ્ટ એકરાર કરું

છું. હવે હું અશુભ પ્રવૃત્તિ કરનાર તે કષાયાત્માનો ત્યાગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સામાયિકની ગણના 'શિક્ષાવ્રત' અથવા 'શિક્ષાપદ'માં થાય છે. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિંદુના ૩જા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે—"सामायिक-देशावकाशिक-पोषधोपवासातिथिसंविभागाश्चत्वारि शिक्षापदानीति" (સૂ. ૧૮) "(૧) સામાયિક, (૨) દેશાવકાશિક, (૩) પોષધોપવાસ અને (૪) અતિથિ-સંવિભાગ; એ ચાર 'શિક્ષાપદો' છે." 'શિક્ષાપદ'નો અર્થ સાધુ-ધર્મનો અભ્યાસ થાય છે.* 'शिक्षा साधुधर्माभ्यासः।' એટલે સામાયિક એ બે ઘડીનું—૪૮ મિનિટનું સાધુ-જીવન છે. તે સમય દરમિયાન સાધકે સઘળું વર્તન સાધુની માફક રાખવું જોઈએ. 'સાધુ'-શબ્દથી અહીં 'ભાવસાધુ' સમજવાના છે કે જેઓ નિર્વાણ-સાધક યોગોવડે મોક્ષનું સાધન કરે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમભાવ ધારણ કરે છે.+ સામાયિકમાં નિર્વાણ-સાધક મુખ્ય યોગ ચારિત્ર છે, જે સંવરના સિદ્ધાંતોને અનુસરવાથી સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે સંવરની કરણી એ સામાયિકનો સાર છે.

'સંવર' એટલે આસ્રવનો નિરોધ. 'आस्रवनिरोधः संवरः' (ત. અ. ૯-૧) તે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ છે, તેથી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ તેના ભેદો નથી, તો પણ વ્યવહારની

---

* જુઓ એ સૂત્ર પરની શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિની વૃત્તિ.

+ જુઓ સૂત્ર ૧લું, અંગ ૪ निव्वाणसाहए जोगे.

અપેક્ષાએ તેના ભેદો પડી શકે છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ-શાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકારો નીચે મુજબ વર્ણવ્યા છે :—

"स पुनर्भिद्यते द्वेधा, द्रव्य-भाव-विभेदतः ॥
यः कर्मपुद्गलादान-च्छेदः स द्रव्यसंवरः ।
भवहेतुक्रियात्यागः, स पुनर्भावसंवरः ॥"

(પ્ર. ૪. શ્લો. ૭૯-૮૦.)

"તેના 'દ્રવ્ય-સંવર' અને 'ભાવ-સંવર' એમ બે ભેદો છે. તેમાં કર્મપુદ્ગલના ગ્રહણનો છેદ (રોધ), તે 'દ્રવ્ય-સંવર' છે અને સંસાર-વૃદ્ધિમાં કારણભૂત ક્રિયાઓનો ત્યાગ એ 'ભાવ-સંવર' છે."

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશમાં ભાવસંવરના પાંચ દ્વારો (ભેદો) નીચે મુજબ વર્ણવેલા છે:—

"पंच संवरदारा पण्णत्ता; तं जहा—
१ सम्मत्तं, २ विरइ, ३ अप्पमाए, ४ अकसाया, ५ अजोगया ।"

'સંવર-દ્વારો' પાંચ પ્રકારનાં છે, તે આ રીતે :—
૧ "સમ્યક્ત્વ, ૨ વિરતિ, ૩ અપ્રમાદ, ૪ અકષાય ને ૫ અયોગતા." તેમાં 'સમ્યક્ત્વ' એ મિથ્યાત્વના (ખોટી માન્યતાના—ખોટા માર્ગના) ત્યાગરૂપ છે; 'વિરતિ' એ હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ છે; 'અપ્રમાદ' એ આત્મઉપયોગમાં અસાવધાની-અનુત્સાહ કે બેદરકારીના ત્યાગરૂપ છે; 'અકષાય' એ ક્રોધ, માન, માયા

અને લોભના ત્યાગરૂપ છે; તથા 'અયોગતા' એ મન, વચન અને કાયાના સર્વ પ્રકારના યોગના ત્યાગરૂપ છે.

શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં પણ સંવર-દ્વારની સંખ્યા પાંચની ગણાવી છે. જેમકે :—

"पढमं होइ अहिंसा, बितियं सच्चवयणं ति पन्नत्तं ।
दत्तमणुन्नाय संवरो य बंभचेरऽपरिग्गहत्तं च ॥"

(અ. ૬. ગા. ૨)

"પ્રથમ 'સંવર-દ્વાર' અહિંસા છે, બીજું સંવર-દ્વાર સત્ય વચન છે, ત્રીજું સંવર-દ્વાર દત્તાનુજ્ઞાત-ગ્રહણ છે, ચોથું સંવર-દ્વાર બ્રહ્મચર્ય છે અને પાંચમું સંવર-દ્વાર અપરિગ્રહ છે." પરંતુ આ ભેદો ઉપર્યુક્ત વિરતિના જ પેટા-વિભાગો છે, એટલે ભિન્ન પરંપરાના સૂચક નથી.

વાચક-મુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ. ૯; સૂત્ર ૨)માં 'સંવર'-સંબંધમાં સૂચવ્યું છે કે—"स गुप्ति-समिति-धर्मानुप्रेक्षा-परीषहजय-चारित्रैः ।" અર્થાત્ "તે (સંવર) ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ (શ્રમણ-ધર્મ), અનુપ્રેક્ષા (ભાવના), પરીષહ-જય અને ચારિત્રવડે થાય છે."

નવતત્ત્વપ્રકરણમાં 'સંવર'ના આ ભેદોની સ્પષ્ટતા નીચે મુજબ કરેલી છે :—

"समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
पण-ति-दुवीस-दस-बार-पंचभेएहिं सगवन्ना ॥"

(ગા. ૨૧)

"સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીષહ, યતિધર્મ, ભાવના અને ચારિત્ર એ અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ, બાવીસ, દસ, બાર અને પાંચ પ્રકારે છે; જેની કુલ સંખ્યા સત્તાવન થાય છે." અર્થાત્ 'સંવર'ના ભેદો ૫૭ છે. તેમાં 'સમિતિ' એ મન, વચન અને કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ છે, જે ઇર્યા-સમિતિ આદિ પાંચ પ્રકારની છે; 'ગુપ્તિ' એ મન, વચન અને કાયાનો નિગ્રહ છે, જે મનોગુપ્તિ આદિ ત્રણ પ્રકારનો છે;* 'પરીષહ' એ સુખ-દુઃખની તિતિક્ષા છે, જે ક્ષુધા, તૃષા આદિ બાવીસ પ્રકારની છે;+ 'યતિ-ધર્મ' એ સાધુએ કેળવવાયોગ્ય ખાસ ગુણો છે, જે ક્ષમાદિ દસ પ્રકારના છે;× 'ભાવના' એ તત્ત્વ-ચિંતન-સ્વરૂપ છે, જે અનિત્યતા વગેરે બાર પ્રકારની છે; અને 'ચારિત્ર' એ સાવદ્ય યોગની વિરતિ છે, જે સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનું છે.

'સંવર'નું આ વિવરણ ખૂબ વ્યાપક છે, જે સાધકને કર્તવ્યનો સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાને પૂરતું છે. જો યૌગિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં 'યમ' છે, 'નિયમ' છે, 'આસન' છે, 'પ્રાણાયામ' છે, 'પ્રત્યાહાર' છે, 'ધારણા' છે, 'ધ્યાન' છે અને 'સમાધિ' પણ છે. 'અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ 'યમો' કહેવાય છે,

* જુઓ સૂત્ર ૨૭ મું.

+ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૯ અથવા ભગવતીસૂત્ર શતક ૮, ઉ. ૮ અથવા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૨.

× જુઓ સૂત્ર ૩.

જે સામાયિકરૂપી પ્રથમ પ્રકારના ચારિત્રમાં અંતર્ગત થાય છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એ પાંચ 'નિયમો' કહેવાય છે, જે બહુધા દસ પ્રકારના યતિધર્મમાં સમાઈ જાય છે. હાથ, પગ વગેરેનું વિશેષ સંસ્થાન એ 'આસન' છે, જે બાહ્ય-તપના કાય-ક્લેશ અને સંલીનતા નામના વિભાગમાં તથા નિષદ્યાદિ-પરીષહમાં અંતર્ભૂત થાય છે. પ્રાણનો આયામ એટલે નિગ્રહ કરવો, તે 'પ્રાણાયામ' છે; જે મનો-ગુપ્તિ, વચન-ગુપ્તિ અને કાય-ગુપ્તિદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. 'મનો-ગુપ્તિ' એ મનઃ-પ્રાણનો નિગ્રહ છે, 'વચન-ગુપ્તિ' એ વચન-પ્રાણનો નિગ્રહ છે અને 'કાય-ગુપ્તિ' એ પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપી પાંચ પ્રાણનો નિગ્રહ છે. દસ પૈકીના આઠ પ્રાણનો નિગ્રહ આ રીતે ગુપ્તિદ્વારા થાય છે, જ્યારે અન્ય લોકોમાં પ્રચલિત માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણનો નિગ્રહ ક્લેશકારી ગણીને કરવામાં આવતો નથી. શબ્દાદિ વિષયોમાંથી શ્રવણાદિ પાંચે ઇંદ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવી તે 'પ્રત્યાહાર' છે, જે દસવિધ યતિધર્મના તપ અને ત્યાગમાં સમાવિષ્ટ છે. તપનો અર્થ જૈન-પરિભાષામાં ખૂબ વિશાળ છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે. આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનો પ્રવેશ, તે 'ધારણા' છે, આત્મ-સ્વરૂપમાં મનનું પ્રવાહરૂપે જવું તે 'ધ્યાન' છે; અને આત્મ-સ્વરૂપમાં તદાકાર થવું તે 'સમાધિ' છે. આ ત્રણે વસ્તુ 'કાયોત્સર્ગ' તથા 'ભાવના'-દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, કે જેનું વિધાન આભ્યંતર તપના છઠ્ઠા પ્રકારમાં તથા સ્વતંત્ર રીતે કરેલું છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સંવર'ની આ ક્રિયાઓ વિચાર, વાણી અને વર્તનને સુધારનારી છે, મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી પાશવી વૃત્તિઓને દૂર કરનારી છે અને સમતા, શાંતિ તથા પવિત્રતાના સિંચનવડે કાલ્પનિક દુઃખોને દૂર કરીને 'પ્રશમ-રસ'નો અનુભવ કરાવનારી છે. ટૂંકમાં ચિદાનંદઘનની મહામોજ માણી શકાય તેવી સર્વ સામગ્રી 'સંવર'ના ૫૭-સત્તાવન ભેદોમાં રહેલી છે, તેનું યથાર્થ આરાધન એ જ 'સામાયિક' છે.

પ્રભુ શ્રીમહાવીરે ગ્રહણ કરેલા 'સામાયિક'ને અંગે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રની ભાષ્ય-કારિકા(ગા. ૧૫, ૧૬)માં જણાવ્યું છે કે :—

"जन्म-जरा-मरणार्तं, जगदशरणमभिसमीक्ष्य निःसारम् ।
स्फीतमपहाय राज्यं, शमाय धीमान् प्रवव्राज ॥
प्रतिपद्याशुभशमनं, निःश्रेयस्साधकं श्रमणलिङ्गम् ।
कृतसामायिककर्मा, व्रतानि विधिवत् समारोप्य ॥"

"જન્મ, જરા અને મરણથી પીડાતા જગત્‌ને અશરણ અને નિઃસાર જોઈને એ મેધાવી પુરુષે વિશાળ રાજ્ય-સુખનો ત્યાગ કરીને શાંતિને માટે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. તે વખતે તેમણે અશુભને શમાવનારો અને કલ્યાણમાર્ગનો સાધક એવો શ્રમણનો વેષ ધારણ કર્યો, તથા સામાયિક-કર્મનો સ્વીકાર કરીને વ્રતોને વિધિ-પુરઃસર સ્વીકાર્યાં." તાત્પર્ય કે પ્રભુ શ્રી-મહાવીરે સંસારનો ત્યાગ કરીને આત્મ-કલ્યાણ સાધવા માટે જે ક્રિયાનો આશ્રય લીધો હતો. તે 'સામાયિક'ની ક્રિયા

હતી કે જેની સિદ્ધિ વડે જ તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

'સામાયિક'ની સિદ્ધિ કરવા માટે કઈ ભૂમિકાએ પહોંચવું આવશ્યક છે?' તેનો યત્કિંચિત્ ખ્યાલ શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા. ૨૬૭૯, ૨૬૮૦)ની નિમ્ન પંક્તિઓમાં આપવામાં આવ્યો છે:—

"जस्स सामाणिओ अप्पा, संजमे नियमे तवे ।
तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलि-भासियं ॥"

"જેનો સમભાવવાળો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સારી રીતે આવેલો હોય, તેને 'સામાયિક' થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતનું કથન છે."

"जो समो सव्वभूएसु, तसेसु थावरेसु य ।
तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलि-भासियं ॥"

"ત્રસ અને સ્થાવર એવા સર્વ જીવો પ્રત્યે જે રાગ-દ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિથી વર્તે છે, તેને 'સામાયિક' થાય છે; એમ શ્રીકેવલી ભગવંતનું કથન છે."

એટલે 'મૂળગુણ'રૂપ 'સંયમ,' 'ઉત્તરગુણ'રૂપ 'નિયમ,' અનશનાદિ 'તપ' અને સર્વ જીવો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ-રહિત ચિત્ત-વૃત્તિ એ 'સામાયિક'ની સિદ્ધિનાં મુખ્ય અંગો છે. અહીં 'મૂળગુણ'થી મહાવ્રતો અને 'ઉત્તર-ગુણ'થી સમિતિઓ તથા ગુપ્તિઓ સમજવાની છે. સતલબ કે 'મહાવ્રતો, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ, તપ અને ભાવના'ની પાછળ જે આદર્શ રહેલો છે, તે જ આદર્શ 'સામાયિક'ની

ક્રિયા કરતી વખતે નજરની સમક્ષ રાખવો જોઈએ.

'सामाइयसुत्त' અથવા 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર આવી એક અપૂર્વ ક્રિયા માટે યોજાયેલું છે, તેથી તે અર્થ-ગંભીર અને પ્રાસાદિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વિનયનો વિકાસ છે, સંકલ્પની શુદ્ધિ છે, હેયનું પ્રત્યાખ્યાન છે, સદ્ગુણની ઉપાસના છે અને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું યોગ્ય ઘડતર પણ છે. સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરવામાં આવે, તો આ બધાં તત્ત્વો તેમાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાયેલાં નજરે પડશે.

સૂત્રના આરંભમાં આવેલાં 'करेमि भंते'—એ બે પદો ગુરુ પ્રત્યેનો અપૂર્વ આદર બતાવે છે; એટલે તેમાં વિનયનો વિકાસ રહેલો છે. ત્યાર પછી રજૂ થતો 'सामाइयं' શબ્દ સમભાવનો આદર્શ રજૂ કરે છે, એટલે તેમાં સંકલ્પની શુદ્ધિ રહેલી છે. ત્યાર પછી 'सावज्जं जोगं पच्चक्खामि' એ ત્રણ પદો વ્યવસ્થિત થયેલાં છે, જે સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ સૂચવે છે; એટલે તેમાં હેયનું પ્રત્યાખ્યાન રહેલું છે. ત્યાર પછી 'जाव नियमं पज्जुवासामि' એ પદો આવે છે, જે ત્રણે પદો કાલની મર્યાદાનું અને પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન કરે છે. આ પછીનાં નવ પદો दुविहं तिविहेणं, मणेणं वायाए काएणं, न करेमि न कारवेमि'—યોગ અને કરણની સ્પષ્ટતા કરવા અંગે યોજાયેલાં છે, જે સાવદ્ય યોગના ત્યાગની મૂળ પ્રતિજ્ઞાનાં પોષક છે, એટલે હેયના પ્રત્યાખ્યાનને જ વધારે સ્ફુટ કરે છે; અને ત્યાર પછી આવતાં 'तस्स भंते! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि'—એ સાત પદો ભૂતકાલની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં સમાલોચક,

વર્તમાનની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં નિંદક અને ભવિષ્યકાલની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં પ્રતિબંધક હોઈને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિનું સુયોગ્ય ઘડતર કરનારાં છે. ટૂંકમાં 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર એ જીવનમાં ઉચ્ચ ગુણો ખીલવવાનો અપૂર્વ આદર્શ રજૂ કરે છે.

'કરેમિ ભંતે'સૂત્ર એ 'સામાયિક' નામના પ્રથમ આવશ્યકનું મૂળસૂત્ર છે, તેથી તેના પર નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય અને ટીકાઓ થયેલી છે. આ સાહિત્ય ખૂબ જ વિશાળ અને વિદ્વત્તા-પૂર્ણ હોઈને ખાસ અધ્યયન માગી લે છે. તેમાં ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે રચેલું વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય જેની ગાથાઓ ૩૬૦૩ છે, તે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના મુકુટમણિ-સમું હોઈને ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. તે સિવાય બીજા અનેક જાણીતા જૈનાચાર્યોએ તેના પર જુદે જુદે સ્થાને વિવેચન કરેલું છે, જે સૂત્રની મહત્તા અને ગંભીરતાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

કરેમિ ભંતે' સૂત્રનો ચાલુ પાઠ પ્રતિક્રમણસૂત્ર-ચૂર્ણિમાં જણાય છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

१० सामाइयपारण-सुत्तं

[सामायिकपारण-सूत्रम्]

સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

सामाइयवय-जुत्तो, जाव मणे होइ नियम-संजुत्तो ।
छिन्नइ असुहं कम्मं, सामाइय जत्तिया वारा ॥ १ ॥
सामाइय(अं)मि उ कए, समणो इव सावओ हवइ जम्हा ।
एएण कारणेणं, बहुसो सामाइअं कुज्जा ॥ २ ॥ *

सामायिक विधिइं लीधउं, विधिइं पालिउं, विधि करतां, जि कां(को)इ अविधि हुओ हुइ, तेह सविहं मनि वचनि कायाइं करी मिच्छा मि दुक्कडं ॥ +

(દસ મનના, દસ વચનના, બાર કાયાના એ બત્રીસ દોષમાંથી જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તે મન. વચન, કાયાએ કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં)×

[* ૧. વિ. સં. ૧૩૬૩માં ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ રચેલી વિધિપ્રપામાં નિર્દેશ તરીકે તથા વિ.

સં. ૧૪૧૧માં ખરતરગચ્છીય શ્રીતરુણપ્રભાચાર્યે રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં 'સામાઈય-પારણ-ગાહા' તરીકે નીચેની ગાથાઓ જોવામાં આવે છેઃ—

"भयवं दसण्णभद्दो, सुदंसणो थूलभद्द वयरो य।
सफलीकय-गिह-चाया, साहू एवंविहा हुंति ॥ १ ॥
साहूण वंदणेणं, नासइ पावं असंकिया भावा।
फासुअ-दाणे निज्जर, अभिग्गहो नाणमाईणं ॥ २ ॥
छउमत्थो मूढमणो, कित्तियमित्तं पि संभरइ जीवो।
जं च न संभरामि अहं, मिच्छा मि दुक्कडं तस्स ॥ ३ ॥
जं जं मणेण चिंतियमसुहं वायाइ भासियं किंचि।
असुहं काएण कयं, मिच्छा मि दुक्कडं तस्स ॥ ४ ॥
सामाइय-पोसह-संठियस्स जीवस्स जाइ जो कालो।
सो सफलो बोधव्वो, सेसो संसारफलहेऊ ॥ ५ ॥"

૨. વિ. સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપલ્લીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકરમાં (પૃષ્ઠ ૩૧૯ પ૨) સામાયિક પારવાની વિધિ દર્શાવતાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ૭ ગાથાઓ દર્શાવી છે—

"भयवं दंसणभद्दो, सुदंसणो थूलभद्द वयरो य।
सफलीकय-गिह-चाया, साहू एवंविहा हुंति ॥ १ ॥
साहूण वंदणेणं नासइ पावं असंकिया भावा।
फासु[अ]-दाणे निज्जर, अणुग्गहो नाणुमा(णमा)ईणं ॥ २ ॥
छउमत्थो मूढमणो, कित्तियमित्तं पि संभरइ जीवो।
जं च न सुं(सं)भरामि अहं, मिच्छा मे दुक्कडं तस्स ॥ ३ ॥

जं जं मणेण बद्धं, जं जं वायाइ भासियं किंचि ।
जं जं काएण कयं, मिच्छा मे दुक्कडं तस्स ॥ ४ ॥
सव्वे जीवा कम्म-वसि, महियलि जे य भमंति ।
ते मए सव्वे खमाविया, मज्झ वि ते य खमंति(तु) ॥ ५ ॥
खमिउ खमाविउ मइं, खमिउ सव्वह जीव-निकाओ ।
सिद्धह दिन्न आलोयण, न म्म(म)ह वइरु न पाओ ॥ ६ ॥
सामाइयवय-जुत्तो, जाव मणो होइ नियम-संजुत्तो ।
छिंदइ असुहं कम्मं, सामाइय जत्तिया वारा ॥ ७ ॥

सामायिक विधि लीधउं, विधि पारियउ, विधिमांहि जि का(को)इ अविधि आसातना की, तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ॥"

૩. વિધિપક્ષ અપરનામ અંચલગચ્છના શ્રીજયકેસરિ-સૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મહિમાસાગરે [વિ. સં. ૧૪૯૮માં] રચેલા ષડાવશ્યક-વિવરણમાં સામાયિક પારવાની વિધિમાં ૮ ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે, તેમાં सामाइय-वय-जुत्तो ગાથા ત્રીજી છે:—

'ખમાસમણ દેઈ, નઉકાર ત્રિણિ ગણીઈ, પછઈ, સામાયિક ફાસિઉં, પાલિઉં, સોહિઉં, તીરિઉં, કીરતિઉં, આરાધિઉં, વિધિ કીધઉં, વિધિ પાલિઉં, વિધિ કરતાં જિ કો અવિધિ આશાતના હુઈ હુઈ, તેહ સવિહું મનિ, વચનિ, કાયાં કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં ॥

"जं जं मणेण बद्धं, जं जं वायाइ भासियं पावं ।
काएण वि दुट्ठ कयं, मिच्छा मे दुक्कडं तस्स ॥ १ ॥

छउमत्थो मूढमणो, कित्ती(त्ति)यमित्तं पि संभरइ जीवो ।
जं च न संभरामि अहं, मिच्छा मे दुक्कडं तस्स ॥ २ ॥

सामाइयवय-जुत्तो, जाव मणे होइ नियम-संजुत्तो ।
छिंदइ असुहं कम्मं, सामाइय जत्तियां वारा ॥ ३ ॥

सामाइय-पोसह-संठियस्स, जीवस्स जाइ जो कालो ।
सो सफलो बोधव्वो, सेसो पुण जाण विफल त्ति ॥ ४ ॥

सागरचंदो कामो चंदवडिं(वडिं)सो सुदंसणो धन्नो ।
जेसिं पोसहपडिमा, न खंडियं(या) जीविदं(यं)ते वि ॥ ५ ॥

सव्वे जीवा कम्म-वसि, चउदह रज्ज भमंति ।
ते सवि मइं खमाविया, मज्झ वि तें उ खमंतु ॥ ६ ॥

खमिय खमाविय मइं, खमिय छव्विह-जीव-निकाय ।
सिद्धहं दिन्नं आलोयणं, मज्झ [न]वि वइर न पाउ ॥ ७ ॥

दिवसे दिवसे लक्खं, देइ सुवन्नस्स खंडियं एगो ।
इयरो पुण सामाइयं, करेइ न पहुप्पए तस्स ॥ ८ ॥

गाथा सुगमार्थ(र्था) ॥

इति श्रीविधिपक्ष सुश्रावकसामाचारी समायात(ता) । "

૪. વિ. સં. ૧૫૦૧માં તપાગચ્છના શ્રીહેમહંસગણિએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં (પોથી ૭ પૃ. ૬૬ ઉપર) સામાયિક પારવાની ગાથાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે :—

" હવે પ્રસંગિઈં સામાયિક પારવાની ગાહા વષાણુઈ છઈ—

सामाइयवय-जुत्तो, जाव मणे होइ नियम-संजुत्तो ।
छिन्नइ असुहं कम्मं, सामाइअ जत्तिया वारा ॥ १ ॥
सामाइयम्मि उ कए.....................कुज्जा ॥ २ ॥
सामाइअ-पोसह-[सं]ठिअस्स जीवस्स जाइ जो कालो ।
सो सफलो बोधव्वो, सेसो संसारफल-हेउ(ऊ) ॥ ३ ॥
सामायिक विधइं लीधउं०.........................."

૫. ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથી જે સં. ૧૬૭૮માં લખાયેલી છે, તેના પૃ. ૧૦૩ ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે લખાયેલી છેઃ—

"सामाइयवयजुत्तो० ॥ १ ॥
सामाइयम्मि उ कए० ॥ २ ॥
सामाइक विधिइं लीधउं
सामाइअ-पोसह-संठिअस्स० ॥ ३ ॥"

૬. ક્રમાંક ૨૬ વાળી પોથીના પત્ર ૧૪મા ઉપર આ ગાથાઓ નીચેના ક્રમે આપી છેઃ—

"'सामाइअ-वय-जुत्तो' १.
'सामाइअंमि उ कए' २.
सामाइअ-पोसह-संठिअस्स जीवस्स जाइ जो कालो ।
सो सफलो बोधव्वो, सेसो संसारफल-हेउ(ऊ) ॥ ३ ॥
छउमत्थो मूढमणो, कित्तिअमित्तं पि संभरे जीवो ।
जं किंचि न संभरामि, मिच्छा मि दुक्कडं तस्स ॥ ४ ॥"

ત્યાર પછી નીચેનો પાઠ આપવામાં આવ્યો છેઃ—

"सामायक विधिं लीधुं, विधिं पार्युं, जि कांइ अविधि हुओ हुइ; ते सविहु मनें वचनें कायाइं करी तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ॥ छ ॥"

૭. ક્રમાંક ૩૦વાળી પોથીમાં 'सामाइयवय-जुत्तो' અને 'सामाइयंमि उ कए' એ બે ગાથાઓ આપી છે. ત્યાર પછી 'सामायिक विधिं लिधउं, विधइं पालिउं, विधिं करतां जे कोइ अविधि' हुइ होइ, ते सविहं मन्ने वचन्ने कायाइं करी मिच्छा मी दुक्कडं । दस मनना, दस वचनना, बार कायाना, बत्रीस दोषमांहे जे कोइ दोष लागो होइ, ते सविहं मने वचने कायाइं करी तस्स मिच्छा मी दुक्कडं ॥' પાઠ આપેલો છે.

+ આ પાઠ ક્રમાંક ૧૧વાળી પોથી ઉપરથી લીધેલો છે.

× આ પાઠ ઓગણીસમી સદીની પોથીઓ સિવાય ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જો કે સામાયિકના ૩૨ દોષ-સંબંધી સ્વાધ્યાય અને કુલકો સોળમી સદીમાં પણ રચાયેલાં જણાય છે.]

(૨) સંસ્કૃત છાયા

सामायिकव्रत-युक्तः, यावत् मनसि भवति नियम-संयुक्तः ।
छिनत्ति अशुभं कर्म, सामायिकं यावतः वारान् ॥ १ ॥

सामायिके तु कृते, श्रमणः इव श्रावकः भवति यस्मात् ।
एतेन कारणेन, बहुशः सामायिकं कुर्यात् ॥ २ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

સામાયિકવ્રતથી યુક્ત, જ્યાં સુધી મનમાં હોય નિયમ-સંયુક્ત; છેદે છે અશુભ કર્મ, સામાયિક જેટલી વાર. ૧.

સામાયિક તો કર્યે છતે, શ્રમણ જેવો શ્રાવક થાય છે જેથી; એ કારણ વડે, બહુ વાર સામાયિક કરવું ઘટે. ૨.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

सामाइयवय-जुत्तो—सामायिकव्रत-युक्तः—સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

'વ્રત' શબ્દનો અર્થ ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન કે નિવૃત્તિ થાય છે. તે માટે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—" हिंसा-ऽनृत-स्तेयाब्रह्म-परिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् " (અ. ૭. સૂ. ૧). " હિંસા, અનૃત, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ; તેમાંથી વિરત થવું, વિરામ પામવો, તે 'વ્રત' છે." સામાયિકમાં સાવદ્યયોગનો ત્યાગ હોવાથી તેનો સમાવેશ પણ 'વ્રત'માં જ થાય છે. શ્રાવકનાં 'બાર વ્રતો'માં તે નવમું છે અને 'ચાર શિક્ષાવ્રતો'માં પહેલું છે.

जाव-यावत्—જ્યાં સુધી.

मणे-मनसि—મનમાં.

होइ-भवति—હોય છે.

नियम-संजुत्तो—नियम-संयुक्तः—નિયમથી યુક્ત, નિયમથી જોડાયેલો, નિયમવાળો, નિયમધારી.

સામાયિક એ પ્રત્યાખ્યાન કે વિરતિની દૃષ્ટિએ વ્રત છે. તેમ છતાં તે અણુવ્રતોની પુષ્ટિને માટે યોજાયેલું હોઈને 'ઉત્તરગુણ' કે 'નિયમ' પણ કહેવાય છે. અથવા સાવદ્ય-યોગને અમુક કાલ-મર્યાદા સુધી છોડવાની જે પ્રતિજ્ઞા, તે પણ 'નિયમ' જ છે અને તેથી તેવા 'નિયમ'થી જે કોઈ સંયુક્ત એટલે જોડાયેલો હોય, તેને 'નિયમ-સંયુક્ત' કે નિયમવાળો કહેવાય છે.

छिन्नइ–छिनत्ति—છેદે છે, કાપે છે.

छिनत्ति એ छिद्—છેદવું, ભેદવું, કાણું પાડવું કે નાશ કરવો એવા અર્થવાળા ધાતુનું ત્રીજા પુરુષનું એકવચન છે.

असुहं–अशुभम्—અશુભ પાપવાળા.

कम्मं–कर्म—કર્મને.

રાગ-દ્વેષની ચિકાશ વડે પુદ્‌ગલોની જે વર્ગણાઓ આત્માવડે ગ્રહણ થાય છે અને જે 'સ્પૃષ્ટ' (અડકીને), 'બદ્ધ' (જોડાઈને), 'નિધત્ત' (વધારે જોડાઈને) કે 'નિકાચિત' (તાદાત્મ્યભાવ પામીને) રીતે આત્મ-પ્રદેશો સાથે જોડાય છે, તે 'કર્મ' કહેવાય છે. અહીં ફલની દૃષ્ટિએ તેના 'શુભ' અને 'અશુભ' એવા બે જ વર્ગો પાડેલા છે, પરંતુ પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ તેના આઠ વિભાગો પડે છે; જે અનુક્રમે "(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) નામ, (૬) આયુ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય" કર્મ તરીકે ઓળખાય છે.

सामाइय-सामायिकम्—સામાયિક.

जत्तिया-यावत:—જેટલી.

जत्तिय એ વિશેષણ છે, તેનો અર્થ જેટલી થાય છે (પા. સ. મ. પૃ. ૪૩૩).

वारा-वारान्—વાર.

वारा એ 'वार' શબ્દનું બહુવચન છે; તેનો અર્થ વાર, વખત કે ફેરો થાય છે.

सामाइअम्मि-सामायिके—સામાયિકમાં.

આ પદનો સંબંધ 'कए' સાથે છે.

उ-तु—જ.

અહીં 'तु' શબ્દ નિશ્ચય જણાવવાને અર્થે વપરાયેલો છે. 'तु-शब्द एवकारार्थ:' (આ. મ. ટી. ગા. ૮૦૧) 'तु-શબ્દ એવકાર અર્થે વપરાયેલો છે.' તેનો ભાવ ગુજરાતી ભાષામાં "જ" વડે દર્શાવાય છે.

कए-कृते—કર્યે છતે, કરતાં, કરવાથી.

'कृते सति' (આ. ટી. મ. ગા. ૮૦૧).

समणो-श्रमण:—સમણ, શ્રમણ, સાધુ.

(વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ત્રીજું.)

इव-इव—જેવો.

આ પદ ઉપમા, સાદૃશ્ય કે ઉત્પ્રેક્ષા દર્શાવનારું અવ્યય છે. અહીં તે ઉપમા કે સાદૃશ્યના અર્થમાં વપરાયેલું છે.

सावओ-श्रावकः—શ્રાવક, ગૃહસ્થ.

श्रु-(शृणोति)—સાંભળવું એ ધાતુ પરથી આ શબ્દ બનેલો છે, જેનો અર્થ 'સાંભળનાર' થાય છે. શ્રીસ્થાનાંગ-સૂત્રની અભયદેવસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં તેનો અર્થ—"शृणोति जिनवचनमिति श्रावकः" "જે જિન-વચનને સાંભળે, તે 'શ્રાવક'" એ રીતે ઘટાવવામાં આવ્યો છે. અન્ય પૂર્વાચાર્યોએ "शृणोति साधुसमीपे साधु-सामाचारीमिति श्रावकः" "જે સાધુ-સમીપે જઈને સાધુ-સામાચારી—સાધુ-જીવનને લગતા આચારોનું શ્રવણ કરે છે, તે 'શ્રાવક'" એવો અર્થ પણ ઘટાવ્યો છે.

हवइ-भवति—થાય છે.

जम्हा-यस्मात्—જેથી, જે કારણથી.

एएण-एतेन—એ.

कारणेणं-कारणेन—કારણથી, કારણવડે.

बहुसो-बहुशः—બહુ વાર, વારંવાર, ઘણી વાર.

सामाइअं-सामायिकम्—સામાયિક.

कुज्जा-कुर्यात्—કરે. કરવું જોઈએ.

विधि—નિયત ક્રમ. નક્કી કરેલી પદ્ધતિ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सामायिकपारणसूत्रम्— સામાયિકને પારવાનું સૂત્ર.

'પારવું' એટલે પાર ઉતારવું, વિધિસર પૂર્ણ કરવું. આ સૂત્રનો ઉપયોગ સામાયિકની ક્રિયાને વિધિસર પૂર્ણ કરવામાં થાય છે, તેથી તેને 'सामायिकपारणसूत्रम्' કહ્યું છે. વળી તેનો પ્રારંભ 'सामाइयवय-जुत्तो' શબ્દથી થતો હોઈને એ નામે પણ ઓળખાય છે.

सामाइयवय-जुत्तो—સામાયિકવ્રતથી યુક્ત.

સામાયિકવ્રતને વિધિ-પુરઃસર ગ્રહણ કરીને, તેનું યથાશક્તિ આરાધન કરનાર સામાયિકવ્રતથી યુક્ત કહેવાય છે.

जाव—જ્યાં સુધી.

मणे होइ नियम-संजुत्तो—મનમાં નિયમથી યુક્ત હોય છે.

સામાયિકનો કરનાર સાવદ્યયોગના ત્યાગરૂપી નિયમમાં ત્રણ પ્રકારે જોડાયેલો હોય છેઃ (૧) મનથી, (૨) વચનથી અને (૩) કાયાથી. તેમાં મનનું જોડાણ અતિમહત્ત્વનું છે, કારણ કે તે ભાવોનું વાહન (Medium of emotions) છે; અને ભાવો તો નિરંતર અંતરમાંથી-આંતરિક સૃષ્ટિમાંથી ઊઠ્યા જ કરે છે. મતલબ કે તેનું ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ અને અપરિમિત છે. તેથી જ્યાં સુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારના ધ્યાનથી બદ્ધ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે વિવિધ ભાવોમાં રમ્યા જ કરે છે.

જૈનશાસ્ત્રકારોએ આ ભાવોના ત્રણ વિભાગો પાડેલા છેઃ "(૧) અપ્રશસ્ત, (૨) પ્રશસ્ત અને (૩) વિશુદ્ધ." તેમાં "ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ(પ્રીતિ), અરતિ (અપ્રીતિ), ભય, શોક, જુગુપ્સા(ઘૃણા) અને વેદ(મૈથુનાભિલાષ)" એ 'અપ્રશસ્ત ભાવો' છે, જ્યારે "મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ અને કારુણ્યભાવ" એ 'પ્રશસ્ત ભાવો' છે; અને સંપૂર્ણ "મધ્યસ્થભાવ કે સમભાવ" એ 'વિશુદ્ધ ભાવ' છે. તે 'પ્રશમ-રસ,' 'શાંત-રસ' કે 'સુધા-રસ' પણ કહેવાય છે.

આ ભાવો પૈકી 'અપ્રશસ્ત ભાવો'ને મન ઝીલે નહિ, તો તે 'સામાયિક'ના 'નિયમ'થી યુક્ત ગણાય. એટલે જ મનમાં નિયમ-સંયુક્ત હોવાનો અર્થ મનને 'અપ્રશસ્ત ભાવ'ના ત્યાગરૂપ 'નિયમ'માં રાખવાનો છે.

छिन्नइ असुहं कम्मं—અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે.

તત્ત્વથી કર્મમાત્ર અશુભ છે, કારણ કે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થવામાં તે અંતરાયભૂત છે, તો પણ વ્યવહારથી પાપાસ્રવને જ 'અશુભ કર્મ' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેનો વિપાક અતિકટુ હોય છે; અને તેના ઉદયને લીધે સત્સંગ કે સારાં સાધનોની પ્રાપ્તિ જલદી થતી નથી. આવાં 'અશુભ કર્મો' સામાયિકના સમય દરમિયાન ઉત્પન્ન થતી ભાવ-શુદ્ધિવડે નાશ પામે છે. 'ભાવ-શુદ્ધિ' એ એક પ્રકારનું 'આભ્યંતર તપ' છે, જે નિર્જરારૂપ છે; તેથી તેના વડે કર્મનો નાશ કરી શકાય છે.

सामाइय जत्तिया वारा—જેટલી વાર સામાયિક.

सामाइअम्मि उ कए—સામાયિક જ કર્યે છતે.

समणो इव सावओ हवइ—શ્રાવક શ્રમણના જેવો થાય છે.

जम्हा—જેથી.

एएण कारणेणं—એ કારણથી.

बहुसो सामाइयं कुज्जा—સામાયિક ઘણી વાર કરવું જોઈએ.

બત્રીસ દોષ—સામાયિકના સમય દરમિયાન તજવા યોગ્ય ૩૨ બાબતો.

સામાયિકની યોજના મન, વચન અને કાયાની દૂષિત પ્રવૃત્તિઓને છોડવા માટે છે. તેવી દૂષિત પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપક ખ્યાલ બત્રીસ દોષોની નીચેની યાદી પરથી આવે છે:—

મનના દસ દોષો.

(૧) **અવિવેક દોષ**—સામાયિકના સમય દરમિયાન આત્મ-હિત સિવાય અન્ય વિચારો કરવા તે 'અવિવેક દોષ' છે.

(૨) **યશઃકીર્તિ દોષ**—લોકો વાહવાહ બોલે એવી ઇચ્છાથી સામાયિક કરવું તે 'યશઃકીર્તિ દોષ' છે.

(૩) **લાભ-વાંછા દોષ**—સામાયિકદ્વારા કોઈ પણ જાતના ધન-લાભની ઇચ્છા રાખવી તે 'લાભ-વાંછા દોષ' છે.

(૪) **ગર્વ** દોષ—અન્ય લોકો કરતાં હું સારું સામાયિક કરું છું અને તેથી હું બધા કરતાં ચડિયાતો છું, એવો વિચાર કરવો તે 'ગર્વ દોષ' છે.

(૫) **ભય** દોષ—'હું સામાયિક નહિ કરું તો અન્ય લોકો શું કહેશે?' એવા ભયથી સામાયિક કરવું તે 'ભય દોષ' છે.

(૬) **નિદાન** દોષ—સામાયિક કરીને તેના ફલ તરીકે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર-પરિવાર કે અધિકારાદિની ઇચ્છા કરવી તે 'નિદાન દોષ' છે.

(૭) **સંશય** દોષ—સામાયિકનું ફલ મળશે કે કેમ? એવો વિચાર કરવો તે 'સંશય દોષ' છે.

(૮) **રોષ** દોષ—કોઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોષમાં ને રોષમાં સામાયિક કરવા બેસી જવું તે 'રોષ દોષ' છે.

(૯) **અવિનય** દોષ—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના ધારક સાધુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને વિનય વગર સામાયિક કરવું તે 'અવિનય દોષ' છે.

(૧૦) **અબહુમાન** દોષ—ભક્તિભાવ, બહુમાન અને ઉમંગ સિવાય સામાયિક કરવું તે 'અબહુમાન દોષ' છે.

વચનના દસ દોષો.

(૧૧) **કુવચન** દોષ—કડવું, અપ્રિય કે અસત્ય વચન બોલવું, તે 'કુવચન દોષ' છે.

(૧૨) **સહસાકાર** દોષ—વગર-વિચાર્યે એકાએક વચન કહેવું તે 'સહસાકાર દોષ' છે.

(૧૩) **સ્વચ્છંદ** દોષ—શાસ્ત્રની દરકાર રાખ્યા વિના કોઈ પણ વચન બોલવું તે 'સ્વચ્છંદ દોષ' છે.

(૧૪) **સંક્ષેપ** દોષ—સામાયિક લેતી વખતે તેની વિધિના પાઠ તથા સ્વાધ્યાય દરમિયાન અન્ય કોઈ સૂત્ર-સિદ્ધાંતના પાઠ ટૂંકાણમાં બોલી જવા તે 'સંક્ષેપ દોષ' છે; મતલબ કે તે સ્ફુટ અને સ્પષ્ટાક્ષરે બોલવા જોઈએ.

(૧૫) **કલહ** દોષ—સામાયિક દરમિયાન કોઈની સાથે કલહકારી વચન બોલવું તે 'કલહ દોષ' છે.

(૧૬) **વિકથા** દોષ—સામાયિક દરમિયાન સ્ત્રીનાં રૂપ-લાવણ્ય-સંબંધી, ખાન-પાનના સ્વાદ-સંબંધી, લોકાચાર-સંબંધી કે કોઈની શોભા યા સૌન્દર્ય-સંબંધી વાતચીત કરવી તે 'વિકથા દોષ' છે. [ચાર પ્રકારની વિકથા માટે જુઓ—શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકા, અધ્યયન ત્રીજું.]

(૧૭) **હાસ્ય** દોષ—સામાયિકમાં કોઈની હાંસી કરવી કે હસવું એ 'હાસ્ય દોષ' છે.

(૧૮) **અશુદ્ધ** દોષ—સામાયિકના સૂત્ર-પાઠમાં કાનો, માત્રા કે મીંડું ન્યૂનાધિક બોલવાં અથવા હ્રસ્વનો દીર્ઘ ને દીર્ઘનો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર કરવો, અથવા તો સંયુક્તાક્ષરોને તોડીને બોલવા અને છૂટા અક્ષરોને સંયુક્ત બોલવા તે 'અશુદ્ધ દોષ' છે.

(૧૯) **નિરપેક્ષ** દોષ—અપેક્ષા-રહિત વચન બોલવું એટલે કે નિશ્ચયકારી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો તે ‘ નિરપેક્ષ દોષ ’ છે. ‘ આ કાર્ય હું જરૂર કરીશ, ’ ‘ તમારું કામ થશે જ, ’ વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો નિરપેક્ષ છે; જ્યારે ‘ આ કાર્ય માટે હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ, ’ ‘ તમારું કામ થવાનો સંભવ છે ’ વગેરે વાક્ય-પ્રયોગો સાપેક્ષ છે. આ જાતની ભાષામાં જુઠ્ઠા પડવાનો સંભવ રહેતો નથી.

(૨૦) **મુણમુણ** દોષ—સામાયિકના સમય દરમિયાન ગણગણ્યા કરવું અથવા સૂત્ર-પાઠમાં ગરબડ ગોટા વાળવા તે ‘ મુણમુણ દોષ ’ છે.

કાયાના બાર દોષો.

(૨૧) **અયોગ્યાસન** દોષ—સામાયિકમાં પગ પર પગ ચડાવીને બેસવું તે ‘ અયોગ્યાસન દોષ ’ છે.

(૨૨) **અસ્થિરાસન** દોષ—ડગમગતા આસને અથવા જ્યાંથી ઉઠવું પડે તેવા આસને બેસીને સામાયિક કરવું, તે ‘ અસ્થિરાસન દોષ ’ છે.

(૨૩) **ચલદૃષ્ટિ** દોષ—સામાયિકમાં બેઠા છતાં ચારે બાજુ નજર ફેરવ્યા કરવી તે ‘ ચલદૃષ્ટિ દોષ ’ છે.

(૨૪) **સાવદ્યક્રિયા** દોષ—સામાયિકમાં બેઠા છતાં કોઈપણ ઘર-કામની કે વેપાર-વણજને લગતી વાતનો સંજ્ઞાથી ઇશારો કરવો તે ‘ સાવદ્યક્રિયા દોષ ’ છે.

(૨૫) **આલંબન** દોષ—સામાયિક વખતે કોઈ ભીંત કે થાંભલાનું આલંબન લઈને બેસવું તે 'આલંબન દોષ' છે.

(૨૬) **આકુંચન-પ્રસારણ** દોષ—સામાયિક ચાલુ છતાં હાથ-પગને લાંબા-ટૂંકા કરવા તે 'આકુંચન-પ્રસારણ દોષ' છે.

(૨૭) **આલસ** દોષ—સામાયિકના સમયમાં આલસ મરડવું તે 'આલસ દોષ' છે.

(૨૮) **મોટન** દોષ—સામાયિકના સમય દરમિયાન હાથ-પગની આંગળીના ટાચકા ફોડવા—ટચાકા વગાડવા [શરીર મરડવું] તે 'મોટન દોષ' છે.

(૨૯) **મલ** દોષ—સામાયિક વખતે શરીરનો મેલ ઉતારવો તે 'મલ દોષ' છે.

(૩૦) **વિમાસણ** દોષ—સામાયિકના સમયમાં એદીની માફક બેસી રહેવું તે 'વિમાસણ દોષ' છે.

(૩૧) **નિદ્રા** દોષ—સામાયિકમાં ઊંઘવું તે 'નિદ્રા દોષ' છે.

(૩૨) **વસ્ત્ર-સંકોચન** દોષ—સામાયિકમાં ટાઢ વગેરેના કારણથી [કે વિના-કારણે] વસ્ત્રને સંકોરવાં તે 'વસ્ત્ર-સંકોચન દોષ' છે. *

* આ સંબંધમાં વિક્રમની ૧૮મી સદીના કવિ પં. શ્રીવીરવિજયજીએ રચેલી સજ્ઝાય નીચે મુજબ છે:—

(૬) અર્થ-સંકલના

સામાયિક-વ્રતધારી જ્યાં સુધી અને જેટલી વાર મનમાં નિયમ રાખીને સામાયિક કરે છે ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર

[ચોપાઈ]

શુભ-ગુરુ-ચરણે નામી શીશ, **સામાયિકના દોષ બત્રીસ,**
કહીશું ત્યાં **મનના દસ દોષ,** દુશ્મન દેખી ધરતો રોષ. ૧

સામાયિક અવિવેકે કરે, અર્થ-વિચાર ન હૈડે ધરે;
મન ઉદ્વેગે ઇચ્છે યશ ઘણો, ન કરે વિનય વડેરા તણો. ૨

ભય આણે ચિંતે વ્યાપાર, ફળ—સંશય નિયાણાં સાર;
હવે વચનના દોષ નિવાર, કુવચન બોલે કરે હુંકાર. ૩

'લે કુંચી, જા, ઘર ઉઘાડ,' મુખ લવરી કરતો વઢવાડ;
'આવો' 'જાવો' બોલે ગાળ, મોહ કરી હુલરાવે બાળ. ૪

કરે વિકથા ને હાસ્ય અપાર, એ **દસ દોષ વચનના** વાર;
કાયા-કેરાં દૂષણ બાર, ચપલાસન જોવે દિશિ ચાર. ૫

સાવદ્ય કામ કરે સંઘાત, આળસ મોડે ઊંચે હાથ;
પગ લંબે બેસે અવિનીત, ઓઠીંગણ લે થાંભો ભીંત. ૬

મેલ ઉતારે ખણુજ ખણાય, પગ ઉપર ચડાવે પાય;
અતિ ઉઘાડું મેલે અંગ, ઢાંકી વળે ત્યમ અંગ ઉપાંગ. ૭

નિદ્રાએ રસ ફલ નિર્ગમે, કરહા કંટકતરુએ ભમે;
એ બત્રીસે દોષ નિવાર, સામાયિક કરજો નર નાર. ૮

સમતા-ધ્યાન-ઘટા ઊજળી, **કેસરી ચોર** હુવો કેવળી;
શ્રી**શુભ વીર**-વચન પામતી, સ્વર્ગે ગઈ **સુલસા રેવતી.** ૯

તે અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે. ૧.

સામાયિક જ કર્યે છતે શ્રાવક શ્રમણ(સાધુ) જેવો થાય છે; તેથી તેણે સામાયિક વારંવાર કરવું જોઈએ. ૨.

આ સામાયિક મેં વિધિ-પૂર્વક ગ્રહણ કર્યું છે અને વિધિ-પૂર્વક પૂર્ણ કર્યું છે. તે બંને પ્રકારની ક્રિયામાં જો કોઈ પણ અવિધિ કે ભૂલ સરતચૂકથી થઈ ગઈ હોય તો તે સંબંધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ. વળી આ સામાયિકના સમય દરમિયાન દસ મનના, દસ વચનના અને બાર કાયાના એમ કુલ બત્રીસ દોષોમાંથી જો કોઈ પણ દોષનું સેવન સરતચૂકથી થઈ ગયું હોય, તો તે સંબંધી મારું પાપ નિષ્ફલ થાઓ.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

'સામાયિકમાં વ્યતીત થયેલો કાલ સફલ છે અને બાકીનો બધો કાલ સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે.' * એટલે 'સામાયિક'ની ક્રિયા જીવનભર થાય તેવો આદર્શ રાખવો જોઈએ. જો તેમ ન બને તો દેશવિરતિ-ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને હંમેશાં બને તેટલો વખત 'સામાયિક'માં પસાર કરવો જોઈએ. તે પણ

---

* " सामाइय-पोसह-संठियस्स जीवस्स जाइ जो कालो ।
सो सफलो बोधव्वो, सेसो संसारफल-हेऊ ॥ "

" જીવનો જે સમય સામાયિક અને પૌષધમાં રહેતાં વ્યતીત થાય છે, તે સફલ છે અને બાકીનો બધો સમય સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે."

ન બને તો પ્રતિદિન અમુક 'સામાયિક' કરવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, અને તે પણ ન બને તો છેવટે પર્વદિવસે તો જરૂર 'સામાયિક' કરવું જોઈએ.

'સામાયિક'ની ક્રિયાનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મન શાંત અને સ્વસ્થ થતું જાય છે; તથા તેની એકાગ્રતા, મનન-શક્તિ અને ધારણા-શક્તિ ખીલતી જાય છે. જો કે માનસિક શક્તિઓની ખીલવણી એ 'સામાયિક'નું મુખ્ય ધ્યેય નથી, તો પણ તે એક પ્રબલ સાધન છે અને તેનો ઉપયોગ વૃત્તિઓ પર કાબૂ રાખવામાં સફલ રીતે થઈ શકે છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અહીં કરેલો છે. વળી 'સામાયિક'નો અભ્યાસ આગળ વધતાં ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ જેવા મહાન ગુણો સારી રીતે વિકાસ પામતા હોઈને 'સામાયિક' કરનારનો રસ 'સામાયિક'ની ક્રિયામાં દિન-પ્રતિદિન ઉત્કૃષ્ટ બનતો જાય છે અને પછી તો તેને છોડવાનું જરા પણ દિલ થતું નથી. આવી સ્થિતિ અભ્યુદયની શુભ નિશાની છે.

'સામાયિક' એ ચારિત્રનો સાર હોઈને મોક્ષ-માર્ગનો મંગલ દરવાજો છે, તેથી તેની તુલના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થથી થઈ શકતી નથી. તેમ છતાં કલ્પના-પ્રિય મનને સંતોષ આપવા માટે જ્ઞાની પુરુષોએ તેનું માહાત્મ્ય જુદી જુદી રીતે જણાવ્યું છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે :—

"दिवसे दिवसे लक्खं, देइ सुवन्नस्स खंडियं एगो ।
एगो पुण सामाइयं, करेइ न पहुप्पए तस्स ॥"

"એક માણસ પ્રતિદિન લાખ ખાંડી સોનાનું દાન દે અને બીજો માણસ પ્રતિદિન એક સામાયિક કરે તો સામાયિકવાળો ચડી જાય. મતલબ કે સુવર્ણનું દાન દેનારો 'સામાયિક' કરનારની બરોબરી કરી શકતો નથી."

વળી અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે :—

"तिव्वतवं तवमाणो, जं न वि निट्ठवइ जम्म-कोडीहिं ।
तं समभाविअ-चित्तो, खवेइ कम्मं खणद्धेण ॥"

"કોડો જન્મ સુધી તીવ્ર તપ કરતાં પણ જીવ જે કર્મોને ખપાવી શકતો નથી, તે કર્મને સમભાવથી યુક્ત આત્મા અર્ધી ક્ષણમાં ખપાવે છે. મતલબ કે 'સામાયિક' એ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ છે."

આવી ઉત્કૃષ્ટ મંગલકારી ક્રિયાને છોડવાનું મન કોને થાય? તેમ છતાં પ્રતિજ્ઞાનો સમય પૂરો થતાં તેને વિધિસર પૂરી કરવી એ કર્ત્તવ્ય ગણાય છે, તેથી તે પ્રસંગે ફરીને પણ 'સામાયિક' કરવાની ભાવના જાગૃત થાય તેટલા માટે પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે 'સામાયિક' કરનાર જ્યાં સુધી અને જેટલી વાર મનવડે કરીને નિયમ-સંયુક્ત હોય છે અર્થાત્ ભાવથી 'સામાયિકધારી' હોય છે, ત્યાં સુધી અને તેટલી વાર અશુભ કર્મને છેદે છે. આનો પરમાર્થ એ છે કે 'સામાયિક' કરનારે 'સામાયિક'ના કાલ દરમિયાન પોતાના મનની સઘળી વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખીને સમભાવ તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ અને તેમ થાય તો જ આત્માને વળગેલાં તમામ અશુભ કર્મો ખરી પડે.

વળી, 'સામાયિક' કરનારની સ્થિતિ આ વખતે શ્રમણ (સાધુ) જેવી હોય છે, કારણ કે તેણે સાવદ્યયોગનું પ્રત્યાખ્યાન છ-કોટિથી કરેલું છે અને બાકીની ત્રણ-કોટિ માટે તેના અંતરની ભાવના છે. એટલે 'સામાયિક' જો કે તે સમય-પૂરતું પૂર્ણ થાય છે, તોપણ તેણે ફરી ફરીને કરવાની ભાવના અંતરમાં રાખવી જોઈએ. વળી એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે 'સામાયિક' લેવાનો વિધિ અને પારવાનો વિધિ પણ દોષ-રહિત થાય અને 'સામાયિક'ના કાલ-દરમિયાન અવિવેકાદિ ૩૨ દોષોનું સેવન ભૂલે-ચૂકે પણ ન થાય.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રની પ્રથમ ગાથા આચારદિનકરમાં તથા મહિમાસાગર ઉપાધ્યાયે રચેલા ષડાવશ્યક-વિવરણમાં નજરે પડે છે તથા બીજી ગાથા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી-કૃત 'આવશ્યકસૂત્ર-નિર્યુક્તિ'માં નજરે પડે છે. તેનો ગાથા-ક્રમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકામાં ૮૦૧નો જણાવ્યો છે.

ત્યાર પછી પરિશિષ્ટ તરીકે બોલાતો ગુજરાતી પાઠ આચારદિનકરમાં, શ્રીહેમહંસગણિએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં તથા ત્યાર પછીની પોથીઓમાં નજરે પડે છે.

સૂત્રની ગાથાઓ આર્ષ પ્રાકૃતમાં છે, જ્યારે બીજો ભાગ જૂની ગુજરાતીનો છે.

११ जगचिंतामणि-सुत्तं

[प्रभात-चैत्यवन्दनम्]

'જગચિંતામણિ' ચૈત્યવંદન

इच्छाकारेण संदिसह भगवं! चेइयवंदणं करेमि। इच्छं।

---

(१) મૂલપાઠ+

[રોલાછંદ]

जग-चिंतामणि! जगह[1] नाह! जग-गुरु! जग-रक्खण!,
जग-बंधव! जग-सत्थवाह! जग-भाव-विअक्खण!।
अट्ठावय-संठविअ-रूव! कम्मट्ठ-विणासण!,
चउवीस[2] वि जिणवर! जयंतु[3] अप्पडिहय-सासण![4] ॥१॥

[વસ્તુછંદ]

कम्मभूमिहिं कम्मभूमिहिं[5] पढमसंघयणि,
उक्कोसय[6] सत्तरिसय,[7] जिणवराण विहरंत लब्भइ;
नवकोडिहिं केवलीण, कोडिसहस्स नव साहु गम्मइ।
संपइ जिणवर वीस, मुणि बिहुं(हिं) कोडिहिं वरनाणि,[8]
समणह कोडि-सहस्स दुइ[9] थुणिज्जइ[10] निच्च विहाणि ॥२॥

[વસ્તુછંદ]

जयउ सामिय! जयउ सामिय![11] रिसह! सत्तुंजि,[12]
उज्जिंति पहु-नेमिजिण! जयउ वीर![13] सच्चउरि-मंडण!;
भरुअच्छहिं[14] मुणिसुव्वय! महुरि पास! दुह-दुरिअ-खंडण!।
अवर विदेहिं तित्थयरा चिहुं दिसि विदिसि जि के वि,
तीआणागय-संपइय[15] वंदउं जिण सव्वे वि[16] ॥ ३ ॥

[ગાથા]

सत्ताणवइ-सहस्सा, लक्खा छप्पन्न अट्ठकोडीओ।
बत्तीस-सय बासीयाइं, तिअलोए चेइए वंदे ॥ ४ ॥

पन्नरस-कोडि-सयाइं, कोडी बायाल लक्ख अडवन्ना।
छत्तीस सहस असीइं, सासय-बिंबाइं पणमामि[17] ॥ ५ ॥

[પાદનોંધ—ચૈત્યવંદન કરનારે આમાંના પ્રથમ વાક્યદ્વારા ગુરુનો આદેશ માગવાનો હોય છે. તે આદેશ મળતાં, અથવા મળેલો માનીને 'इच्छं' પદ-દ્વારા તેનો સ્વીકાર સૂચવવાનો હોય છે. આ આદેશ-વાક્યમાં સંસ્કૃત 'भगवन्!' પદ કેટલેક સ્થળે કેટલાક સમયથી વપરાય છે, પરંતુ અહીં પ્રાકૃતમાં 'भगवं!' સંબોધન ઉચિત છે તથા 'करेमि' ક્રિયાપદને બદલે 'करउं' અથવા 'करुं' એવું ભાષાનું રૂપ પાછળની કેટલીક પોથીઓમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાકૃતભાષાની દૃષ્ટિએ 'करेमि' પાઠ યોગ્ય જણાય છે.

+ અ ક્રમાંક ૩વાળી પોથીમાં માત્ર 'જં કિંચિ'નો જ ઉલ્લેખ છે કે જેને અન્ય પોથીઓમાં છઠ્ઠી ગાથા ગણેલી છે.

આ ક્રમાંક ૪વાળી પોથીમાં માત્ર પહેલી અને 'જં કિંચિ'વાળી ગાથા જ નજરે પડે છે.

ઇ ક્રમાંક ૨, ૫ અને ૬વાળી પોથીઓમાં આ સૂત્રની બીજી, પહેલી અને છઠ્ઠી ગાથા 'નમસ્કાર' નામના સૂત્ર તરીકે ક્રમબદ્ધ આવેલી છે, જેનો ઉલ્લેખ ક્રમાંક ૨-વાળી પોથીમાં શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ પત્ર ૪૮ ઉપર કરેલો છે.

ઈ ક્રમાંક ૧૨, ૧૬વાળી પોથીઓમાં ૪થી તથા ૫મી ગાથાઓ નજરે પડતી નથી.

ઉ ક્રમાંક ૧૧, ૧૯, ૨૩, ૨૫વાળી પોથીઓમાં તથા ઓગણીસમી સદીમાં લખાયેલી પોથીઓમાં ૬ ગાથા-વાળો પાઠ મળે છે.

૧. આ સ્થળે 'जग-नाह' પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં—ક્રમાંક ૪, ૫, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩, ૨૫ વગેરેમાં 'जगह-नाह' એવો પાઠ જોવાય છે, આ પાઠ છંદ તથા માત્રામેળની નજરે પણ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

૨. આ સ્થળે 'चउवीसं पि' એવો પાઠ પ્રચારમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન પોથીઓમાં—ક્રમાંક ૪, ૬, ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩

વગેરેમાં चउवीस त्ति' પાઠ જોવામાં આવે છે, જે છંદના માત્રા-મેળની દૃષ્ટિએ પણ અધિક યોગ્ય છે.

૩. આ સ્થળે કેટલીક પોથીઓમાં 'जयंति' અને 'जयंत' એવા પાઠો જોવામાં આવે છે, પરંતુ જિનવરોના સંબોધનની સાથે 'जयंतु' ક્રિયાપદ વિશેષ બંધબેસતું હોવાથી તથા પ્રાચીન પોથીઓમાં તેવો પાઠ મળી આવતો હોવાથી તે પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

૪. આ પ્રથમ પદ્ય ખરતરગચ્છનાં અને વિધિપક્ષનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રમાં જોવામાં આવતું નથી. જો કે શ્રીતરુણ-પ્રભાચાર્યે નિર્દિષ્ટ કરેલા 'કર્મભૂમિ-નમસ્કાર'ની બીજી ગાથા તરીકે તે પ્રાચીન પોથીઓમાં જોઈ શકાય છે. પોથી ૬ જે અંચલગચ્છની છે, તેમાં પણ ૩ પદ્યવાળું 'નમસ્કારસૂત્ર' આપેલું છે કે જેમાં આ ગાથા નજરે પડે છે.

૫. કેટલીક પોથીઓમાં 'कम्मभूमिहिं' એક જ વાર લખેલું જણાય છે, પણ છંદની દૃષ્ટિએ તે બરાબર નથી એટલે નકલ કરવામાં સ્ખલના થઈ હોય તેમ સંભવે છે.

૬. અહીં કેટલીક પોથીઓમાં 'उक्कोसउ,' 'उक्कोसइं' એવા પાઠો પણ જોવામાં આવે છે.

૭. કેટલીક પોથીઓમાં ક્રમાંક ૫, ૬, ૧૬, ૨૩ વગેરેમાં 'सत्तरिसउ' પાઠ નજરે પડે છે.

૮. કેટલીક પોથીઓમાં 'दु-कोडि वरनाण' એવો પાઠ

પણ જોવામાં આવે છે, તો કેટલીક પોથીઓમાં ' विहुं कोडिहिं वरनाण ' પાઠ જણાય છે, પરંતુ વસ્તુછંદના અનુપ્રાસનો ખ્યાલ કરતાં અહીં આ પાઠ સ્વીકારેલો છે.

૯. ' सहस्स दुअ ' પાઠાંતર.

૧૦. કેટલીક પોથીઓમાં ' थुणिजिअ ' એવો પાઠ પણ મળે છે.

૧૧. ' सामी ' ' सामीय ' પાઠાંતર.

૧૨. ' सित्तुजि ' ' सेत्तुजि ' પાઠાંતર.

૧૩. ' सच्चउरि-मंडण ' પાઠાંતર.

૧૪. ' भरूअच्छिहिं ' પાઠાંતર.

૧૫. ' संपइ ' ' संपय ' પાઠાંતર.

૧૬. પૂના-ભાંડારકર ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની પ્રતિ નં. ૭૪૮$\frac{૧૨૭૦ (૨)}{૧૮૮૭-૮-૧}$માં આ પદ્ય પાઠાંતર સાથે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

" जयउ सामिउ रिसह सेत्त(त्तुं)जि,
उज्जित पहु-नेमिजिणु, जयउ वीरु मोहेर-मंडणु;
भरवच्छि मुणिसुव्वउ, महुर पासु दुह-दंड-पंडणु ।

अवर विदेह वि तित्थ य सुव(रु च)हु दिसि विदिसि जि के वि
ति(ती)य अणागय संपयइ वंदिउ जिण सव्वे वि ॥ १ ॥ "

૧૭. અહીં ઉપર દર્શાવેલી ચોથી ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ અને પાંચમી ગાથા ખરતરગચ્છનાં પ્રતિક્રમણસૂત્રોમાં સહજ

ફેરફારવાળા પાઠાંતર સાથે આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે :—

" चउसइ-छायासि(सी)या, तिलुके चेइए वंदे ॥
वंदे नवकोडि-सय, पणवीसं कोडि लक्ख तेवन्ना ।
अट्ठावीस सहस्सा, चउसयं अट्ठासिया पडिमा ॥ "

તપાગચ્છની સામાચારી પ્રમાણે લખાયેલી ક્રમાંક ૧૧-વાળી પોથીમાં પાંચમી ગાથા નીચે મુજબ છે :—

" पनरस कोडी सयाइं, दुचत्तकोडी अडवन्न लक्खा य ।
छत्तीस सहस असीआइं, तिहुअण-बिंबाइं पणमामि ॥ ५ ॥ "]

(૨) સંસ્કૃત છાયા

जगच्चिन्तामणयः ! जगतां नाथाः ! जगद्गुरवः ! जगद्रक्षणाः !
जगद्बन्धवः ! जगत्-सार्थवाहाः ! जगद्भाव-विचक्षणाः ! ।
अष्टापद-संस्थापित-रूपाः ! कर्माष्टक-विनाशनाः !
चतुर्विंशतिर् अपि जिनवराः ! जयन्तु अप्रतिहत-शासनाः ! ॥ १ ॥

कर्मभूमिषु कर्मभूमिषु प्रथमसंहननिनाम्,
उत्कृष्टतः सप्ततिशतं जिनवराणां विहरतां लभ्यते;
नवकोटयः केवलिनां कोटि सहस्राणि नव साधवः गम्यन्ते ।
सम्प्रति जिनवराः विंशतिः, मुनयः द्वे कोटी वरज्ञानिनः,
श्रमणानां कोटिसहस्रद्विकं स्तूयते नित्यं विभाते ॥ २ ॥

जयतु स्वामिन् ! जयतु स्वामिन् ! ऋषभ ! शत्रुञ्जये,
उज्जयन्ते प्रभुनेमिजिन ! जयतु वीर ! सत्यपुर-मण्डन !
भृगुकच्छे मुनिसुव्रत ! मथुरायां पार्श्व ! दुःख-दुरित-खण्डन ! ।

अपरे विदेहे तीर्थकराः चतसृषु दिक्षु विदिक्षु ये केऽपि,
अतीतानागत-साम्प्रतिकान् वन्दे जिनान् सर्वानपि ॥ ३ ॥

सप्तनवतिं सहस्राणि लक्षाणि षट्पञ्चाशतम् अष्टकोटीः।
द्वात्रिंशत्शतं द्व्यशीतिं त्रैलोक्ये चैत्यानि वन्दे ॥ ४ ॥

पञ्चदशकोटिशतानि कोटीः द्विचत्वारिंशतं लक्षाणि अष्टपञ्चाशतम्।
षट्त्रिंशतं सहस्राणि अशीतिं शाश्वत-बिम्बानि प्रणमामि ॥ ५ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જગ-ચિંતામણિ ! જગના નાથ ! જગ-ગુરુ ! જગ-રક્ષક !,
જગ-બંધવ ! જગ-સાર્થવાહ ! જગ-ભાવ-વિચક્ષણ !;
અષ્ટાપદ-સંસ્થાપિત-રૂપ ! કર્મ-આઠ-વિનાશક !,
ચોવીસે પણ જિનવરો ! જય પામો અપ્રતિહત-શાસન !. ૧.

કર્મભૂમિમાં કર્મભૂમિમાં પ્રથમ-સંઘયણવાળા,
ઉત્કૃષ્ટા એકસો ને સિત્તેર જિનવરો વિચરતા પમાય છે,
નવકોટિ કેવલીની ક્રોડ સહસ નવ સાધુ જણાય છે;
હાલમાં જિનવરો વીસ, મુનિઓ બે ક્રોડ વરનાની (કેવલજ્ઞાની),
સામાન્ય સાધુઓ કોટિ સહસ્ર બે સ્તવીએ નિત્ય વહાણે. ૨.

જય પામો ! સ્વામી જય પામો ! ઋષભ ! શત્રુંજયે,
ઉજ્જયંતે(ગિરનારે) પ્રભુ નેમિ-જિન !,
જય પામો વીર ! સત્યપુર-મંડન !,
ભરુચમાં મુનિસુવ્રત ! મથુરામાં પાર્શ્વ ! દુઃખ-દુરિત-ખંડન !;
અવર વિદેહમાં (રહેલા) તીર્થંકરો (તથા)
ચારે દિશા વિદિશામાં જે કોઈ,

અતીત અનાગત સંપ્રતિ, વંદું જિન સર્વને ય. ૩.
સત્તાણું હજાર, લાખ છપ્પન આઠ કોટિ;
બત્રીસસો ને બ્યાશી, ત્રણ લોકમાં ચૈત્યોને વંદું. ૪.
પંદર કોટિશત, કોટિ બેંતાળીસ લાખ અઠ્ઠાવન;
છત્રીસ હજાર ને એંશી, શાશ્વત-બિંબોને પ્રણમું. ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

जग-चिंतामणि !–जगच्चिन्तामणयः !—જગતમાં ચિંતામણિ-રત્ન-સમાન !

જિંણવરના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલું આ પદ સંબોધનનું બહુવચન છે; તે જગ અને ચિંતામણિ એ બે પદોથી બનેલું છે: તેમાં 'જગત'નો અર્થ જગત્; દુનિયા, વિશ્વ, લોક, સંસાર કે પ્રાણી-સમૂહ થાય છે અને ચિંતામણિનો અર્થ ચિંતનમાત્રથી ઇષ્ટ ફલને આપનારું એક જાતનું રત્ન થાય છે. અહીં શ્રીજિનેશ્વર દેવોને ચિંતામણિરત્ન-સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમના હૃદયમાં તે વિરાજમાન હોય છે, એટલે કે જેમનાં હૃદય તેમના પ્રત્યેની ભક્તિથી ભરપૂર હોય છે. તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે અને તેના લીધે તેમનાં સઘળાં મનો-વાંછિત કાર્યો પૂર્ણ થાય છે; તથા પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

जगह नाह !–जगन्नाथाः !—જગતના નાથ, જગતના સ્વામી.

नाह—નાથ, સ્વામી, ધણી, રક્ષણ કરનાર, આશ્રય આપનાર કે યોગ-ક્ષેમ કરનાર (ન મળેલી વસ્તુ મળે, તે 'યોગ' કહેવાય છે અને મળેલી વસ્તુનું રક્ષણ થાય, તે

'ક્ષેમ' કહેવાય છે.). શ્રીજિનેશ્વરદેવો સાચા અર્થમાં જગતના નાથ છે, કારણ કે જે જીવો હજી ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા નથી, તેમને તેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડે છે અને જેઓ ધર્મ-માર્ગમાં જોડાયેલા છે, તેમનું તેઓ ઉપદેશ આદિ દ્વારા રક્ષણ કરે છે.

'નાથ'—શબ્દની હૃદયંગમ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું મહાનિર્ગ્રંથીય નામનું ૨૦મું અધ્યયન.

जग-गुरू !-जगद्-गुरव: !—સમસ્ત જગતના ગુરુ ! જગતને આત્મ-હિતનો ઉપદેશ કરનારા !

'गुरु'—શબ્દનો સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૨જું.

શ્રીજિનેશ્વરદેવ સકલ જીવોને ઉદ્દેશી સર્વ કોઇનું કલ્યાણ થાય એવો એકસરખો હિતોપદેશ કરે છે, એટલે તેઓને 'જગ-ગુરુ'—'જગદ્-ગુરુ' જેવા વાસ્તવિક વિશેષણથી સંબોધન કરવામાં આવે છે.

जग-रक्खण !-जगद्-रक्षणा: !—હે જગતના રક્ષક! જગતનું રક્ષણ કરનારા !

હિંસા અને પ્રતિહિંસા વડે જગતનો—જગતની શાંતિનો નાશ થાય છે, જ્યારે અહિંસા અને અભયદાન વડે જગતનું-જગત-શાંતિનું રક્ષણ થાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવો પોતાની અતિશયવાળી વાણીમાં અહિંસા અને અભયદાનની પ્રચંડ ઉદ્-

ઘોષણા કરતા હોવાથી તેઓ જગદ્-રક્ષક કહેવાય છે અથવા તો જગતના જીવોને તેઓ કર્મ-બંધનમાંથી છોડાવે છે, એટલે પણ તેઓ જગદ્-રક્ષક તરીકે સંબોધાય છે.

जग-बन्धव !- जगद्-बन्धवः !—જગતના બંધુ ! જગતના હિતૈષી !

'बन्धु'—એટલે બાન્ધવ. તે બન્ધુશબ્દને સ્વાર્થમાં અણ્-પ્રત્યય લાગવાથી બને છે. તેનો અર્થ ભાઈ, નિકટવર્તી સ્વજન, પિતરાઈ કે સગાં-વહાલાં થાય છે. તેથી સામાન્ય રીતે જે કોઈ હિતૈષી હોય તેને માટે પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના પરમહિતૈષી છે, કારણ કે તેઓ કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના પરમહિતનું રહસ્ય પ્રકાશે છે અને તેથી જગતના જીવોનું કલ્યાણ થાય છે.

जग-सत्थवाह !-जगत्-सार्थवाहाः !-જગતના સાર્થવાહ ! જગતના નેતા. જગતને ઇષ્ટ સ્થળે(મોક્ષે) પહોંચાડનાર !

'सार्थ'—એટલે ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચવા ઇચ્છતો મુસાફરોનો સમૂહ કે કાફલો; તેને વહન કરનાર, તેની સર્વ પ્રકારે સાર-સંભાળ કરનાર જે અગ્રણી, આગેવાન કે નાયક હોય, તે 'સાર્થવાહ' કહેવાય છે. મતલબ કે જે સાર્થ-નાયક સાર્થને યોગ્ય રસ્તે લઈ જાય છે, ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચાડે છે, તે 'સાર્થ-વાહ' કહેવાય છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવ જગતના જીવોને પોતાના સમર્થ નેતૃત્વ નીચે ધારેલા સ્થળે એટલે કે મોક્ષપુરીએ લઈ જાય છે, તેથી તેઓ जग-सत्थवाह કહેવાય છે.

जग-भाव-विअक्खण !–जगद्-भाव-विचक्षणा: !—જગતના સર્વ ભાવોને જાણવામાં તથા પ્રકાશવામાં નિપુણ ! 'ભાવ' શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે. જેમ કે 'અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, પદાર્થ, પર્યાય, ઇરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, અભિપ્રાય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેત, પ્રીતિ, આસ્થા, કિંમત, દર, સ્થિતિ, સ્વરૂપ, વગેરે. તેમાંથી 'પદાર્થ અને પર્યાય' અર્થો અહીં ઉપયુક્ત છે. 'પદાર્થ' એટલે દ્રવ્ય. 'પર્યાય' એટલે પદાર્થની નિરંતર પલટાતી અવસ્થા. સમય, શક્તિ વગેરેની અપેક્ષાએ તે અનંત પ્રકારની હોય છે.

શ્રીજિનેશ્વરદેવ સર્વજ્ઞ હોવાથી જગતના તમામ પદાર્થોના સર્વ ભાવો-પર્યાયો બરાબર જાણે છે અને યોગ્યની આગળ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેઓ 'जग-भाव-विअक्खण' કહેવાય છે.

अट्ठावय-संठविअ-रूव !—अष्टापद-संस्थापित-रूपा : !—અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર જેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપન થયેલી છે તેવા !

પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ ભગવાન પોતાનો મોક્ષ-કાલ નજીક આવેલો જાણીને દસહજાર મુનિવરો સાથે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ગયા હતા અને ત્યાં ચતુર્દશભક્ત એટલે છ ઉપવાસની તપશ્ચર્યા-પૂર્વક પાદપોપગમન અનશન કરીને નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ સ્થળે દેવોએ રત્નના ત્રણ સ્તૂપ કર્યા હતા. *

* જુઓ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ-સૂત્ર ૩૩

'અષ્ટાપદ' પર્વત 'કૈલાસ' હોવાનો અભિપ્રાય કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિના ચોથા ભૂમિકાંડમાં કર્યો છે :—

'रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ॥ ९४ ॥'

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અષ્ટાપદગિરિ-કલ્પમાં તે જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરેલું છે. 'तीसे अ उत्तरदिसाभाए बारसजोअणेसु अट्ठावओ नाम केलासापराभिहाणो रम्मो नगवरो अट्ठजोअणुच्चो'* તે(અયોધ્યા નગરી)ની ઉત્તરદિશાએ બારયોજન દૂર અષ્ટાપદ નામનો રમ્ય પર્વતરાજ આવેલો છે, જેની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે અને જેનું અપરનામ કૈલાસ છે; આ જ અભિપ્રાયનું વિશેષ સમર્થન ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીએ જૈનતત્ત્વાદર્શના ઉત્તરાર્ધમાં કરેલું છે. તેના એકાદશ પરિચ્છેદમાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે કે—"श्रीऋषभदेवजीका कैलासपर्वतके उपर निर्वाण हुआ........ ....जब भरतने कैलासपर्वतके उपर सिंहनिषद्या नामा मंदिर बनाया, उसमें आगे होनेवाले तेईस तीर्थंकरोंकी और श्रीऋषभदेवजीकी अर्थात् चौवीस प्रतिमाकी स्थापना करी। और दंडरत्नसे पर्वतको ऐसा छीला कि जिस पर कोई पुरुष पगोंसे न चढ सके। उसमें आठ पद(पगथिये) रक्खे। इसी वास्ते कैलासपर्वतका दूसरा नाम 'अष्टापद' कहते हैं। तबसे ही कैलास महादेवका पर्वत

* વિવિધ તીર્થકલ્પ સિં. જૈ. ગ્રં. પૃષ્ઠ ૯૧.

कहलाया। महादेव अर्थात् बडे देव, सो ऋषभदेव। तिसका स्थान कैलासपर्वत जानना (पृ. ४०९-१०)."

હાલની ભૂગોળ પ્રમાણે કૈલાસપર્વત હિમાલયના તિબેટ દેશમાં માનસરોવરની ઉત્તરે ૨૫ માઇલ પર આવેલો છે, જેને ત્યાંના લોકો કંગરીપો (Kangri Poehe) કહે છે. આ પર્વતનું શિખર બારે માસ બરફથી છવાયેલું રહે છે; એટલે તે રજતાદ્રિ કે સ્ફટિકાચલનું નામ સાર્થક કરે છે. ત્યાંનું હવા-માન ઘણું જ ઠંડું અને તોફાની હોવાથી તેના પર આરોહણ કરવું એ ઘણું જ કઠિન ગણાય છે. આજ સુધીમાં અનેક સાહસિક પ્રવાસીઓએ તેના પર અમુક ઊંચાઈ સુધી આરોહણ કર્યું છે અને તે સંબંધી બને તેટલી પ્રામાણિક હકીકત મેળવવાની કોશિષ કરેલી છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે જે ચરમ-શરીરી હોય અર્થાત્ તે જ ભવમાં મોક્ષે જનાર હોય, તે જ તેની યાત્રા કરી શકે છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે કહ્યું છે કે—'चरम-सरीरो साहू आरूहइ नगवरं, न अन्नो त्ति' (ઉ.સૂ. અ. ૧૦) અર્થાત્ જે સાધુ ચરમ-શરીરી હોય તે જ નગવર એટલે અષ્ટાપદ-પર્વત પર ચડી શકે છે, અન્ય નહિ. આ બાબતનો ઉલ્લેખ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્રના દસમા પર્વના નવમા સર્ગમાં આ પ્રમાણે કરેલો છે :—

'योऽष्टापदे जिनान् नत्वा, वसेद् रात्रिं स सिध्यति।' જે અષ્ટાપદ-પર્વત પર રહેલી જિન-પ્રતિમાઓને વંદન કરીને ત્યાં

એક રાત્રિ ગાળે છે, તે સિદ્ધ થાય છે, શ્રીગૌતમસ્વામીએ ચારણલબ્ધિવડે આ તીર્થની યાત્રા કરીને તથા ત્યાં એક રાત્રિ પસાર કરીને પોતાના 'ચરમ-શરીરીપણા'ની ખાતરી કરી હતી-એવો વૃદ્ધવાદ છે.

શ્રીવસુદેવહિંડીના ૨૧મા લંભકમાં 'અષ્ટાપદ'સંબંધી બે ઉલ્લેખો આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પર્વત વૈતાઢ્ય પર્વત સાથે જોડાયેલો છે અને ઊંચાઈમાં આઠ યોજન ઊંચો છે, તથા તેની તળેટીમાં નિયડી નામની નદી વહે છે.

'અષ્ટાપદ' પર્વત કોસલદેશની સીમા પર કે તેની નજીક આવેલો હોવો જોઈએ, તેમ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે:—

"दसहिं रायवरसहस्सेहिं सद्धिं संपरिवुडे विणीअं रायहाणिं मज्झंमज्झेण णिग्गच्छइ, [णिग्गच्छि]त्ता मज्झदेसे सुहंसुहेण विहरइ, [विहरि]त्ता जेणेव अट्ठावयपव्वते तेणेव उवागच्छइ"।

ભરત ચક્રવર્તીનો આ અધિકાર છે. ભરત ચક્રવર્તી દસ-હજાર રાજાઓથી પરિવૃત થઈને વિનીતા નામની રાજધાનીની મધ્યમાંથી નીકળીને મધ્યદેશમાં-કોશલદેશની મધ્યમાં (मध्यदेशे—कोशलदेशस्य मध्ये ટી૦) વિચરે છે અને ત્યાંથી જ્યાં 'અષ્ટાપદ' પર્વત આવેલો છે, ત્યાં જાય છે.

વળી સગરચક્રવર્તીના જહ્નુકુમાર આદિ સાઠ હજાર પુત્રો, એ પર્વતની આસપાસ ખાઈ ખોદાવીને તેમાં ગંગાનદીનું જલ લઈ જાય છે અને તેમ કરતાં મરણ પામે છે તથા પાછળથી

સંગરચક્રવર્તીનો પૌત્ર ભગીરથ ત્યાં જઈને ગંગાનદીને દંડ વડે આકર્ષે છે અને તેથી તે (ગંગાનદી) કુરુદેશના મધ્યભાગથી, હસ્તિનાપુરની દક્ષિણથી, કોશલદેશની પશ્ચિમથી, પ્રયાગની ઉત્તરમાં, કાશીની દક્ષિણમાં અને અંગ તથા મગધ-દેશની ઉત્તર તરફ થઈને પૂર્વસાગરમાં ભળી જાય છે, જ્યાં તે ગંગા-સાગર તરીકે ઓળખાય છે અને ભગીરથના નામ પરથી તેનું નામ ભાગીરથી પડે છે. તે આખી વાત 'અષ્ટાપદ'ને ગંગાનદીના મૂળ સાથે સંબંધ હોય તેમ જણાવે છે. પૂર્વકાલે કોશલદેશનો વિસ્તાર મોટો હતો અને તેની ઉત્તર-સરહદ હિમગિરિ સુધી વિસ્તરેલી હતી. એટલે આ સ્થળ હિમાલયમાં જ કોઈક સ્થળે આવેલું હશે તેમ જણાય છે.

कम्मट्ठ-विणासण !—कर्माष्टकविनाशना : !— આઠ કર્મનો નાશ કરનારા !

કર્મની પ્રકૃતિ આઠ જાતની છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ૩૩મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

"अट्ठ कम्माइं वोच्छामि, आणुपुव्विं जहक्कमं ।
जेहिं बद्धो अयं जीवो, संसारे परिवत्तइ ॥

नाणावरणं चेव, दंसणावरणं तहा ।
वेयणिज्जं तहा मोहं, आउकम्मं तहेव य ॥
नामकम्मं च गोयं च, अंतरायं तहेव य ।
एवमेयाइ कम्माइं, अट्ठेव उ समासओ ॥"

"જેના બંધાવાથી જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે,

તે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને હું યથાક્રમે કહીશ; તે નીચે મુજબ :—

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય."

चउवीस- चतुर्विंशतिः— ચોવીસ.

वि- अपि— પણ.

जिणवर !- जिनवराः !— હે જિનવરો ! હે જિનેંદ્રો !

जयंतु- जयन्तु— જય પામો.

अप्पडिहय–सासण !— अप्रतिहत – शासनाः !— અખંડિત શાસનવાળા ! અબાધિત ઉપદેશ કરનારા !

अप्रतिहत છે શાસન જેમનું, તે अप्रतिहत–शासन કહેવાય. તેમાં 'अप्रतिहत'નો અર્થ અસ્ખલિત, અખંડિત, અબાધિત અવિસંવાદી કે વિરોધ-રહિત થાય છે અને 'शासन'નો અર્થ આજ્ઞા, પ્રવચન કે ઉપદેશ થાય છે. એટલે 'अप्रतिहत-शासन' નો અર્થ અબાધિત ઉપદેશ કરનાર ઘટે છે.

कम्मभूमिहिं- कर्मभूमिषु— કર્મભૂમિઓમાં.

જે ભૂમિમાં કૃષિ, વાણિજ્ય, તપ, સંયમ અને અનુષ્ઠાન આદિ કર્મો પ્રધાન હોય, તે 'કર્મભૂમિ' કહેવાય છે; અથવા તો મોક્ષ-માર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકરો

જ્યાં પેદા થાય છે, તે 'કર્મભૂમિ' કહેવાય છે. તેનો પરિચય શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૦મા શતકના ૮મા ઉદ્દેશમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે :—

[प्र०] "कइ णं भंते ! कम्मभूमीओ पन्नत्ताओ ?

[उ०] गोयमा ! पन्नरस कम्मभूमीओ पन्नत्ताओ, तं जहा— पंच भरहाइं, पंच एरवयाइं, पंच महाविदेहाइं।"

"(પ્ર૦) હે ભગવન્ ! 'કર્મભૂમિઓ' કેટલી કહી છે? (ઉ૦) હે ગૌતમ ! 'કર્મભૂમિઓ' પંદર કહી છે. તે આ પ્રમાણે—'પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહ.'"

તે જ સ્થાનના બીજા પ્રશ્નમાં 'અકર્મભૂમિઓ'ની સંખ્યા ૩૦ની કહી છે; તે નીચે મુજબ :—

'પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યકવર્ષ, પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ.' આ ભૂમિઓમાં તીર્થંકરદેવો જન્મતા નથી; કારણ કે ત્યાં યુગલિયાઓનો ધર્મ પ્રવર્તે છે.

पढमसंघयणि—प्रथमसंहननिनाम्—પ્રથમ-સંઘયણવાળા.

'સંઘયણ' એટલે હાડકાંની વિશિષ્ટ રચના. 'अस्थि-रचनाविशेषः' તે છ પ્રકારની હોય છે—"(૧) વજ્ર-ઋષભ-નારાચ સંઘયણ, (૨) ઋષભ-નારાચ સંઘયણ, (૩) નારાચ સંઘયણ, (૪) અર્ધનારાચ સંઘયણ, (૫) કીલક સંઘયણ અને (૬) સેવાર્ત (છેવટ્ટ) સંઘયણ." તેમાં (૧) જે

સાંધામાં મર્કટ-બંધ(એક પ્રકારનું બંધન), તેને ફરતો પાટો અને તેની વચ્ચે વજ્ર જેવી ખીલી મારેલી હોય, તે 'વજ્ર-ઋષભ-નારાચ સંઘયણ કહેવાય છે. (૨) જેમાં ખીલી ન હોય પણ મર્કટ-બંધ અને પાટો હોય, તે 'ઋષભ-નારાચ સંઘયણ' કહેવાય છે. (૩) જેમાં કેવળ મર્કટ-બંધ હોય, તે 'નારાચ સંઘયણ' કહેવાય છે. (૪) જેમાં અર્ધમર્કટ-બંધ હોય, તે 'અર્ધનારાચ સંઘયણ' કહેવાય છે. (૫) જેમાં મર્કટ-બંધ બિલકુલ ન હોય પણ બે સાંધા એક ખીલીથી જડેલ હોય, તે 'કીલક સંઘયણ' કહેવાય છે અને (૬) જે સાંધા વાંકાચૂકા એકબીજાને અડેલ હોય, તે 'છેવટ્ટ સંઘયણ' કહેવાય છે. આ સંઘયણો પૈકી 'વજ્ર-ઋષભ-નારાચ સંઘયણ' પ્રથમ પંક્તિનું છે અને શ્રીતીર્થંકરદેવો નિશ્ચયથી તે સંઘયણ-વાળા જ હોય છે.

उक्कोसय- उत्कृष्टत:— ઉત્કૃષ્ટ, વધારેમાં વધારે.

सत्तरिसय- सप्ततिशतम्— એકસો ને સિત્તેર (૧૭૦).

जिणवराण- जिनवराणाम्— જિનેશ્વરોની, જિનેંદ્રોની.

विहरंत- विहरताम्— વિહરમાણ, વિચરતા.

लब्भइ- लभ्यते— પમાય છે.

नवकोडिहिं- नवकोट्य:— નવ કોટી, નવ ક્રોડ.

केवलीण- केवलिनाम्— કેવલીઓની.

कोडीसहस्स- कोटि-सहस्राणि— હજાર ક્રોડ, દસ અબજ.

नव- नव— નવ (૯).

साहु- साधवः— સાધુઓ.

गम्मइ- गम्यते— જણાય છે.

संपइ- सम्प्रति— સંપ્રતિ, વર્તમાનકાળમાં.

जिणवर- जिनवराः— જિનેશ્વરો.

वीस- विंशतिः— વીસ (૨૦).

मुणि- मुनयः— મુનિઓ, સાધુઓ.

बिहुं(हिं)- द्वे— બે.

कोडिहिं- कोटी— કોટિ, ક્રોડ.

वरनाणि- वरज्ञानिनः— વરજ્ઞાનીઓ, કેવળજ્ઞાનીઓ.

समणह- श्रमणानाम्— શ્રમણોની.

कोडिसहसदुअ- कोटिसहस्रद्विकम्— બેહજાર ક્રોડ, વીસ અબજ.

थुणिज्जइ- स्तूयते— સ્તવાય છે, સ્તવના કરાય છે.

निच्च- नित्यम्— નિત્ય.

विहाणि- विभाते— વહાણામાં, પ્રાતઃકાળમાં.

जयउ- जयतु— જય પામો.

सामिय !- स्वामिन !— હે સ્વામી !

રિસહ !– ऋषभः !— શ્રીઋષભદેવ !

सत्तुंजे– शत्रुंजये— શત્રુંજયગિરિ ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં પાલીતાણાની નજીક આવેલો 'શત્રુંજય' પર્વત જૈન-સમાજમાં 'શત્રુંજય ગિરિરાજ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેના પર અનેક સાધુ-સંતો અને મુનિ-મહાત્માઓએ અનશન કરીને સિદ્ધિગતિ સાધેલી છે, તેથી તે પરમપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગના પાંચમા જ્ઞાતમાં થાવચ્ચા-પુત્રના અધિકારમાં આ પર્વતનો ઉલ્લેખ 'પુંડરીક'નામથી કરવામાં આવ્યો છે—

"तते णं से थावच्चापुत्ते अणगार-सहस्सेणं सद्धिं संपरिवुडे जेणेव पुंडरीए पव्वए, तेणेव उवागच्छइ (सू. ५९)॥"

"પછી તે થાવચ્ચા-પુત્ર એક હજાર અનગારોથી પરિવૃત થઈને જ્યાં પુંડરીક(શત્રુંજય) પર્વત છે, ત્યાં જાય છે."

એ જ સૂત્રના ૧૬મા જ્ઞાતમાં પાંચ પાંડવોનો અધિકાર વર્ણવેલો છે. તેમાં આ તીર્થનો ઉલ્લેખ શત્રુંજય તરીકે આવે છે—

"जेणेव सत्तुञ्जे पव्वए, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता सेत्तुञ्जं पव्वयं दुरूहति।"–"જ્યાં શત્રુંજય નામનો પર્વત છે, ત્યાં જાય છે અને જઈને તે શત્રુંજય પર્વત પર ચડે છે."

આ જ રીતે અન્તકૃદ્દશાંગસૂત્રના ૩જા વર્ગના ૩જા અધ્યયનમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ આવે છે:—

"सत्तुञ्जे पव्वते मासियाए संलेहणाए जाव सिद्धे।"

"શત્રુંજય પર્વત પર એક માસની સંલેખના કરીને સિદ્ધિ પામ્યા."

શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં આ તીર્થ-સંબંધી ખાસ પ્રથમ કલ્પ રચેલો છે, જેમાં તેનાં ૨૧ નામો નીચે મુજબ જણાવેલાં છે:—

"सिद्धिक्षेत्रं तीर्थराजो, मरुदेवो भगीरथः।
विमलाद्रिर्बाहुबली, सहस्रकमलस्तथा॥
तालध्वजः कदम्बश्च, शतपत्रो नगाधिराट्।
अष्टोत्तरशतकूटः, सहस्रपत्र इत्यपि॥
ढंको लौहित्यः कपर्दि-निवासः सिद्धिशेखरः।
शत्रुञ्जयस्तथा मुक्तिनिलयः सिद्धिपर्वतः॥
पुण्डरीकश्चेति नामधेयानामेकविंशतिः।
गीयते तस्य तीर्थस्य, कृता सुर-नरर्षिभिः॥"

"દેવતાઓ, મનુષ્યો અને ઋષિઓ વડે કરાયેલાં આ તીર્થનાં એકવીસ નામો ગવાય છે; તે નીચે મુજબ :—

૧ સિદ્ધિક્ષેત્ર, ૨ તીર્થરાજ, ૩ મરુદેવ, ૪ ભગીરથ, ૫ વિમલાદ્રિ, ૬ બાહુબલી, ૭ સહસ્રકમલ, ૮ તાલધ્વજ, ૯ કદંબ, ૧૦ શતપત્ર, ૧૧ નગાધિરાજ, ૧૨ અષ્ટોત્તરશતકૂટ, ૧૩ સહસ્રપત્ર, ૧૪ ઢંક, ૧૫ લૌહિત્ય, ૧૬ કપર્દિ-નિવાસ,

૧૭ સિદ્ધિશેખર, ૧૮ શત્રુંજય, ૧૯ મુક્તિ-નિલય, ૨૦ સિદ્ધિ-પર્વત, અને ૨૧ પુંડરીક.”

આ તીર્થમાં આજે નાનાં-મોટાં સેંકડો મંદિરો આવેલાં છે, જે નીચેની નવ ટૂંકોમાં વહેંચાયેલાં છે—“(૧) આદીશ્વર ભગવાનની ટૂંક, (૨) મોતીશાની ટૂંક, (૩) બાલાભાઈની ટૂંક, (૪) પ્રેમચંદ મોદીની ટૂંક, (૫) હેમાભાઈની ટૂંક, (૬) ઉજમબાઈની ટૂંક, (૭) સાકરવશીની ટૂંક, (૮) છીપાવશીની ટૂંક, (૯) ચૌમુખજીની ટૂંક.” તે ઉપરાંત ત્યાં નાનાં-મોટાં અનેક દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો પણ આવેલાં છે.

उज्जिंति- उज्जयन्ते— ગિરનાર ઉપર.

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ-નજીક આવેલો ગિરનાર પર્વત પ્રાચીન સાહિત્યમાં ‘ઉજ્જયંતગિરિ’ અથવા ‘રૈવતગિરિ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના ઉપર બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીઅરિષ્ટનેમિ (નેમિનાથ)નાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં હોવાથી તે અતિપવિત્ર ગણાય છે. શ્રીજ્ઞાતધર્મકથાંગસૂત્રના પાંચમા જ્ઞાતમાં, શ્રીઅન્તકૃદ્દશાંગસૂત્રના પ્રથમ વર્ગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, શ્રીકલ્પસૂત્રમાં શ્રીનેમિજિનના ચરિત્ર-પ્રસંગમાં તથા પંચાશક વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ તીર્થ-અંગે કેટલાક સ્વતંત્ર કલ્પો પણ રચાયેલા છે. તીર્થનાં મુખ્ય દર્શનીય પવિત્ર સ્થાનો નીચે મુજબ છે:—

નેમિનાથનું મંદિર, શત્રુંજયાવતાર, સમ્મેતશિખરાવતાર, અષ્ટાપદની સ્થાપના, કપર્દિ યક્ષરાજ, મરુદેવી માતા,

તિલક-પ્રાસાદ, રાજિમતીનું સ્થાન, કંચન-વિહાર, ગંગાવતાર કુંડ, અંબિકા માતા, સહસ્રામ્રવણ (સહસાવન), લાખાવન, ચંદ્રગુફા વગેરે.

पहु–नेमिजिण !–प्रभु–नेमिजिन !—હે પ્રભુ નેમિજિન ! હે અરિષ્ટનેમિ ભગવાન !

जयउ–जयतु—*આપ જયવંતા વર્તો.

वीर !–वीर !—હે વીર પ્રભુ ! હે મહાવીરસ્વામી !

"विशेषेण ईरयति–प्रेरयति कर्माणि इति वीरः"—"જે વિશેષતઃ કર્મોને પ્રેરે છે, દૂર કરે છે અથવા આત્માથી છૂટાં પાડે છે, તે વીર છે." તેનું નિરુક્ત પૂર્વાચાર્યે નીચે મુજબ કર્યું છે:—

"विदारयति यत् कर्म, तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद् वीर इति स्मृतः ॥"

"જે કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપથી વિરાજમાન છે અને તપોવીર્યથી યુક્ત છે, તે 'વીર' કહેવાય છે."

सच्चउर–मंडण !—सत्यपुर–मण्डन !—સત્યપુરના આભૂષણ-રૂપ ! સાચોરના શણગારરૂપ ! (એવા હે વીર !)

રાજસ્થાનના જોધપુર-વિભાગમાં ભિનમાલની પાસે 'સાચોર' નામનું ગામ છે, જે પ્રાચીન કાળમાં 'સચ્ચઉર-

* અહીં દરેક તીર્થંકરોને ઉદ્દેશી સંબોધન કરેલાં હોવાથી जयतु ક્રિયાપદ સાથે અધ્યાહારથી भवान् પદ સમજવું જોઈએ.

સત્યપુર'ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ સમૃદ્ધ નગરમાં 'નાહડ' નામના રાજાએ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. તે સંબંધી તપાગચ્છ-પટ્ટાવલિમાં નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે:—

"श्रीजज्जिगसूरिणा च सप्तत्यधिकषट्शतवर्षे (६७०) सत्यपुरे नाहडनिर्मितप्रासादे श्रीमहावीरः प्रतिष्ठितः।"

"શ્રીજજ્જિગસૂરિએ [વીર-નિર્વાણ પછી] ૬૭૦મા વર્ષે સત્યપુરમાં નાહડે બંધાવેલા પ્રાસાદમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા."

માળવાના મહારાજા મુંજ અને ભોજના માનનીય કવિ ધનપાલે સત્યપુર-મંડન મહાવીરના મહિમાને વર્ણવતું એ. ઉત્સાહ કાવ્ય વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં અપભ્રંશભાષામાં રચ્યું હતું, જે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

બ્રહ્મશાંતિ યક્ષના સાન્નિધ્યને લીધે આ તીર્થનો મહિમા ઘણો જ પ્રસર્યો હતો અને તેની ગણના મોટાં તીર્થોમાં થતી હતી; પરંતુ વિ. સં. ૧૩૬૭માં ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાયલા અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ તેનો ભંગ કર્યો હતો અને ત્યારથી તેની ભવ્ય જાહોજલાલીનો અંત આવ્યો હતો. આજે પણ તે ગામમાં એક સુંદર જિનાલય છે અને તેમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ વિરાજે છે, પણ તે પાછળથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, કારણ કે પ્રથમનું અલૌકિક બિંબ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો હતો અને તેની આશાતના કરી હતી.*

* વિવિધતીર્થકલ્પ (સત્યપુરતીર્થ-કલ્પ).

એક પોથીમાં આ સ્થળે મોઢેર-મંડણ એવો પાઠભેદ પણ નજરે પડે છે, જેનો અર્થ મોઢેરાના મંડનરૂપ થાય છે. આ નામનું ગામ ઉત્તર-ગુજરાતના કડી-પ્રાંતના ચાણસ્મા તાલુકામાં ચાણસ્માથી છ ગાઉ દૂર આવેલું છે, કે જ્યાંથી મોઢ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થયેલી મનાય છે. એક કાલે એટલે પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં તેની જાહોજલાલી ઘણી જ હતી અને તે વીર પ્રભુના એક ભવ્ય અને ચમત્કારિક તીર્થની ખ્યાતિ ભોગવતું હતું, જેથી આમરાજ-પ્રતિબોધક તપોલબ્ધિ-સંપન્ન આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિજી પોતાની વિદ્યાના બળે ગોપગિરિથી (ગ્વાલિયરથી) અહીં રોજ દર્શન કરવાને આવતા હતા. તે સંબંધમાં શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ મથુરાકલ્પમાં નીચેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે :—+

'सित्तुंजे रिसहं, गिरिनारे नेमिं, भरुअच्छे मुणिसुव्वयं, मोढेरए वीरं, महुराए सुपास-पासे घडिआदुग-ब्भंतरे नमित्ता, सोरट्ठे ढुंढणं विहरित्ता, गोवालगिरिंमि जो भुंजेइ, तेण आमराय-सेविअ-कम-कमलेण सिरिबप्पहट्टि-सूरिणा अट्ठसयछव्वीसे (८२६) विक्कमसंवच्छरे सिरिवीरबिंबं महुराए ठाविअं।'

શત્રુંજય પર શ્રીઋષભદેવને, ગિરનારમાં શ્રીનેમિનાથને, ભરૂચમાં શ્રીમુનિસુવ્રત સ્વામીને, મોઢેરામાં શ્રીવીરભગવાનને અને મથુરામાં શ્રીસુપાર્શ્વનાથ તથા પાર્શ્વનાથને બે ઘડીમાં નમસ્કાર કરીને [એવી રીતે] સોરઠમાં ઢુંઢણ તરફ વિચરીને જે ગોપાલગિરિમાં (ગ્વાલિયરમાં) જઈને ભોજન કરતા હતા,

+ વિવિધતીર્થકલ્પ (સિં. જૈ. ગ્રં.) પૃ૦ ૧૯.

આમરાજાએ જેમનાં ચરણ-કમલોની સેવા કરી હતી, એ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ વિક્રમસંવત ૮૨૬માં મથુરામાં શ્રીવીર-જિનેશ્વરનું બિંબ સ્થાપિત કર્યું હતું.

વળી શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ 'चतुरशीतिमहातीर्थ-नामसंग्रह-कल्प'માં જૈનોનાં ૮૪ મહાન તીર્થોની ગણના કરી છે, તેમાં પણ મોઢેરાને ખાસ સ્થાન આપ્યું છે. * એટલે એ તીર્થ એક કાલે ઘણું પ્રભાવક ગણાતું હતું અને તેની ગણના પાંચ મહાન તીર્થોમાં થતી હતી. +

मरुअच्छाहिं मुणिसुव्वय !–भृगुकच्छे मुनिसुव्रत !—ભરુચમાં રહેલા મુનિસુવ્રતસ્વામી !

ભરુચમાં ઘણા જ પ્રાચીન કાલથી વીસમા તીર્થંકર શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું તીર્થરૂપ ચૈત્ય હતું. જે પ્રથમ 'અશ્વાવબોધ'એ નામથી ઓળખાતું હતું. સમય જતાં સિંહલરાજાની પુત્રી સુદર્શનાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ત્યાર પછી તે શકુનિકા-વિહાર નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. મૌર્યરાજા સંપ્રતિએ અને તેના પછી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે પણ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. વીરસંવત ૪૮૪ એટલે વિક્રમસંવત ૧૪માં (ઈ. સ. પૂર્વના પહેલા શતકમાં) ભરુચના રાજા બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રના શાસન-કાલમાં આર્ય ખપુટાચાર્યે બૌદ્ધો પાસેથી આ તીર્થ છોડાવ્યું હતું.

---

* જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃષ્ઠ ૮૬.

+ મોઢેરાના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીનો મનનીય લેખ, જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૧લું, પૃષ્ઠ ૨૫૪.

ત્યારબાદ આન્ધ્રદેશના રાજા સાતવાહને આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, જેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા શ્રીપાદલિપ્તાચાર્યે કરી હતી. મહારાજા કુમારપાલના સમય સુધી આ વિહાર કાષ્ઠનો હતો, પરંતુ ઉદયન મંત્રીની ઇચ્છાનુસાર તેના પુત્ર આમ્રભટે તેને પાષાણનો બનાવ્યો હતો, જેની પ્રતિષ્ઠા કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે કરી હતી. 'આ વિહાર વાઘેલા-વંશના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો, પરંતુ ત્યારબાદ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના સમયમાં તે મસ્જીદમાં પરિવર્તન પામ્યો હતો. આ સ્થાન તે ભરુચની હાલની જુમ્મા મસ્જીદ છે,' તેવું અનુમાન ઇતિહાસ-સંશોધક વિદ્વાનો કરે છે. *

महुरि पास !—मथुरायां पार्श्व !—મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્શ્વનાથ !

મથુરા એ જૈનોનું અતિપ્રાચીન તીર્થ છે. પ્રથમ ત્યાં દિવ્ય મહાસ્તૂપો, તથા સુપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો હતાં. બાદમાં અંતિમ કેવલી શ્રીજંબૂસ્વામી અને આદ્ય શ્રુતકેવલી શ્રીપ્રભવસ્વામી આદિ ૫૨૭ જનોએ એકીસાથે દીક્ષા લીધી હતી, તેની સ્મૃતિમાં ત્યાં ૫૨૭ સ્તૂપો બનાવવામાં આવ્યા હતા. જે સત્તરમી સદી સુધી વિદ્યમાન હતા, તેવું અનુમાન હીરસૌભાગ્યના સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૪૯-અને ૨૫૦ પરથી થાય છે. આર્ય સ્કંદિલાચાર્યે આ જ સ્થળે આગમનો

* જુઓ—જૈ. સ. પ્ર. વર્ષ ૨જું, પૃ. ૧૯૭ 'ભરૂચનો શકુનિકા-વિહાર' લે. ધ. ચં. મુનશી.

અનુયોગ પ્રવર્ત્તાવ્યો હતો. વીરનિર્વાણ સં. ૧૩૦૦ પછી આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, શ્રીપાર્શ્વનાથને પૂજાવ્યા હતા અને શ્રીવીર-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

મથુરા એક કાળે કલ્પદ્રુમ-પાર્શ્વનાથનાં ભવ્ય તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. તેના કંકાલીટીલા તરીકે ઓળખાતા વિભાગમાં ઘણાં જિનમંદિરો હતાં, જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ લખનૌ અને મથુરાના સંગ્રહ-સ્થાનમાં નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કનિષ્ક અને હવિષ્કના સમય પર તે મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. *

* લગભગ બધી જ પ્રાચીન પોથીઓમાં 'महुरि पास' આવો પાઠ જોવામાં આવે છે. આમાં લેખનાદિ દોષથી 'ह'ની નીચેનો 'उ' કાર 'म'ની નીચે ચડી જવાથી ભ્રાંતિથી 'मुहरिपास' એવો પાઠ કેટલાક વખતથી પ્રચલિત થયેલો જણાય છે, અને તેનો અર્થ મુહરિપાર્શ્વ કરીને તેનો નિર્દેશ મથુરા તીર્થને ભૂલી ગયેલા કેટલાક દ્વારા ઈડરના ટીંટોઈ-ગામના મુહરિ-પાર્શ્વ તરીકે કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે યોગ્ય જણાતું નથી. કલ્પેલા નામવાળા તીર્થની તેવી પ્રાચીન પ્રસિદ્ધિ જણાતી નથી. વળી કોઈ પણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે પ્રાચીન તીર્થમાળા આદિમાંથી પણ તેવો આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સં. ૯૧૫માં રચાયેલા જયસિંહ-સૂરિના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણમાં અને અન્યત્ર પણ મથુરાના પાર્શ્વ-સંબંધમાં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ વિવિધતીર્થકલ્પમાં મથુરા-કલ્પ-પ્રસંગે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોથી ૧૬, ૧૯ તથા ૨૩માં 'महुरि पास'નો અર્થ સ્તબકકારોએ પણ સ્પષ્ટ રીતે મથુરામાં બિરાજતા પાર્શ્વનાથ એવો કરેલો છે. એટલે તે બાબતમાં પ્રચલિત થયેલો ભ્રમવાળો ખ્યાલ દૂર થવાની જરૂર લાગે છે.

"શત્રુંજય, ગિરનાર, સત્યપુર (કે સોઠેરા), ભરુચ અને મથુરા" એ પાંચ સ્થાનો એક કાલે જૈનોની પંચતીર્થી તરીકે સુવિખ્યાત હતાં. તેથી તેનું સ્મરણ આ ચૈત્યવંદનમાં કરાયેલું છે.

दुह-दुरिअ-खंडण !—दुःख-दुरित-खण्डन !—દુઃખ અને પાપનો નાશ કરનાર. (મથુરામાં વિરાજતા હે પાર્શ્વ !)

अवर-अपरे—બીજા (તીર્થંકરો.)

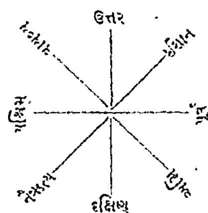
विदेहि-विदेहे—વિદેહમાં—મહાવિદેહક્ષેત્રમાં.

तित्थयरा-तीर्थकराः—તીર્થંકરો.

चिहुं-चतसृषु—ચારે.

दिसि-विदिसि—दिक्षु-विदिक्षु—દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં.

૪ દિશાઓ અને ૪ વિદિશાઓ નીચે મુજબ છે:—

દિશાઓ—ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ.

વિદિશાઓ— ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય.

जि-ये—જે.

के वि-केऽपि—કોઈ પણ.

तीआणागय-संपइअ—अतीतानागत-सांप्रतिकान्—અતીત, અનાગત અને સાંપ્રતિક. ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાન-કાળમાં થયેલા.

वंदउं-वन्दे—હું વંદું છું.

जिण-जिनान्—જિનોને.

सव्वे वि-सर्वानपि—સર્વેને પણ.

सत्ताणवइ-सहस्सा—सप्तनवतिं सहस्राणि—સત્તાણું હજાર (૯૭૦૦૦)

लक्खा छप्पन्न-लक्षाणि षट्पञ्चाशतम्—છપ્પન્ન લાખ (૫૬૦૦૦૦૦)

अट्ठ कोडीओ-अष्टकोटिः—આઠ કોટિ, આઠ ક્રોડ (૮૦૦૦૦૦૦૦)

बत्तीस-सय-द्वात्रिंशत्शतम्—બત્રીસ સો (૩૨૦૦).

बासीयाइं-द्वयशीतिम्—બ્યાશી (૮૨).

तियलोए-त्रैलोक्ये—ત્રણે લોકમાં. (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળમાં.)

चेइए-चैत्यानि—ચૈત્યોને, જિન-પ્રાસાદોને. જિન-બિંબોને.

वंदे-वन्दे—હું વંદું છું.

पन्नरस-कोडि-सयाइं-पञ्चदशकोटिशतानि—પંદરસો ક્રોડ (૧૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦).

कोडि बायाल—कोटीः-द्विचत्वारिंशतम् — બેતાળીસ ક્રોડ (૪૨૦૦૦૦૦૦૦).

लक्ख-अडवन्ना-लक्षाणयष्टपञ्चाशतम् — અઠ્ઠાવન લાખ (૫૮૦૦૦૦૦).

छत्तीस सहस-षट्त्रिंशतं सहस्राणि — છત્રીસ હજાર (૩૬૦૦૦)

असीइं-अशीतिम्—એંશી (૮૦).

सासय-बिंबाइं-शाश्वत-बिम्बानि—શાશ્વત બિંબોને, શાશ્વત પ્રતિમાઓને.

पणमामि-प्रणमामि—પ્રણામ કરું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

चेइय-वंदण—(चिइ-वंदणा) ચૈત્યવંદન, ચૈત્યવંદના.

ચૈત્યને કરવામાં આવેલું વંદન, તે 'ચૈત્યવંદન' અથવા ચૈત્યદ્વારા કરાતું વંદન, તે 'ચૈત્યવંદન.' અથવા જેના વડે ચૈત્યને વંદન થાય, તે "ચૈત્યવંદન."

ચૈત્યનો અર્થ શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિએ 'चैत्यमिव जिनादिप्रतिमेव' એવો અર્થ કરેલો છે. વળી આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતી-સૂત્ર, જ્ઞાતધર્મકથા અને પ્રશ્નવ્યાકરણ આદિ જૈનાગમોમાં નીચેનું વાક્ય ઘણીવાર વપરાયેલું જોવામાં આવે છે:—

તમારૂં મુખ-કમલ પ્રસન્ન છે, તમારો ખોળો સ્ત્રીના સંગથી રહિત છે, તમારા બંને હાથ શસ્ત્રના સંબંધ-વિનાના છે, તેથી જગતમાં 'વીતરાગ દેવ' તમે જ છો." અર્હત્ અને સિદ્ધ આરાધ્ય હોઈ તેમનાં બિંબો પૂજાને યોગ્ય ગણાય છે. તેમાં અર્હત્નાં 'બિંબ' મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં હોય છે: એક તો 'પરિકર'-સહિત અને બીજાં 'પરિકર'-રહિત. તેમાં જે બિંબ પરિકર-સહિત હોય છે, તેની આસપાસ અશોકવૃક્ષ, દિવ્યફૂલોનો વરસાદ આદિ આઠ 'પ્રાતિહાર્યો' કોરેલાં હોય છે, જ્યારે પરિકર-રહિત મૂર્તિ તદ્દન સાદી હોય છે.

આ બિંબોની મુદ્રા બે પ્રકારની હોય છે: એક 'પર્યંકાસન-મુદ્રા' અને બીજી 'કાયોત્સર્ગ-મુદ્રા'; તેમાં જે મૂર્તિ પલાંઠી વાળીને એટલે ડાબા પગ ઉપર જમણો પગ અને જમણા પગ ઉપર ડાબો પગ ચઢાવેલી સ્થિતિમાં હોય, અને ડાબા હાથની હથેલી ઉપર જમણા હાથની હથેલી મૂકેલી હોય, તે 'પર્યંકાસન-મુદ્રા' કહેવાય છે, અને જે મૂર્તિ બંને હાથને સીધા ઈક્ષુદંડ જેવા રાખીને કાયોત્સર્ગમાં ઊભેલી હોય, તે 'કાયો-ત્સર્ગ-મુદ્રા'વાળી કહેવાય છે. આ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા કેવી રીતે કરવી? તેનું વિધાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ પંચાશકમાં આપેલું છે.

દરેક તીર્થંકરની મૂર્તિ આકારમાં સમાન હોય છે, પરંતુ તે દરેકની નીચે 'લંછન' (ચિહ્ન) જુદું જુદું હોય છે. તેથી તે મૂર્તિ કયા તીર્થંકરની છે, તે જાણી શકાય છે. 'મૂર્તિ-પૂજા' એ માનવ-સ્વભાવમાં જડાયેલી વસ્તુ છે. એટલે કે બાલકથી

માંડીને વૃદ્ધ સુધી સહુ કોઈ તેની કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે. ચિત્રો ગમવાં, માતા-પિતાની કે દેશનેતાઓની યા ધર્મગુરુઓની છબીઓ જોઈ તેને વંદન કરવું, સન્માન કરવું, પુસ્તકોને સન્માનવાં, માલા આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોને સન્માનવાં, ધ્વજને સન્માનવો અને મૃત્યુ પામેલાઓનું એક યા બીજા પ્રકારે સન્માન કરવું; તે બધા પણ મૂર્તિ-પૂજાના જ પ્રકારો છે.

जिणवराण सत्तरिसय—એકસો ને સિત્તેર જિનેશ્વરો.

તીર્થંકર દેવો કર્મભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના જુદા જુદા વિભાગોને 'વિજય' કહેવામાં આવે છે. આવા એક 'વિજય'માં એક કાલે એક જ તીર્થંકર હોઈ શકે છે. જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ૩૨ 'વિજયો' છે, ભરતમાં ૧ 'વિજય' છે અને ઐરવતમાં ૧ 'વિજય' છે; એટલે બધા મળીને ૩૪ 'વિજયો' છે. ધાતકીખંડ, જંબૂદ્વીપ કરતાં બમણો હોઈને તેમાં ૬૮ 'વિજયો' છે; અને અર્ધપુષ્કરાવર્ત-ખંડ ધાતકીખંડ જેટલો હોઈને તેમાં પણ ૬૮ 'વિજયો' છે. પુષ્કરાવર્તનો બાકીનો અર્ધો ખંડ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર હોઈને તેમાં 'વિજય'ની ગણતરી નથી. આ રીતે જંબૂદ્વીપના ૩૪, ધાતકીખંડના ૬૮ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તખંડના ૬૮ મળીને ૧૭૦ 'વિજયો' થાય છે. જે કાલે દરેક ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર વિદ્યમાન હોય છે, તે કાલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૧૭૦ની હોય છે. આવી ઘટના શ્રીઅજિતનાથ પ્રભુના વારામાં બની હતી.

संपइ जिणवर वीस—વર્તમાનકાલમાં ૨૦ જિનેશ્વરો છે.

આ સંખ્યા જઘન્યકાલની છે. તે નીચે મુજબ:—

હાલમાં મહાવિદેહના ૮, ૯, ૨૪ અને ૨૫—એ ચાર વિજયમાં એક એક તીર્થંકર વિચરી રહ્યા છે. એટલે જંબૂદ્વીપમાં ચાર તીર્થંકરો છે. ધાતકીખંડમાં તેની સંખ્યા બમણી છે, એટલે ત્યાં આઠ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે અને બાકીના અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં પણ આઠ તીર્થંકરો વિચરે છે. એટલે વર્તમાનકાલે કુલ ૨૦ તીર્થંકરો વિચરી રહ્યા છે, જે 'વિહર-માણ જિન'નામથી ઓળખાય છે.

તેમનાં નામો ક્ષેત્રવાર નીચે મુજબ છે:—

જંબૂદ્વીપમાં

૧ શ્રીસીમંધરસ્વામી	૩ શ્રીબાહુસ્વામી
૨ શ્રીયુગંધરસ્વામી	૪ શ્રીસુબાહુસ્વામી

ધાતકીખંડમાં

૫ શ્રીસુજાતસ્વામી	૯ શ્રીસુરપ્રભસ્વામી
૬ શ્રીસ્વયંપ્રભસ્વામી	૧૦ શ્રીવિશાલસ્વામી
૭ શ્રીઋષભાનનસ્વામી	૧૧ શ્રીવજ્રધરસ્વામી
૮ શ્રીઅનંતવીર્યસ્વામી	૧૨ શ્રીચંદ્રાનનસ્વામી

અર્ધપુષ્કરાવર્તમાં

૧૩ શ્રીચંદ્રબાહુસ્વામી	૧૭ શ્રીવારિષેણસ્વામી
૧૪ શ્રીભુજંગસ્વામી	૧૮ શ્રીમહાભદ્રસ્વામી
૧૫ શ્રીઇશ્વરદેવસ્વામી	૧૯ શ્રીદેવયશાસ્વામી
૧૬ શ્રીનમિપ્રભસ્વામી	૨૦ શ્રીઅજિતવીર્યસ્વામી

सासय-बिंबाइं—શાશ્વત બિંબો, શાશ્વત પ્રતિમાઓ, સદાકાલ રહેનારી મૂર્તિઓ.

દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહક્ષેત્રના તીર્થંકરોમાં—" શ્રીઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન "એ ચારે નામવાળા તીર્થંકરો અવશ્ય હોય છે, તેથી એ નામો પ્રવાહરૂપે શાશ્વત છે, અને તેથી જ ' શાશ્વત બિંબો 'નાં નામ " શ્રીઋષભ, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ધમાન " રાખવામાં આવેલાં છે. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશમાં સૂત્ર ૩૦૭માં આ ચાર તીર્થંકરોની પ્રતિમા નંદીશ્વરદ્વીપમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે, તે નીચે મુજબ :—

" तासिं णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि जिण-पडिमाओ सव्वरयणामईओ संपलियंक-णिसन्नाओ थूभाभिमुहाओ चिट्ठंति, तं० रिसभा वद्धमाणा चंदाणणा वारिसेणा । "

" તે મણિપીઠિકાઓની ઉપર સર્વરત્નમય, પર્યંકાસને વિરાજમાન અને સ્તૂપની અભિમુખ ચાર જિન-પ્રતિમાઓ રહેલી છે; તેનાં નામો—" ઋષભ, વર્દ્ધમાન, ચંદ્રાનન અને વારિષેણ " છે. "

ભરતક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ શ્રીઋષભ અને છેલ્લા તીર્થંકરનું નામ વર્ધમાન હતું. તથા ઐરવતક્ષેત્રમાં જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ચંદ્રાનન અને ૨૪મા તીર્થંકરનું નામ વારિષેણ હતું. *

* આ ચોવીસીનાં નામો સમવાયાંગસૂત્રના ૧૫૮મા સૂત્રમાં આપેલાં છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

જગતમાં ચિંતામણિરત્ન-સમાન ! જગતના નાથ ! જગતના રક્ષક ! જગતના નિષ્કારણ બંધુ ! જગતના ઉત્તમ સાર્થવાહ ! જગતના તમામ પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણવામાં વિચક્ષણ ! અષ્ટાપદપર્વત-પર (ભરતચક્રવર્તી દ્વારા) સ્થપાયેલી પ્રતિમાવાળા ! આઠે કર્મોનો નાશ કરનારા ! તથા અબાધિત ઉપદેશ દેનારા ! હે ઋષભાદિ ચોવીસે તીર્થંકરો ! [આપ] જયવંતા વર્તો. ૧.

કર્મભૂમિઓમાં ઉત્કૃષ્ટકાળે વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણવાળા જિનોની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૧૭૦ની હોય છે. સામાન્ય કેવલીઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે ૯ ક્રોડની હોય છે અને સાધુઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે નવ-હજાર ક્રોડ એટલે ૯૦ અબજ હોય છે. વર્તમાનકાલમાં તીર્થંકરો ૨૦ છે, કેવલજ્ઞાની મુનિઓ ૨ ક્રોડ છે, અને શ્રમણો ૨૦૦૦ ક્રોડ એટલે ૨૦ અબજ છે કે જેમનું નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્તવન કરાય છે. ૨.

હે સ્વામી ! જય પામો ! જય પામો ! શત્રુંજય પર રહેલા હે ઋષભદેવ !, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) પર વિરાજમાન હે પ્રભુ નેમિજિન !, સાચોરના શણગારરૂપ હે વીર !, ભરુચમાં વિરાજતા હે મુનિસુવ્રત !, મથુરામાં વિરાજમાન, દુઃખ અને પાપનો નાશ કરનાર હે પાર્શ્વ ! આપ જયવંતા વર્તો; તથા મહાવિદેહ અને ઐરવત આદિ ક્ષેત્રોમાં તથા ચાર દિશાઓ ને ચાર વિદિશાઓમાં જે કોઈ તીર્થંકરો ભૂતકાળમાં

થઈ ગયા હોય, વર્તમાનકાલમાં વિચરતા હોય અને ભવિષ્યમાં હવે પછી થનારા હોય, તે સર્વેને પણ હું વંદું છું. ૩.

ત્રણ લોકમાં રહેલા આઠ ક્રોડ સત્તાવન લાખ, બસો ને બ્યાશી (૮,૫૭,૦૦,૨૮૨) શાશ્વત ચૈત્યોને હું વંદન કરું છું. ૪.

ત્રણ લોકમાં રહેલા પંદર અબજ, બેતાળીસ ક્રોડ, અઠ્ઠાવન લાખ, છત્રીસ હજાર ને એંશી-(૧૫,૪૨,૫૮,૩૬,૦૮૦) શાશ્વત-બિંબોને હું પ્રણામ કરું છું. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અગ્નિનું વિરોધી તત્ત્વ જલ છે, કૃપણતાનો પ્રતિપક્ષી ગુણ ઉદારતા છે અને દુષ્ટતાને ડારવા માટે સજ્જનતા અતિ ઉપયોગી છે; તે જ રીતે વિષય અને કષાય પર વિજય મેળવવા માટે શ્રીજિનેશ્વર દેવની ભક્તિ અપૂર્વ સાધન છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મબિંદુના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

"हृदि स्थिते च भगवति क्लिष्टकर्मविगम इति।"

"હૃદયમાં ભગવાન વિરાજમાન થતાં સંસારમાં બાંધી રાખનાર ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે." મતલબ કે શ્રીજિનેશ્વર દેવનું સતત સ્મરણ, તેમના પ્રત્યેનું બહુમાન, તેમની અર્ચના અને તેમનું સ્તવન, મનુષ્યના હૃદયની મલિનતાને કાંકી કાઢી તેના સ્થાને શુભ ભાવના અને શુભ અધ્યવસાયોનાં પૂર વહાવે છે. શ્રીજિનેશ્વર દેવના વિરહ-

સમયે તેમનું ચૈત્ય એટલે પ્રતિમા, બિંબ કે મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને જાણે તે સાક્ષાત્ હોય તે રીતે આ સઘળી ક્રિયાઓ કરી શકાય છે કે જેનું અંતિમ પરિણામ અધ્યવસાયોની શુદ્ધિમાં આવે છે.

'જિન-પ્રતિમા જિન-સારીખી' એ ઉક્તિનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મુમુક્ષુ શ્રીજિનેશ્વર દેવની પ્રતિમાને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર માનીને તેમના જીવન અને કથનનું સ્મરણ કરે છે, તથા તેમના ઉપદેશ માટે ઊંડો આદર ધરાવે છે, તેના હૃદયમાં અહિંસા અને વીતરાગતાનાં ઝરણાં પ્રબલ વેગથી વહેવા લાગે છે; પરિણામે તેનું ચરિત્ર ઉત્તરોત્તર નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો 'જિન-પ્રતિમા' એ જૈનત્વની ભાવનાનું કેંદ્ર છે, અને તેનાથી શોભતાં 'જિન-મંદિરો' એ જૈન-સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ પ્રતીકો છે. તેથી વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જીવનમાં ધર્મ-ભાવનાનું બીજારોપણ કરવા માટે તથા તેનો નિયમિત વિકાસ કરવા માટે મૂર્તિઓ અને મંદિરો એ સરલ, સરસ અને સચોટ ઉપાય છે.

જે ભૂમિમાં તીર્થંકર, ગણધર આદિ મહાપુરુષો જન્મ્યા હોય છે, પ્રવ્રજિત થયા હોય છે, વિચર્યા હોય છે, કેવલજ્ઞાન પામ્યા હોય છે કે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા હોય છે; તે ભૂમિ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. તેથી તેની સ્પર્શના સમ્યક્ત્વને નિર્મળ બનાવે છે. આ કારણે તીર્થોનું મહત્ત્વ પણ ઘણું મોટું છે. વળી મૂર્તિની ભવ્યતા, પ્રાચીનતા અને દેવાધિષ્ઠિતતાના કારણે પણ તીર્થોની મહત્તા અધિક ગણાય છે.

આ રીતે 'જિન-પ્રતિમા,' 'જિન-મંદિર' અને 'જૈન-તીર્થો' એ ત્રણે સંસાર તરવાનાં અપૂર્વ સાધનો છે કે જેનો સામાન્ય નિર્દેશ 'ચૈત્ય'વડે જ થાય છે. આવાં 'ચૈત્યો'ને વંદન કરવું, તે 'ચૈત્યવંદના' કહેવાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રની યોજના તે માટે થયેલી છે.

આ 'ચૈત્યવંદન' પદ્યમાં છે. તેની પ્રથમ ટૂંક પ્રાચીન રોલા-છંદમાં જણાય છે; તેની બીજી તથા ત્રીજી ટૂંકો વસ્તુ-છંદમાં છે અને ચોથી તથા પાંચમી ટૂંકો ગાથા એટલે આર્યામાં છે.

આ 'ચૈત્યવંદન' તેના પ્રથમ શબ્દ પરથી 'જગચિંતા-મણિ' તરીકે ઓળખાય છે. વળી પ્રાતઃકાળની આવશ્યક ક્રિયામાં તેને ખાસ સ્થાન મળેલું હોવાથી તે 'પ્રબોધ-ચૈત્ય-વંદન' કે 'પ્રભાત-ચૈત્યવંદન' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ ચોવીસે તીર્થંકરોની સામાન્ય સ્તુતિ વડે કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં અષ્ટાપદ અને તેના પર બંધાયેલાં મંદિરો તથા તેની અંદર રહેલી મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સમસ્ત જૈન-તીર્થોમાં આ તીર્થની મહત્તા ઘણી જ છે. તેનું સ્થાન સહુથી પહેલું આવે છે, કારણ કે ત્યાં યુગાદિદેવ શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું નિર્વાણ થયેલું છે અને ત્યાં જ ભરતખંડના પ્રથમ-ચક્રવર્તી ભરતમહારાજાએ એક માસનું અણુસણ કરીને સિદ્ધિ-ગતિને સાધેલી છે.*

* જુઓ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર.

ચોવીસ તીર્થંકરોની સામાન્ય સ્તુતિ કર્યા પછી ચૈત્યવંદનની બીજી ટૂંકમાં તીર્થંકરો કઈ ભૂમિમાં જન્મે છે, તેમનું સંઘયણ કેવું હોય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સંખ્યા કેટલી હોય છે તથા તે સમયે કેવલજ્ઞાની તથા સામાન્ય સાધુ કેટલા હોય છે, તેનું વર્ણન કરેલું છે. ચૈત્યવંદનકાર જણાવે છે કે શ્રીતીર્થંકર-દેવો 'કર્મભૂમિ'માં જ જન્મે છે કે જ્યાં 'અસિ' એટલે તલવારનો વ્યવહાર, 'મસિ' એટલે શાહીનો ઉપયોગ અને 'કૃષિ' એટલે ખેતીવાડી આદિ કર્મો પ્રચલિત છે. આવી ભૂમિઓ મનુષ્યક્ષેત્રમાં એટલે અઢીદ્વીપમાં કુલ પંદર છે; પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, અને પાંચ મહાવિદેહ. આ સિવાય અન્ય ભૂમિઓ ત્રીસ છે કે જ્યાં માત્ર યુગલિક-ધર્મ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેથી ત્યાં મોક્ષ-માર્ગની સાધના નથી. એ કારણે તે ભૂમિઓ 'અકર્મભમિ' કહેવાય છે.

'કર્મભૂમિઓ'ના નાના નાના ભાગો 'વિજય' કહેવાય છે. આવા એક 'વિજય'માં એક વખતે એક તીર્થંકરથી વધારે હોતા નથી, એટલે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૧૭૦ની ગણાય છે કે જે સંખ્યા શ્રીઅજિતનાથ ભગવાનના સમયમાં હતી. આજે અઢીદ્વીપની અંદર બધા મળીને ૨૦ જિનો વિહરમાન છે, જેમાં ૪ જંબૂદ્વીપમાં, ૮ ધાતકીખંડમાં અને ૮ અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાં છે. આ તીર્થંકરોનાં નામો તથા તે અંગેની વિશેષ માહિતી જો કે ઉપલબ્ધ આગમોમાં મળતી નથી, પરંતુ તે હકીકત આચાર્યોની શુદ્ધ પરંપરાથી એકસરખી ચાલી આવે છે, અને તેનો ઉલ્લેખ પાછળના માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે.

દાખલા તરીકે શ્રીમંધરસ્વામીનું નામ 'કાલક-કથા'માં તથા આર્યરક્ષિતસૂરિની જીવન-કથામાં નિગોદ-વ્યાખ્યાન પ્રસંગે આવે છે અને બીજાં નામો આવશ્યક-ચૂર્ણિ વગેરે ગ્રંથોમાં જણાય છે. તીર્થંકરોની આ ગણના સાથે ચૈત્ય-વંદનકારે કેવલજ્ઞાનીઓ તથા મુનિઓની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સંખ્યા પણ જણાવી તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

ચૈત્યવંદનના ત્રીજા પદ્યમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોનો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં વિરાજતા મૂળનાયકોને વંદના કરવામાં આવી છે. આ નામાવલિમાં [૧] પ્રથમ નામ **શ્રીશત્રુંજય**નું છે કે જેના પર વિરાજી રહેલા **યુગાદિદેવ**નો મહિમા આજે પણ દિગંતમાં ગાજી રહ્યો છે. [૨] બીજું નામ **ઉજ્જયંતગિરિ** એટલે રૈવતાચળ કે ગિરનારનું છે કે જ્યાં બાલબ્રહ્મચારી યદુકુલતિલક ભગવાન્ **શ્રીનેમિનાથ**નાં દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ—એ ત્રણ કલ્યાણકો થયેલાં છે.

[૩] ત્રીજું નામ સત્યપુર એટલે **સાચોર**ના **મહાવીર**નું આવે છે કે જેનો પ્રભાવ વીરનિર્વાણસંવત્ ૬૭૦ થી લઈને વી. નિ. સં. ૧૮૩૭ (વિક્રમસંવત ૧૩૬૭) સુધી એટલે લગભગ ૧૧૬૭ વર્ષ-પર્યંત અસ્ખલિત રીતે ચાલેલો છે. ખાસ કરીને બ્રહ્મશાંતિ યક્ષના સાન્નિધ્યને લીધે તે એક મહાન્ ચમત્કારિક તીર્થ ગણાતું હતું. કેટલીક પોથીઓમાં આ સ્થળે મોઢેરાનો ઉલ્લેખ આવે છે કે જે એક કાળે વીરપ્રભુના મહાન્ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત હતું, અને જ્યાં બપ્પભટ્ટિસૂરિ જેવા મહાન પ્રભાવક આચાર્યે વિદ્યાબળે નિત્ય

દર્શન કરવાને માટે આવતા હતા. શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ આ વાતની ખાસ નોંધ મથુરા-કલ્પમાં કરેલી છે.

[૪] ચોથું નામ **ભરુચ**નું આવે છે કે જે **મુનિસુવ્રત**-સ્વામીના તીર્થ તરીકે લાંબા સમય સુધી વિખ્યાત હતું. અહીંનો શકુનિકા-વિહાર દેશ-વિદેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. તેણે જૈનધર્મની યશોગાથા લાંબા સમય સુધી અસ્ખલિત રીતે ગાઈ હતી.

[૫] પાંચમું નામ **મથુરા**નું આવે છે કે જે એક કાળે નિર્ગ્રંથ-સંસ્કૃતિનું મહાન કેન્દ્ર હતું. દેવોએ ત્યાં સુપાર્શ્વનાથ અને **પાર્શ્વનાથ** પ્રભુના દિવ્ય સ્તૂપો ઊભા કર્યા હતા તથા માનવ ભક્તોએ પણ અનેક સ્તૂપો અને ગગનચુંબી ભવ્ય જિન-પ્રાસાદોની રચના કરી હતી. વીર-નિર્વાણની ચૌદમી સદીમાં(વિક્રમની નવમી સદીમાં) યુગ-પ્રભાવક આચાર્ય શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીવીરભગવાનના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની પૂજા પ્રવર્ત્તાવી હતી.

જૈનધર્મના અનેક નામાંકિત નર-નારીઓનાં નામો આ નગરી સાથે જોડાયેલાં છે તથા નિર્ગ્રંથ-સમુદાયને એકઠો કરીને જૈનાગમોને સંકલિત તથા વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયાસ આર્ય-સ્કંદિલાચાર્યે આ જ નગરીમાં કર્યો હતો, તેથી પણ આ મથુરાતીર્થનું નામ ચિરંજીવ થયેલું છે. ત્યાં રહેલા સ્તૂપો અને મંદિરોના ભવ્ય અવશેષો એ પુરાણકાળની પવિત્ર યાદ આપે છે અને પ્રત્યેક જૈનને પુનઃ એક વાર સમસ્ત જગતમાં

'આર્હત'-ધર્મની ઉદ્‌ઘોષણા કરવાનું મૂક ઉદ્‌બોધન કરે છે.

આ રીતે પંચતીર્થીના અધિનાયકોને વંદન કર્યા પછી ઐરવત અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા જિનોને તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળને આશ્રીને ચાર દિશા અને ચાર વિદિશામાં જે કોઈ તીર્થંકરો થયા હોય, થવાના હોય કે વર્તમાનમાં વિદ્યમાન હોય, તેમને વંદના કરવામાં આવી છે.

ચૈત્યવંદનના ચોથા પદ્યમાં શાશ્વત-ચૈત્યોની સંખ્યા ગણાવીને તેને વંદના કરવામાં આવી છે. તથા પાંચમા પદ્યમાં તે જ મુજબ શાશ્વત-બિંબોની સંખ્યા ગણાવીને તેને ભક્તિ-ભાવથી પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ચૈત્યવંદનમાં પ્રાતઃસ્મરણીય તીર્થંકર દેવોનાં ગુણ-ગાન કરીને તેમનાં બિંબો, ચૈત્યો તથા તીર્થોને ભક્તિભાવથી વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શ્રીતરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલા પડા-વશ્યક-બાલાવબોધમાં આ સૂત્રનો ઉલ્લેખ પ્રભાતમાં માંગલિક તરીકે બોલવાના 'નમસ્કાર' તરીકે મળે છે—'एतलइ रात्रि-प्रतिक्रमण हूंअउं. तउ पाछइ 'कम्मभूमिहिं, पढम-संघयणि'—ઇત્યાદિ નમસ્કાર, શ્રીઋષભ-વર્દ્ધમાનક ઇત્યાદિ સ્તવન, પ્રતિલેખનાદિક-કુલક ('અટ્ઠાવયંમિ ઉસહો' ઇત્યાદિ પ્રભાત-માંગલિક ભાવના-કુલક' પૃષ્ઠ ૪૮). આ નમસ્કાર, પોથી ૨, ૫ અને ૬માં 'कम्मभूमिहिं कम्मभूमिहिं', 'जग-चिंतामणि जगह नाह' અને

[ત્યાં] જે જિન-બિંબો (હોય), તે સર્વેને વંદું છું. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

जं-यत्—જે.

किंचि-किञ्चित्—કોઈ.

नाम-'नाम'—વાક્યાલંકાર.

આ શબ્દ જ્યારે અવ્યય તરીકે વપરાય છે, ત્યારે વાક્યાલંકાર, સંભાવના કે સંબોધન સૂચવે છે, તેમાંથી અહીં વાક્યાલંકારમાં વપરાયેલ છે.

तित्थं-तीर्थम्—તીર્થ.

તીર્થ-શબ્દના વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૮.

सग्गे-स्वर्गे—સ્વર્ગમાં.

સૌધર્માદિ વૈમાનિક દેવોના નિવાસ-સ્થાનરૂપ.

દેવલોકને માટે સામાન્ય રીતે 'સ્વર્ગ' શબ્દ વપરાય છે. * દેવલોક-સંબંધમાં શ્રીભગવતીસૂત્રના ૫મા શતકના ૯મા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે:—

"कइविहा णं भंते! देवलोगा पण्णत्ता? गोयमा! चउव्विहा देवलोगा पण्णत्ता। तं जहा- भवणवासी, वाणमंतरा, जोइसिया, वेमा-

* જુઓ—જ્ઞાત૦ ૫-૮; ભગ૦ ૧-૭; ૫-૪ ઔપ૦ ૩૮.

णिया । भेएणं भवणवासी दसविहा, वाणमंतरा अट्ठविहा, जोइसिया पंचविहा, वेमाणिया दुविहा ।"

"હે ભગવન! દેવલોક કેટલા પ્રકારના કહેલા છે? હે ગૌતમ! દેવલોક ચાર પ્રકારના કહેલા છે. તે આ મુજબ:—

"ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક. તેમાં ભવનવાસીના દસ પ્રકારો છે, વાણવ્યંતરના આઠ પ્રકારો છે, જ્યોતિષીના પાંચ પ્રકારો છે અને વૈમાનિકના બે પ્રકારો છે."

આ દેવો પૈકી વૈમાનિક દેવોનું નિવાસ-સ્થાન જે ઊર્ધ્વ-લોકમાં આવેલું છે, તે 'સ્વર્ગ' કહેવાય છે.*

पायालि–पाताले—પાતાલમાં, ભવનપતિના આવાસોમાં. 'પાતાલ' શબ્દનો અર્થ વૈદિક-પરંપરા મુજબ પૃથ્વીની નીચેનું સાતમું તલ થાય છે, પણ અન્ય સાહિત્યમાં પૃથ્વીની નીચેનો કોઈ પણ ભાગ દર્શાવવા માટે તે વપરાય છે. અહીં 'પાતાલ' શબ્દ તે જ રીતે વપરાયેલો છે. એનો અર્થ પૃથ્વીની નીચે વ્યંતર અને વાણવ્યંતરના આવાસોની પછી તથા ધમ્મા, વંસા વગેરે સાત નરકોની ઉપર આવેલા ભવનપતિના આવાસો થાય છે, કારણ કે શાશ્વત બિંબો ત્યાં જ હોય છે.

माणुसे लोए–मानुषे लोके—મનુષ્યલોકમાં, તિર્યગ્લોકમાં.

---

* વિશેષ વિગત માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૪.

મનુષ્યલોકનો અર્થ અહીં કેવળ અઢીદ્વીપ જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તિર્યગ્-લોક સમજવાનો છે, કારણ કે નંદીશ્વર વગેરે દ્વીપો કે જ્યાં શાશ્વતી પ્રતિમાઓ આવેલી છે, તેને પણ અહીં ગ્રહણ કરવાની છે.

जाइं-यानि— જેટલાં.

जिणबिंबाइं-जिनबिम्बानि— જિન-બિંબો, જિનેશ્વરની પ્રતિમાઓ, જિનેશ્વરની મૂર્તિઓ.

'બિંબ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રતિછાયા કે પ્રતિબિંબ થાય છે. તેના પરથી પ્રતિકૃતિ અથવા પ્રતિમાને પણ 'બિંબ'-શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ પંચાશકમાં કહ્યું છે કે :—

" गुण-पगरिसो जिणा खलु, तेसिं बिंबस्स दंसणं पि सुहं ।
कारावणेण तस्स उ, अणुग्गहो अत्तणो परमो ॥ "

" શ્રીજિનેશ્વરદેવો ગુણોના પ્રકર્ષરૂપ છે, એટલે તેમનાં બિંબ'નું (પ્રતિમાનું) દર્શન પણ શુભ છે, સુખ કરનારું છે, તે(જિનબિંબ)નું નિર્માણ કરાવવાથી આપણા આત્મા ઉપર મોટો ઉપકાર થાય છે. "

ताइं-तानि— તે.

सव्वाइं-सर्वाणि— સર્વને.

वंदामि-वन्दे— હું વંદું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

तित्थवंदण-सुत्तं— આ સૂત્રમાં સર્વે તીર્થોને વંદન કરેલું હોવાથી તે 'તિત્થ-વંદણ-સુત્ત' કહેવાય છે. પ્રથમનાં બે પદો પરથી તેનો વ્યવહાર 'જં કિંચિ'સૂત્ર તરીકે પણ થાય છે.

तित्थं—તીર્થ.

જૈનાગમોમાં દેવલોકમાં રહેલી જિનપ્રતિમાઓ, તીર્થંકરોની નિર્વાણભૂમિ પર બંધાયેલા સ્તૂપો અને નંદીશ્વરદ્વીપમાં રહેલાં શાશ્વત-બિંબોની ભક્તિપૂજાના ઉલ્લેખો મળે છે.

શ્રીઆચારાંગ નિર્યુક્તિની નીચે જણાવેલી ગાથામાં કેટલાંક 'પ્રાચીન તીર્થો'નું સૂચન મળે છેઃ—

"अट्ठावयमुज्जिंते, गयग्गपय-धम्मचक्के य।
पास-रहावत्तं चिय, चमरुप्पायं च वंदामि॥"

"'અષ્ટાપદ,' 'ઉજ્જયંત'(ગિરનાર-ગિરિ), 'ગજાગ્રપદ' (દશાર્ણકૂટ—જે બુંદેલખંડમાં આવેલું છે), 'ધર્મચક્ર' (તક્ષશિલા), 'પાર્શ્વ'(અહિચ્છત્રા-તીર્થ), 'રથાવર્ત' (વિદિશામાં આવેલું કુંજરાવર્ત—પર્વત-પ્રદેશ) અને 'ચમરોત્પાત સ્થળ' (ચમરેન્દ્રે ઉત્પાત કરતાં સૌધર્મેન્દ્રના ભયથી બચવા તેણે જે સ્થળમાં રહેલા શ્રીવર્ધમાનસ્વામીનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું તેનું સ્મારક-સ્થાન)ને હું વંદન કરું છું."

તથા જિનદાસગણિ મહત્તરે શકસંવત ૫૯૮ વિક્રમસંવત

૭૩૩ લગભગમાં રચેલી નિશીથ-ચૂર્ણિ(પત્ર ૨૪૩)માં પણ કેટલાંક પ્રાચીન તીર્થોનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે —

" उत्तरावहे धम्मचक्कं, मथु(हु)राए देव-णिम्मिओ थूभो ।
कोसलाए जियंतसामि-पडिमा, तित्थकराणं वा जम्मभूमीओ ॥ "

" ઉત્તરાપથમાં ' ધર્મચક્ર, ' ' મથુરા 'માં દેવે રચેલ સ્તૂપ, ' કોશલા ' (અયોધ્યા)માં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા, તથા ' તીર્થંકરોની જન્મભૂમિઓ. "

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો પરથી ' પ્રાચીન સમયનાં કેટલાંક તીર્થો 'ની નામાવલી આ રીતે થાય છે :—

" (૧) ' અષ્ટાપદ, ' (૨) ' ઉજ્જયંતગિરિ '(ગિરનાર), (૩) ' ગજાગ્રપદ ' (દશાર્ણકૂટ પર્વત બુંદેલખંડ), (૪) ' ધર્મચક્ર '(તક્ષશિલા), (૫) ' પાર્શ્વતીર્થ ' (અહિચ્છત્રા નગરી), (૬) ' રથાવર્ત ' (વિદિશામાં આવેલા કુંજરાવર્ત પર્વતની પાસેનો એક પહાડ), (૭) ' મથુરા ', (૮) ' કોશલા ' (અયોધ્યા) અને (૯) ' તીર્થંકરોની જન્મ-ભૂમિઓ ' એટલે નીચેની નગરીઓ :—

" અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, કાશી, ચંદ્રપુરી, કાકંદી, ભદ્દિલપુર, સિંહપુર, ચંપાનગરી, કાંપિલ્યપુર, રત્નપુર, હસ્તિ-નાપુર, મિથિલા, રાજગૃહ, શૌર્ય(રિ)પુર અને ક્ષત્રિયકુંડ. "

(કેટલાક તીર્થંકરો એક જ નગરમાં જન્મેલા હોવાથી નગરીઓની સંખ્યા ૧૬ની છે.)

આજનાં પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થો નીચે મુજબ ગણાય છે :—

સૌરાષ્ટ્રમાં—શત્રુંજય, ગિરનાર, તાલધ્વજ (તળાજા), કદંબગિરિ, અજાહરા પાર્શ્વનાથ (ઊના-દેલવાડા) વગેરે.

કચ્છમાં— ભદ્રેશ્વર વગેરે.

ગુજરાતમાં—શંખેશ્વર, સેરીસા, પાનસર, ભોયણી, તારંગા, કાવી, ગાંધાર, સ્તંભન—પાર્શ્વનાથ (ખંભાત) ઝઘડિયાજી (નર્મદા-તટે) વગેરે.

બૃહદ્ રાજસ્થાન(મારવાડ, મેવાડ)માં — આબુ, કુંભારિયા, બામણવાડા, રાણકપુર, ફલોધિ, કેસરિયાજી, સાચોર વગેરે.

મધ્યભારત(માલવા, બુંદેલખંડ)માં — માંડવગઢ, અંતરિક્ષજી, મક્ષીજી, ઉજ્જૈન, ભોપાવર વગેરે.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં—હસ્તિનાપુર, મથુરા, પ્રયાગ(અલ્લાહાબાદ) બનારસ, અયોધ્યા, સેટમેટકા કિલ્લા (શ્રાવસ્તી) વગેરે.

બિહારપ્રાંતમાં— રાજગૃહ, પાવાપુરી, ક્ષત્રિયકુંડ, કાકંદી, ચંપાપુરી, સમેતશિખર વગેરે.

નિઝામ-રાજ્યમાં—કુલપાકજી(માણિક્યપ્રભુ), બાંડકજી વગેરે.

આ સિવાય નાનાં નાનાં તીર્થો ઘણાં છે, જેનો પરિચય વિવિધ તીર્થમાળા વગેરેમાં આપેલો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

સ્વર્ગ, પાતાળ અને મનુષ્યલોકમાં જે કોઈ પણ તીર્થ હોય અને ત્યાં જેટલાં જિનબિંબો હોય તે સર્વેને હું વંદન કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આ સૂત્રમાં ત્રણ લોકમાં રહેલાં સઘળાં તીર્થો તથા તેની અંદર રહેલાં સઘળાં બિંબોને અભિવાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્ર પોથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ વગેરેમાં ચૈત્યવંદનના અધિકારમાં જોવાય છે.

१३ सक्कत्थय-सुत्तं

[प्रणिपातदण्डक-सूत्रम्]

'नमो त्थु णं' सूत्र

---

(१) મૂલપાઠ

नमोऽत्थु[1]णं अरिहंताणं[2] भगवंताणं ॥ १ ॥

आइगराणं[3] तित्थयराणं[4] सयं-संबुद्धाणं ॥ २ ॥

पुरिसुत्तमाणं पुरिस-सीहाणं पुरिस-वरपुंडरीआणं पुरिस-वरगन्धहत्थीणं ॥ ३ ॥

लोगुत्तमाणं लोग-नाहाणं लोग-हिआणं लोग-पईवाणं लोग-पज्जोअगराणं ॥ ४ ॥

अभय-दयाणं चक्खु-दयाणं मग्ग-दयाणं सरण-दयाणं[5] बोहि-दयाणं ॥ ५ ॥

---

૧ પાઠાંતર—નમુત્થુ. ૨ અરહંતાણં. ૩ આદિગરાણં. ૪ તિત્થગરાણં.

૫ આ પદ પછી કલ્પસૂત્રમાં તથા ઔપપાતિકસૂત્રમાં 'જીવદયાણં' પદ આવે છે.

धम्म-दयाणं धम्म-देसयाणं धम्म-नायगाणं धम्म-सारहीणं धम्म-वर-चाउरंत-चक्कवट्टीणं[६] ॥ ६ ॥

अप्पडिहय-वर-नाण-दंसण-धराणं वियट्ट-छउमाणं ॥ ७ ॥

जिणाणं जावयाणं तिन्नाणं तारयाणं बुद्धाणं बोहयाणं मुत्ताणं मोअगाणं ॥ ८ ॥

सव्वन्नूणं सव्व-दरिसीणं सिवमयलमरुयमणंतमक्खय-मव्वाबाहमपुणरावित्ति[७] सिद्धिगइनामधेयं ठाणं संपत्ताणं, नमो जिणाणं [८]जिअ-भयाणं[९] ॥ ९ ॥

[ગાહા]

जे अ अईआ सिद्धा, जे अ भविस्संति णागए काले।
संपइ अ वट्टमाणा, सव्वे तिविहेण वंदामि ॥ १० ॥[१०]

---

૬ આ પદ પછી કલ્પસૂત્રમાં નીચે જણાવેલાં પદો આવે છે :—
दीवो ताणं सरणं गई पइट्ठा ।

૭ अपुणरावत्तियं પાઠ-ભેદ.

૮–૯ સમવાયાંગસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર અને રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં આ બે પદો જણાતાં નથી.

૧૦ કલ્પસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર વગેરે સૂત્રોમાં, તથા ચૈત્યવંદનસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ વગેરેમાં જ્યાં આ શક્રસ્તવ (નમો ત્થુ ણં) પાઠ દર્શાવ્યો છે, ત્યાં આ ગાથા જોવામાં આવતી નથી.

(૨) સંસ્કૃત-છાયા

नमोऽस्तु अर्हद्भ्यः भगवद्भ्यः ॥ १ ॥

आदिकरेभ्यः तीर्थकरेभ्यः स्वयं-सम्बुद्धेभ्यः ॥ २ ॥

पुरुषोत्तमेभ्यः पुरुष-सिंहेभ्यः पुरुष-वरपुण्डरीकेभ्यः
पुरुष-वरगन्धहस्तिभ्यः ॥ ३ ॥

लोकोत्तमेभ्यः लोक-नाथेभ्यः लोक-हितेभ्यः
लोक-प्रदीपेभ्यः लोक-प्रद्योतकरेभ्यः ॥ ४ ॥

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશના સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં (પૃ. ૨૨૩માં) આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—પ્રણિપાત-દંડક પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાન જિનોને વંદન કરવા માટે કેટલાક આ ગાથાને બોલે છે :—

"प्रणिपातदण्डकानन्तरं चातीतानागत-वर्तमान--जिनवन्दनार्थं केचिदेतां गाथां पठन्ति ॥"

શ્રીજિનદત્તસૂરિએ રચેલ ચૈત્યવંદનકુલકની વૃત્તિ, જે શ્રીજિનકુશલસૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં વાગ્ભટમેરુ(બાહડમેર)પુરમાં રચેલી છે, તેના પૃ. ૬૩માં આ ગાથાના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે :—

"ततो 'जे अईया सिद्धा' इति गाथामनागमिकीमपि पूर्वश्रुतधर-विरचितामिति पदे पदे व्यवतिष्ठन् पठेत् ।"

ભાવાર્થ :—[શક્રસ્તવ પછી] "'જે અઈયા સિદ્ધા' એ ગાથા આગમ-સંબંધિની ન હોવા છતાં પણ પૂર્વશ્રુતધરે રચેલી હોઈને પદે પદે વ્યવસ્થા કરતો તે ગાથાને બોલે."

अभयदेभ्य: चक्षुर्देभ्य: मार्गदेभ्य: शरणदेभ्य:
बोधिदेभ्य: ॥ ५ ॥

धर्मदेभ्य: धर्म-देशकेभ्य: धर्म-नायकेभ्य: धर्म-सारथिभ्य:
धर्म-वरचतुरन्तचक्रवर्त्तिभ्य: ॥ ६ ॥

अप्रतिहत-वर-ज्ञान-दर्शन-धरेभ्य: व्यावृत्त-च्छद्मभ्य: ॥ ७ ॥

जिनेभ्य: जापकेभ्य: तीर्णेभ्य: तारकेभ्य: बुद्धेभ्य:
बोधकेभ्य: मुक्तेभ्य: मोचकेभ्य: ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेभ्य: सर्वदर्शिभ्य: शिवम् अचलम् अरुजम् अनन्तम्
अक्षयम् अव्याबाधम् अपुनरावृत्ति सिद्धिगतिनामधेयं स्थानं
संप्राप्तेभ्य: नम: जिनेभ्य: जित-भयेभ्य: ॥ ९ ॥

ये च अतीता: सिद्धा:, ये च भविष्यन्ति अनागते काले।
सम्प्रति च वर्तमाना:, सर्वान् त्रिविधेन वन्दे ॥ १० ॥

શ્રીજિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરુણપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૧માં રચેલી ષડાવશ્યક-વૃત્તિ(બાલાવબોધ)માં આ ગાથાના કર્તૃત્વ-સંબંધમાં મહત્ત્વની નોંધ કરી, તેને ઉમાસ્વાતિએ રચેલી જણાવી છે:—

"अथानंतर त्रिकालवर्ति-जिन-वंदना-निमित्त उमास्वाति-विरचित ए गाह कहइ "जे [अ]ईआ सिद्धा." (પોથી ૨ પત્ર ૧૧)

સંવત ૧૪૬૮માં વર્દ્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર ગ્રંથમાં આ ગાથાને ગીતાર્થ મુનિઓએ કહેલી જણાવી છે:—

'अग्रतो गाथा च गीतार्थमुनिभि: प्रोक्ता कथ्यते।'

(૩) ગુજરાતી-છાયા

નમન હો અરિહંતોને ભગવંતોને. ૧.

આદિ કરનારાઓને, તીર્થંકરોને, સ્વયંસંબુદ્ધોને. ૨.

પુરુષોત્તમોને, પુરુષ-સિંહોને, પુરુષ-વરપુંડરીકોને, પુરુષ-વર-ગંધહસ્તીઓને. ૩.

લોકોત્તમોને, લોક-નાથોને, લોક-હિત(કરનારાઓ)ને, લોક-પ્રદીપોને, લોક-પ્રદ્યોતકરોને. ૪.

અભય-દેનારાઓને, ચક્ષુ-દેનારાઓને, માર્ગ-દેનારાઓને, શરણ-દેનારાઓને, બોધિ-દેનારાઓને. ૫.

ધર્મ-દેનારાઓને, ધર્મ-દેશકોને, ધર્મનાયકોને, ધર્મ-સારથિઓને, ધર્મ-વરચતુરંત-ચક્રવર્તિઓને ૬.

અપ્રતિહત-વરજ્ઞાન-દર્શન-ધરોને, છદ્મસ્થતામાંથી મુક્ત થયેલાઓને ૭.

જિનોને, (અન્યને રાગ-દ્વેષનો) જય કરાવનારાઓને, તરી ગયેલાઓને, અન્યને તારનારાઓને, જ્ઞાન પામેલાઓને, બીજાને જ્ઞાન પમાડનારાઓને, મુક્ત થયેલાઓને, અન્યને મુક્ત કરનારાઓને. ૮.

સર્વજ્ઞોને, સર્વ-દર્શિઓને, શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ, અપુનરાવૃત્તિ, સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પામેલાઓને, નમો જિનોને, ભય જિતનારાઓને. ૯.

જેઓ અતીતકાલમાં સિદ્ધો થયા છે, જેઓ થશે ભવિષ્ય-કાલમાં; અને સંપ્રતિ વર્તમાન, સર્વેને ત્રિવિધે વંદું છું. ૧૦.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

नमो त्थु–नम: अस्तु — નમસ્કાર હો.

નમ: એ પૂજાને અર્થે વપરાતું નૈપાતિક પદ છે. તેની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧. अस्तु—હો.

णं— વાક્યાલંકાર તરીકે વપરાતો શબ્દ.

अरिहंताणं–अर्हद्भ्य :— અરિહંતોને.

અરિહંત-પદની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧.

भगवंताणं–भगवद्भ्य :— ભગવંતોને.

'ભગવંત 'શબ્દની વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

आइगराणं–आदिकरेभ्य :— આદિ કરનારાઓને, આદિ કરવામાં હેતુભૂત થનારાઓને. શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિ કરનારાઓને.

આદિ કરનાર કે આદિ કરવામાં હેતુભૂત થનાર તે 'આદિકર', તેઓને. આદિ પદ અહીં શ્રુતધર્મ કે દ્વાદશાંગીની આદિનું સૂચન કરે છે. જો કે દ્વાદશાંગી કોઈ પણ કાલે ન હતી કે નથી કે નહિ હોય તેવું નથી, કારણ કે અર્થથી તે નિત્ય છે, અને પ્રવાહથી તે અનાદિ છે; પરંતુ દરેક તીર્થંકરના સમયમાં

તેની શબ્દ-રચના નવીન પ્રકારે થતી હોવાથી 'વ્યવહારનય'ની દૃષ્ટિએ તેની આદિ મનાય છે.

દ્વાદશાંગીની પ્રરૂપણા અર્થથી શ્રીતીર્થંકર દેવો કરે છે, જેને શ્રીગણધર-ભગવંતો સૂત્રરૂપે ગુંથે છે.

तित्थयराणं–तीर्थकरेभ्य :— તીર્થંકરોને, તીર્થંકરોને.

તીર્થને સ્થાપે, તીર્થને કરે, તે તીર્થંકર કે તીર્થંકર. તેઓને. તીર્થ શબ્દ અહીં ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘ કે પ્રથમ ગણધરના વિશિષ્ટ અર્થમાં ગ્રહણ કરવાનો છે. કહ્યું છે કે :—
" तित्थं पुण चाउवण्णे समणसंघे पढम-गणहरे वा "

सयं-संबुद्धाणं–स्वयं-सम्बुद्धेभ्य :— સ્વયં જ્ઞાન પામેલાઓને. પોતાની મેળે બોધ પામેલાઓને.

स्वयं—પોતે, પોતાની મેળે. संबुद्ध—સમ્યક્ રીતે બોધ પામેલા. જેઓ પોતાની મેળે સમ્યક્ પ્રકારે બોધ પામેલા છે, તે 'સ્વયંસંબુદ્ધ'—તેઓને.

બોધ બે પ્રકારે થાય છે: નિસર્ગથી અને અધિગમથી. તેમાં શ્રીતીર્થંકર દેવો નિયમા નિસર્ગથી એટલે પોતાની મેળે બોધ પામનાર હોય છે. જો કે પૂર્વભવની અપેક્ષાએ ગુરુ આદિનો સંયોગ તેમને પણ નિમિત્તભૂત હોય છે, પરંતુ તીર્થંકરના ભવમાં તેઓને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા હોતી નથી. 'यद्यपि भवान्तरेषु तथाविधगुरुसन्निधानायत्तबुद्धास्तेऽभूवन्, तथापि तीर्थकरजन्मनि परोपदेशनिरपेक्षा एव बुद्धाः' (યો. સ્વો. વૃ. પૃ. ૨૧૮.) અને તીર્થંકરના ભવમાં લોકાંતિક દેવો જે 'भयवं!

तित्थं पवत्तेह '—' હે ભગવન્! તીર્થ પ્રવર્ત્તાવો ' એવા શબ્દો બોલે છે, તે કેવળ વૈતાલિક-વચનરૂપ છે, પણ ઉપદેશરૂપ નથી.

શ્રીતીર્થંકર દેવો 'તથા-ભવ્યત્વ' આદિ સામગ્રીના પરિપાકથી આ મોહ-નિદ્રાથી પ્રસુપ્ત જગતમાં પારકાના ઉપદેશ વિના જીવાદિરૂપ તત્ત્વને અવિપરીતપણે જાણે છે.

पुरिसुत्तमाणं– पुरुपोत्तमेभ्य :— પુરુષોત્તમોને, પુરુષોમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓને. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠને.

'पुरि शेते पुरुषः'— શરીરમાં વાસ કરે, તે 'પુરુષ'. તેમાં સહજ તથાભવ્યત્વઆદિ ભાવથી પરોપકારાદિ સદ્ગુણમાં અન્ય પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ, તે 'પુરુષોત્તમ', તેઓને. તે સંબંધી લલિતવિસ્તરામાં કહ્યું છે કે :—

'आकालमेते परार्थ-व्यसनिनः उपसर्जनीकृत-स्वार्थाः, उचितक्रियावन्तः, अदीनभावाः, सफलारम्भिणः, अदृढानुशयाः कृतज्ञता-पतयः, अनुपहतचित्ताः, देव-गुरु-बहुमानिनः तथा गंभीराशया इति।'

શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓ અનાદિકાળથી * આ સંસારમાં—

* સ્વરૂપ-યોગ્યતા રૂપે પણ ફલોપધાયકતા-રૂપે નહિ. સ્વરૂપ-યોગ્યતા એટલે કારણ-સત્તા અને ફલોપધાયકતા એટલે કાર્ય-સત્તા. કારણરૂપે અસ્તિત્વ અનાદિ-કાળથી હોય છે, અને કાર્યરૂપે અસ્તિત્વ જ્યારે સહકારિ-સામગ્રી મળે ત્યારે આવે છે.

परार्थ-व्यसनिन :— પરાર્થ-વ્યસની - પરોપકાર કરવાના વ્યસનવાળા હોય છે.

उपसर्जनीकृतस्वार्था :— સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા હોય છે.

उचितक्रियावन्त :— સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાને આચરનારા હોય છે.

अदीनभावा :— દીનતા વિનાના હોય છે.

सफलारम्भिण :— સફલ કાર્યનો જ આરંભ કરનારા હોય છે.

अदृढानुशया :— અપકારિજન ઉપર પણ અત્યંત ક્રોધને ધારણ કરનારા હોતા નથી.

कृतज्ञता-पतय :— કૃતજ્ઞતા ગુણના સ્વામી હોય છે.

अनुपहत-चित्ता :— દુષ્ટ વૃત્તિઓથી નહિ હણાયેલા ચિત્તવાળા હોય છે.

देव-गुरु-बहुमानिन :— દેવ અને ગુરુનું બહુમાન કરનારા હોય છે.

गम्भीराशया :— ગંભીર આશય-ચિત્તના ભાવને ધારણ કરનારા હોય છે.

'ભવ્યત્વ' તમામ આત્માઓનું સમાન હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માઓની મુક્તિ સમાન કાળે અને સમાન સામગ્રીઓથી થતી નથી. તેથી પ્રત્યેકનું 'તથા-ભવ્યત્વ' ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું માનવું ઘટે છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવના આત્માઓનું

સહજ 'તથા-ભવ્યત્વ' સર્વ કરતાં ઉત્તમ હોય છે. જેમ જેમ તેમનું સહજ 'તથા-ભવ્યત્વ' તે તે સામગ્રીના યોગે પરિપાક પામતું જાય છે, તેમ તેમ તેમની ઉત્તમતા બહાર આવતી જાય છે.

पुरिस-सीहाणं– पुरुष-सिंहेभ्यः— પુરુષ-સિંહોને, પુરુષોમાં જેઓ સિંહ સમાન છે, તેઓને.

સિંહ જેમ શૌર્ય આદિ ગુણો વડે યુક્ત હોય છે, તેમ શ્રીતીર્થંકરદેવો કર્મરૂપી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવામાં શૂર, તપશ્ચર્યામાં વીર, રાગ તથા ક્રોધાદિ વૃત્તિઓનું નિવારણ કરવામાં ગંભીર, પરીષહો સહન કરવામાં ધીર, સંયમમાં સ્થિર, ઉપસર્ગોથી નિર્ભય, ઇન્દ્રિય-વર્ગથી નિશ્ચિત અને ધ્યાનમાં નિષ્પ્રકમ્પ હોય છે.

पुरिस-वर-पुंडरीआणं— પુરુષોમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ પુંડરીક-કમળ-સમાન છે, તેઓને.

પુંડરીક-શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, પરંતુ અહીં તે શ્વેતકમળના અર્થમાં વપરાયેલો છે. શ્વેતકમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડી ઉપર રહે છે; તેમ શ્રીતીર્થંકર દેવો સંસારરૂપી કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને દિવ્યભોગરૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં તે બંનેને છોડીને નિરાળા રહે છે. વળી કમળ જેમ સ્વભાવથી સુંદર, ચક્ષુને આનંદ આપનાર તથા લક્ષ્મીનું નિવાસ-સ્થાન છે, તેમ શ્રીતીર્થંકર દેવો ચોત્રીસ અતિશયોથી સુંદર, પરમાનંદના

હેતુ તથા ગુણ-સંપદાઓના નિવાસસ્થાન હોય છે, તેઓને.

पुरिसवरगन्धहत्थीणं–पुरुषवरगन्धहस्तिभ्यः :—પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી-સમાનને.

કુંજર કે કરિવરને સૂંઢરૂપી હસ્ત હોય છે, તેથી તે 'હસ્તી' કહેવાય છે. તેના ભદ્ર, મન્દ્ર, મૃગ આદિ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જે હાથીની ગંધમાત્રથી સામાન્ય હાથીઓ દૂર ભાગી જાય, તે 'ગંધહસ્તી' કહેવાય છે. અહીં શ્રીતીર્થંકર દેવોને ગંધહસ્તીની ઉપમા આપવાનું કારણ એ છે કે તેઓના વિહાર-રૂપી પવનની ગંધથી જ સ્વચક્ર, પર-ચક્ર, દુષ્કાળ, મહામારી આદિ સાત પ્રકારની ઇતિઓ દૂર ભાગી જાય છે. *

लोगुत्तमाणं–लोकोत्तमेभ्यः :—જેઓ લોકમાં ઉત્તમ છે, તેઓને.

લોકમાં— વિશ્વમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓ 'લોકોત્તમ', તેઓને. અહીં લોક-શબ્દથી ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોક લેવાનો છે; અન્યથા અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ ભવ્યો ઉત્તમ જ છે, તેથી શ્રીતીર્થંકર દેવોની કંઈ ઉત્તમતા સાબિત થાય નહિ.

---

* સાત પ્રકારની ઇતિઓ આ પ્રમાણે ગણાય છે :—

"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः।
स्वचक्रं परचक्रं च, सप्तैता ईतयः स्मृताः॥"

અતિશય વૃષ્ટિ, વરસાદ ન થવો, ઉંદરોની વૃદ્ધિ, તીડોનું ફાટી નીકળવું, પોપટની બહુલતા, પોતાના જ રાજ્ય-મંડળમાં બળવો અને શત્રુ-સૈન્યની ચડાઈ, એ સાત ઇતિઓ કહેવાય છે.

એટલે કે તેઓ ભવ્ય આત્માઓના સમૂહરૂપ લોકમાં સકલ કલ્યાણના કારણભૂત વિશિષ્ટ ભવ્યત્વને ધારણ કરનારા હોવાથી ઉત્તમ છે.

लोग-नाहाणं–लोक-नाथेभ्य :—લોક-નાથોને. લોકના નાથોને.

લોકના નાથ તે લોકનાથ, તેઓને. લોક-શબ્દથી અહીં રાગાદિ ઉપદ્રવોથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભવ્ય-લોક સમજવાનો છે. તેમનો યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે શ્રીતીર્થંકર દેવો લોક-નાથ કહેવાય છે. બીજાધાન,* બીજોદ્ભેદ અને બીજનું પોષણ વગેરે 'યોગ' છે અને ઉપદ્રવોથી રક્ષણ, તે 'ક્ષેમ' છે. નાથ-શબ્દની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧મું. 'जगह नाह'.

लोग-हियाणं– लोक-हितेभ्य :— લોકનું હિત કરનારાઓને, લોકનું કલ્યાણ કરનારાઓને.

લોકનું હિત કરે, તે 'લોક-હિતકર,' તેઓને. અહીં "લોક"-શબ્દથી વ્યવહારરાશિમાં આવેલો સર્વ પ્રાણી-વર્ગ સમજવાનો છે. હિત એટલે આત્મ-હિત કે કલ્યાણ. શ્રીતીર્થંકર દેવો સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહાર-રાશિમાં આવેલા સર્વ પ્રાણી-વર્ગનું કલ્યાણ કરે છે.

लोग-पईवाणं– लोक-प्रदीपेभ्य :— લોક-પ્રદીપોને, લોકમાં પ્રકાશ કરનારા મહાદીપકોને.

'લોક' એટલે સંજ્ઞિ-લોક કે સંજ્ઞી પ્રાણીઓનો સમૂહ. 'પ્રદીપ' એટલે વિશેષ પ્રકાશ આપનારો દીવો, મહાન દીપક.

* બીજ એટલે સમ્યક્ત્વ. તેનું આધાન એટલે સ્થાપન.

શ્રીતીર્થંકર દેવોની દેશના સમસ્ત જ્ઞેય ભાવોને પ્રકાશનારી હોવાથી તથા હેય અને ઉપાદેયનો બોધ કરાવનારી હોવાથી સંજ્ઞી પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો મિથ્યાત્વરૂપ ગાઢ અંધકાર ભેદી નાખે છે, તેથી તેમને માટે તેઓ પ્રદીપ-સમાન બને છે.

लोग-पज्जोअगराणं – लोक-प्रद्योतकरेभ्य :— લોક-પ્રદ્યોતકરોને, લોકમાં પ્રદ્યોત કરનારાઓને.

લોકમાં પ્રદ્યોત કરનાર તે લોક-પ્રદ્યોતકર, તેઓને. 'લોક' શબ્દથી અહીં વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વધરો સમજવાના છે. તેમના હૃદયમાં રહેલા જીવાદિ-તત્ત્વ-વિષયક સૂક્ષ્મતમ સંદેહોનું નિરાકરણ તથા વિશિષ્ટ બોધ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા થાય છે, એટલે તેમને માટે તેઓ પ્રદ્યોતકર બને છે. પૂર્વધરોમાં પણ તત્ત્વ-સંવેદનની વિશિષ્ટતાને લીધે તારતમ્ય હોય છે. તેથી અહીં જીવાદિ-તત્ત્વોનું જેમાં યથાર્થ પ્રદ્યોતીકરણ થાય તેવા વિશિષ્ટ પૂર્વધરોનું જ સૂચન છે.

अभयदयाणं– अभयदेभ्य :— અભય દેનારાઓને, સર્વ જીવોને અભય આપનારાઓને.

અભયને આપનારા તે અભયદ, તેઓને. ભયનો અભાવ તે 'અભય.' 'ભય' એટલે ભીતિ, બીક કે ડર. તે મોહનીય-કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પ્રકારનો અધ્યવસાય છે. જીવનની અત્યંત અવિકસિત સ્થિતિમાં પણ તે સંજ્ઞારૂપે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. દાખલા તરીકે રીસામણીના પાનને સ્પર્શ થતાં જ તે એટલી બધી ભય પામે છે કે તેની

પાંદડીઓ ઝડપથી બીડાઈ જાય છે. એ જ રીતે ક્ષુદ્ર જંતુઓ પણ ભયના માર્યા બચવાને માટે દોડાદોડ કરે છે અને પશુ-પક્ષીઓમાં પણ તે અતિ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. મનુષ્ય-જાતિમાં આ ભય વિવિધ કારણો અને વિવિધ હેતુઓને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું વર્ણન શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રના સાતમા સ્થાનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં નીચે મુજબ કરેલું છે :—

"सत्त भयट्ठाणा पण्णत्ता, तं जहा–[१] इहलोगभए, [२] परलोग–भए, [३] आयाण–भए, [४] अकम्हा–भए, [५] वेयण-भए, [६] मरण–भए, [७] असिलोग–भए" (સૂત્ર ૫૪૯).

ભય-સ્થાનો સાત પ્રકારનાં છે. તે આ પ્રમાણે :—(૧) 'ઇહલોક-ભય,' (૨) 'પરલોક-ભય,' (૩) 'આદાન-ભય,' (૪) 'અકસ્માત્-ભય,' (૫) 'વેદના-ભય,' (૬) 'મરણ-ભય' અને (૭) 'અશ્લોક-ભય.'

(૧) 'ઇહલોક-ભય'— મનુષ્યને મનુષ્યથી ભય.

(૨) 'પરલોક-ભય'— તિર્યંચાદિ અન્ય જાતિ તરફનો ભય.

(૩) 'આદાન-ભય'—ધન-માલ ચોરો વડે લુંટાઈ જવાનો ભય.

(૪) 'અકસ્માત્-ભય'— આગ, જલ-પ્રલય આદિનો ભય.

(૫) 'વેદના-ભય'— રોગાદિ–પીડાનો ભય.

(૬) 'મરણ-ભય'— મરવાનો ભય.

(૭) 'અશ્લોક-ભય'— અપકીર્તિ થવાનો ભય.

વેદના-ભયના સ્થાને કેટલાક 'આજીવિકા-ભય'ને પણ ગણાવે છે. તેનો અર્થ નિર્વાહનાં સાધનો તૂટી જવાનો કે ચાલ્યા જવાનો ભય સમજવાનો છે.

શ્રીતીર્થંકર દેવો જગતના જીવોને આ સાતે ય પ્રકારના ભયમાંથી છોડાવે છે. તેથી તેઓ 'અભયદ' કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે 'ધૃતિ' તરીકે ઓળખાતું ધર્મ-ભૂમિકાના કારણભૂત આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાસ્થ્ય, જેને જ્ઞાની પુરુષો 'અભય' કહે છે, તેની પ્રાપ્તિ પણ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ થાય છે, કારણ કે તેઓ ગુણના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે તથા અચિન્ત્ય શક્તિથી યુક્ત હોય છે.

चक्खु-दयाणं- चक्षुर्देभ्य :— ચક્ષુ દેનારાઓને, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રો આપનારાઓને.

ચક્ષુને આપે તે 'ચક્ષુદ', તેઓને. ચક્ષુ:-શબ્દથી અહીં ભાવચક્ષુઃ કે 'શ્રદ્ધા'રૂપી નેત્રો સમજવાનાં છે, કારણ કે તેની પ્રાપ્તિ વિના કલ્યાણકર વસ્તુ-તત્ત્વનું દર્શન થતું નથી. ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષના અવન્ધ્ય બીજ જેવી ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા શ્રી-તીર્થંકર દેવો વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ 'ચક્ષુદ' કહેવાય છે.

मग्ग-दयाणं- मार्ग-देभ्य :— માર્ગ આપનારાઓને, માર્ગ દેખાડનારાઓને.

માર્ગ દેનારા તે 'માર્ગદ', તેઓને. માર્ગ-શબ્દથી

અહીં વિશિષ્ટ ગુણ-સ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારો કર્મનો સ્વાભાવિક ક્ષયોપશમ સમજવાનો છે, જેને અન્ય લોકો 'સુખા' કહે છે. આવી ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવનારી ક્ષયોપશમ-વિશેષરૂપ 'સુખા' શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેઓ 'માર્ગદ' કહેવાય છે.

सरण-दयाणं- शरण-देभ्य:— શરણ આપનારાઓને, આશ્રય આપનારાઓને.

પીડિતને રક્ષણ આપવું તે 'શરણ', તેને આપનાર તે 'શરણદ,' તેઓને. અતિ પ્રબળ રાગાદિ દોષો વડે જેઓ સતત પીડાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે, તેવા પ્રાણીઓને તત્ત્વ-ચિન્તન એ સાચું આશ્વાસન છે, સાચું શરણ છે; કારણ કે તેના વડે જ શુશ્રૂષા, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહાપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ આદિ પ્રજ્ઞાના (બુદ્ધિના) ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણો તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ અધ્યવસાય વિના યથાર્થ રીતે પ્રકટી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર આભાસરૂપે જ વ્યક્ત થાય છે, જે સાચું આત્મ-હિત સાધવા માટે અસમર્થ છે.

તત્ત્વ-ચિન્તનરૂપ સાચું શરણ જેને અન્ય લોકો 'વિવિદિષા' કહે છે, તે શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ 'શરણદ' કહેવાય છે.

वोहिदयाणं–बोधि-देभ्य:—બોધિ આપનારાઓને, બોધિને આપનાર તે 'બોધિદ', તેઓને.

જિન-પ્રણીત ધર્મની પ્રાપ્તિને 'બોધિ' કહેવામાં આવે છે.

તેનો પર્યાયશબ્દ સમ્યગ્દર્શન છે, જે રાગ અને દ્વેષની નિબિડ ગાંઠનો અપૂર્વકરણરૂપી અધ્યવસાયદ્વારા છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે..૧ પ્રશમ, ૨ સંવેગ, ૩ નિર્વેદ, ૪ અનુકંપા અને ૫ આસ્તિક્ય એ તેનાં લક્ષણો છે. આવું સમ્યગ્દર્શન જેને બીજાઓ ‘ વિજ્ઞપ્તિ ’ કહે છે, તે શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેમને ‘ બોધિદ ’ કહેવામાં આવે છે.

આ પાંચ પ્રકારના લાભો જે ઉત્તરોત્તર પૂર્વના ફલરૂપ છે તે ‘ અપુનર્બન્ધક ’ આત્માઓને એટલે કે તીવ્રભાવે પાપ નહિ કરનારા જીવોને યથોચિત હોય છે, જ્યારે ‘ પુનર્બન્ધક ’ને તેની ભજના હોય છે. અભય-ધૃતિનું ફળ ચક્ષુઃ—શ્રદ્ધા છે. ચક્ષુઃ—શ્રદ્ધાનું ફળ માર્ગ-સુખા છે. માર્ગ-સુખાનું ફળ શરણ-વિવિદિષા છે. શરણ-વિવિદિષાનું ફળ બોધિ-વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પાંચે લાભ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેઓ અચિન્ત્ય-શક્તિમાન અને સર્વથા પરાર્થ-રસિક (પરોપકાર કરવામાં રક્ત) હોય છે.

धम्म – दयाणं – धर्मदेभ्य :— ધર્મ દેનારાઓને, ધર્મ આપનારાઓને, ધર્મ પમાડનારાઓને.

‘ ધર્મ ’-શબ્દથી અહીં ‘ ચારિત્રધર્મ ’ સમજવાનો છે. તે સાધુ-ધર્મ અને શ્રાવક-ધર્મના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. તેમાં સાધુ-ધર્મ સર્વ-સાવદ્યયોગની વિરતિરૂપ છે અને શ્રાવક-ધર્મ દેશવિરતિરૂપ છે. આ બંને પ્રકારનો ‘ ધર્મ ’ શ્રીતીર્થંકર દેવો દ્વારા જ પ્રવર્તે છે, એટલે તેમને ‘ ધર્મદ ’—ધર્મના દેનારા કહ્યા છે.

धम्म-देसयाणं- धर्मदेशकेभ्यः— ધર્મની દેશના આપનારા-ઓને, ધર્મના ઉપદેશકોને.

શ્રીતીર્થંકર દેવો મહાન્ ધર્મોપદેશક હોય છે, કારણ કે ધર્મની દેશના વિના ધર્મનું પ્રવર્ત્તન થતું નથી. તેમની વાણી નીચે મુજબ ૩૫ ગુણોવાળી હોય છે:—

૧ संस्कारवत्त्व— વ્યાકરણના નિયમોથી યુક્ત.

૨ औदात्त्य— ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી.

૩ उपचार- परीतता— અગ્રામ્ય.

૪ मेघ-गम्भीर घोषत्व— મેઘની જેમ ગંભીર શબ્દવાળી.

૫ प्रतिनाद- विधायिता— પડઘો પાડનારી.

૬ दक्षिणत्व— સરલતાવાળી.

૭ उपनीत- रागत्व— માલકોશ વગેરે રાગોથી યુક્ત.

એ ૭ અતિશયો શબ્દની અપેક્ષાએ હોય છે. બીજા અતિશયો અર્થની અપેક્ષાએ હોય છે. તે આ રીતે:—

૮ महार्थता— મોટા અર્થવાળી.

૯ अव्याहतत्व— પૂર્વાપર વાક્યના અને અર્થના વિરોધ-વિનાની.

૧૦ शिष्टत्व— ઇષ્ટ સિદ્ધાંતના અર્થને કથન કરનાર અને વક્તાની શિષ્ટતાની સૂચક.

૧૧ संशयासम्भव— સંદેહ-રહિત.

૧૨ निराकृतान्योत्तरत्व— બીજાનાં દૂષણોથી રહિત.

૧૩ हृदयङ्गमता— હૃદય-ગ્રાહ્ય, હૃદયંગમ, અંતઃકરણને પ્રસન્ન કરનારી.

૧૪ मिथः- साकाङ्क्षता— પદો અને વાક્યોની પરસ્પર સાપેક્ષતાવાળી.

૧૫ प्रस्तावौचित्य— દેશ અને કાલને અનુસરનારી, અવસરને ઉચિત.

૧૬ तत्त्व- निष्ठता— વસ્તુ-સ્વરૂપને અનુસરનારી.

૧૭ अप्रकीर्ण- प्रसृतत्व— સુસંબદ્ધ અથવા વિષયાન્તરથી રહિત અને અતિવિસ્તારના અભાવવાળી.

૧૮ अस्वश्लाघाऽन्यनिन्दता— પોતાની પ્રશંસા અને પરની નિન્દાથી રહિત.

૧૯ आभिजात्य— વક્તાની અથવા પ્રતિપાદ્ય વિષયની ભૂમિકાને અનુસરનારી.

૨૦ अतिस्निग्ध- मधुरत्व— ઘીની જેમ સ્નિગ્ધ અને ગોળની જેમ મધુર.

૨૧ प्रशस्यता— પ્રશંસાને યોગ્ય.

૨૨ अमर्मवेधिता— બીજાનાં મર્મને ન ઉઘાડવાના સ્વરૂપ-વાળી.

૨૩ औदार्य— કથન કરવાયોગ્ય અર્થની ઉદારતાવાળી.

૨૪ धर्मार्थ- प्रतिबद्धता— ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત.

૨૫ कारकाद्यविपर्यास— કારક, કાલ, વચન, લિંગ વગેરેના વિપર્યાસવાળા વચનના દોષોથી રહિત.

૨૬ विभ्रमादि- वियुक्तता— વિભ્રમ, વિક્ષેપ વગેરે મનના દોષોથી રહિત.

૨૭ चित्रकृत्त्व— શ્રોતાઓના ચિત્તને અવિચ્છિન્નપણે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી.

૨૮ अद्‌भुतत्व— અદ્‌ભુત.

૨૯ अनतिविलम्बिता— અત્યંત વિલંબ-રહિત.

૩૦ अनेकजाति- वैचित्र्य— અનેક જાતની વિચિત્રતા-વાળી, વસ્તુઓને વિવિધ રીતે વર્ણવનારી.

૩૧ आरोपित- विशेषता— બીજાં વચનોની અપેક્ષાએ વિશેષતા સ્થાપિત કરનારી.

૩૨ सत्त्व- प्रधानता— સત્ત્વ-પ્રધાન, સાહસવાળી.

૩૩ वर्ण- पद- वाक्य- विविक्तता— વર્ણ, પદ, વાક્યના વિવેકવાળી- પૃથક્કરણ-વિભાગવાળી.

૩૪ अव्युच्छित्ति— વક્તવ્ય અર્થની—કહેવાને ઇચ્છેલા વિષયની સારી રીતે સિદ્ધિ થતાં સુધીમાં ન અટકનારી. અખંડિત વચન-પ્રવાહવાળી.

૩૫ अखेदित्व— અનાયાસે ઉત્પન્ન થનારી.

धम्म-नायगाणं– धर्म-नायकेभ्य :— ધર્મનાયકોને, ધર્મના સ્વામીઓને.

ધર્મના નાયક તે ધર્મ-નાયક, તેઓને. નાયક-શબ્દ અહીં સ્વામીના અર્થમાં વપરાયેલો છે. 'नायकाः स्वामिनः' (યો. સ્વો. વૃ.) ધર્મને વશ કરવાથી, તેના ઉત્કર્ષને પામવાથી, તેના ઉત્કૃષ્ટ ફલને ભોગવવાથી તથા તેને વ્યાઘાત-રહિતપણે અનુભવવાથી શ્રીતીર્થંકર દેવો ધર્મના સ્વામી—ધર્મના નાયક કહેવાય છે. ચારિત્રને વિધિ-પૂર્વક પામવું, તેનું નિરતિચારપણે પાલન કરવું અને તેનું યોગ્યને ઉચિત દાન કરવું તે ધર્મને વશ કરવાની ક્રિયા છે. સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષાયિક ભાવે ચારિત્રમાં સ્થિર થવું તે ધર્મના ઉત્કર્ષને પામવાનું રહસ્ય છે. તીર્થંકર-પદ એ ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને અવન્ધ્ય પુણ્યબીજના યોગે તેઓ વ્યાઘાત-રહિતપણે ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

धम्म-सारहीणं– धर्म-सारथिभ्य :— ધર્મ-સારથીઓને, ધર્મના સારથી તે ધર્મ-સારથી, તેઓને. ઉપર જણાવેલા ધર્મ-રથનું સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તન, પાલન અને દમન કરવાથી શ્રીતીર્થંકર દેવો ધર્મના સારથી ગણાય છે. સારથી જેમ ઉન્માર્ગે જતા રથને વાળીને માર્ગે લાવે છે, તેમ તીર્થંકરો પણ કોઈનો

ધર્મ-રથ ઉન્માર્ગે જતો હોય તો તેને માર્ગે ચડાવીને સ્થિર કરે છે; માટે તેઓ ધર્મ-સારથી કહેવાય છે.

धम्म-वर-चाउरंत-चक्कवट्टीणं- धर्म-वर-चतुरन्त-चक्रवर्तिभ्यः — ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રને ધારણ કરનારાઓને, ધર્મ-રાજ્યના શ્રેષ્ઠ ચતુરંત-ચક્રવર્તીઓને.

શત્રુ-સૈન્યનો નાશ કરનારા ચક્રની અપેક્ષાએ, નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિનો નાશ કરનારું ધર્મ-ચક્ર અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેનાથી અવિનાશી અનુપમ સુખના અક્ષય ભંડાર-સમી સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા ષટ્ખંડની સાધના કરનારા રાજ્ય-ચક્રવર્તીઓ કરતાં ચાર ગતિનો નાશ કરનારા ધર્મ-ચક્રવર્તીઓ એટલે કે શ્રીતીર્થંકર દેવો દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે રૂપ, સામર્થ્ય, બળ, વીરતા, ઉદારતા અને મહાનુભાવતામાં કોઈ પણ ચક્રવર્તી તેમની બરોબરી કરી શકતો નથી. અથવા ચારિત્રધર્મ એ ઉભય લોકમાં ઉપકારક હોવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે અને તે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ વડે ભવનો અંત કરે છે, તેથી ચતુરંત છે. અથવા કપિલાદિ-પ્રણીત અન્ય ધર્મચક્રોની અપેક્ષાએ જે ધર્મચક્ર શ્રેષ્ઠ છે અને જે ચાર ગતિઓનો અવશ્ય નાશ કરનાર છે, તેને ધારણ કરનારાઓને.

अप्पडिहय- वरनाण-दंसण-धराणं- अप्रतिहत- वरज्ञान-दर्शन-धरेभ्य :— અપ્રતિહત વરજ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારાઓ-ને, અપ્રતિહત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ધારણ કરનારાઓને.

વસ્તુનો વિશેષ અવબોધ તે જ્ઞાન. વસ્તુનો સામાન્ય અવબોધ તે દર્શન. કૈવલ્યને પામવાથી તે વર કહેવાય છે, અને સર્વત્ર અસ્ખલિત રહેવાથી તે અપ્રતિહત ગણાય છે. આવાં અપ્રતિહત વરજ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારાઓને.

આત્માનો સ્વભાવ સર્વ વસ્તુઓને જોવા-જાણવાનો છે. તે તેના પર આવેલાં સર્વ પ્રકારનાં આવરણો દૂર થવાથી પ્રકટ થાય છે. અહીં પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શનને ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાદિ સર્વ લબ્ધિઓ સાકારોપયોગ એટલે જ્ઞાનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થાય છે, પણ દર્શનોપયોગથી યુક્ત આત્માને પ્રકટ થતી નથી.

विअट्ट-छउमाणं- व्यावृत्त-छद्मस्य :— છદ્મ-રહિતોને, જેમનું છદ્મસ્થપણું ચાલ્યું ગયું છે, તેઓને.

'व्यावृत्तम्- अपगतम्'— વ્યાવૃત્ત એટલે ચાલ્યું ગયેલું. છદ્મ એટલે આવરણ—ઘાતીકર્મોરૂપી આવરણ. અન્ય રીતે કહીએ તો જેમનું છદ્મસ્થપણું ચાલ્યું ગયું છે, તેઓને. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતીકર્મો જ્યાં સુધી પૂરેપૂરાં ક્ષય ન પામે ત્યાં સુધીની અવસ્થા છદ્મસ્થાવસ્થા કહેવાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ધર્મની ગ્લાનિ થતી જોઈને, ધર્મનો વિનાશ થતો જોઈને પરમપદ પામેલા એવા જ્ઞાનીઓ તે સ્થિતિ દૂર કરવાને માટે ફરી વાર જન્મ ધારણ કરે છે, પણ આ માન્યતા યુક્તિ-સંગત નથી. જે સર્વથા વીતરાગ છે—

મોહ-રહિત છે, તેમને જન્મ લેવાનું પ્રયોજન નથી અને જે મોહ-સહિત છે, તે ખરેખર પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલા હોતા જ નથી. એટલે છદ્મસ્થપણું એક વાર પૂરેપૂરું ચાલી ગયા પછી પુનઃ તે આવતું નથી. શ્રીતીર્થંકર દેવો ઘાતીકર્મનો નાશ કરનારા હોવાથી તેમનું છદ્મસ્થપણું પૂરેપૂરું ચાલ્યું ગયું હોય છે.

जिणाणं जावयाणं– जिनेभ्यः जापकेभ्य :— જિતનારાઓને તથા જિતાવનારાઓને.

રાગાદિ-દોષો જે સ્વાનુભવ-સિદ્ધ છે, અને જે સંસાર-પરિભ્રમણનું મુખ્ય કારણ છે, તેને શ્રીતીર્થંકર દેવો બરાબર જિતી લે છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ સદુપદેશાદિવડે અન્યને એવું બળ સમર્પે છે કે જેથી તેઓ પણ રાગાદિ-દોષોને જિતી લેવામાં સમર્થ થાય છે.

तिन्नाणं तारयाणं– तीर्णेभ्यः तारकेभ्य :— તીર્ણોને, તારકોને. જેઓ સ્વયં સંસાર-સમુદ્ર તરી ગયા છે તેઓને, તથા જેઓ અન્યને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે, તેઓને.

શ્રીતીર્થંકર દેવો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપી પ્રવહણવડે સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે તથા બીજાઓને પણ પોતાના અચિંત્ય પ્રભાવ અને અતિશયવાળી દેશના વડે તારે છે.

बुद्धाणं बोहयाणं– बुद्धेभ्यः बोधकेभ्य :— બુદ્ધોને, બોધ પમાડનારાઓને.

અજ્ઞાન-નિદ્રામાં પોઢેલાં આ જગતમાં શ્રીતીર્થંકર દેવો અન્ય કોઈના ઉપદેશ વિના જ સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાન વડે જીવાજીવાદિ તત્ત્વને જાણે છે તથા બીજાઓને તેનો બોધ કરે છે, તેથી તેઓ બુદ્ધ અને બોધક કહેવાય છે, તેઓને.

જ્ઞાન સ્વ-સંવિદિત છે, એટલે કે તે પોતે પોતાને જાણે છે અને બીજાને પણ જણાવે છે. દીવાની જેમ. જો તેમ ન હોય તો તે પોતાને પણ જાણી શકે નહિ અને બીજાને પણ જણાવી શકે નહિ.

मुत्ताणं मोअगाणं – मुक्तेभ्यः मोचकेभ्यः :— મુક્તોને, મૂકાવનારાઓને.

વિચિત્ર પ્રકારના વિપાકોને આપનાર વિવિધ કર્મોનાં બન્ધનથી શ્રીતીર્થંકર દેવો મુક્ત થયેલા છે, એટલે તેઓ કૃતકૃત્ય કે નિષ્ઠિતાર્થ છે. અન્યને પણ તેઓ કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે છે—મૂકાવે છે. જે જગતને કરે છે, તે વાસ્તવિક રીતે કૃતકૃત્ય નથી. હીનાધિકતા કરે તો રાગ-દ્વેષનો પ્રસંગ આવે છે અને જેઓ જગત્કર્ત્તામાં લીન થઈ જવું એને નિષ્ઠિતાર્થતા માને છે, તેમને એકનો બીજામાં લય થવાથી બેમાંથી એકના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

सव्वन्नूणं सव्वदरिसीणं– सर्वज्ञेभ्यः सर्वदर्शिभ्यः.— સર્વજ્ઞોને, સર્વદર્શીઓને.

સર્વને જાણે, તે સર્વજ્ઞ. સર્વનું દર્શન કરે, તે સર્વદર્શી. અહીં સર્વ-શબ્દથી લોકાલોક-વ્યાપી સર્વ દ્રવ્યો અને તેના

સર્વ પર્યાયો સમજવાના છે. શ્રીતીર્થંકર દેવોનાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થયેલો હોવાથી તેઓ સર્વ દ્રવ્યોને તથા તેના સર્વ પર્યાયોને જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે.

યોગ અને અધ્યાત્મનો ઊંડો અનુભવ ધરાવનાર સ્વાનુભવથી સમજી શકે છે કે સ્વ-સંવિદિત જ્ઞાનવાળો આત્મા જેમ જેમ (જ્ઞાનાવરણીય) કર્મનાં બંધનમાંથી મુક્તિ પામે છે, તેમ તેમ તે વસ્તુઓના વિશેષ ને વિશેષ પર્યાયો જાણી શકે છે. તેથી એક સમય એવો જરૂર આવવો જોઈએ કે જ્યારે તે આત્મા કર્મ-બંધનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થતાં સર્વ વસ્તુઓના સર્વ પર્યાયોને બરાબર જાણી શકે.

સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરનારા અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારો આજે ઉપલબ્ધ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિની સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ, શ્રીનંદીસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીમલયગિરિ મહારાજે કરેલું સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિનું નિરૂપણ, સન્મતિતર્કની વિવૃતિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ચર્ચેલો સર્વજ્ઞતાવાદ, કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ પ્રમાણમીમાંસામાં કરેલી સર્વજ્ઞ-સિદ્ધિ અને અન્ય સમર્થ તાર્કિકોએ કરેલી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ આ વિષય પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે. તેથી સર્વજ્ઞતાને સમજવા ઇચ્છનારે આ ગ્રંથો અને ગ્રંથાધિકારોનું તટસ્થ-ભાવે મનન-પરિશીલન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

सिवमयलमरुअमणंतमक्खयमव्वाबाहमपुणरावित्ति — शिवम्-अचलम्-अरुजम्-अनन्तम्-अक्षयम्-अव्याबाधम्-अपुनरावृत्ति– શિવ;

અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ.

આ પદોનો સંબંધ 'सिद्धिगइनामधेयं ठाणं संपत्ताणं' એ પદો સાથે છે. એટલે કે તે મોક્ષસ્થાનનાં વિશેષણો છે.

शिवम्–વિઘ્નો-ઉપદ્રવોથી રહિત. 'सर्वापायापगमात् शिवम्'—જેમાંથી સર્વ અપાયો-ઉપદ્રવો દૂર થયા છે, તે શિવ.

अचलम्— અચલ-સ્થિર. 'चलन-रहितत्वादचलम्'—જે ચલિત થવાના ગુણથી રહિત હોય તે અચલ કહેવાય. અથવા જેમાં સ્વાભાવિક કે પ્રાયોગિક કોઈ પણ પ્રકારની ચલન-ક્રિયાનો સંભવ નથી, તે અચલ.

अरुजम्— વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત. 'अरुजं व्याधि-वेदनारहितम्; तन्निबन्धनयोः शरीर-मनसोरभावात्'–અરુજ એટલે વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, કારણ કે શરીર અને મનનો ત્યાં અભાવ છે. વ્યાધિનું મૂળ શરીર છે, વેદનાનું મૂળ મન છે.

अनन्तम्— અનંત, અંતરહિત. કોઈ પણ કાળે જેનો અંત નથી, તે અનંત.

अक्षयम्— અક્ષય. જેનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી, જેમાં કદાપિ ઘટાડો થતો નથી, તે અક્ષય.

अव्याबाधम्— અવ્યાબાધ, પીડા-રહિત. કર્મ-જન્ય પીડાઓથી રહિત.

अपुनरावृत्ति— જ્યાં ગયા પછી પાછું ફરવાનું હોતું નથી તેવું.

सिद्धिगइ-नामधेयं- सिद्धिगति-नामधेयम्— સિદ્ધિગતિ-નામ-વાળા.

'सिद्ध्यन्ति निष्ठितार्था भवन्त्यस्यां जन्तव इति सिद्धिः'-'જ્યાં ગયા પછી જીવોને કાંઈ કરવાનું પ્રયોજન બાકી રહેતું નથી, તે સિદ્ધિ.' તે સ્થાન જવા યોગ્ય હોવાથી પંચમગતિ કે ગતિ તરીકે ગણના પામે છે. એટલે સિદ્ધ થયેલા જીવોની જ્યાં ગતિ થાય છે, તે સિદ્ધિગતિ, તે નામવાળા.

ठाणं- स्थानम्— સ્થાનને.

संपत्ताणं- संप्राप्तेभ्यः— પ્રાપ્ત થયેલાઓને.

नमो- नमः— નમસ્કાર હો.

जिणाणं- जिनेभ्यः— જિનોને.

जिअ-भयाणं- जित-भयेभ्यः— સાતે પ્રકારના ભયો જિત-નારાઓને.

जे- ये — જે.

अ- च — વળી.

अईआ सिद्धा- अतीताः सिद्धाः— ભૂતકાળમાં જેઓ સિદ્ધ થયા છે.

भविस्संति- भविष्यन्ति — થશે.

अणागए काले – अनागते काले — અનાગત કાલમાં, ભવિષ્યકાલમાં.

संपइ – सम्प्रति — વર્તમાનકાલમાં.

अ – च — અને.

वट्टमाणा – वर्तमाना :— વર્તમાન છે, વિદ્યમાન છે તે.

सव्वे – सर्वान् — સર્વેને.

तिविहेण – त्रिविधेन — મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારે.

वंदामि – वन्दे — હું વંદું છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सक्कत्थय — શક્ર-સ્તવ, શક્રે કરેલું સ્તવન. ઇંદ્રે કરેલ સ્તવન.

'શક્ર' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ઇંદ્ર થાય છે, પરંતુ અહીં તે સૌધર્મ—દેવલોકના અધિપતિ ઇંદ્રને માટે વપરાયેલો છે. જ્યારે પ્રભુ શ્રીમહાવીર પ્રાણત નામના દસમા દેવ-લોકમાંથી ચ્યવીને માહણકુંડગામ નગરના ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ-ની પત્ની દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે અવધિજ્ઞાન વડે તે પ્રસંગને જાણીને અત્યંત રાજી થયેલા શક્રે ખૂબ ભક્તિ-ભાવથી જે સ્તોત્ર વડે તેમની સ્તુતિ કરી હતી, તે 'શક્ર-સ્તવ'ના નામે ઓળખાય છે. શ્રીકલ્પસૂત્રમાં તે સંબંધી જણાવ્યું છે કે :—

"ते णं काले णं ते णं समए णं सक्के देविंदे देवराया वज्जपाणी पुरंदरे सयक्कऊ सहसक्खे मघवे पागसासणे दाहिणड्ढलोगाहिवई एरावणवाहणे सुरिंदे—— दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ। इमं च णं केवलकप्पं जंबुद्दीवं दीवं विउलेणं ओहिणा आभोएमाणे २ विहरइ। तत्थ णं समणं भगवं महावीरं जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे दाहिणड्ढभरहे माहणकुंडग्गामे नयरे उसभदत्तस्स माहणस्स कोडाल-सगुत्तस्स भारियाए देवाणंदामाहणीए, जालंधरसगुत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंतं पासइ। पासित्ता——सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी— नमो त्थु णं——"

"તે કાલ અને તે સમયને વિષે શક્ર એટલે દેવેંદ્ર, દેવરાજા, વજ્રપાણિ, પુરંદર, શતક્રતુ, સહસ્રાક્ષ, મઘવા, પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધ-લોકાધિપતિ, ઐરાવણ-વાહન અને સુરેંદ્ર એવાં અન્ય નામોથી ઓળખાતો ઇંદ્ર દેવલોકના દિવ્ય ભોગો ભોગવતો વિચરે છે. વિપુલ અવધિજ્ઞાન વડે તે જંબૂ-દ્વીપનું અવલોકન કરી રહ્યો છે, તે વખતે તેને જણાય છે કે શ્રમણભગવાન શ્રીમહાવીર જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમાં માહણકુંડગામ નગરને વિષે કોડાલગોત્રના ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણની જાલંધરગોત્રીય દેવાનંદા નામની ભાર્યાની કૂખમાં અવતર્યા છે. તે જોઈને (અત્યંત રાજી થાય છે તથા હૃષ્ટ-તુષ્ટ મનવડે) શિરસાવર્ત-પૂર્વક મસ્તકે અંજલિ કરીને બે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે બોલે છે:— નમસ્કાર હો અરિહંત ભગવંતોને—" ઇત્યાદિ.

આ સૂત્રને 'પ્રણિપાત-દંડક સૂત્ર' પણ કહેવામાં આવે છે;

કારણ કે તેની યોજના શ્રીઅરિહંત દેવોને વિશિષ્ટ રીતે પ્રણિપાત-વંદના કરવા માટે જ થયેલી છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિમાં અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યો.સ્વો.વૃત્તિમાં આ નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ પદો વડે તે 'નમો(ત્રુ) ત્થુ ણં' સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

આ સૂત્રના અર્થની સ્પષ્ટતા સામાન્ય અને વિશેષ અર્થમાં થઈ ગયેલી છે, તેથી 'અર્થ-નિર્ણય' જુદો આપેલો નથી.

(૬) અર્થ-સંકલના

નમસ્કાર હો અરિહંત ભગવંતોને. ૧.

જેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા છે, ચતુર્વિધ શ્રમણ-સંઘરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનારા છે, અને સ્વયંજ્ઞાની છે. ૨.

જેઓ પુરુષોમાં પરોપકારાદિ ગુણોવડે ઉત્તમ છે, શૌર્યાદિ ગુણોવડે સિંહ-સમાન છે, નિર્લેપતામાં ઉત્તમ પુંડરીક-કમલ-સમાન છે, અને સ્વચક્ર-પરચક્રાદિ સાત પ્રકારની ઇતિઓને દૂર કરવામાં ગંધહસ્તી-સમાન છે. ૩.

જેઓ ભવ્ય પ્રાણીરૂપ લોકમાં વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વાદિ વડે ઉત્તમ છે, રાગાદિ ઉપદ્રવથી રક્ષણીય વિશિષ્ટ ભવ્યલોકના યોગ અને ક્ષેમને કરવા વડે નાથ છે, વ્યવહારરાશિમાં આવેલા જીવલોકનું સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે હિત કરનારા છે,

સંજ્ઞી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલા મિથ્યાત્વરૂપી ગાઢ અંધકાર દૂર કરનાર હોઈ 'લોક-પ્રદીપો' છે, અને વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વ-ધરોના સૂક્ષ્મતમ સંદેહ દૂર કરવા વગેરે વડે લોક-પ્રદ્યોતકર છે. ૪.

જેઓ અભયને આપનારા છે, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરનારા છે, કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમરૂપ માર્ગને દેખાડનારા છે, રાગ અને દ્વેષથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓને શરણ આપનારા છે અને મોક્ષ-વૃક્ષના મૂલરૂપ બોધિ-બીજનો લાભ આપનારા છે. ૫.

જેઓ ચારિત્રધર્મને સમજાવનારા છે, પાંત્રીશ ગુણોથી યુક્ત વાણી વડે ધર્મ-દેશના આપનારા છે, ધર્મના સાચા સ્વામી છે, ધર્મરૂપી રથને ચલાવવામાં નિપુણ સારથી છે અને ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ ચતુરંત (ચતુર્ગતિ-વિનાશક) ચક્રને ધારણ કરનારા ચક્રવર્તી છે. ૬.

જેઓ સર્વત્ર અસ્ખલિત કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે તથા સર્વ પ્રકારનાં ઘાતીકર્મોથી મુક્ત છે. ૭.

જેઓ રાગ અને દ્વેષનો જય કરવાથી સ્વયં જિન બનેલા છે, તથા ઉપદેશવડે બીજાઓને પણ જિન બનાવનારા છે; જેઓ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રવહણવડે સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામી ગયેલા છે અને બીજાઓને પણ તેનો પાર પમાડે છે; જેઓ પોતે બુદ્ધ છે અને બીજાઓને પણ બોધ પમાડે છે; જેઓ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ-બંધનોથી મુક્ત થયેલા છે તથા બીજાઓને મુક્તિ અપાવનારા છે. ૮.

જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે તથા શિવ, સ્થિર, વ્યાધિ અને વેદનાથી રહિત, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એટલે જ્યાં ગયા પછી સંસારમાં પાછું આવવાનું રહેતું નથી, એવા 'સિદ્ધિગતિ' નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે.

તે જિનોને, જિત-ભયોને નમસ્કાર હો. ૯

જેઓ અતીત કાલમાં સિદ્ધ થયા છે, જેઓ ભવિષ્ય-કાલમાં સિદ્ધ થનારા છે અને જેઓ વર્તમાનકાલમાં અરિહંત-રૂપે વિદ્યમાન છે, તે સર્વેને મન, વચન અને કાયાવડે ત્રિવિધ વંદના કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ઇષ્ટસિદ્ધિનું મૂલ ઉપાસના છે, ઉપાસનાનું મૂળ શ્રદ્ધા છે અને શ્રદ્ધાનો વિકાસ કરનારું સાધન ચૈત્ય-વંદન છે. એટલે ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે ચૈત્ય-વંદનનું આલંબન અતિ અગત્યનું છે. શ્રી-મહાનિશીથસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—દરેક શ્રાવકે પ્રતિદિન ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવું જોઈએ. એક તો પ્રાતઃકાલમાં, બીજું મધ્યાહ્ન-ભોજન કરતાં પહેલાં અને ત્રીજું નિદ્રાધીન થતાં પહેલાં. આ રીતે ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવાથી આત્માના અધ્યવસાયો ઘણા જ નિર્મલ થાય છે, જેનું અંતિમ પરિણામ ભવ-બંધનના છુટકારામાં આવે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અઠ્ઠાવીશમા અધ્યયનમાં સ્તવ—

સ્તુતિ—મંગલને સ્પષ્ટ રીતે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ કરનારાં કહ્યાં છે. એટલે તેની ઉપયોગિતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

સામાયિકની ક્રિયામાં જેમ 'કરેમિ ભંતે' પ્રધાન સૂત્ર છે, તેમ ચૈત્યવંદનની ક્રિયામાં 'શક્ર-સ્તવ' અથવા 'નમો ત્થુ ણં' પ્રધાન સૂત્ર છે, અને તેથી જ નિર્ગ્રંથ—પ્રવચનમાં કહેવાયું છે કે—'सक्कत्थयाइयं चेइयवंदणं'—ચૈત્યવંદન શક્રસ્તવાદિવાળું હોય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ લલિતવિસ્તરામાં આ સૂત્ર પર ન્યાય-પૂર્ણ વિશદ વ્યાખ્યા રચેલી છે કે જેનું વાચન કરવાથી બૌદ્ધમત તરફ ઢળેલા કવિ-કુંજર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ પુનઃ જૈન-માન્યતામાં સ્થિર થયા હતા. એ વૃત્તિ પોતાને માટે રચી હોવાનું કથન શ્રીસિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતભવ-પ્રપંચા-કથાના પ્રસ્તાવમાં કરેલું છે. તે આ રીતે—

'नमोऽस्तु हरिभद्राय, तस्मै प्रवरसूरये ।
मदर्थं निर्मिता येन, वृत्तिर्ललितविस्तरा ॥'
(—સિદ્ધર્ષિ)

'તે શ્રેષ્ઠ સૂરિ શ્રીહરિભદ્રને નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે લલિતવિસ્તરા નામની 'નમો ત્થુ ણં' આદિ સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા બનાવી.'

આ સૂત્ર નવ સંપદા અને તેત્રીસ આલાપોમાં વહેંચાયેલું છે. તે માટે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં (પૃ. ૨૧૬માં) નીચેનું પ્રમાણ આપ્યું છે:—

"दो तिअ चउर ति-पंचा, दोन्नि अ चउरो य हुन्ति तिन्नेय ।
सक्कथए नव संपय, तित्तीसं होन्ति आलावा ॥"

"શક્ર-સ્તવમાં બે, ત્રણ, ચાર, ત્રણ વાર પાંચ, બે, ચાર અને ત્રણ એ પ્રમાણે તેત્રીશ આલાવા-વાળી નવ સંપદાઓ છે."

'સંપદા' એટલે અર્થનું વિશ્રામ-સ્થાન અથવા અર્થાધિકાર. 'साङ्गत्येन पद्यते- परिच्छिद्यतेऽर्थो याभिरिति संपदः' જેનાથી સંગત રીતે અર્થ જુદો પડાય, તે 'સંપદ્'—'સંપદા' કહેવાય છે. સંબંધ ધરાવતા શબ્દો-વાળો પાઠ 'આલાપક' કહેવાય છે. 'સંપદા' અને 'આલાપક'ની દૃષ્ટિએ 'નમો ત્થુ ણં'નો પાઠ નીચે મુજબ રચાયેલો છે :—

૧ સ્તોતવ્ય-સંપદા

नमोऽत्थु णं अरिहंताणं १, भगवंताणं २ ॥ १ ॥

૨ ઓઘ-સંપદા

आइगराणं ३, तित्थयराणं ४, सयं-संबुद्धाणं ५ ॥ २ ॥

૩ હેતુ-સંપદા

पुरिसुत्तमाणं ६, पुरिस-सीहाणं ७, पुरिस-वरपुंडरीयाणं ८, पुरिस-वरगंधहत्थीणं ९ ॥ ३ ॥

૪ ઉપયોગ-સંપદા

लोगुत्तमाणं १०, लोग-नाहाणं ११, लोग-हियाणं १२, लोग-पईवाणं १३, लोग-पज्जोअगराणं १४ ॥ ४ ॥

૫ તદ્ધેતુ-સંપદા

अभय-दयाणं १५, चक्खु-दयाणं १६, मग्ग-दयाणं १७, सरण-दयाणं १८, बोहि-दयाणं १९ ॥५॥

૬ સવિશેષોપયોગ-સંપદા

धम्म-दयाणं २०, धम्म-देसयाणं २१, धम्म-नायगाणं २२, धम्म-सारहीणं २३, धम्म-वर-चाउरंत-चक्कवट्टीणं २४ ॥६॥

૭ સ્વરૂપહેતુ-સંપદા

अप्पडिहय-वरनाण-दंसण-धराणं २५, वियट्ट-छउमाणं २६ ॥७॥

૮ નિજ-સમ-ફલદ-સંપદા

जिणाणं जावयाणं २७, तिन्नाणं तारयाणं २८, बुद्धाणं बोहयाणं २९, मुत्ताणं मोअगाणं ३० ॥८॥

૯ મોક્ષ-સંપદા

सव्वन्नूणं सव्वदरिसीणं ३१, सिवं अयलं अरुअं अणंतं अक्खयं अव्वाबाहं अपुणरावित्ति सिद्धिगइ-नामधेयं ठाणं संपत्ताणं ३२, नमो जिणाणं जिअ-भयाणं ३३ ॥९॥ *

---

* આલાપકોનો આ ક્રમ ચૈ. વૃ. લલિતવિસ્તરા મુજબનો છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કેટલાક ' विअट्ट-छउमाणं 'ના પદને સ્વતંત્ર આલાપક ન ગણતાં તેનો સમાવેશ ૨૫મા આલાપકમાં જ કરે છે, એટલે આલાપકોની સંખ્યા ૩૨ની માને છે.

૧. સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય તે સ્તોતવ્ય. તેને જણાવનારો અર્થાધિકાર તે સ્તોતવ્ય-સંપદા. સ્તોતવ્યને જાણ્યા વિના સ્તુતિ કરવાની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવ તેનો કરવામાં આવ્યો છે. नमोऽत्थु णं अरिहंताणं भगवंताणं— એ પદો વડે શ્રીઅરિહંત ભગવંતોનું સ્તોતવ્યપણું પ્રકટ થાય છે. સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સર્વ પાત્રોમાં અરિહંતો મુખ્ય છે કે જેઓ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વડે ચાર પ્રકારના હોય છે. તે માટે પ્રવચનસારોદ્ધારના ૪૨મા દ્વારમાં કહ્યું છે કે:—

"जिणनामा नाम-जिणा, केवलिणो सिवगया य भावजिणा।
ठवण-जिणा पडिमाउ, दव्व-जिणा भाविजिण-जीवा॥"
(ગા. ૪૫૩)

ઋષભ, અજિત આદિ જિનનાં નામો તે નામ જિનો. કેવલી અને શિવગતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે ભાવ-જિનો. સુવર્ણ, રત્ન કે પાષાણ આદિની પ્રતિમાઓ તે સ્થાપના-જિનો અને ભવિષ્યમાં જિન-તીર્થંકર થનારા શ્રેણિક પ્રમુખના જીવો તે દ્રવ્ય-જિનો.

આ ચાર પ્રકારના જિનોમાંથી અહીં ભાવ-જિનો કે ભાવ-અરિહંતોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૨-૩. શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિ કયાં કારણોએ કરવામાં આવે છે ? તે જાણવાની ઇચ્છા પ્રત્યેક મુમુક્ષુને હોય છે; તેથી હવે પછીની સંપદાઓમાં સામાન્ય હેતુ કે

ઓઘ-હેતુ અને વિશેષ-હેતુ કે ઇતર-હેતુઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીઅરિહંત ભગવંતો આદિકર, તીર્થંકર સ્વયં-સંબુદ્ધ હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો (સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હોવાનો) સામાન્ય હેતુ છે અને તેઓ પુરુષોત્તમ, પુરુષ-સિંહ, પુરુષ-વરપુંડરીક તથા પુરુષ-વરગંધહસ્તી હોય છે, તે એમની સ્તોતવ્યતાનો વિશેષ હેતુ છે.

૪. હવે તેઓનું આદિકરપણું, તીર્થંકરપણું, સ્વયં-સંબુદ્ધ-પણું કે પુરુષોત્તમાદિપણું મુમુક્ષુઓને કઈ રીતિએ ઉપયોગી છે, તે જણાવવા માટે ઉપયોગ-સંપદાને રજૂ કરવામાં આવી છે. જેઓ સ્વયં ઉત્તમ હોય તેઓ જ બીજાને ઉત્તમ બનાવી શકે છે, ઉત્તમ બનવાનો રાહ દર્શાવી શકે છે; એટલે પ્રથમ તેમનું સહજ તથાભવ્યત્વ આદિ ગુણો વડે લોકોત્તમપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આવા લોકોત્તમ અરિહંતો રાગાદિ-દોષોથી રક્ષણીય સમસ્ત પ્રાણીઓના યોગ અને ક્ષેમ કરવા વડે તેમના નાથ બને છે, સમ્યક્ પ્રરૂપણા વડે વ્યવહારરાશિમાં આવેલા સર્વ જીવોનું હિત કરે છે, સકલ સંજ્ઞી પ્રાણીઓનાં હૃદયમાંથી મોહનો ગાઢ અંધકાર દૂર કરી તેમને સમ્યક્ત્વ પમાડે છે અને વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વધરો જેવા ઉત્તમકોટીના શ્રુત-ધરોના પણ સૂક્ષ્મતમ સંદેહો દૂર કરી તથા તેમને વિશેષ બોધ પમાડી તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રદ્યોત કરે છે. એટલે જુદી જુદી કક્ષામાં રહેલા સકલ ભવ્યજીવોને તેઓ એક યા બીજા પ્રકારે ઉપયોગી થાય છે, અને તે જ એમની સ્તોતવ્યતાનું પ્રધાન કારણ છે.

૫. શ્રીઅરિહંત દેવોની આ ઉપયોગિતા જે હેતુઓ વડે સિદ્ધ થાય છે, તેનો નિર્દેશ ઉપયોગ, હેતુ કે તદ્ધેતુ-સંપદાદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. સાત પ્રકારના ભયમાંથી મુક્તિ આપવી, શ્રદ્ધારૂપી નેત્રોનું દાન કરવું, કર્મનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય તેવો માર્ગ દર્શાવવો, તત્ત્વ-ચિંતનરૂપ શરણ આપવું અને જિનધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ બોધિનો લાભ પમાડવો, એ હેતુઓ વડે તેમની ઉપયોગિતા પ્રકટ સિદ્ધ છે.

૬. વળી શ્રીઅરિહંત દેવોની ઉપયોગિતા જે વિશિષ્ટ કારણોને લઈને માનવામાં આવે છે, તેનું દર્શન સવિશેષોપયોગ—સંપદા દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. તેઓ સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મના દાતા છે, ધર્મના અતિસમર્થ ઉપદેશક છે, ધર્મના સાચા અર્થમાં સ્વામી છે, ધર્મનું કુશળ રીતે સંચાલન કરવા વડે ધર્મ-રથના સારથી છે અને ચારે ગતિનો નાશ કરનાર અનુપમ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા વડે શ્રેષ્ઠ ધર્મ-ચક્રવર્તી છે. તેમની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉપયોગિતા સકલ મુમુક્ષુ જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરનારી હોઈને સહુની સ્તુતિને પાત્ર છે.

૭. હવે શ્રીઅરિહંત ભગવંતોનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે જણાવવા માટે સ્વરૂપ-હેતુ-સંપદા કહેવામાં આવી છે. તેઓ સદા અસ્ખલિત એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનારા છે, કારણ કે છદ્મસ્થાવસ્થાને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી ચૂકેલા છે.

૮. આવા પૂર્ણજ્ઞાની પરમકૃપાળુ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા

શ્રીઅરિહંત દેવો અચિંત્ય પ્રભાવ, પરાર્થ-રસિકતા અને સમ્યક્-પ્રરૂપણા વડે મુમુક્ષુઓને પોતાના જેવા જ બનાવી શકે છે—બનાવે છે, તે વાત નિજસમફલ-સંપદા વડે દર્શાવવામાં આવી છે. જેમ કે તેઓ સ્વયં જિન બનેલા છે અને બીજાઓને જિન બનાવે છે; તેઓ સ્વયં સંસાર-સમુદ્રને તરી ગયેલા છે, અને બીજાઓને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે; તેઓ સ્વયં બોધ પામેલા છે અને બીજાઓને બોધ પમાડે છે તથા પોતે સકલ કર્મ-ક્લેશમાંથી મુક્ત થયા છે અને બીજાઓને કર્મ-ક્લેશમાંથી મુક્ત કરે છે.

૯. હવે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા અરિહંત દેવોએ કેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે? તે દર્શાવવા માટે મોક્ષ-સંપદા આપવામાં આવી છે. શ્રીઅરિહંત દેવો ચરમ-શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી શિવ, અચલ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા સિદ્ધિગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું વર્ણન વૈખરી વાણીથી થઈ શકતું નથી. આ કારણોએ જિન અને જિત-ભય એવા શ્રીઅરિહંત ભગવંતોને ભાવોલ્લાસ-પૂર્વક નમન કરવાનું છે, હૃદયના પ્રત્યેક તાર ઝણઝણાવીને તેમના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું ગાન કરવાનું છે.

અધ્યાત્મના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શને રજૂ કરતા શ્રીઅરિહંત દેવોની સ્તુતિ જેઓ સાચા ભાવે કરે છે, તેઓ આ ત્રિવિધ-તાપમય સંસારને નિશ્ચય-પૂર્વક તરી જાય છે.

ભાવ-જિનોની સ્તુતિ કર્યા પછી અતીત, અનાગત અને

વર્તમાનકાલ-વિષયક સર્વ દ્રવ્ય-જિનોને વંદના કરવાના હેતુથી છેલ્લી ગાથા યોજાયેલી છે.

આ સૂત્ર પર 'લલિતવિસ્તરા'નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિમાં, યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં, ધર્મસંગ્રહમાં તથા કલ્પસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ વગેરેમાં યોગ્ય વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શક્રસ્તવનો મૂલપાઠ ઔપપાતિકસૂત્રના ૨૦મા સૂત્રમાં, રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના ૧૩મા સૂત્રમાં તથા કલ્પસૂત્રના ૧૫મા સૂત્રમાં જોવાય છે તથા સમવાયાંગસૂત્રના પ્રારંભમાં અને ભગવતીસૂત્રના પ્રારંભમાં પણ આ સૂત્રના ભાવને મળતાં વિશેષણો દ્વારા ભગવંત મહાવીરનો પરિચય કરાવેલો છે. વળી જીવાજીવાભિગમસૂત્રના ૧૪૨મા સૂત્રમાં, તથા જ્ઞાત-ધર્મ-કથાંગના ૧૩મા તથા ૧૬મા અધ્યયનમાં પણ તેના સંક્ષિપ્ત નિર્દેશો છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ષ-પ્રાકૃત છે.

१४ सव्वचेइयवंदण-सुत्तं

[सर्वचैत्यवन्दन-सूत्रम्]

'જાવંતિ ચેઇયાઈં' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

जावंति चेइयाइं, उड्ढे अ अहे अ तिरिअलोए अ ।
सव्वाइं ताइं वंदे, इह संतो तत्थ संताइं ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

यावन्ति चैत्यानि, ऊर्ध्वे चाधश्च तिर्यग्लोके च ।
सर्वाणि तानि वन्दे, इह सन् तत्र सन्ति ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જેટલાં ચૈત્યો ઊર્ધ્વલોકે અને અધોલોકે અને તિર્યગ્-લોકે પણ; સર્વેને તેને વંદું, અહીં રહ્યો ત્યાં રહેલાંને. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

जावंति-यावन्ति— જેટલાં.

चेइयाइं- चैत्यानि— ચૈત્યો, જિન-પ્રતિમાઓ.

'चैत्यानि जिनेन्द्र-प्रतिमाः' (અ. ટી.)

उड्ढे- ऊर्ध्वम्— ઊર્ધ્વલોકે, દેવલોકમાં.

अ-च— અને.

अहे-अधः— અધોલોકમાં, ભુવનપતિના આવાસોમાં.

तिरिअलोए-तिर्यग्लोके— તિર્યગ્લોકમાં, મનુષ્યલોકમાં.

તિર્યચ્નો મૂલ અર્થ વચમાં રહેલું, મધ્યમાં રહેલું એવો થાય છે. ઉપર સ્વર્ગ, નીચે પાતાલ અને વચમાં મનુષ્યલોક હોવાથી તે તિર્યગ્લોક કહેવાય છે, તેમાં.

सव्वाइं ताइं-सर्वाणि तानि— તે સર્વેને.

वंदे-वन्दे— હું વાંદું છું.

इह-इह— અહીં.

संतो-सन्— રહ્યો છતો.

तत्थ-तत्र— ત્યાં.

संताइं-सन्ति— રહેલાંને.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

આ સૂત્રમાં સર્વ ચૈત્યોને વંદન કરેલું હોવાથી તે 'सव्वचेइय-वंदण' સર્વચૈત્ય-વંદન સૂત્ર કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે તે 'જાવંતિ ચેઇયાઇં' નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મનુષ્યલોકમાં જેટલાં પણ ચૈત્યો-જિનબિંબો હોય, તે સર્વેને અહીં રહ્યો છતો હું વંદન કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જિન-પ્રતિમા આત્મ-બોધ માટેનું એક અગત્યનું સાધન છે. તેના પ્રત્યેની નિઃસીમ ભક્તિ આ ગાથા વડે પ્રદર્શિત કરાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસુત્રની ૪૪મી ગાથા હોય, તેમ જણાય છે.

१५ सव्वसाहु-वंदण-सुत्तं

[सर्वसाधु-वन्दन-सूत्रम्]

'જાવંત કે વિ સાહૂ' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

जावंत के वि साहू, भरहेरवय-महाविदेहे अ ।
सव्वेसिं तेसिं पणओ, तिविहेण तिदंड-विरयाणं ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

यावन्तः के अपि साधवः, भरत-ऐरवत-महाविदेहे च ।
सर्वेभ्यः तेभ्यः प्रणतः, त्रिविधेन त्रिदण्ड-विरतेभ्यः ॥ १ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જેટલા કોઈ પણ સાધુઓ, ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહમાં; સર્વેને તેમને પ્રણમું (હું), ત્રિવિધે ત્રિદંડથી વિરમેલાઓને. ૧.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

जावंत-यावन्तः— જેટલા.

લક્ષણ છે; અર્થાત્ સાધુ કોઈને પણ મનથી દંડે નહિ, વચનથી દંડે નહિ અને કાયાથી પણ દંડે નહિ. આવી રીતે જેઓ ત્રણ 'દંડ'થી વિરામ પામેલા છે, તેઓ 'ભાવસાધુ' છે અને તેમને જ અહીં વંદન કરવામાં આવ્યું છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

આ સૂત્રમાં સર્વ પ્રકારના સાધુઓને વંદન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તે 'સવ્વસાહુ-વંદણ-સુત્ત' કહેવાય છે. આદિનાં પદો પરથી એનું પ્રચલિત નામ 'જાવંત કે વિ સાહૂ' છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં રહેલા જે કોઈ સાધુ મન, વચન અને કાયાથી સપાપ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, કરાવતા નથી, તેમ જ કરતાને અનુમોદન આપતા નથી, તેમને હું વાંદું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

જિનેશ્વરો અને જિન-પ્રતિમાઓની જેમ સાધુઓ પણ આત્મ-પ્રબોધ થવામાં અતિ ઉપકારક છે. તેમના પ્રત્યેનું સન્માન, તેમના પ્રત્યેની પૂજ્યબુદ્ધિ અને તેમના પ્રત્યેની અંતરંગ ભક્તિ મનુષ્યમાં રહેલા કુસંસ્કારોને દૂર કરવામાં અને ચારિત્રની ખીલવણી કરવામાં પ્રબલ નિમિત્ત છે. તેથી

તેમને વંદન કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્ર પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારના અથવા નવકારમંત્રના પાંચમા પદના ગાથાત્મક વિવરણરૂપ છે.

સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ—એ ત્રણેની ઉપાસના મોક્ષમાર્ગમાં એકસરખી જરૂરી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનું આધાર-સ્થાન શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની ૪૫મી ગાથા હોય તેમ જણાય છે.

---

१६ पञ्चपरमेष्ठि-नमस्कारसूत्रम्
'નમોऽर्हत्' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

नमोऽर्हत्-सिद्धाचार्योपाध्याय-सर्वसाधुभ्यः ॥ १ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

આ સૂત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

(૩) ગુજરાતી છાયા

નમો અર્હંતોને, સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને તથા સર્વ સાધુઓને.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

પાંચ પરમેષ્ઠિના અર્થની વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧લું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સૂત્ર ૧લા મુજબ.

(૬) અર્થ-સંકલના

નમસ્કાર હો અરહંતોને, નમસ્કાર હો સિદ્ધોને, નમસ્કાર

હો આચાર્યોને, નમસ્કાર હો ઉપાધ્યાયોને તથા નમસ્કાર હો સર્વ સાધુઓને.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

'જાવંત કે વિ સાહૂ' સૂત્ર બોલ્યા પછી 'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્ર અથવા કોઈ પણ પૂર્વાચાર્ય-રચિત સ્તવન બોલાય છે. તે વખતે પ્રારંભના મંગલાચરણ તરીકે આ સૂત્ર બોલવામાં આવે છે. પ્રાચીન પોથીઓમાં 'સંસારદાવાનલ-'સ્તુતિ બોલતાં પહેલાં આ સૂત્ર બોલવાનું સૂચન છે. એ સિવાય સ્તુતિ, સ્તવન, સ્તોત્રો કે પૂજાની ઢાળો આદિ ભણાવતાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

ખરતરગચ્છના આચાર્ય શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ સં ૧૩૬૪માં રચેલ વિધિપ્રપા(દેવ-પૂજાવિધિ)માં, તથા શ્રીજિનકુશલ-સૂરિએ સં. ૧૩૮૩માં રચેલી ચૈત્યવંદનકુલક-વૃત્તિમાં, તથા સં. ૧૪૬૮માં રુદ્રપલ્લીયગચ્છના શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ રચેલા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં ચૈત્યવંદન-વિધિ-વિધાનાદિમાં આ 'નમોઽર્હત્-' પાઠ જોવામાં આવે છે.

१७ उवसग्गहर-थोत्तं

[उपसर्गहर-स्तोत्रम्]

‘ ઉવસગ્ગહર ’ સ્તોત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

उवसग्गहरं पासं, पासं वंदामि कम्म-घण-मुक्कं ।
विसहर-विस-निन्नासं, मंगल-कल्लाण-आवासं ॥ १ ॥
विसहर-फुलिंग-मंतं, कंठे धारेइ जो सया मणुओ ।
तस्स गह-रोग-मारी-दुट्ठजरा जंति उवसामं ॥ २ ॥
चिट्ठउ दूरे मंतो, तुज्झ पणामो वि बहुफलो होइ ।
नर-तिरिएसु वि जीवा, पावंति न दुक्ख-[1]दोगच्चं ॥ ३ ॥
तुह सम्मत्ते लद्धे, चिंतामणि-कप्पपायव-ब्भहिए ।
पावंति अविग्घेणं, जीवा अयरामरं ठाणं ॥ ४ ॥
इअ संथुओ महायस!, भत्ति-भर[2]-निब्भरेण हिअएण ।
ता देव ! दिज्ज बोहिं, भवे भवे पास-जिणचंद ! ॥ ५ ॥

---

૧. ‘ दोहग्गं ’ પાઠભેદ. ૨. ‘ ब्भर ’—પાઠાંતર.

(૨) સંસ્કૃત છાયા

उपसर्गहरं पार्श्वं, पार्श्वं वन्दे कर्मघन-मुक्तम्।
विषधर-विष-निर्णाशं, मङ्गल-कल्याण-आवासम् ॥ १ ॥

विषधर-स्फुलिङ्ग-मन्त्रं, कण्ठे धारयति यः सदा मनुजः।
तस्य ग्रह-रोग-मारि-दुष्टज्वराः यान्ति उपशामम् ॥ २ ॥

तिष्ठतु दूरे मन्त्रः, तव प्रणामोऽपि बहुफलः भवति।
नर-तिरश्चोर् अपि जीवाः, प्राप्नुवन्ति न दुःख-दौर्गत्यम् ॥ ३ ॥

तव सम्यक्त्वे लब्धे, चिन्तामणि-कल्पपादपाभ्यधिके।
प्राप्नुवन्ति अविघ्नेन, जीवाः अजरामरं स्थानम् ॥ ४ ॥

इति संस्तुतो महायशः!, भक्तिभर-निर्भरेण हृदयेन।
तत् देव! देहि बोधिं, भवे भवे पार्श्व-जिनचन्द्र! ॥ ५ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

ઉપસર્ગ હરનારા (પાસ) પાર્શ્વને, પાર્શ્વને વંદું કર્મ-ઘનથી મુક્તને;

વિષધર-વિષના નાશકને, મંગલ-કલ્યાણના આવાસને. ૧.

'વિષધર-સ્ફુલિંગ' મં[illegible]ઠે ધારે જે સદા મનુજ;
તેના ગ્રહ-રોગ-મા[illegible]ાગે છે ઉપશાન્તિ. ૨.

રહો દૂરે મંત્ર, [illegible] બહુફલ-દાયક થાય
નર-તિર્યંચે પણ [illegible]ખ (કે) દુર્ગતિ.

મારું સમ્યક્ત્વ પામતાં, ચિંતામણિ-કલ્પવૃક્ષથી પણ
અધિક; પામે વિઘ્ન-વિના, જીવો અજરામર-સ્થાનને. ૪.

આ રીતે સ્તવાયા મહાયશ !, ભક્તિથી ભરપૂર હૈયા વડે;
તો દેવ ! દેજો બોધિ, ભવે ભવે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

उवसग्गहरं– उपसर्गहरम्—'ઉપસર્ગ'ને હરનાર, વિઘ્નો-ઉપદ્રવોને દૂર કરનાર.

उप+सृज् ધાતુ પરથી ઉપસર્ગ શબ્દ બનેલો છે. તેનો અર્થ વિઘ્ન, હાનિ, વ્યાધિ, બીમારી કે આકૃત થાય છે, પરંતુ જૈનસાહિત્યમાં તે બીજા વડે કરાયેલા ઉપદ્રવના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાય છે. 'जीव उपसृज्यते सम्बध्यते पीडादिभिः सह यस्मात् तत उपसर्गः'—જેના વડે કરીને જીવ પીડા વગેરે સાથે સંબંધવાળો થાય, તે 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે. આ 'ઉપસર્ગ'ના મુખ્ય પ્રકારો ત્રણ છે. તે માટે શ્રી ઉત્ત૦ સૂ.ના ૩૧મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે :—

"दिव्वे य जे उवसग्गे, तहा तिरिच्छ-माणुस्से ।
जे भिक्खू सहइ निच्चं, से न अच्छइ मण्डले ॥"

"જે ભિક્ષુ દેવતા, તિર્યંચ અને મનુષ્યે કરેલા 'ઉપસર્ગો'ને નિત્ય સહન કરે છે, તે મંડલમાં રહેતો નથી; અર્થાત્ તેને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી."

हर्–હરણ કરનાર. તેથી ‘ ઉપસર્ગ ’ને દૂર કરનાર ‘ ઉપ-સર્ગ-હર ’ કહેવાય છે.

पासं– पार्श्वम्— સમીપ.

ભક્તજનોને જે સમીપ છે તે પાર્શ્વ.

‘ उवसग्गहरं ’ અને ‘ पासं ’ એ બંને પદો અહીં બીજા पासं શબ્દના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલાં છે. એટલે ‘ पासं ’નો અર્થ સમીપ થાય છે.

पासं– पार्श्वम्— પાર્શ્વનાથ ભગવાન. ત્રેવીશમા તીર્થંકર.

છેલ્લી અવસર્પિણીમાં ‘ જંબૂદ્વીપ ’ના ‘ ભરતક્ષેત્ર ’માં ૨૪ તીર્થંકરો થયેલા છે, જેમાંના ૨૩મા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ છે. તેમના પિતાનું નામ અશ્વસેન અને માતાનું નામ વામાદેવી હતું. તેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૭૬માં વારાણસી એટલે કાશીનગરીમાં થયો હતો અને નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૭૭૬માં સંમેતશિખર ગિરિ પર થયું હતું. બિહારમાં આવેલો તે પર્વત આજે પણ ‘ પારસનાથના પહાડ ’ તરીકે મશહૂર છે. શાસ્ત્ર-કારોએ શ્રીપાર્શ્વનાથને ‘ પુરિસાદાણીઅ, ’ ‘ પુરુષાદાનીય ’ —એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વાક્યવાળા અથવા જેમનું નામ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે તેવા પ્રકટ-પ્રભાવી કહ્યા છે. *

वंदामि– वन्दे— હું વંદું છું.

* જુઓ કલ્પસૂત્ર—પાર્શ્વનાથચરિત્ર.

कम्म-घण-मुक्कं- कर्म-घन-मुक्तम्— નિબિડ કર્મોથી રહિત, ઘાતીકર્મથી મૂકાયેલા.

'क्रियन्ते इति कर्माणि'—જે કરાય તે 'કર્મ.' ઉપચારથી તેના દ્વારા ખેંચાતી કાર્મણ વર્ગણાઓ તે પણ 'કર્મ'. 'घनानि कर्माणि कर्मघनानि' ઘનકર્મો તે—'કર્મઘન' કહેવાય છે. 'ઘન' એટલે ભારે, ગાઢ, પ્રગાઢ કે નિબિડ. એટલે 'કર્મઘન'નો અર્થ ભારેકર્મ, નિબિડકર્મ કે ઘાતીકર્મ થાય છે. 'तैर्मुक्तम्' તેનાથી મૂકાયેલા તે 'कर्मघन-मुक्त'-કર્મ-ઘન-મુક્ત કહેવાય છે.

विसहर-विस-निन्नासं- विषधर-विष-निर्णाशम्— વિષધર (સાપ)ના ઝેરનો નાશ કરનાર, મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને દૂર કરનાર.

'विषं धरतीति विषधरः'—જે વિષને-ઝેરને ધારણ કરે તે 'વિષધર' કહેવાય છે. આ 'વિષધર' બે પ્રકારના છેઃ 'દ્રવ્ય-વિષ-ધર' અને 'ભાવ-વિષ-ધર'. તેમાં દૃષ્ટિવિષ, આશી-વિષ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સાપો 'દ્રવ્ય-વિષધર' કહેવાય છે અને "મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ તથા કષાય" આદિ દોષો 'ભાવ-વિષધર' કહેવાય છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના નામથી યુક્ત મંત્રો-વચનો 'દ્રવ્ય-વિષધર'નું વિષ દૂર કરે છે અને તેમનાં દેશના-વચનો 'ભાવ-વિષ-ધર'નું વિષ દૂર કરે છે. એટલે કે તેઓ બંને પ્રકારનાં ઝેરોના નાશ કરનાર છે.

मंगल-कल्लाण-आवासं- मङ्गल-कल्याण-आवासम्— મંગલ

અને કલ્યાણના આવાસરૂપ, મંગલ અને કલ્યાણને રહેવાના સ્થાનરૂપ.

"मां गालयति भवात् मङ्गलम् "—" મને જે ભવમાંથી ઉદ્ધરે તે મંગલ કહેવાય છે."

અને 'कल्यमणतीति कल्याणम्'—જે આરોગ્યને—નિરુપદ્રવતાને લાવે છે, તે 'કલ્યાણ' કહેવાય છે. તથા 'आवासं निवासं रमणीयं स्थानम्' 'આવાસ' એટલે નિવાસ કે રમણીય સ્થાન. એટલે જેઓ સાતે પ્રકારની ઇતિને દૂર કરીને 'મંગલ' તથા 'કલ્યાણ'ની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, તે 'मंगल कल्लाण-आवास' કહેવાય છે.

विसहर-फुलिंग-मंतं- विषधर-स्फुलिङ्ग-मन्त्रम्— 'વિસહર-ફુલિંગ' નામના મંત્રને.

'ॐ ह्रीं श्रीं 'नमिऊण पास विसहर वसह जिण फुलिंग' ह्रीं श्रीं नमः'* આ મંત્ર 'વિસહર-ફુલિંગ' મંત્રના નામે ઓળખાય છે, કારણ કે તેની અંદર 'વિસહર' અને 'ફુલિંગ' એ શબ્દો આવેલા છે. 'મંત્ર'નો સામાન્ય અર્થ છૂપી વાત કે ગુપ્ત રહસ્ય થાય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થમાં અક્ષરોના ચમત્કારિક સંયોજનને 'મંત્ર' કહેવામાં આવે છે. તેનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ છે:—

* ચિંતામણિ—પાર્શ્વનાથ-સ્તોત્ર, શ્લોક ૭-૮.

શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ૧૩મા પંચાશકની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે :— 'मन्त्रो देवाधिष्ठितोऽसाधनो वाऽक्षररचनाविशेषः' જે દેવ(પુરુષદેવતા)થી અધિષ્ઠિત હોય, અથવા જેની સિદ્ધિ માટે અન્ય સાધનાની અપેક્ષા ન હોય તેવી વિશિષ્ટ અક્ષરોની રચના, તે 'મંત્ર' કહેવાય છે.

પંચકલ્પ-ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે—'मंतो पुण होइ पढिय-सिद्धो'—'મંત્ર' એ પાઠમાત્રથી સિદ્ધ થનારો હોય છે.

શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં ૧૫મા અધ્યયનની ૮મી ગાથાના વિવરણમાં જણાવ્યું છે કે— 'ॐकारादि-स्वाहापर्यन्तो ह्रींकारादि-वर्णविन्यासात्मको मन्त्रः' જેની આદિમાં 'ॐકાર હોય છે અને અંતમાં સ્વાહા હોય છે તેવો. હ્રીંકાર આદિ વર્ણ-વિન્યાસ(યોજના)વાળો, તે 'મંત્ર' કહેવાય છે.

વારંવાર જાપ કરવાથી, તથા વિધિ-પૂર્વક પૂજન કરવાથી મંત્રની સિદ્ધિ થાય છે. આ મંત્ર-સિદ્ધિ વડે અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત કાર્યો કરી શકાય છે. તે માટે શ્રી વિ. ભા.ની ટીકામાં શ્રીકોટ્યાચાર્યે જણાવ્યું છે કે—'तत् प्रत्यक्षसिद्धं नभोगमनादि-कार्यं कुतः........तत् कार्यं मन्त्राक्षरपरिपाटीनिबद्धदेवताप्रसाद-जनितम्'—તેના વડે કરીને એટલે મંત્રવડે આકાશ-ગમન આદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ જણાય છે, તે કેવી રીતે બને છે? તે કાર્ય મંત્રાક્ષરોની પરિપાટી-ક્રમરચનામાં નિબદ્ધ થયેલા દેવતાની પ્રસન્નતા વડે થાય છે.'

गह-रोग-मारी-दुट्ठजरा- गहरोगमारिदुट्ठजरा :— નડતર કરતા અશુભ ગ્રહો, વિવિધ જાતિના રોગો, મરકી અને વિષમ જાતિના દુષ્ટ જ્વરો (તાવો).

જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'ગ્રહો' નવ છે : "રવિ (સૂર્ય), સોમ (ચંદ્ર), મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ." મનુષ્યના જન્મ-સમયે તેઓ આકાશમાં જે સ્થાન ભોગવતા હોય છે, તે પ્રમાણે તેઓ શત્રુ અથવા મિત્રનું કામ કરે છે. અહીં 'ગ્રહ'-શબ્દથી શત્રુ તરીકેનું કામ કરતા 'ગ્રહો' એટલે નડતર કરતા 'ગ્રહો' સમજવાના છે.

સ્વસ્થતાનો ભંગ થવો, તે 'રોગ' કહેવાય છે. તેમાં જે રોગો શરીરના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'શારીરિક રોગો' કહેવાય છે. જેમ કે તાવ, ખાંસી, દમ, [illegible], [illegible], શૂળ, સોજા, દાહ, [illegible], [illegible], [illegible] વગેરે શારીરિક રોગો છે અને [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] (ગાંડપણ) વગેરે '[illegible]' [illegible].

એ પણ એક જાતનો રોગ જ છે, પરંતુ તે રોગચાળાના રૂપમાં ફાટી નીકળે છે; એટલે તેની ગણતરી જુદી કરી છે. તે જ પ્રકારે તમામ પ્રકારના જ્વરો એટલે તાવો પણ રોગ જ છે, પરંતુ તેમાં વિષમજ્વરો બહુ કાતિલ ભયંકર હોય છે અને જરા પણ ગફલત થઈ કે જીવલેણ નીવડે છે, તેથી તેની ગણતરી જુદી કરી છે. એકંદરે રોગમાત્ર શત્રુ-તુલ્ય ગણાય છે, એટલે સહુ કોઈ તેનાથી દૂર રહેવાને ચાહે છે.

जंति- यान्ति— જાય છે, પામે છે.

उवसामं- उपशामम्— ઉપશાંતિને, ઉપશમને.

चिट्ठउ- तिष्ठतु— રહો.

दूरे- दूरे— દૂર, છેટે.

मंतो- मन्त्रः — (એ) મંત્ર.

तुज्झ- तव, युष्माकम्— તમને (કરેલો).

पणामो- प्रणामः— પ્રણામ, નમસ્કાર.

वि- अपि— પણ.

बहुफलो- बहुफलः— બહુ ફલ આપનારો.

होइ- भवति— થાય છે, છે.

नर-तिरिएसु- नर-तिरश्चोः— મનુષ્ય(ગતિ) અને તિર્યંચ-ગતિમાં.

वि-अपि— પણ.

जीवा-जीवाः—જીવો, આત્માઓ.

पावंति-प्राप्नुवन्ति— પામે છે.

न-न— નહિ.

दुक्ख-दोगच्चं-दुःख-दौर्गत्यम्— દુઃખ તથા દુર્ગતિને, દુઃખ તથા દુર્દશાને.

'दुष्टानि खानि यस्मिन्, तद् दुःखम्,' જેમાં ઇંદ્રિયો દોષ-યુક્ત હોય અથવા દૂષિત હોય, તે 'દુઃખ' કહેવાય છે. આ 'દુઃખ' મુખ્યત્વે બે પ્રકારનું છે: શારીરિક અને માનસિક. તેમાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થવી એ 'શારીરિક દુઃખ' છે. 'दुर्गतेर्भावः दौर्गत्यम्'—દુર્ગતિનો જે ભાવ—પરિણામ તે 'દૌર્ગત્ય'. સંપત્તિનો નાશ થવો, પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થવો કે એકાએક દરિદ્રાવસ્થામાં—કઢંગી હાલતમાં મૂકાઈ જવું એ 'દૌર્ગત્ય'—'દુર્દશા' કહેવાય છે.

तुह-तव—તારું, તમારું.

सम्मत्ते लद्धे-सम्यक्त्वे लब्धे—સમ્યક્ત્વને પામ્યે છતે. સમકિતને પામવાથી, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવાથી.

'सम्यक्'-શબ્દ પ્રશંસા કે અવિરુદ્ધ ભાવને દર્શાવે છે. 'सम्यक्शब्दः प्रशंसार्थोऽविरुद्धार्थो वा' અને 'सम्यगित्यस्य भावः सम्यक्त्वम्' સમ્યક્નો ભાવ, તે 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે. વળી 'सम्यग् जीवः, तद्भावः सम्यक्त्वम्' સમ્યક્ એટલે જીવ તેનો ભાવ

—તેનો અવિરુદ્ધ પ્રશંસનીય શુદ્ધ પરિણામ એ 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો 'પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય"રૂપ આત્માનો જે પરિણામ, તે 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પ્રથમપંચાશકમાં 'સમ્મત્ત'ની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે—'तत्तत्थ-सद्दहणं सम्मत्तं' તત્ત્વોના અર્થની શ્રદ્ધા, તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચકે પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં तत्त्वार्थ-श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्' —તત્ત્વોના અર્થની શ્રદ્ધા તે 'સમ્યગ્દર્શન' છે, એમ જણાવ્યું છે. અહીં 'તત્ત્વ' શબ્દની વિચારણા બે રીતે કરવામાં આવે છે: એક તો પરમાર્થથી અને બીજી વ્યવહારથી. તેમાં પરમાર્થદૃષ્ટિએ "જીવ, અજીવ; પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ" એ 'નવ તત્ત્વો'ના સદ્ભાવમાં શ્રદ્ધા રાખવી, તે 'સમ્યક્ત્વ' છે; અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ 'સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ'માં શ્રદ્ધા રાખવી, તે 'સમ્યક્ત્વ' છે. આ ત્રણ તત્ત્વો સંબંધી જૈનદર્શનમાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે અરિહંત એ 'સુદેવ' છે, પંચમહાવ્રતધારી સાધુ એ 'સુગુરુ' છે અને રાગ-દ્વેષથી સર્વથા રહિત શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ પ્રરૂપેલો ધર્મ એ 'સુધર્મ' છે. તેથી અરિહંતને ઇષ્ટદેવ માનવા, પંચમહાવ્રતધારી સુસાધુને ગુરુ માનવા અને જૈનધર્મમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખવી, તે 'સમ્યક્ત્વ'ની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

चिंतामणि-कप्पपायव-ब्भहिए— चिन्तामणि-कल्पपादपाभ्यधिके

—ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પપાદપ એટલે કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક.

ચિંતામણિરત્નની વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર-૧૧. કલ્પવૃક્ષ એટલે ઇચ્છિત ફલ આપનારું વૃક્ષ. તેના વિવિધ પ્રકારો શ્રીનંદીસૂત્રની ટીકામાં વર્ણવેલા છે.

पावंति- प्राप्नुवन्ति— પામે છે.

अविग्घेणं- अविघ्नेन— વિઘ્ન-વિના, સરલતાથી.

जीवा- जीवाः— જીવો, પ્રાણીઓ.

अयरामरं ठाणं- अजरामरं स्थानम्— અજરામર સ્થાનને, મોક્ષને.

જ્યાં જરા કે મરણ નથી તેવું સ્થાન. લોકોના અગ્ર ભાગે 'સિદ્ધશિલા' આવેલી છે, ત્યાં સિદ્ધિગતિ પામેલા સઘળા જીવો સ્થિર થાય છે, એટલે તે સ્થાન 'મુક્તિપુરી' કે 'મોક્ષ' કહેવાય છે.

इअ- इति— આ પ્રમાણે.

संथुओ- संस्तुतः— સ્તવાયેલા.

महायस !- महायशः !— હે મહાયશસ્વી ! હે મહાકીર્તિવાળા ! પુરિસાદાણી.

भत्ति-भर-निब्भरेण- भक्ति-भर-निर्भरेण— ભક્તિથી ભરપૂર.

भक्ति-भर— ભક્તિનો સમૂહ, તેનાથી જે નિર્ભર ભરેલું, તે भक्ति-भर-निर्भर, તેના વડે.

हियएण- हृदयेन— હૃદય વડે, અંતઃકરણથી, મનથી.

શરીર-શાસ્ત્ર પ્રમાણે હૃદયનો અર્થ છાતીમાં આવેલું એક મર્મસ્થાન થાય છે, પરંતુ સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં તે અંતઃકરણ, મન કે આત્માના અર્થમાં વપરાય છે.

'हृत् एति हृदयम्'— મન પ્રત્યે જાય, તે હૃદય.

ता- तत्— તેથી.

देव !- देव !— હે દેવ !

'दिव्'— પ્રકાશવું, તેના પરથી દેવશબ્દ બનેલો છે. સામાન્ય રીતે તેનો અર્થ કોઈ પણ પ્રકારના દેવ થાય છે, પરંતુ સાહિત્યમાં તે સન્માન-સૂચક શબ્દ તરીકે વપરાય છે. કોઈને અતિમહાન કે અતિપવિત્ર-માન્ય-પૂજ્ય કહેવા હોય તો તેને દેવ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અહીં તે શ્રીપાર્શ્વ-નાથપ્રભુને સંબોધનરૂપ છે.

दिज्ज- दद्याः— દેજો, આપજો, આપશો.

बोहिं- बोधिम्— બોધિ, સમકિત.

भवे भवे- भवे भवे— ભવોભવને વિશે, પ્રત્યેક ભવમાં.

पासजिणचंद !- पार्श्वजिनचन्द्र ! હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! જિનેશ્વરોમાં ચંદ્ર-સમાન હે પાર્શ્વનાથ !

(૫) અર્થ-નિર્ણય

उवसग्गहरथोत्तं— ઉપસર્ગહર નામનું સ્તોત્ર.

સ્તોત્રના પ્રારંભમાં આવેલા 'ઉવસગ્ગહરં' શબ્દ પરથી આ સ્તોત્ર 'ઉવસગ્ગહર થોત્ત' એટલે ઉપસર્ગહર સ્તોત્રના નામે ઓળખાય છે.

उवसग्गहरं पासं पासं वंदामि— ઉપસર્ગને દૂર કરનાર ભક્ત-વત્સલ પાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું.

ભક્તોને સમીપ હોવાનો વાસ્તવિક અર્થ ભક્ત-વત્સલ થાય છે. વ્યાખ્યાકારોએ આ સ્તોત્રનાં પદોને પાર્શ્વનાથનું સાન્નિધ્ય સેવનારા પાર્શ્વયક્ષ તથા ધરણેન્દ્ર-પદ્માવતીના અર્થમાં પણ ઘટાવ્યા છે. પાર્શ્વ નામના યક્ષ-સંબંધમાં નિર્વાણકલિકા અપરનામ પ્રતિષ્ઠા-પદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે— "तत्तीर्थोत्पन्नं पार्श्वयक्षं गजमुखमुरगफणामण्डिताशिरसं श्यामवर्णं कूर्मवाहनं चतुर्भुजं बीजपूरकोरगयुतदक्षिणपाणिं नकुलकाहियुत-वामपाणिं चेति।" (પૃ. ૩૬). 'તેમના તીર્થમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો પાર્શ્વ નામનો યક્ષ, શ્યામ વર્ણવાળો, હાથી જેવા મુખવાળો, સર્પની ફણાથી મંડિત મસ્તકવાળો, કાચબાના વાહનથી યુક્ત અને ચાર ભુજાઓ સહિત છે. તેના જમણા બે હાથ બીજોરાથી અને સર્પથી યુક્ત છે તથા ડાબા બે હાથ નોળિયા અને સર્પથી યુક્ત છે.'

તે સંબંધી આ સ્તોત્ર પરની શ્રીપાર્શ્વદેવકૃત લઘુવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

"तत्र पार्श्वनाथतीर्थसमुत्पन्नस्त्रयोविंशतितमो यक्षराट् अष्टाचत्वारिंशत्सहस्रयक्षपरिवृतः श्रीपार्श्वनाथपादयुग्मसेवां करोति ॥"

'શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના તીર્થમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ૨૩મો યક્ષરાટ્-યક્ષોનો રાજા, જે ૪૮૦૦૦ યક્ષોના પરિવારવાળો છે, તે શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુના ચરણ-યુગલની સેવા કરે છે.'

कण्ठे धारेइ जो सया मणुओ— જે મનુષ્ય સદા કંઠમાં ધારણ કરે છે અર્થાત્ નિરંતર એકાગ્ર મનથી તેનો જાપ કરે છે.

जंति उवसामं— શમી જાય છે, શાંત થઈ જાય છે.

चिट्ठउ दूरे मंतो— મંત્ર તો દૂર રહો. મંત્રની વાત બાજુએ રાખતાં. મંત્ર પોતાના સ્થાને સુંદર છે, પરંતુ તે સિવાય પણ—

तुज्झ पणामो वि बहुफलो होइ—તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુ ફલ આપનાર થાય છે.

नर-तिरिएसु वि जीवा— મનુષ્યગતિ અને તિર્યંચગતિમાં રહેલા જીવો પણ.

पावंति न दुक्ख-दोगच्चं— કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખ કે દુર્દશાને પામતા નથી.

पावंति अविग्घेणं— નિર્વિઘ્ને બહુ સરલતાથી પામે છે.

जीवा— જીવો, મનુષ્યો.

अयरामरं ठाणं— અજરામર સ્થાનને, મોક્ષને.

इअ संथुओ महायस !— આ પ્રમાણે મારા વડે સ્તુતિ કરાયેલા એવા તમે, હે મહાયશસ્વી ! પુરિસાદાણીઅ!

भत्तिभर-निब्भरेण हियएण— ભક્તિભર્યા હૃદયથી.

ता देव ! दिज्ज बोहिं— તો હે દેવ ! બોધિ (સમ્યક્ત્વ, જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ) દેજો.

भवे भवे पासजिणचंद !— હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર ! ભવો-ભવમાં, પ્રત્યેક ભવમાં.

(૬) અર્થ-સંકલના

જેઓ સઘળા ઉપદ્રવોને દૂર કરનાર છે, ભક્તજનોને સમીપ છે, ચારે ઘાતીકર્મથી મુક્ત થયેલા છે, જેઓનું નામ-સ્મરણ વિષધરો(સાપ)ના ઝેરનો નાશ કરે છે તથા મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને દૂર કરે છે અને જેઓ મંગલ તથા કલ્યાણના ધામરૂપ છે, તેવા શ્રીપાર્શ્વનાથને હું વંદન કરું છું. ૧.

[શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુના નામથી યુક્ત] 'વિસહર-ફુલિંગ' નામના મંત્રનું જે મનુષ્ય એકાગ્ર મનથી રટણ કરે છે, તેના દુષ્ટ ગ્રહો, અનેકવિધ રોગો, મરકી અને દુષ્ટ-વિષમજ્વરો શાંત થઈ જાય છે. ૨.

તે મંત્રની વાત બાજુએ રાખીએ, તો પણ હે પાર્શ્વનાથ!

તમને કરેલો પ્રણામ પણ બહુફલ આપનારો થાય છે. તેનાથી મનુષ્ય અને તિર્યંચ-ગતિમાં રહેલા જીવો કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે દુર્દશા અનુભવતા નથી. ૩.

ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક શક્તિ ધરાવનારું તમારું સમ્યક્ત્વ પામવાથી જીવો સહેલાઈથી મુક્તિપદને પામે છે. ૪.

આ રીતે હે પાર્શ્વજિનચંદ્ર! હે પુરિસાદાણીઅ! મેં તમારી સ્તવના ભક્તિથી ભરપૂર હૃદય વડે કરી છે; તો ભવો-ભવમાં મને તમારું સમ્યક્ત્વ આપજો(મળજો). ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

શ્રીતીર્થંકરદેવની ભક્તિ માટે યોજાયેલા ચૈત્યવંદનમાં સ્તુતિ અને સ્તોત્ર બંનેનો ઉપયોગ થાય છે. તેમાં સ્તુતિ એક શ્લોક-પ્રમાણ હોય છે અને સ્તોત્ર બહુશ્લોક-પ્રમાણ હોય છે. 'तत्र स्तुतिरेकश्लोकमाना, स्तोत्रं पुनर्बहुश्लोकप्रमाणम्' (પં. ટી. ૪). આ સ્તુતિ અને સ્તોત્રો ઉત્તમ પ્રકારનાં એટલે ગંભીર આશયવાળાં હોવાં જોઈએ. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચોથા પંચાશકમાં કહ્યું છે કે—'सारथुइ–थोत्तसहिया तह य चिंतिवंदणाउ य' ચૈત્યવંદન ઉત્તમ સ્તુતિ-સ્તોત્રોથી યુક્ત હોવું ઘટે છે. અહીં ઉત્તમનો અર્થ 'गंभीर–पयत्थ–विरइया' 'ગંભીર આશયવાળાં પદો અને અર્થથી વિરચિત' એવો કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત સ્તોત્ર આ પ્રકારનું હોઈને તે ચૈત્યવંદનમાં

બોલાય છે. વળી જે સ્તોત્રો નિરંતર સ્મરણ કરવાયોગ્ય હોવાથી 'સ્મરણ' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે; તેમાં પણ તેને અગ્રસ્થાન-પ્રાપ્ત થયેલું છે. જેમ કે—"(૧) નવકાર મંત્ર, (૨) ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર, (૩) સંતિકરં સ્તોત્ર, (૪) તિજયપહુત્તં સ્તોત્ર, (૫) નમિઊણ સ્તોત્ર, (૬) અજિત-શાંતિ-સ્તવન, (૭) ભક્તામર-સ્તોત્ર, (૮) કલ્યાણમંદિર-સ્તોત્ર, અને (૯) બૃહચ્છાંતિ-સ્તોત્ર."

સ્તુતિ અને સ્તોત્ર આપ્તપુરુષને એટલે શ્રીજિનેશ્વર દેવાદિને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવે છે. 'स्तुति-स्तोत्राणि जिनानां तु आप्तानामेव' (પં. ટી.). એ નિયમાનુસાર આ સ્તોત્ર પણ ચોવીસ પૈકીના એક તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરવા માટે યોજાયેલું છે. એની પ્રથમ ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને દરેક જાતના ઉપસર્ગો દૂર કરનારા તથા ભક્તજનોની સમીપ રહેનારા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ આત્માની અનંત શક્તિને આવરનારાં ઘાતીકર્મના સમૂહથી મુક્ત થયેલા છે અને તેથી સર્વજ્ઞ તથા સર્વદર્શી છે, એમ ગર્ભિત રીતે જણાવીને તેમના જ્ઞાનાતિશયને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં વચનો કે તેમના નામથી યુક્ત વચનો દ્રવ્ય-વિષધર તથા ભાવ-વિષધરનું વિષ મટાડનારાં છે, એમ જણાવીને તેમના અદ્ભુત વચનાતિશયને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં તેઓની હાજરી હોય, તેમની સ્થાપના હોય કે તેમનું નામ-સ્મરણ ચાલતું હોય ત્યાં મંગલ અને કલ્યાણની હાજરી અવશ્ય હોય છે; એટલે સર્વ પ્રકારના

અપાયોના અપગમ કરવારૂપ અપાયાપગમાતિશયનું સૂચન પણ ઉપલક્ષણથી થયેલું છે. અને જ્યાં જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય અને અપાયાપગમાતિશય હોય છે, ત્યાં પૂજાતિશય પણ અવશ્ય હોય છે; એટલે શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ ચાર મૂળ અતિશયોથી સહિત છે, તેમને હું અંતઃકરણથી વંદન કરું છું.'

સ્તોત્રની બીજી ગાથામાં 'વિસહર-ફુલિંગ' નામના મંત્રનો પ્રભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તેનો વિધિસર નિરંતર જાપ કરવાથી દુષ્ટ ગ્રહોની અસર દૂર થાય છે, વિવિધ જાતિના રોગો મટી જાય છે, મરકી અથવા પ્લેગની બિમારી લાગુ પડતી નથી અને ભયંકર જીવલેણ તાવો પણ ઊતરી જાય છે. અનુભવી પુરુષોએ કહ્યું છે કે— 'अचिन्त्यो हि मणि-मन्त्रौषधीनां प्रभावः ।'—મણિ, મંત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ અચિંત્ય-કલ્પના ન કરી શકાય તેવો હોય છે. કેટલાક માણસો મંત્ર-શક્તિનો સ્વીકાર કરતા નથી, પરંતુ અનેક મહાપુરુષોએ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેલો છે અને આજે પણ તેનો અનુભવ થઈ શકે છે કે જે માટે યોગ્ય અધિકારની જરૂર છે.

સ્તોત્રની ત્રીજી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને પ્રણામ કરવાથી કેવું મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મંત્ર તો અદ્ભુત કાર્ય કરે તેમાં નવાઈ નથી, પરંતુ શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને તો પ્રણામ કરવાથી જ મનુષ્ય કે તિર્યંચ [ગતિ]નાં દુઃખ અને દુર્ગતિ દૂર થઈ જાય છે. અલબત્ત આ

પ્રણામ સાચા દિલથી એટલે અંતરંગ શ્રદ્ધાથી કરેલો હોવો જોઈએ.

સ્તોત્રની ચોથી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુમાં અચલ શ્રદ્ધા રાખનાર એટલે કે તેમનું સમ્યક્ત્વ પામનાર સંસાર-સાગરને સરલતાથી તરી જાય છે, તે દર્શાવ્યું છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા, તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો પરની શ્રદ્ધા ચિંતામણિ-રત્ન અને કલ્પવૃક્ષથી પણ વધારે ફલ આપનારી છે. અર્થાત્ અજરામર સ્થાનને સરલતાથી પ્રાપ્ત કરાવે છે.

સ્તોત્રની પાંચમી ગાથામાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સમ્યક્ત્વ ભવોભવ મળે તે માટેની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. જો કે શ્રીતીર્થંકરદેવનાં વચનોમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખીને તે જ મુજબ ચાલનારને વધારે ભવો કરવા પડતા નથી, છતાં જે ભવો ધારણ કરવા પડે તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કાયમ રહે તેવું ઇચ્છવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમ કરવાથી સંસાર-સાગરનો પાર પમાય છે.

આ સ્તોત્ર અત્યંત ચમત્કારિક ગણાય છે, કારણ કે તેમાં અનેક મહત્ત્વના મંત્રો ગોપવવામાં આવ્યા છે. ચૌદમી સદીના મહાન જ્યોતિર્ધર અને પ્રખર મંત્રવેત્તા શ્રીજિનપ્રભસૂરિએ અર્થ-કલ્પલતા નામની આ સ્તોત્ર પરની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—'આ સ્તોત્રની પહેલી ગાથામાં જગદ્વલ્લભકર, સૌભાગ્યંકર, ભૂતાદિ-નિગ્રહકર, ક્ષુદ્રોપદ્રવ-નાશકર વગેરે આઠ યંત્રો અને પાર્શ્વયક્ષ તથા યક્ષિણીના મંત્રને ગોપવેલ છે.

બીજી ગાથામાં ‘વિસહર-ફુલિંગ’ મંત્રનું બૃહચ્ચક્ર-વિધાન નામનું સર્વસંપત્કર યંત્ર તથા ચિંતામણિ-ચક્ર નામનું ચિંતવેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર યંત્ર ગોપવેલ છે. ત્રીજી ગાથામાં વંધ્યત્વનો નાશ કરનાર, મૃતવત્સા-દોષનો નાશ કરનાર, બાળકોની ગ્રહ-પીડાનું નિવારણ કરનાર, દુર્ભાગીને સૌભાગ્ય આપનાર, અપસ્માર વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર એમ અનેક યંત્રો ગોપવેલાં છે. ચોથી ગાથામાં સર્વ અભીષ્ટને આપનાર દેવકુલ અને કલ્પદ્રુમ નામનું યંત્ર ગોપવેલ છે. તથા પાંચમી ગાથામાં શાંતિક, પૌષ્ટિક કર્મો અને ભૂત, પ્રેત, શાકિની; ડાકિની, જ્વરાદિનો નાશ કરનાર અને સર્વ પ્રકારની રક્ષા કરનાર યંત્રો ગોપવેલાં છે. આ યંત્રોની નોંધ વિક્રમની બારમી સદીમાં થયેલા ચન્દ્રાચાર્યે પણ આ સૂત્ર પરની લઘુ-વૃત્તિમાં કરેલી છે.

પ્રસ્તુત સ્તોત્ર પર નાની-મોટી અનેક ટીકાઓ રચાયેલી છે, જેમાં નીચેની ટીકાઓ મુખ્ય છે :

૧ શ્રીચિરંતનાચાર્યકૃત બૃહદ્વૃત્તિ વિક્રમની બારમી સદી પહેલાં.

૨ શ્રીચંદ્રાચાર્યકૃત લઘુવૃત્તિ વિક્રમની બારમી સદીમાં.

૩ શ્રીપાર્શ્વદેવગણિકૃત લઘુવૃત્તિ વિક્રમની તેરમી સદીમાં.

૪ શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત અર્થકલ્પલતા વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં સંવત ૧૩૬૫માં.

૫ શ્રીજયસાગરગણિકૃત વૃત્તિ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં.

૬ શ્રીસિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત વ્યાખ્યા વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં.

૭ શ્રીહર્ષકીર્તિસૂરિકૃત વ્યાખ્યા વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં.

આ સ્તોત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવવાને માટે શ્રીજિનસૂરસૂરિએ પ્રિયંકરનૃપ-કથા નામની એક સુંદર કથા આલેખેલી છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તોત્રની રચના વિષે નીચેની કથા પ્રચલિત છે.

ભદ્રબાહુસ્વામીને વરાહમિહિર નામનો એક ભાઈ હતો. તેણે પણ જૈન-દીક્ષા લીધી હતી, પરંતુ કોઈ કારણવશાત્ પાછળથી તે છોડી દીધી હતી અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર દ્વારા પોતાની મહત્તા બતાવી જૈનસાધુઓની નિંદા કરતો હતો. એક વાર રાજાના પુત્રની જન્મકુંડળી વરાહમિહિરે બનાવી આપી અને તેમાં લખ્યું કે પુત્ર સો વર્ષનો થશે. રાજાને એ સાંભળી અત્યંત હર્ષ થયો અને વરાહમિહિરનું બહુમાન કર્યું. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ વરાહમિહિરે રાજાના કાન ભંભેર્યા કે મહારાજ! આપને ત્યાં કુંવરનો જન્મ થવાથી બધા લોકો વધાઈ આપવા આવી ગયા, પણ જૈનોના આચાર્ય ભદ્રબાહુ નથી આવ્યા, તેનું કારણ શું હશે? રાજાએ એ સંબંધમાં તપાસ કરી તો શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ જણાવ્યું [illegible] કે નાહક બે વખત [illegible] શા માટે [illegible]? [illegible] પુત્ર તો સાતમે દિવસે બિલાડીથી મરણ પામનાર છે. રાજાએ એ

સાંભળી પુત્ર-રક્ષા માટે ચોકી-પહેરા મૂક્યા અને ગામની બધી બિલાડીઓને દૂર મોકલાવી દીધી. પરંતુ બન્યું એમ કે સાતમા દિવસે ધાવમાતા બારણામાં બેઠી બેઠી પુત્રને ધવરાવતી હતી, તેવામાં બાળક પર અકસ્માત્ લાકડાનો આગળિયો પડ્યો ને તે મરણ પામ્યો. વરાહમિહિર તો એથી ખૂબ જ શરમાઈ ગયો. ભદ્રબાહુ એ વખતે રાજાને મળવા ગયા અને સંસારનું સ્વરૂપ સમજાવી ધીરજ આપી. રાજાએ તેમના જ્યોતિષ-જ્ઞાનની પ્રશંસા કરી અને સાથે એ પણ પૂછ્યું કે બિલાડીથી મરણ થશે એ વાત બરાબર સાચી કેમ ન પડી? તે વખતે સૂરિજીએ લાકડાનો આગળિયો મંગાવ્યો તો તેના છેડા પર બિલાડીનું મોઢું કોરેલું હતું.

આ પ્રસંગથી વરાહમિહિરનો દ્વેષ વધ્યો અને મરીને વ્યંતરદેવ થતાં જૈનસંઘમાં મહામારી-પ્લેગ જેવો રોગચાળો ફેલાવવા લાગ્યો. પરંતુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર બનાવીને સંઘને મુખ-પાઠ કરવા કહ્યું અને તેથી તે ઉપદ્રવ દૂર થયો. ત્યારથી આ સ્તોત્ર પ્રચલિત થયું છે.

१८ पणिहाणसुत्तं

[प्रणिधानसूत्रम्]

'જય વીયરાય' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

[ગાથા]

जय वीयराय ! जग-गुरु[1]!, होउ ममं तुह पभावओ भयवं !॥
भव-निव्वेओ मग्गाणुसारिआ इट्ठफल-सिद्धी ॥ १ ॥

[2]लोग-विरुद्ध-च्चाओ, गुरुजण-पूआ परत्थकरणं च ।
सुहगुरु-जोगो तव्वयण-सेवणा आभवमखंडा ॥ २ ॥

वारिज्जइ जइ वि नियाण-बंधणं वीयराय! तुह समये।
तह वि मम हुज्ज सेवा, भवे भवे तुम्ह चलणाणं ॥ ३ ॥

दुक्ख-खओ कम्म-खओ, समाहि-मरणं च बोहि-लाभो अ ।
संपज्जउ मह एअं, तुह नाह ! पणाम-करणेणं ॥ ४ ॥

---

૧. जयगुरु-પાઠાંતર. ચતુર્થ પંચાશક, ગા. ૩૩.

૨. लोय-પાઠાંતર.

[અનુષ્ટુપ્]

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वकल्याणकारणम् ।
प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम् ॥ ५ ॥

(२) સંસ્કૃત છાયા

जय-वीतराग ! जगद्गुरो !, भवतु मम तव प्रभावतः भगवन् ! ।
भव-निर्वेदः मार्गानुसारिता, इष्टफल-सिद्धिः ॥ १ ॥

लोकविरुद्ध-त्यागः, गुरुजन-पूजा, परार्थकरणं च ।
शुभगुरुयोगः त्वद्-वचन-सेवना आभवम् अखण्डा ॥ २ ॥

वार्यते यद्यपि निदान-बन्धनं वीतराग ! तव समये ।
तथापि मम भवतु सेवा, भवे भवे तव चरणयोः ॥ ३ ॥

दुःख क्षयः कर्म-क्षयः, समाधि-मरणं च बोधि-लाभः च ।
सम्पद्यतां मम एतत्, तव नाथ ! प्रणाम-करणेन ॥ ४ ॥

सर्वमङ्गल ....शासनम् ॥ ५ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

જય વીતરાગ ! જગ-ગુરુ !, હો મને તુજ પ્રભાવથી ભગવન્ !
ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ. ૧.

લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગ, ગુરુજન-પૂજા, પરાર્થકરણ અને;
શુભગુરુ-યોગ, તમારા વચનનું સેવન ભવ-પર્યંત અખંડ. ૨.

વાર્યું છે જો કે નિદાન-બંધન વીતરાગ! તુજ સિદ્ધાંતમાં;
તો પણ મને હોજો સેવા, ભવે ભવે તુમ ચરણોની. ૩.

દુઃખ-ક્ષય, કર્મ-ક્ષય, સમાધિ-મરણ અને બોધિ-લાભ;
સાંપડજો મને એ, તમને નાથ! પ્રણામ કરવાથી. ૪.

સર્વ મંગલોમાં માંગલ્ય, સર્વ કલ્યાણનું કારણ;
પ્રધાન સર્વ ધર્મોમાં, જય પામે (છે) જૈન-શાસન. ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

जय- जय— તમે જયવંત વર્તો.

वीयराय!- वीतराग!— હે વીતરાગ! હે રાગ-દ્વેષરહિત મહાપુરુષ!

'वीतोऽपगतो रागो यस्य स वीतरागः।' વીત એટલે ચાલ્યો ગયો છે રાગ જેનો તે 'વીતરાગ'. 'રાગ' શબ્દથી અહીં મોહ, મમત્વ, આસક્તિ કે અભિષ્વંગ સમજવાનો છે. વળી 'રાગ' હોય છે ત્યાં 'દ્વેષ' પણ જરૂર હોય છે, અને 'રાગ' નષ્ટ થતાં 'દ્વેષ' પણ નષ્ટ થાય છે; એટલે 'વીતરાગ-' શબ્દથી 'રાગ' અને 'દ્વેષ' એ બંનેનો અભાવ સમજવાનો છે. આ સંબોધન શ્રીજિનેશ્વરદેવ એટલે અરિહંત ભગવાનને કરવામાં આવ્યું છે.

जग-गुरु!- जगद्गुरो!— હે જગદ્ગુરુ! હે વિશ્વના ગુરુ!

અરિહંતદેવ જગતના સર્વ મનુષ્યોને યોગ્યતા પ્રમાણે વસ્તુ-તત્ત્વનો યથાર્થ ઉપદેશ કરે છે, તેથી તેઓ જગદ્-ગુરુ કહેવાય છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧ 'जग-गुरु'.

होउ- भवतु— હો.

ममं- मम— મને.

तुह- तव— તમારા.

पभावओ- प्रभावतः— પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી.

'પ્રભાવ' એટલે પ્રતાપ, તેજ, શક્તિ કે સામર્થ્ય. 'तव प्रभावतः, तव सामर्थ्येन' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

भयवं!- भगवन्!— હે ભગવન્!

भव-निव्वेओ- भव-निर्वेदः— ભવ-નિર્વેદ, સંસાર પરથી વૈરાગ્ય.

'भव-निर्वेदः—'संसार-विरागः' (પં. ટી. ૪-૩૩). 'ભવ' એટલે જન્મ અને 'નિર્વેદ' એટલે અણગમો. ફરી વાર જન્મ લેવાનો અણગમો—ફરી વાર જન્મ લેવાની અનિચ્છા એ 'ભવ-નિર્વેદ'. જન્મ છે, ત્યાં જરા અને મૃત્યુ અવશ્ય છે; એટલે જન્મના અભાવથી જરા અને મૃત્યુનો અભાવ આપોઆપ થાય છે અને તેને જ 'અજર-અમર' અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તેથી તત્ત્વતઃ આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી તે જ 'ભવ-નિર્વેદ છે'.

મગ્ગાણુસારિઆ—માર્ગાનુસારિતા—' માર્ગાનુસારિતા '—મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણ. જે માર્ગ મોક્ષ ભણી લઈ જાય તે માર્ગે ચાલવાની વૃત્તિ.

'मार्गानुसारिता मोक्षमार्गानुसरणम्' (પં. ટી. ૪-૩૩). શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યો. સ્વો. વૃ. માં તેનો અર્થ असद्ग्रहविजयेन तत्त्वानुसारिता' એટલે મિથ્યાત્વના વિજયથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વાનુસારીપણું એ રીતે કરેલો છે. આ બંને અર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી આ જીવ પૌદ્ગલિક ભાવનાઓનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક ભાવનાનું સેવન કરતો નથી અર્થાત્ જીવાદિ-તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે મોક્ષ ભણી પ્રયાણ કરી શકતો નથી; તેથી તત્ત્વને અનુસરવું તે જ ' મોક્ષમાર્ગનું અનુસરણ ' છે.

શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ ધર્મરત્ન-પ્રકરણની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

" मग्गो आगम-नीई, अहवा संविग्ग—बहुजणाइण्णं ।
उभयाणुसारिणी जा, सा मग्गाणुसारिणी किरिया ॥ ८० ॥"

ભાવાર્થ:—' માર્ગ ' એટલે આગમ-નીતિ, અથવા સંવિગ્ન(સંવેગી-મોક્ષમાર્ગના અભિલાષી) બહુ જનોએ આચરેલું તે; એ બંનેને અનુસરનારી જે ક્રિયા, તે ' માર્ગાનુસારિણી ' કહેવાય છે.

इट्ठफल-सिद्धी— इष्टफल-सिद्धिः— ઇષ્ટ ફલની સિદ્ધિ, મનોવાંછિત ફલની પ્રાપ્તિ.

लोगविरुद्ध-च्चाओ- लोक-विरुद्ध-त्याग :— લોક-વિરુદ્ધ કામનો ત્યાગ, લોકો નિન્દા કરે તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ.

'લોક' એટલે શિષ્ટ જનોનો સમુદાય. તે જેની નિંદા કરે, તે જેને એકીઅવાજે વખોડી કાઢે, તેવાં અનુષ્ઠાનનો-તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે 'લોક-વિરુદ્ધ-ત્યાગ' કહેવાય છે. 'तथा लोक-विरुद्ध-त्यागः सर्वजनानिन्दादि-लोकाविरुद्धानुष्ठान-वर्जनम्' (પં. ટી. ૪-૩૪).

गुरुजण-पूआ- गुरुजन-पूजा— ગુરુજનોની પૂજા, ધર્માચાર્ય તથા માતા-પિતાદિ વડીલો પ્રત્યે પૂરેપૂરો વિનય.

'गुरवश्च यद्यपि धर्माचार्य्या एवोच्यन्ते, तथापीह माता-पित्रा-दयोऽपि गृह्यन्ते' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩) ગુરુઓ જો કે ધર્માચાર્યો જ કહેવાય છે, પરંતુ અહીં ગુરુ-શબ્દથી માતા-પિતા વગેરેને પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે. કારણ કે—

" माता पिता कलाऽऽचार्य्यः, एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥ "

માતા, પિતા, કલાચાર્ય (કલાનું શિક્ષણ આપનાર ગુરુ) અને તેમના જ્ઞાતિજનો-બંધુજનો તથા વૃદ્ધો અને ધર્મોપદેશકો એ બધાને સજ્જનોએ 'ગુરુવર્ગ' તરીકે માનેલ છે. (યોગ-બિંદુ-૧૧૦).

परत्थकरणं- परार्थकरणम्— પરોપકાર.

'परार्थकरणं च परप्रयोजनकारिता च' (પં. ટી. ૪-૩૪). બીજાનું ભલું થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તેને 'પરાર્થકરણ' —પરોપકાર કહે છે.

सुहगुरु-जोगो- शुभगुरु-योगः— 'શુભ ગુરુ'નો યોગ. ઉત્તમ ગુણવાળા ગુરુનો યોગ-સાધુ પુરુષોનો પરિચય. વિશિષ્ટ શ્રુત અને ચારિત્રવાળા આચાર્યાદિનો સંબંધ.

तव्वयण-सेवणा- तद्वचन-सेवना— તેમનાં વચન પ્રમાણે ચાલવું તે.

આ અભિલાષા 'અપ્રમત્ત-સંયત' થયા પહેલાં રાખવાની છે, કારણ કે 'અપ્રમત્ત-સંયત'ને તો મોક્ષની પણ અભિલાષા રહેતી નથી. 'एतच्चाप्रमत्तसंयतादर्वाक् कर्त्तव्यम्, अप्रमत्तादीनां मोक्षेऽप्यनभिलाषात्' (યો. સ્વો. વૃ. પ્ર. ૩).

आभवं- आभवम्— જ્યાં સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે ત્યાં સુધી.

'आभवमासंसारम्' (પં. ટી. ૪-૩૪) 'આ-ભવ' એટલે આ-સંસાર. 'આ' અવ્યય અહીં મર્યાદાને સૂચવે છે.

अखंडा- अखण्डा— સંપૂર્ણ, પૂરેપૂરી.

જેને ખંડ નથી—ટુકડો નથી—ભાગ નથી તે 'અખંડ'.

वारिज्जइ- वार्यते— વાર્યું છે, નિષેધ કરેલો છે, ના પાડી છે.

'વારવું' એટલે રોકવું અથવા ના પાડવી.

जइ वि- यद्यपि— યદ્યપિ, જો કે.

नियाण-बंधणं- निदान-बन्धनम्— નિદાન-બંધન, નિયાણું બાંધવું તે.

ધર્માનુષ્ઠાનના ફલની પ્રાપ્તિ માટેની અભિલાષા અથવા સંકલ્પ-વિશેષ તે 'નિદાન' અથવા 'નિયાણું' કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે મુજબ છે:—

"(૧) ઇહલોક-નિદાન, (૨) પરલોક-નિદાન, (૩) કામભોગ-નિદાન." તેમાં આ લોક-સંબંધી સૌભાગ્ય, રાજ્ય, બલ અને રૂપ-સંપદાની અભિલાષા કરવી, તે (૧) 'ઇહલોક-નિદાન' છે. વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાની અભિલાષા કે ઇંદ્રાદિ-પદવી મેળવવાનો સંકલ્પ, તે (૨) 'પર-લોક-નિદાન' છે અને ધર્મ-કરણી કર્યા બાદ ભવોભવમાં શબ્દાદિ કામ-ભોગની અભિલાષા કરવી, તે (૩) 'કામભોગ-નિદાન' છે. સમકિતની અભિલાષા, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ માટેનો સંકલ્પ એ 'નિદાન' નથી; કારણ કે તેમાં સાંસારિક વાસનાઓમાંથી છૂટા થવાનો મનોરથ છે.

समए- समये— શાસ્ત્રમાં, આગમમાં.

'समय'-શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, જેમ કે: વખત, કાલ, કાલનો અતિસૂક્ષ્મ ભાગ, સંયમ, સદાચાર, સામાયિક, શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંત, આગમ કે પ્રવચન. શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રના પ્ર.

શ્રુ. સ્ક.ના ૨૧મા અધ્યયનમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ આવા જ ભાવાર્થમાં થયેલો છે, જેમ કે —

" एवं खु णाणिणो सारं, जं न हिंसंति कंचण ।
अहिंसा-समयं चेव, एतावंतं विजाणीया ॥ १४ ॥"

"જ્ઞાનીઓએ દર્શાવેલો સાર એ જ છે કે સુજ્ઞો કોઈની પણ હિંસા કરતા નથી. અહિંસા એ જ સિદ્ધાંત છે, અર્થાત્ આગમનો સાર છે એટલું ખાસ જાણવું જોઈએ."

પંચાશક-ટીકામાં જણાવ્યું છે કે—'समये सिद्धान्ते' 'સમય'માં એટલે સિદ્ધાન્તમાં (૩-૩)'.

तह वि- तथापि— તથાપિ, તો પણ.

मम- मम— મને.

हुज्ज- भवतु— હોજો.

सेवा- सेवा— સેવા, ભક્તિ, ઉપાસના.

भवे भवे- भवे भवे— ભવોભવને વિશે, જન્મ-જન્માંતરને વિશે.

तुम्ह- तव— તમારા.

चलणाणं- चरणयोः— ચરણોની, પગોની.

જેના વડે ચલાય—ચાલી શકાય, તે 'ચરણ' કહેવાય છે. ચર્ એટલે ચાલવું, ફરવું કે જવું.

दुक्ख-खओ- दुःख-क्षयः— દુઃખનો ક્ષય, દુઃખનો નાશ.

દુઃખ બે પ્રકારનાં હોય છેઃ શારીરિક અને માનસિક. તેનો નાશ એટલે અભાવ થાય તેવી પરિસ્થિતિ.

कम्म-खओ- कर्म-क्षयः— કર્મનો ક્ષય.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારું અને અનેક જાતનાં દુઃખોનો અનુભવ કરાવનારું બળ 'કર્મ' છે. તેનો ક્ષય એટલે સંપૂર્ણ અભાવ.

समाहि-मरणं- समाधि-मरणम्— સમાધિ-મરણ, શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ.

પ્રાણોનું વિસર્જન થવું અથવા આયુષ્યનો ક્ષય થવો તે 'મરણ' અથવા 'મૃત્યુ' કહેવાય છે. તેમાં મરણ-સમયે જે આત્માના અધ્યવસાયો નિર્મળ હોય છે, અર્થાત્ (૧) પાપ-કર્મની નિન્દા, (૨) સર્વ જીવોને ક્ષમાપના, (૩) શુભ ભાવના, (૪) શ્રીઅરિહંત વગેરે ચારનું શરણ, (૫) નવ-કાર મંત્રનું રટણ અને (૬) અનશનવ્રત એ છ બાબતોથી યુક્ત હોય છે, તે શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ એટલે 'સમાધિ-મરણ' કહેવાય છે. ઘોર ઉપસર્ગ-પ્રસંગે જે આત્માઓ અરિહંતાદિ ચાર લોકોત્તમોનું શરણ અંગીકાર કરી લે છે અને સંસારની સઘળી વાસનાઓનો ત્યાગ કરે છે, તેમનું પણ 'સમાધિ-મરણ' ગણાય છે; જ્યારે આર્ત્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન અને અનેક પ્રકારની વાસનાઓ સાથે મરણને ભેટવું, તે 'અસમાધિ-

મરણ ' કહેવાય છે. સુજ્ઞ પુરુષો હંમેશાં ' સમાધિ-મરણ 'ની જ અપેક્ષા રાખે છે, કારણ કે તે મોક્ષનું અનન્ય સાધન છે.

च- च— અને.

बोहि - लाभो- बोधि-लाभः— બોધિ-લાભ—સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ.

अ- च— અને.

संपज्जउ- सम्पद्यताम्— સાંપડજો, પ્રાપ્ત થજો.

मह- मम— મને.

एअं- एतत्— એ.

तुह- तव— તમને.

नाह !- नाथ !— હે નાથ !

पणाम-करणेणं- प्रणाम-करणेन— પ્રણામ કરવાથી, નમસ્કાર કરવાથી.

सर्वमङ्गल-माङ्गल्यम्— સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યસ્વરૂપ.

सर्वकल्याण-कारणम्— બધા કલ્યાણોના કારણભૂત.

प्रधानम्— શ્રેષ્ઠ.

सर्वधर्माणाम्— સર્વ ધર્મોમાં.

जैनं शासनम्— જૈન-શાસન, જિનોનું પ્રવચન, જિને-

શ્વરની આજ્ઞાઓ, જિનેશ્વર દેવનાં ફરમાન, અથવા જિનેશ્વરની આજ્ઞા પાળતો શ્રમણાદિ ચતુર્વિધ સંઘ.

जयति— જય પામે છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

पणिहाणसुत्तं— પ્રણિધાન-સૂત્ર, અંતઃકરણની વિશુદ્ધ ભાવના દર્શાવનારું સૂત્ર.

'प्रणिहितिः प्रणिधानम्'—મનની વિશિષ્ટ એકાગ્રતા, પ્રશસ્ત અવધાન કે દૃઢ અધ્યવસાયોને 'પ્રણિધાન' કહેવામાં આવે છે. તે અંગે નિશીથચૂર્ણિમાં જણાવ્યું છે કે— "पणिहाणं ति वा, अज्झवसाणं ति वा, चिट्टं ति वा एगट्ठा" "'પ્રણિધાન,' અધ્યવસાય કે મનની સ્થિરતા એ એક-અર્થવાળા શબ્દો છે." વિદ્વાન પુરુષોએ તેનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ આપેલો છે :—

" विशुद्धभावना सारं, तदर्थार्पित-मानसम् ।
यथाशक्ति-क्रिया-लिङ्गं, प्रणिधानं मुनिर्जगौ ॥ "

" જે વિશુદ્ધ ભાવનાથી પ્રધાન છે, જેમાં મન તેના (વીત-રાગના) અર્થમાં (વિષયમાં) અર્પિત થયેલ છે તથા શક્તિ મુજબ ક્રિયા-ચિહ્નથી જે યુક્ત છે, તેને મુનિએ પ્રણિધાન કહ્યું છે."

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને આ સૂત્રને લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ.માં તથા પંચાશકમાં 'पणिहाणसुत्तं'

તરીકે ઓળખાવ્યું છે, કારણ કે તેમાં હૃદયગત પ્રશસ્ત ભાવનાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે 'જય વીયરાય' સૂત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

जय वीयराय ! जग-गुरु !— હે વીતરાગ પ્રભુ ! હે ત્રિલોકના નાથ ! તમો જયવંત વર્તો.

जय वीतराग ! जगद्-गुरो !— भगवतस्त्रिलोकनाथस्याऽऽमन्त्रणमेतत् भाव-सन्निधानार्थम्' (લ. વિ.) હૃદય-ગત ભાવોને પ્રકટ કરવા માટે 'જય વીયરાય ! જગ-ગુરુ !' એ શબ્દોદ્વારા ભાવથી વીતરાગનું સંનિધાન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ શ્રી-વીતરાગદેવને બુદ્ધિની સમીપ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

होउ ममं तुह पभावओ भयवं !— હે ભગવન્ ! મને તમારા પ્રભાવથી—સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થાઓ.

'जायतां मे त्वत्सामर्थ्येन भगवन् !' (લ. વિ.).—વીત-રાગ મહાપુરુષ પોતે કોઈ પર રોષ કે તોષ કરતા નથી, તો પણ તેમના અવલંબનથી વીતરાગદેવના ઉપાસકો આત્મ-શક્તિનો અપૂર્વ વિકાસ સાધી શકે છે; એટલે તે લાભ તેમના સામર્થ્યથી જ પ્રાપ્ત થયો ગણાય છે.

भव-निव्वेओ— વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ, ઉદાસીનતા.

સંસારના ભોગ-વિલાસોને નિઃસાર કે અસાર સમજવા અને તેમાં ન રાચતાં આત્માભિમુખ થઈને ચારિત્ર-સુધારણા

માટે જ પ્રયત્ન કરવો તેને વૈરાગ્ય, વિરક્તિ, અનાસક્તિ કે ઉદાસીનતા કહે છે. આવી ઉદાસીનતા પ્રગટ્યા સિવાય મોક્ષ-માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ પ્રયત્ન થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રથમ આવશ્યકતા તેની દર્શાવી છે. સમ્યગ્ દર્શનનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં પણ આ ગુણની ખાસ ગણના કરવામાં આવી છે. તે આ રીતે :—

"(૧) ઉપશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા અને (૫) આસ્તિક્ય."

मग्गाणुसारिआ— માર્ગાનુસારિતા, ચારિત્રધર્મ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનો વિકાસ.

'માર્ગ-'શબ્દથી અહીં મોક્ષમાર્ગ સમજવાનો છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૮મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:—

" नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।
एयं मग्गमणुपत्ता, जीवा गच्छंति सग्ग(सुग)इं ॥ "

" જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ માર્ગને અનુસરનારા જીવો સદ્(સુ)ગતિને પામે છે."

એટલે 'માર્ગાનુસારિતા-'શબ્દથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનો વિકાસ સમજવાનો છે.

इट्ठफल-सिद्धी— ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ.

આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારને માટે મોક્ષ એ જ 'ઇષ્ટ ફલ' છે,

કે જેની સિદ્ધિ વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળવાથી થાય છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો વાસનાનું જે બળ આપણને મૂળમાર્ગથી ચલિત કરે છે, તેના પર વિજય મેળવ્યા સિવાય 'ઇષ્ટ ફલ'ની સિદ્ધિ થતી નથી. એટલે આ ભાવના પ્રદર્શિત કરવાની પાછળ માર્ગમાં આવતી વિઘ્ન-પરંપરાનો જય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટે, તેવી અભિલાષા રહેલી છે.

लोगविरुद्ध- च्चाओ— શિષ્ટજનોથી નિંદાયેલાં કામોનો ત્યાગ.

સમાજ અને ધર્મના ધારણ માટે અનુભવી મહાપુરુષોએ જે નિયમો દર્શાવ્યા છે, તેથી વિરુદ્ધ નહિ ચાલવાની મનોવૃત્તિ તે લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગનો મર્મ છે.

गुरुजण- पूआ— વડીલો પ્રત્યે આદર-ભાવ.

'ગુરુ'-શબ્દથી સામાન્ય રીતે ધર્મ-ગુરુ, વિદ્યા-ગુરુ કે કલા-ગુરુનો બોધ થાય છે તથા વ્યાવહારિક રીતિએ માતા-પિતા અને અન્ય વડીલોને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે, તેથી વડીલો-મુરબ્બીઓ પ્રત્યે આદર-ભાવ એ 'ગુરુજન-પૂજા'નું રહસ્ય છે.

परत्थकरणं— પરોપકાર.

પર એટલે બીજાનાં, અર્થ એટલે પ્રયોજન અને કરણ એટલે પ્રવૃત્તિ. મતલબ કે બીજાનું ભલું કરવું, તે 'પરાર્થ-કરણ' અગર પરોપકાર કહેવાય છે. આ જાતનો પરોપ-

કાર બે રીતે થાય છેઃ એક ‘ લૌકિક ’ અને બીજો ‘ લોકોત્તર; ’ અથવા એક ‘ વ્યાવહારિક ’ અને બીજો ‘ પારમાર્થિક ’. તેમાં ‘ લૌકિક ઉપકાર ’ અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધ, ધન, વસતિ તથા અન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ આપવાથી કે જરૂરના પ્રસંગે મદદ કરવાથી થાય છે અને ‘ લોકોત્તર ઉપકાર ’ આત્મ-જ્ઞાન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાથી તથા તેને અનુકૂલ સંયોગો કરી આપવાથી થાય છે. શ્રીતીર્થંકરદેવો તથા ધર્માચાર્યો શુદ્ધ દેશના વડે સમસ્ત જગત પર મહાન ઉપકાર કરે છે, તે આ દૃષ્ટિએ.

सुहगुरु- जोगो तव्वयण- सेवणा— સદ્ગુરુનો યોગ અને તેમના વચન-પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ.

પંચમહાવ્રતધારી શુદ્ધ સાધુને ‘ શુભગુરુ ’-સદ્ગુરુ કહેવામાં આવે છે. તેમનો સંબંધ પરમ ભાગ્યના યોગથી થાય છે, અને જો તેમના શાસ્ત્રાનુસારી ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે, તો જરૂર આત્મ-કલ્યાણ સાધી શકાય છે. તેથી એ પ્રકારની ભાવના અહીં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

आभवमखंडा— ભવોભવ અખંડ રીતે, જ્યાં સુધી જન્મ-મરણના ફેરા કરવા પડે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ રીતે.

वारिज्जइ जइ वि..........चलणाणं— હે વીતરાગ ! તમારા પ્રવચનમાં (તમારા આગમોમાં) જો કે ‘ નિયાણું ’ બાંધવાની એટલે તપ-જપાદિ ધર્મ-કરણીના ફલની વાસના રાખવાની કે સારું કરવાની મનાઈ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી

અભિલાષા કરું છું કે 'દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થજો.'

તપ-જપના ફલની સાંસારિક ઇચ્છા વાસના, તે જ વાસ્તવિક રીતે 'નિદાન-બંધન' છે, તીર્થંકરોનાં ચરણોની સેવાની અભિલાષા કરવી તે 'નિદાન' નથી; તે તો વાસ્તવિક રીતે 'સમ્યક્ત્વ' જ છે.

दुक्ख- खओ— દુઃખનો ક્ષય.

'દુઃખ' એ વાસ્તવિક સ્થિતિ નહિ, પણ એક પ્રકારનું સંવેદન છે; એટલે કે જે પ્રમાણમાં તેને વેદવામાં આવે છે, તે પ્રમાણમાં તેનો અનુભવ થાય છે. દાખલા તરીકે, બે માણસને એક સાથે એવા સમાચાર મળે કે તમારા ધંધામાં ખોટ ગઈ છે, તો એક માણસ જે વધારે સમજુ છે તેને સામાન્ય 'દુઃખ' થાય છે, અથવા નથી પણ થતું; જ્યારે ઓછી સમજવાળો માણસ તે અંગે પુષ્કળ 'દુઃખ' અનુભવે છે અને અનેક પ્રકારનો વલોપાત કરે છે. એટલે સાચી સમજણ પ્રાપ્ત થવી તે જ 'દુઃખ-નાશ'નો ઉપાય છે અને તે વીતરાગ ભગવાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

कम्म- खओ— કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ, મોક્ષ.

રાગ અને દ્વેષવાળી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કર્મ-બંધનનું કારણ છે. તેમાં ઉત્તેજકતાનું પ્રમાણ જેટલું વધારે તેટલું કર્મ-બંધન વધારે મજબૂત બને છે. આ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે શાસ્ત્ર-

કારોએ ' સંવર ' અને ' નિર્જરા ' નામનાં બે તત્ત્વોનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ' સંવર ' એ આવતાં કર્મોને રોકવાનો ઉપાય છે અને ' નિર્જરા ' એ વળગેલાં કર્મોને ખેરવવાનો ઉપાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ' સંવર ' એ ' યમ અને નિયમ 'રૂપ છે અને ' નિર્જરા ' એ ' તપશ્ચર્યા 'રૂપ છે. કોઈ પણ આત્માએ કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો તે માટે તેણે જાતે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. કોઈની કૃપા કે મહેરબાનીથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; એટલે કર્મ-બંધનમાંથી મુક્તિ માગવાનો અર્થ એવી શક્તિ--એવો પુરુષાર્થ પેદા કરવાનો છે કે જેના વડે કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે.

समाहि- मरणं— સમભાવ-પૂર્વકનું મરણ.

बोहि-लाभो अ— અને સમકિત, સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો લાભ.

संपज्जउ मह एअं, तुह नाह! पणाम-करणेणं— હે નાથ! તમને પ્રણામ કરવાથી એ બધું મને સાંપડજો.

(૬) અર્થ-સંકલના

હે વીતરાગ પ્રભુ! હે જગદ્ગુરુ! તમે જયવંત વર્તો. હે ભગવન્! તમારા સામર્થ્યથી મને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય પ્રગટો, મોક્ષમાર્ગે ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ અને તેની સિદ્ધિના માર્ગમાં આડે આવતી વિઘ્ન-પરંપરાઓનો જય કરવાનું બળ સાંપડો. ૧.

હે પ્રભો! મને એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાઓ કે જેથી મારું મન સર્વજન-નિન્દિત એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે પ્રેરાય નહિ, ગુરુ-જનો પ્રત્યે આદર-ભાવ અનુભવે અને અન્યનું હિત કરવા માટે ઉજમાળ બને. વળી હે પ્રભો! મને સદ્‌ગુરુનો યોગ સાંપડજો, તથા તેમનાં વચનો પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થજો. આ બધું જ્યાં સુધી મારે સંસારનો ફેરો કરવો પડે, ત્યાં સુધી અખંડ રીતે પ્રાપ્ત થજો. ૨.

હે વીતરાગ! તમારા પ્રવચનમાં જો કે નિયાણું બાંધવાની એટલે તપ-જપના ફલની વાસના રાખવાની મનાઇ ફરમાવી છે, તેમ છતાં હું તો એવી અભિલાષા કરું છું કે દરેક ભવમાં તમારાં ચરણોની સેવા કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થજો. ૩.

હે નાથ! આપને પ્રણામ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય, કર્મનો ક્ષય થાય, સમકિતની સ્પર્શના થાય અને મૃત્યુ-વખતે સંપૂર્ણ સમભાવ રહે તથા અંતસમયની આરાધના બરાબર થાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થજો. ૪.

સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ-અર્થાત્ મંગલ માત્રમાં ઉત્તમ મંગલસ્વરૂપ, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવું જૈનશાસન જયવંતું વર્તે છે. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

પરમપદને પહોંચવાના બે પ્રશસ્ત માર્ગ છેઃ તે માટે કહ્યું

છે કે—'ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः' 'જ્ઞાન અને ક્રિયા વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.' યોગશાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ ક્રિયા-યોગની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે—"તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન" એ ક્રિયાયોગ છે. 'तपः-स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानानि क्रियायोगः।' (પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર ૨-૧). બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી અને પ્રભુ-ભક્તિમાં લીન રહેવું તે મોક્ષ મેળવવાની ક્રિયા છે. આ ત્રણ ક્રિયાઓ જો કે અન્યોન્ય સંકળાયેલી છે અને એક-બીજાના કારણરૂપ છે, તો-પણ અપેક્ષાએ પ્રભુ-ભક્તિનું મહત્ત્વ વિશેષ છે, કારણ કે ચિત્તમાંથી રાગ-દ્વેષાદિ ક્લેશ દૂર કરવા માટે તે પુષ્ટ આલંબન છે.

શાસ્ત્રોમાં 'અનુષ્ઠાનો' મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારનાં કહ્યાં છેઃ "(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનનુષ્ઠાન, (૪) તદ્દહેતુ અને (૫) અમૃત". તેમાં (૧) લબ્ધિ, કીર્તિ આદિ સ્પૃહાથી જે 'અનુષ્ઠાન' કરવામાં આવે છે, તે 'વિષાનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. (૨) આ લોકના ભોગો વિષે નિઃસ્પૃહતા, પરંતુ પરભવમાં દિવ્ય ભોગો ભોગવવાની અભિલાષાથી જે 'અનુષ્ઠાન' કરવામાં આવે છે, તે 'ગરાનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. (૩) કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા વિના પરંતુ કંઈ પણ સમજ્યા વિના જે 'અનુષ્ઠાન' કરવામાં આવે છે, તે 'અનનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. (૪) મુક્તિમાર્ગના અનુ-રાગથી શુભભાવ-યુક્ત જે 'અનુષ્ઠાન' કરવામાં આવે છે, તે 'તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. અને (૫) જે 'અનુષ્ઠાન' શુદ્ધ

શ્રદ્ધાપૂર્વક અને પરમસંવેગથી ભાવિત થયેલા મનવડે એટલે કે ભવ-નિર્વેદપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે 'અમૃતાનુષ્ઠાન' કહેવાય છે. આ અનુષ્ઠાનોમાં પહેલાં બે અનુષ્ઠાનો ત્યાજ્ય છે, છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાનો પ્રશસ્ત હોઇને ઉપાદેય છે અને વચલું અનનુષ્ઠાન હેય હોવા છતાં ધર્મના વિષયમાં મુગ્ધબુદ્ધિવાળા જીવોને કથંચિત્ ઉપાદેય કહેલું છે. વળી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે— 'અનુષ્ઠાન'ની સફલતાનો આધાર "પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ અને વિઘ્ન-જય" પર રહેલો છે. 'પ્રણિધાન' એટલે ધ્યેય પ્રત્યેની એકાગ્રતા, ધ્યેય પ્રત્યેની અટલ શ્રદ્ધા કે ધ્યેયને પહોંચવાની અપૂર્વ આત્મ-શ્રદ્ધા. જ્યાં સુધી 'અનુષ્ઠાન' કરવાની આ તૈયારી હોતી નથી, ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ જોઈએ તેવો ખીલતો નથી, અથવા ખીલે છે તો ધ્યેય પર કેન્દ્રિત નહિ થવાના કારણે તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી. તેથી 'પ્રણિધાન' એ 'અનુષ્ઠાન'નું પ્રથમ પગથિયું છે. 'પ્રવૃત્તિ' એટલે કાર્યનો આરંભ, કામની શરૂઆત કે વિધિવત્ આચરણ. જ્યાં સુધી 'અનુષ્ઠાન' કરનાર તે અંગે યોગ્ય 'પ્રવૃત્તિ' કરતો નથી, એટલે કે તે અંગે વિધિવત્ આચરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું યથેષ્ટ ફલ આવી શકતું નથી. માટે જ મનના દૃઢ સંકલ્પની જેમ 'પ્રવૃત્તિ' નાં પગલાં પણ મક્કમ જ ભરવાં જોઈએ અને તો જ સફલતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. 'વિઘ્ન-જય' એટલે માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓને ઓળંગવાની કુશળતા અથવા માર્ગમાં આવતા અંતરાયોને દૂર કરવાની કાબેલિયત. આ જગતમાં 'શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ' એટલે સારાં કામમાં ઘણાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોય છે, પરંતુ સુજ્ઞ પુરુષો તેનાથી

જરા પણ અકળાતા નથી કે હિમ્મત હારતા નથી. તેઓ તો એ વિઘ્નોનો પ્રચંડ પુરુષાર્થથી સામનો કરે છે અને જ્યારે તેના પર સંપૂર્ણ જય મેળવે છે, ત્યારે જ જંપે છે; આ રીતે જ્યારે તેઓ સઘળાં વિઘ્નોને, સઘળા અંતરાયોને વટાવી જાય છે, ત્યારે સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને એ રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાઓ જ તેનો વિનિયોગ-પ્રચાર કરવાના સાચા અધિકારી બની શકે છે.

'ચૈત્યવંદન'ની ક્રિયા પણ એક પ્રકારનું 'ધાર્મિક અનુષ્ઠાન' હોઈને તેનો વિચાર આ દૃષ્ટિબિંદુથી કરવો જોઈએ. જે 'ચૈત્યવંદન,' કોઈ પણ પ્રકારની લબ્ધિ મેળવવા માટે કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે, તે 'વિષાનુષ્ઠાન' છે. જે 'ચૈત્યવંદન' આ લોકના નહિ પરંતુ પરલોકના દિવ્ય ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે, તે 'ગરાનુષ્ઠાન' છે. જે 'ચૈત્યવંદન' કંઈ પણ સમજ વિના કે સમજવાની વૃત્તિ વિના કરવામાં આવે, તે 'અનનુષ્ઠાન' છે. 'જે ચૈત્યવંદન' મોક્ષ-પ્રાપ્તિના હેતુથી કરવામાં આવે, તે 'તદ્‌હેતુ-અનુષ્ઠાન' છે અને જે 'ચૈત્યવંદન' શુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક તથા પરમ સંવેગથી ભાવિત થયેલા મન વડે એટલે કે ભવનિર્વેદ-પૂર્વક કરવામાં આવે, તે 'અમૃતાનુષ્ઠાન' છે. 'ચૈત્યવંદનથી સમ્યગ્‌ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેના વડે સકલ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તેથી સકલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.' એમ જે જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે, તે આ પ્રકારના 'ચૈત્યવંદન'ને માટે છે.

'ચૈત્યવંદન'ની સફલતાનો આધાર 'શુભ પ્રણિધાન'

ઉપર રહેલો છે. આ સૂત્રમાં તેવું પ્રણિધાન મુખ્ય હોવાથી તે 'પણિહાણ-સુત્ત'—પ્રણિધાન-સૂત્રના નામે ઓળખાય છે.

આ સૂત્રનો પ્રારંભ 'जय वीयराय ! जग-गुरु!' એ શબ્દોથી થાય છે. તેમાં 'जय' શબ્દ વિજયનો સૂચક તથા ઉત્સાહ અને આનંદનો દ્યોતક હોઈને મંગલરૂપ છે. આ વિજય 'વીતરાગ' એટલે રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા પર થયેલા પરમ-આત્માનો ઇચ્છવામાં આવ્યો છે; એટલે તેમાં 'વીત-રાગ' અને 'વીતરાગતા' પ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. મતલબ કે જ્યાં 'વીતરાગતા' છે, ત્યાં વિજય છે; અને જ્યાં 'સરાગતા' છે, ત્યાં પરાજય છે. આ સંસારમાં પુરુષોત્તમપણું પ્રાપ્ત કરવાને માટે અથવા સકલ કર્મમાંથી મુક્ત થવા માટે અથવા તો અનિર્વચનીય સુખની પ્રાપ્તિ કરવા માટે 'વીતરાગતા' સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી અને તેથી જ 'વીતરાગ'ને તથા 'વીતરાગતા'ને વંદન કરવામાં આવે છે. વળી એવા રાગ-દ્વેષ-રહિત મહાપુરુષ જ જગતના સાચા ગુરુ હોઈને—જગતને સાચું જ્ઞાન આપનાર હોઈને તેમને 'પરમ-ગુરુ' તરીકે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે સૂત્રનો પ્રારંભ દેવ અને ગુરુ પ્રત્યેની અમિત શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી શ્રીઅરિહંતદેવના મહાન ઉપકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે જણાવ્યું છે કે—'होउ ममं तुह पभावओ भयवं!' હે ભગવન્! તમારા પ્રભાવથી, તમારા શાસનના પ્રભાવથી, તમારા પ્રવચનમાં તમે જે સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રતિ-

પાદિત કર્યાં છે તેના બળ થકી મારી હવે પછી જણાવેલી ભાવનાઓ સફળ થજો.

ભવ-નિર્વેદ

આ ભાવનાઓની યાદીમાં પ્રથમ અભિલાષા ભવ-નિવ્વેઓ એટલે ભવ-નિર્વેદની કરવામાં આવી છે, કારણ કે તેના સિવાય ચિત્ત-સમાધિ અથવા વીતરાગતા પ્રગટ થતી નથી. યોગ-દર્શનકારે પણ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે—'तीव्रसंवेगानामासन्नः'—જેને તીવ્ર 'સંવેગ' તીવ્ર 'ભવ-નિર્વેદ' ઉત્પન્ન થાય છે તેને જલદી સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે મુખ્ય અભિલાષા ભવ-નિર્વેદની કરવી તે અમૃતાનુષ્ઠાનનો પ્રયત્ન છે અને તેથી સર્વથા પ્રશસ્ત છે. જે નર-નારીને 'ભવ-નિર્વેદ' થતો નથી, તે મોક્ષના માર્ગનું અનુસરણ કરી શકતા નથી. તે માટે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે —'न हि भवादनिर्विण्णो मोक्षाय यतते'—'ભવ-નિર્વેદ' શબ્દથી અહીં સાંસારિક સુખો પ્રત્યેનો અણગમો, કામ-ભોગો પ્રત્યેની વિરક્તિ અને ફરી ફરીને જન્મ ન લેવો પડે તે જાતની પ્રવૃત્તિ કરવા તરફનું દૃઢ વલણ પ્રદર્શિત થાય છે.

માર્ગાનુસારિતા

ભવ-નિર્વેદ પછી 'માર્ગાનુસારિતા' એટલે મોક્ષની સ્થિતિએ પહોંચવાના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ ઇચ્છવામાં આવી છે. શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયથી આ માર્ગ એક પ્રકારનો, બે પ્રકારનો, ત્રણ પ્રકારનો, ચાર પ્રકારનો યાવત્

અનેક પ્રકારનો છે. સમભાવમાં સ્થિર રહેવું તે એનો એક પ્રકાર છે. રાગ અને દ્વેષને જીતવા તે એના બે પ્રકારો છે. મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ કરવી, અથવા મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડનો પરિહાર કરવો એ તેના ત્રણ પ્રકારો છે અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તથા તપનું સેવન કરવું અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવને અનુસરવું એ તેના ચાર પ્રકારો છે. પાંચ ઇંદ્રિયોનો વિજય, છ કાયના જીવોની રક્ષા, સાત ભય-સ્થાનોનો ત્યાગ, આઠ પ્રકારના મદનો વિજય, નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ વગેરે તેના વિશેષ પ્રકારો પણ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા છે.

ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ

મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફલ-સિદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે, એટલે ત્રીજો નિર્દેશ તેનો કરવામાં આવ્યો છે. ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ વિઘ્ન-પરંપરાનો જય કરવા વડે થાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રના પ્રારંભમાં " પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્ન-જય અને ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિ "નો આશય રહેલો હોવાથી તેનું નામ ' પ્રણિધાન-સૂત્ર ' ચરિતાર્થ થાય છે.

લોકવિરુદ્ધ-ત્યાગ

અનુષ્ઠાતાએ આ રીતે ચૈત્યવંદનની અંતર્ગત રહેલી ભાવના ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને ઇષ્ટફલ-સિદ્ધિનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ કેટલાંક કર્તવ્યો વિચારવાનાં રહે છે. તેમાંનું પ્રથમ કર્તવ્ય

लोग-विरुद्ध- च्चाओ—એટલે શિષ્ટજન-નિન્દિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વમહર્ષિઓએ કહ્યું છે કે :—

"सव्वस्स चेव निंदा, विसेसओ तह य गुण-समिद्धाणं।
उज्जुधम्मकरण-हसणं, रीढा जण-पूयणिज्जाणं ॥ १ ॥

बहुजण-विरुद्ध-संगो, देसाचारस्स लंघणं चेव।
उव्वणभोओ अ तहा, दाणाइवियडमन्नेओ ॥ २ ॥

साहु-वसणम्मि तोसो, सइ सामत्थम्मि अप्पडियारो अ।
एमाइयाइं इत्थं, लोग-विरुद्धाइं णेआइं ॥ ३ ॥"

"બધાનું વાંકું બોલવું અને ખાસ કરીને વિશેષ ગુણવાનનું વધારે વાંકું બોલવું; જેઓ સરળતાપૂર્વક ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, તેમને હસી કાઢવા; બહુજન-માન્ય પૂજ્યોની અવજ્ઞા કરવી; ઘણા લોકોથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારનો સંગ કરવો, લોકો જેને અત્યંત ધિક્કારતા હોય તેની સોબત કરવી; પ્રસિદ્ધ દેશાચારનું ઉલ્લંઘન કરવું; નિર્લજ્જ અત્યંત ભોગ-વિલાસ કરવો; છતી લક્ષ્મીએ કોઈને દાન ન આપવું; સાધુ પુરુષોને સંકટ થાય તેમાં અથવા તેમને સતાવવામાં આનંદ માનવો અને છતી શક્તિએ તે વ્યસન-સંકટનો પ્રતિકાર ન કરવો; એ વગેરે કાર્યો લોક-વિરુદ્ધ જાણવાં."

ગુરુજન-પૂજા.

બીજું કર્તવ્ય 'गुरुजण-पूआ' એટલે ગુરુજનો પ્રત્યે તથા ગુણવંત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના અને આદરની

ક્રિયા છે. જેઓ આ ગુણ કેળવી શકતા નથી, તેઓ ગુણોનો સંચય કરી શકતા નથી; એટલે પરિણામે વિકાસ સાધી શકતા નથી. ગુરુજન-પૂજા એ કૃતજ્ઞતા-ગુણનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. કૃતજ્ઞતા-ગુણ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી વસ્તુ છે.

પરાર્થ-કરણ.

ત્રીજું કર્તવ્ય परत्थकरणं—એટલે બીજાનું ભલું કરવાની વૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ છે. પરમાર્થથી મોક્ષ-માર્ગનો ઉપદેશ અને તે રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન એ પરોપકાર છે, જ્યારે વ્યવહારથી અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, ઔષધ કે શિક્ષણ આપવું તથા અન્ય મદદ કરવી તે 'પરોપકાર' છે. આ બંને પ્રકારના પરોપકારો ભૂમિકાને અનુસારે કર્તવ્ય છે, તેથી તેની અભિલાષા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

શુભગુરુ-યોગ.

ચોથું કર્તવ્ય 'સદ્‌ગુરુનો યોગ' છે.

ગુરુ-વચન-સેવના.

પાંચમું કર્તવ્ય ગુરુના વચન પ્રમાણે—ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાની 'શક્તિ' છે, જેનું મહત્ત્વ પ્રતીત છે.

આ બધી વસ્તુઓ ભવ-નિર્વેદની પૂર્વભૂમિકા તરીકે ઇચ્છવાની છે અને તે પ્રમાણે જીવન કેળવવાનું છે. આ રીતે જીવન ગાળનારને જો કે બહુ ભવો કરવા પડતા નથી, તો

પણ જેટલા ભવ કરવા પડે, તે બધા ભવોમાં આ વસ્તુ અખંડ-પણે પ્રાપ્ત થાય એવી અભિલાષા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જે ભવમાં ધર્મ કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી, અથવા થવા છતાં ધર્મનું આરાધન કરવામાં આવતું નથી, તે ભવ ક્ષુદ્ર કીડાઓના જીવનની જેમ એળે ગયો ગણાય છે.

ત્રીજી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે—'હે વીતરાગ પ્રભુ! તમારા સિદ્ધાંતમાં તપ, જપ આદિ ધર્મ-કરણીના ફલની આસક્તિ કરવાની મનાઈ છે, તો પણ હું આ ચૈત્યવંદનરૂપ ધર્મ-કરણીનું એ ફલ માગી લઉં છું કે મને તમારા ચરણોની સેવા ભવોભવ હોજો.' આ અભિલાષા કોઈ પણ જાતની મમતા કે આસક્તિથી રહિત હોઈને 'નિદાન-બંધન' કહી શકાય નહિ, પરંતુ ગાથા રચનારે વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉપયોગ કરીને એ વાતને વધારે પુષ્ટ કરી છે કે ચૈત્યવંદન કરનારે વીતરાગ-ચરણની નિરંતર સેવા કરવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખવાની નથી.

ચોથી ગાથામાં 'દુઃખનો ક્ષય,' 'કર્મનો ક્ષય,' 'સમાધિ-મરણ' અને 'બોધિલાભ'ની ભાવના ભાવવામાં આવી છે, તે પણ દરેક રીતે યુક્ત જ છે; કારણ કે જ્યાં સુધી સાધક દુઃખના વિચારમાંથી મુક્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી ધર્મ-ધ્યાન કરી શકતો નથી. અહીં 'દુઃખ-નિવારણ'નો અર્થ વિશેષ સાધનોની ઇચ્છા નહિ, પણ દુઃખ ન વેદાય તેવી સમજ અને તેવું આત્મ-બલ પણ છે. 'કર્મનો ક્ષય' એ સ્પષ્ટ રીતે મોક્ષની અભિલાષા છે અને 'સમાધિ-મરણ' એ

'સંલેખના'-પૂર્વકનું 'પંડિત-મરણ' છે કે જેની ભાવના પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ રાખવી ઘટે છે. આ બધી વસ્તુઓનું મૂળ 'બોધિ-લાભ' છે, એટલે અંતિમ શુભેચ્છા તેની કરવામાં આવી છે.

આ રીતે પ્રણિધાન-સૂત્ર દ્વારા ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ થતી હોવાથી 'અંત્યમંગલ' તરીકે 'સર્વમઙ્ગલ-' વાળો શ્લોક બોલવામાં આવે છે. 'જૈનશાસન સર્વ મંગલોમાં માંગલ્યરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણોના કારણરૂપ છે અને સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે સદા જયવંતું વર્તે છે.' આ ભાવના સમ્યગ્દર્શનની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને અંત્ય મંગલ તરીકે તેનું ઉચ્ચારણ સુસંગત છે.

આ સૂત્રની પ્રથમ બે ગાથા મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રાવડે એટલે બે હાથ કમળના ડોડાના આકારે ભેગા કરીને લલાટે લગાડીને બોલવામાં આવે છે, જે વિનય અને ભક્તિનું લક્ષણ છે. આ બે ગાથાઓ પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ. માં, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં, શ્રીશાંત્યાચાર્યે ચેઇયવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ દેવવંદન-ભાષ્યમાં વિવરણ કરેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તરા ચૈ.વૃ.માં તથા પંચાશકમાં તેની પહેલી બે ગાથાઓ ઉપર વિવરણ કરેલું છે. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞવિવરણમાં અને

શ્રીદેવેંદ્રસૂરિએ દેવવંદનભાષ્યમાં પણ તેની પ્રથમ બે ગાથાઓ પર વિવરણ કરેલું છે. સં. ૧૫૦૧માં શ્રીહેમહંસગણિએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધમાં જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રની પહેલી બે ગાથા ગણધર-કૃત છે અને બાકીની ગાથાઓ પૂર્વાચાર્ય-કૃત છે. શ્રીશાંત્યાચાર્ય-કૃત ચેઇયવંદણ-મહાભાસમાં આ સૂત્રની ત્રીજી તથા ચોથી ગાથા નજરે પડે છે, પરંતુ તેના ક્રમમાં તફાવત છે. હાલ જે ગાથા ચોથી બોલાય છે, એ તેમાં સહુથી પહેલી આપેલી છે.

છેલ્લો સંસ્કૃત શ્લોક લઘુશાંતિ-સ્તવના તથા બૃહચ્છાંતિ-સ્તવના અંતમાં પણ બોલાય છે તથા માંગલિક પ્રસંગોની પૂર્ણાહુતિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ષ-પ્રાકૃત છે.

१९ चेइयथय-सुत्तं

[चैत्यस्तव-सूत्रम्]

'અરિહંત-ચેઇયાણં' સૂત્ર

(૧) મૂલપાઠ

अरिहंत-चेइयाणं करेमि काउस्सग्गं ।

वंदण-वत्तियाए पूअण-वत्तियाए सक्कार-वत्तियाए सम्माण-वत्तियाए बोहिलाभ-वत्तियाए निरुवसग्ग-वत्तियाए, सद्धाए मेहाए धिईए धारणाए अणुप्पेहाए वड्ढमाणीए, ठामि काउस्सग्गं ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

अर्हत्-चैत्यानां करोमि कायोत्सर्गम् ।

वन्दन-प्रत्ययेन पूजन-प्रत्ययेन सत्कार-प्रत्ययेन सन्मान-प्रत्ययेन बोधिलाभ-प्रत्ययेन निरुपसर्ग-प्रत्ययेन, श्रद्धया मेधया धृत्या धारणया अनुप्रेक्षया वर्द्धमानया तिष्ठामि कायोत्सर्गम् ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

અર્હત્-ચૈત્યોનું (તેમને ઉદ્દેશીને, તેમનું આલંબન સ્વીકારીને) કરું છું કાયોત્સર્ગ. વંદન-પ્રત્યયવડે, પૂજન-પ્રત્યય-વડે, સત્કાર પ્રત્યયવડે, સન્માન-પ્રત્યયવડે, બોધિલાભ-પ્રત્યય-વડે, નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયવડે, શ્રદ્ધાથી, મેધાથી. ધૃતિથી, ધારણાથી, અનુપ્રેક્ષાથી, વૃદ્ધિ પામતી (એવી) સ્થિર થાઉં છું કાયોત્સર્ગમાં.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

अरिहंत-चेइयाणं- अर्हत्-चैत्यानाम्— અર્હત્-ચૈત્યોનું, અર્હત્-પ્રતિમાઓનું.

અર્હત્‌નું ચૈત્ય, તે 'અર્હચ્ચૈત્ય'. 'ચૈત્ય' શબ્દ અહીં પ્રતિકૃતિ કે પ્રતિમાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ.ચૂ.માં અર્હત્-ચૈત્યનો અર્થ અરિહંતોની કાષ્ઠકર્માદિ-પ્રતિકૃતિ કરવામાં આવ્યો છે. લ. વિ.માં ચિત્તને સમાધિ ઉત્પન્ન કરનારાં ભાવ-અર્હન્તોની પ્રતિમાઓને 'અર્હચ્ચૈત્યો' કહેલાં છેઃ—"अर्हतां भावार्हतां चैत्यानि चित्त-समाधिजनकानि प्रतिमालक्षणानि अर्हच्चैत्यानि।"

करेमि- करोमि— કરું છું, કરવાને ઇચ્છું છું.

काउस्सग्गं- कायोत्सर्गम्— 'કાયોત્સર્ગ'.

વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૫.

वंदण-वत्तियाए- वन्दन-प्रत्ययेन— વંદન-પ્રત્યયવડે, વંદન-ની ભાવનાથી.

વંદનનો પ્રત્યય, તે 'વંદન-પ્રત્યય'. વંદન એટલે પ્રણામ, નમસ્કાર કે અભિવાદન. શાસ્ત્રકારોએ તેનો અર્થ નીચે મુજબ કરેલો છેઃ—

'समरण-थुइ-नमणाई सुभमण-वइ-तणु-पवित्ति वंदणयं'–નામ સ્મરણ, સ્તુતિ, નમનાદિ તથા મન, વચન અને કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ એ વંદન છે. તે અંગે લ.વિ.માં જણાવ્યું છે કે 'तत्र वन्दनम्- अभिवादनं, प्रशस्तकाय-वाङ्-मनः-प्रवृत्तिरित्यर्थः'–વંદન એટલે અભિવાદન. તેનો ભાવાર્થ કાયા, વાણી અને મનની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે. તેનો 'પ્રત્યય' એટલે તેની વૃત્તિ—તેની ભાવના. 'પ્રત્યય' શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છેઃ જેમ કે પ્રતીતિ, નિશ્ચય, હેતુ, નિમિત્ત, જ્ઞાન, વૃત્તિ, ભાવના વગેરે. તેમાંથી અહીં વૃત્તિ અથવા ભાવનાનો અર્થ સંગત છે, તેના વડે. આ શબ્દ પાતંજલ-યોગસૂત્રમાં નીચે મુજબ વપરાયેલો છેઃ 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।'

તેમાં—ધારણામાં વૃત્તિઓની એકાગ્રતા તે 'ધ્યાન'.

पूअण-वत्तियाए- पूजन-प्रत्ययेन— પૂજન-પ્રત્યયવડે પૂજનની ભાવના વડે.

'પૂજન' એટલે પૂજા, આરાધના કે ઉપાસના. તેના વડે. તે માટે લ.વિ.માં કહ્યું છે કે—"पूजनं गंध-माल्यादिभिः समभ्यर्चनम्।" "પૂજન એટલે સુગંધી પદાર્થ અને પુષ્પ-માલાદિ વડે સમ્યક્ અર્ચન."

सक्कार - वत्तियाए– सत्कार - प्रत्ययेन— સત્કાર-પ્રત્યય વડે, સત્કારની ભાવના વડે.

'સત્કાર' એટલે આદર કે માન, તેના વડે. તે માટે લ.વિ.માં કહ્યું છે કે "प्रवरवस्त्राभरणादिभिरभ्यर्चनम् सत्कारः।" 'સત્કાર એટલે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, અલંકાર આદિ વડે આદર-પૂર્વક પૂજન.

सम्माण - वत्तियाए– सन्मान - प्रत्ययेन– સન્માન-પ્રત્યય વડે. સન્માનની ભાવના વડે.

'સન્માન' એટલે પ્રીતિ-પૂર્વક વિનયનો અંગીકાર. "संमाणो- मण-पीईइ विणय-पडिवत्ती." અથવા સ્તુતિ વગેરે વડે ગુણોત્કીર્તનની ક્રિયા.

बोहिलाभ-वत्तियाए– बोधिलाभ-प्रत्ययेन-– બોધિલાભ-પ્રત્યય-વડે, બોધિ-લાભની ભાવનાથી.

'બોધિ-લાભ' એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ અથવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ.

निरुवसग्ग-वत्तियाए– निरुपसर्ग - प्रत्ययेन— નિરુપસર્ગ-પ્રત્યયવડે, નિરુપસર્ગની ભાવનાથી, મોક્ષની ભાવનાથી.

'ઉપસર્ગ' એટલે ઉપદ્રવ, તેનાથી રહિતપણું તે નિરુપદ્રવ. સંસારમાં સહુથી મોટો ઉપદ્રવ જન્મ, જરા અને મરણનો છે કે જેનાથી રહિત મોક્ષવડે જ થવાય છે. તે મોક્ષને પ્રાપ્ત

કરવાની ભાવનાથી. 'निरुपसर्गो मोक्षः जन्माद्युपसर्गाभावेन' (લ. વિ.). નિરુપદ્રવ એટલે મોક્ષ. કારણ કે ત્યાં જન્માદિ ઉપસર્ગનો અભાવ છે.

सद्धाए- श्रद्धया— શ્રદ્ધાવડે.

મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી મનમાં જે નિર્મળતા પ્રકટે છે, તે 'શ્રદ્ધા' કહેવાય છે. અથવા ચિત્તમાં રહેલા સંશય (સંદેહ-શંકા), વિપર્યય (વિપરીત ભાવ) આદિ દોષો દૂર થઇને સત્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યે સદ્‌ભાવ ઉત્પન્ન થવો—તત્ત્વો પર અભિરુચિ થવી એ 'શ્રદ્ધા' છે. આ ગુણને લીધે જડ અને ચૈતન્યની જુદાઈ વિષે, પુનર્જન્મ અને તેના નિયમો વિષે તથા કર્મ અને કર્મ-ફલના સિદ્ધાંતો વિષે અટલ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનું મુખ્ય દ્વાર મનાય છે. શાસ્ત્રકારોએ ચાર દુર્લભ વસ્તુઓની ગણતરીમાં શ્રદ્ધાને ખાસ સ્થાન આપેલું છેઃ જેમ કેઃ—

"चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमंमि य वीरियं ॥"

(ઉ. અ. ૩-૧)

પ્રાણીઓને ચાર પરમ અંગોની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. તે આ રીતેઃ (૧) 'મનુષ્યત્વ' એટલે મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ, (૨) 'શ્રુતિ' એટલે સત્-શાસ્ત્રો સાંભળવાનો યોગ, (૩) 'શ્રદ્ધા' એટલે જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોની પ્રતીતિ અને

(૪) 'સંયમને વિષે વીર્યની સ્ફુરણા' એટલે સંયમી જીવન ગાળવાનો પુરુષાર્થ.

मेहाए- मेधया— મેધા વડે, શ્રુત-ગ્રહણશક્તિ વડે, હેય-ઉપાદેયના જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિ વડે, પ્રજ્ઞા વડે.

'મેધા'નો સામાન્ય અર્થ તીવ્રબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થમાં જ્ઞાન-ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથવા 'શું હેય છે? અને શું ઉપાદેય છે?' એવો વિવેક કરનારી જે શક્તિ, તેને 'મેધા' કહેવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લલિત-વિસ્તરા ચૈ.વૃ.માં તેનો અર્થ 'ग्रन्थग्रहणपटुपरिणामः, ज्ञानावरणीयकर्म्मक्षयोपशमजः चित्त-धर्म्म इति भावः'—ગ્રન્થને ગ્રહણ કરનારો આત્માનો પટુ પરિણામ એટલે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી થતો એક પ્રકારનો ચિત્ત-ધર્મ, એ મુજબ કરેલો છે. જ્યારે અન્ય શાસ્ત્રોમાં હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર કરનારી જે પ્રજ્ઞા તેને 'મેધા' કહેવામાં આવી છે. આ ગુણને લીધે સત્-શાસ્ત્રોને ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિ વેગ ધારણ કરે છે.

धिईए- धृत्या— ધૃતિવડે, મનઃ-પ્રણિધાન વડે, વ્યાકુલતા-રહિત સ્થિતિવડે.

'ધૃતિ' એટલે ધીરજ, સ્થિરતા, માનસિક સંતોષ, મનની એકાગ્રતા કે વ્યાકુલતા-રહિત સ્થિતિ. 'धृतिर्मनः-प्रणिधानम्' (લ. વિ.). આ ગુણને લીધે દીનતા, તથા ઉત્સુકતા-

નો અભાવ થાય છે અને ગંભીરતા તથા ઉદારતા પ્રકટે છે. અથવા ચિત્તનો ઉત્સાહ એ જ ' ધૃતિ ' છે.

धारणाए– धारणया— ધારણા વડે, યાદદાસ્તી વડે, સ્મૃતિ-વડે.

' ધારણા '-શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છેઃ જેમ કે નિશ્ચય, મર્યાદા, કલ્પના, ઉચિત માર્ગમાં સ્થિતિ, ગુરુ-મુખેથી શ્રવણ કરેલા અર્થને યાદ કરવાની શક્તિ, અવ-ધારણા, અવધાન, જાણેલા વિષયની અવિસ્મૃતિ વગેરે. તેમાંથી અહીં છેલ્લો અર્થ ઘટે છે. ' धारणा–अधिकृतवस्त्वविस्मृतिः ' (લ. વિ.). એક વાર ગ્રહણ કરેલા વિષયને ન ભૂલવો તે ' ધારણા '.

अणुप्पेहाए– अनुप्रेक्षया— અનુપ્રેક્ષા વડે, વિચારણા વડે, તત્ત્વ-ચિંતન વડે.

શબ્દ, પાઠ અથવા તેના અર્થનું ચિંતન-મનન કરવું તેને ' અનુપ્રેક્ષા ' કહેવામાં આવે છે. પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં તે ચોથા પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. તે અંગે શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કેઃ—

" वायणा पुच्छणा चेव, तहेव परियट्टणा ।
अणुप्पेहा धम्मकहा, सज्झाओ पंचहा भवे ॥ "

" વાચના (પાઠ લેવો), પ્રચ્છના (શંકાઓ પૂછવી), પરિવર્તના (શીખેલું સંભારી જવું), અનુપ્રેક્ષા (પદ તથા

અર્થ પર ચિંતન કરવું) અને ધર્મકથા (અન્યને ધર્મ કહેવો, તેનો બોધ કરાવવો) એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. ”

શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તેની ગણતરી ત્રીજા ભેદમાં કરવામાં આવી છે:— 'वाचना-प्रच्छना-ऽनुप्रेक्षाऽऽम्नाय-धर्मोपदेशाः।' (અ. ૯, ૨૫). વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય (પરિવર્તના) અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયના ભેદો છે. શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની શિષ્યહિતા-ટીકામાં શ્રીશાન્ત્યાચાર્યે અર્થ-પરિભાવનાને ' અનુપ્રેક્ષા ' કહી છે. ' सूत्रवदर्थेऽपि सम्भवति विस्मरणमतः सोऽपि परिभावनीय इत्यनुप्रेक्षा।' સૂત્રની જેમ અર્થમાં પણ વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે, એટલે તેની પરિભાવના કરવી; તેના પર ચિંતન-મનન કરવું તે ' અનુપ્રેક્ષા ' છે.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં ' અનુપ્રેક્ષા 'નો અર્થ ચિન્તનિકા કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીભગવતીસૂત્રની ટીકામાં ' અનુપ્રેક્ષા 'નો અર્થ ધર્મ-ધ્યાન પછી કરવામાં આવતું પર્યાલોચન કરવામાં આવ્યો છે:—' अनु पश्चात् प्रेक्षणमनुप्रेक्षा धर्मध्यानादेः पश्चात् पर्यालोचनम्।'

' અનુપ્રેક્ષા'નો અર્થ ભાવના પણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે —' धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ।' ધર્મધ્યાનની ચાર ' અનુપ્રેક્ષા 'ઓ—ભાવનાઓ છે. સંવરના સત્તાવન ભેદોમાં બાર પ્રકારની અનુપેક્ષાઓ આવે છે, તેને પણ ' ભાવના ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે વિચારણા અથવા તત્ત્વ-ચિંતન એ ' અનુપ્રેક્ષા 'નો મુખ્ય

અર્થ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લ. વિ. ચૈ. વૃ.માં 'अनुप्रेक्षा नाम तत्त्वार्थानुचिन्ता'—અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વના અર્થનું ચિંતન, એ મુજબ અર્થ કરેલો છે.

वड्ढमाणीए- वर्द्धमानया— વધતી જતી, વૃદ્ધિ પામતી.

ठामि काउस्सग्गं- तिष्ठामि कायोत्सर्गम्— કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

'चेइय-थय-सुत्त'–चैत्यस्तव-सूत्र— જે સૂત્રમાં અરિહંતનાં ચૈત્યોની સ્તવના અથવા ગુણોત્કીર્તન મુખ્ય છે, તેવું સૂત્ર.

'ભાષ્યત્રય' (ગાથા ૩૬)માં આ સૂત્રને 'चेइय-थय' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. વળી તેના પ્રથમ શબ્દો પરથી તે 'અરિહંત-ચેઇયાણં'ના નામથી પણ ઓળખાય છે. ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનમાં પાંચ 'દંડક'નો ઉપયોગ થાય છે, તેમાં આ સૂત્ર બીજા 'દંડક' તરીકે સ્થાન પામેલું છે. 'पण दंडा १ सक्कत्थय-२ चेइअ-३ नाम-४ सुअ-५ सिद्ध-त्थय।' પાંચ દંડકની ગણતરી આ પ્રમાણે છેઃ—

શક્ર-સ્તવ એટલે 'નમો ત્થુ ણં' સૂત્ર, ચૈત્ય-સ્તવ એટલે 'અરિહંત-ચેઇયાણં' સૂત્ર, નામ-સ્તવ એટલે 'લોગસ્સ' સૂત્ર, શ્રુત-સ્તવ એટલે 'પુક્ખરવર-'સૂત્ર અને સિદ્ધ-સ્તવ એટલે 'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં' સૂત્ર.

अरिहंत-चेइयाणं करेमि काउस्सग्गं— અર્હત્ ભગવાનની પ્રતિમાના આલંબન વડે કાયોત્સર્ગ કરું છું, તેમના આરાધન માટે ધ્યાન કરવા ઇચ્છું છું.

'ચૈત્ય-વંદન'નો મુખ્ય હેતુ ભક્તિ-દ્વારા 'ભાવ-સમાધિ'ને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે માટે તેમાં 'કાયોત્સર્ગ'ની ક્રિયા આવશ્યક મનાયેલી છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થ પંચાશકમાં જણાવ્યું છે કે:—

"कम्म-विस-परममंतो, एवं एयं ति बेंति सव्वण्णू ।
मुद्दा एत्थुस्सग्गो, अक्खोभो होइ जिण-चिण्णो ॥"

"વિધિ-પૂર્વક કરાયેલું 'ચૈત્ય-વંદન' કર્મ-વિષને દૂર કરવા માટે પરમમંત્ર-તુલ્ય છે, એમ સર્વજ્ઞો કહે છે. આ 'ચૈત્ય-વંદન' દરમિયાન 'મુદ્રા-વિધાન' (હાથની આંગળી-ઓની અમુક પ્રકારની રચના) કરવું જોઈએ, તેમ જ જિનોએ આચરેલ (બંને હાથ પ્રસારીને ઊભા રહેવા પૂર્વક) નિશ્ચલ 'કાયોત્સર્ગ' કરવો જોઈએ."

વંદનાદિ છ ભાવના

શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ જે નિરુપસર્ગ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, તે કાયોત્સર્ગના બલથી—ધ્યાનના બલથી કરી છે. એટલે ધ્યાન એ નિરુપસર્ગ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનું મહત્ સાધન છે. આ ધ્યાન કેવી ભાવનાથી કરવું જોઇએ? અને કયા ક્રમે કરવું જોઈએ? તેનો આછો ખ્યાલ આ છ પદો વડે આવી શકે છે.

શાસ્ત્રકારોએ તેને કાયોત્સર્ગનાં છ નિમિત્તો તરીકે પણ સંબોધેલાં છે.

ધ્યાતાએ—ધ્યાન કરનારે સહુથી પ્રથમ પોતાના અંતઃકરણમાં અર્હત્—પ્રતિમાનું-અર્હતના સ્થૂલ આકારનું સ્થાપન કરીને તેને ભક્તિભાવથી **વંદન** કરવાનું છે [૧]. આ ભાવનાને ક્રમશઃ પ્રબલ બનાવી પછી તેનું **પૂજન** કરવાની ભાવના વિકસાવવાની છે [૨]. અને એ ભાવના જ્યારે બરાબર વિકસ્વર થાય, ત્યારે તેના **સત્કારની**—આદરની ભાવના ખીલવવાની છે. એટલે કે આ પ્રસંગે અરિહંતના ગુણો પ્રત્યે પૂરેપૂરી આદર-ભાવના પ્રગટ થાય તેમ કરવાનું છે [૩]. અને તે ભાવના પણ જ્યારે ખૂબ જ ખીલી ઊઠે ત્યારે તેમના **સન્માનની** ભાવના ભાવવાની છે, એટલે કે તે વખતે ધ્યાતાએ મનમાં અરિહંતદેવના અપૂર્વ ગુણો પ્રત્યે બહુમાનની ઉત્કટ ભાવના પ્રગટ કરવાની છે [૪]. આવી ઉત્કટ ભાવનાનું પરિણામ એ આવવું જોઈએ કે અરિહંતદેવોએ બતાવેલા જીવન-વિકાસના માર્ગમાં પરમ **શ્રદ્ધા** પ્રકટ થાય. મતલબ કે તેમણે બતાવેલા મોક્ષ-માર્ગ અને તેનાં સાધનોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અતિ બલવતી બને [૫]. અને એ ભાવનાનું પણ અંતિમ પ્રયોજન તો **નિરુપસર્ગ-સ્થિતિ** એટલે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ જ છે. તેથી તેનો અંતર્ભાવ મોક્ષની અભિલાષામાં જ થવો જોઈએ [૬]. એટલે ધ્યાતાએ પોતાના હૃદયમાં અરિહંત-ચૈત્યનું આલંબન લઈને ક્રમશઃ ભાવ-વિશુદ્ધિ કરતા જવાનું છે અને છેવટે મોક્ષના ધ્યેય સિવાય અન્ય કોઈ ધ્યેય

નજર-સમક્ષ રહે નહિ, તેવી સ્થિતિ લાવવાની છે. આવા ધ્યેય પ્રત્યે જ્યારે એકતાનતા કે એકાગ્રતા થાય ત્યારે જ શુક્લધ્યાનની કે સમાધિની અવસ્થાએ પહોંચી શકાય છે.

શ્રદ્ધાદિ પાંચ સાધનો

ઉત્કૃષ્ટ 'ભાવ-સમાધિ'ની પ્રાપ્તિ માટે પાંચ સાધનો આવશ્યકછે: "(૧) શ્રદ્ધા, (૨) પ્રજ્ઞા, (૩) સ્થિરતા, (૪) 'સ્મૃતિ' અને (૫) 'તત્ત્વાનુચિંતા." તેમાં 'શ્રદ્ધા'ની વૃદ્ધિથી 'પ્રજ્ઞા' વધે છે. 'પ્રજ્ઞા' વધવાથી 'સ્થિરતા' વધે છે, 'સ્થિરતા' વધવાથી 'સ્મૃતિ' વધે છે, અને 'સ્મૃતિ' વધવાથી 'તત્ત્વ-ચિંતન' વધે છે. પરિણામે આત્માના અધ્યવસાયો અત્યંત વિશુદ્ધ થાય છે અને 'ભાવ-સમાધિ' પ્રકટે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ 'અસંપ્રજ્ઞાત યોગ' બે પ્રકારનો જણાવ્યો છે. 'ભવ-પ્રત્યય' અને 'ઉપાય-પ્રત્યય'. તેમાં 'ઉપાય-પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાત યોગ'નાં સાધનો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે:—

"श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्राज्ञ-पूर्वक इतरेषाम् ।"

'બીજાઓને (વિદેહથી અને પ્રકૃતિલયથી ભિન્ન મુમુક્ષુ યોગીઓને) શ્રદ્ધા, [ધારણા નામનો] પ્રયત્ન, ધ્યાન, સમાધિ અને વિવેક-ખ્યાતિ એ કારણવાળો [અસંપ્રજ્ઞાત યોગ થાય છે.]—સમાધિપાદ સૂત્ર ૨૦.

सद्धा– શ્રદ્ધા.

मेहा– પ્રજ્ઞા.

धिइ— ઉત્સાહ, તપ વડે ગાત્રો ગળી જવાં છતાં પણ ઉત્સાહિત રહે તે 'ધૃતિ'.

धारणा— સ્મૃતિ.

अणुप्पेहा— સમાધિ (ચિંતન).

वड्ढमाणीए— વૃદ્ધિ પામતી.

આ વિશેષણ શ્રદ્ધા વગેરે પાંચે ય પદોને લાગુ પડે છે.

ठामि काउस्सग्गं— કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

પ્રથમ 'करेमि' શબ્દથી કાયોત્સર્ગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી અને હવે 'ठामि' શબ્દથી તેમાં સ્થિર થવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

અર્હત્-ચૈત્યોનું આરાધન કરવા હું કાયોત્સર્ગ કરવાને ઇચ્છું છું. વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, પ્રજ્ઞા, સ્થિરતા, સ્મૃતિ અને તત્ત્વ-ચિંતનથી વંદનની ભાવના વડે, પૂજનની ભાવના વડે, સત્કારની ભાવના વડે, સન્માનની ભાવના વડે, બોધિ-લાભની ભાવના વડે અને મોક્ષની ભાવના વડે હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

આત્મ-વિકાસ, આત્મોન્નતિ કે આત્મોદ્ધાર માટે અનુભવી પુરુષોએ જે જે માર્ગો બતાવ્યા છે, તેમાંનો એક માર્ગ 'ભક્તિ'

પણ છે. વિષય અને વિકારથી ભરેલાં માનવીનાં મનને પવિત્ર કરવાને માટે તે એક અચોટ ઉપાય છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ધર્મ-બિંદુમાં કહ્યું છે કે—'हृदि स्थिते च भगवति क्लिष्टकर्म-विगम इति।' (અ. ૬-૪૮). 'ભગવંત હૃદયમાં રહેવાથી ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે.' કારણ કે—'जलानलवदनयोर्विरोधादिति' જલ અને અગ્નિની જેમ તે બંનેને પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ છે. એટલે જે હૃદયમાં અનંત ગુણોના સ્વામી શ્રીઅરિહંત ભગવંતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે, ત્યાંથી ક્લિષ્ટકર્મના ઉત્પાદક અને પોષક એવા રાગ અને દ્વેષ આદિ દોષો પલાયન કરી જાય છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તે હૃદય પવિત્ર બને છે.

આ 'ભક્તિ'નો પ્રારંભ પ્રશસ્ત રાગમાંથી થાય છે. જેમ જેમ તે આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી રાગનું તત્ત્વ દૂર થઈને 'સમ-રસ' અથવા 'સમ-ભાવ' પ્રકટ થતો જાય છે અને એ રીતે તેનું અંતિમ પરિણામ 'પરાભક્તિ,' 'પર વૈરાગ્ય' કે 'ભાવ-સમાધિ'માં આવે છે. અરિહંત દેવોએ જીવનની ઉન્નતિ માટે જે માર્ગનું અવલંબન લીધું, જે માર્ગનો અનુભવ લીધો, જે માર્ગે ચાલીને તેઓએ નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ કરી અને જે માર્ગનો જગતને ઉપદેશ કર્યો, તે માર્ગમાં જ સાધકનું ચિત્ત ચોંટી જાય છે અને પરમ-શ્રદ્ધાથી તેનું અનુસરણ કરતાં એક સમયે તે પણ નિર્વાણપદને પામે છે. આ રીતે 'ભક્તિ' પણ મુક્તિનો એક ભવ્ય માર્ગ હોવાથી સુજ્ઞ જનોએ તેને સત્કારેલો છે, પંડિત-પુરુષોએ તેને સન્માનેલો છે અને આત્મ-વિકાસના પરમ અભિલાષી એવા મુમુક્ષુ જનોએ તેને અપ-

નાવેલો છે. આ માર્ગનું મુખ્ય આલંબન 'મૂર્તિ' અથવા 'ચૈત્ય' છે. તેનું સ્તવન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે 'ચૈત્ય-સ્તવ'ના નામથી ઓળખાય છે.

જગતમાં જે ધર્મો આજે પ્રચલિત છે, તેમાંના દરેકને 'ઇષ્ટદેવની ભક્તિ' માટે આવું કે આવા પ્રકારનું કોઈને કોઈ સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડ્યું છે. હિંદુધર્મમાં 'મંદિર' અને 'મૂર્તિ'-નો મહિમા મોટો છે, બૌદ્ધધર્મમાં 'વિહારો' અને 'ચૈત્યો'ને અપૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે, શીખધર્મમાં 'ગુરુ-દ્વારા' અને 'ગ્રંથ-સાહેબ'ની ભક્તિ અપૂર્વ છે, ખ્રિસ્તીધર્મમાં તે માટે 'ચર્ચ'ની યોજના વિશાલ પાયા પર થયેલી છે અને ઇસ્લામધર્મ મૂર્તિનો સંપૂર્ણ વિરોધી હોવા છતાં તેણે પણ 'મસ્જિદો' બાંધીને 'ઇષ્ટદેવની ભક્તિ' કરવા માટેનું સ્થાન ઊભું કરેલું છે. વળી આર્યસમાજી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા લોકો જે પ્રકટ રીતે 'મૂર્તિ-પૂજા'નો વિરોધ કરે છે, તેઓ તેના સમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ-સરસ્વતીની 'છબીઓ' ઘર ઘરમાં રાખે છે અને તેના પ્રત્યે ભારે માનની લાગણી દાખવે છે. જૈન-સમાજમાં પણ જે વર્ગ 'મંદિર' ચણાવવામાં હિંસા માનીને તેનો વિરોધ કરે છે, તેઓ 'સ્થાનકો' બાંધી-બંધાવીને તેમાં એકત્ર થાય છે અને ત્યાં રહીને પોતાની સમજ પ્રમાણે ધર્મની ક્રિયા કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે—જેઓ પ્રકટપણે મૂર્તિઓનો અને મંદિરોનો સ્વીકાર કરે છે તથા જેઓ તેનો એક યા બીજા કારણે વિરોધ કરે છે, તે બધાયને કોઈને કોઈ પ્રકારનાં ભક્તિનાં સાધનનો સ્વીકાર

ચડતો જાય છે, જેથી ‘ વિભાવ-દશા ’ છૂટતી જાય છે અને ‘ સ્વભાવ-દશા ’ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. અનેક આત્માઓએ આ રીતે અંતરાત્માની શુદ્ધિ દ્વારા ‘ પરમાત્મ-પદ ’ ની પ્રાપ્તિ કરેલી છે.

પ્રથમ ‘ વંદન ,’ પછી ‘ પૂજન ,’ પછી ‘ સત્કાર ’ અને છેવટે ‘ સન્માન ’ એ ક્રમ પણ સુસંગત છે, કારણ કે એ જ ક્રમે ભાવ-શુદ્ધિ થતાં થતાં છેવટે ‘ સમાધિ ’ સુધી પહોંચી શકાય છે.

આ સૂત્રમાં ‘ કાયોત્સર્ગ ’ ની સિદ્ધિ માટે જે પાંચ સાધનો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. તેમાં ‘ શ્રદ્ધા ’ ને શાસ્ત્રકારોએ ‘ ઉદક-પ્રસાદક મણિ ’ની ઉપમા આપી છે. જેમ સરોવરમાં નાખેલો ઉદક-પ્રસાદક મણિ તેમાં રહેલા સર્વ કચરાને દૂર કરી નાખી નિર્મલતાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ‘ શ્રદ્ધા ’ પણ સાધકના ચિત્તમાં રહેલા સંશય, વિપર્યય આદિ દોષોને દૂર કરીને તેને તદ્દન નિર્મળ બનાવી દે છે. સાચું જ કહ્યું છે કે— ‘ શ્રદ્ધા એ જ સકલ સુખનું મૂળ છે, જો શ્રદ્ધા નથી તો બાકીનું બધું ધૂળ છે. ’ ‘ મેધા ’ અથવા ‘ પ્રજ્ઞા ’ને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ ઔષધ સાથે સરખાવી છે. જેમ કોઈ જીર્ણ રોગીને અનેક ઔષધો કરતાં કરતાં એક ઉત્તમ ઔષધની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનો ગુણ ઘણો જણાય, પછી તે અન્ય ઔષધ લેવા ચાહતો નથી, પણ તે જ ઔષધનું સેવન વારંવાર કરે છે. તે જ મુજબ ‘ શ્રદ્ધા ’થી નિર્મળ થયેલી બુદ્ધિ પાપનો પરિહાર કરીને શ્રીજિનેશ્વરદેવ-પ્રણીત પવિત્ર શ્રુતનો આશ્રય

નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. 'ધૃતિ' ને શાસ્ત્રકારોએ રંકને મળેલા રત્નની ઉપમા આપી છે. એક માણસ તદ્દન નિર્ધન છે અને ઘણી મહેનત-મજૂરી કરે છે, ત્યારે માંડમાંડ પોતાનું પેટ ભરી શકે છે. આવા માણસને જો એકાએક ભારે કિંમતનું રત્ન મળી જાય તો તે વખતે તેના મનમાં કેવો હર્ષ-કેવો સંતોષ થાય છે? 'હાશ, આજથી મારું દરિદ્રપણું ગયું.' એવા વિચારથી તે પરમ સંતોષ અનુભવે છે. આ જ રીતે પરમ 'શ્રદ્ધા' અને 'નિર્મળ બુદ્ધિ'વડે ઉત્પન્ન થયેલી 'ધૃતિ' તેના હૃદયમાં એક એવી તાકાત ઉત્પન્ન કરે છે કે જેના બલવડે તે આગળનો માર્ગ સરળતાથી કાપી શકે છે. 'ધારણા'ને શાસ્ત્રકારોએ સાચા મોતીની માલા સાથે સરખાવી છે. જેમ સાચા મોતીની માલામાં એક પછી એક મણકા સૂત્રવડે પરોવાતા જાય છે, તેમ 'ધારણા'વડે એક પછી એક સૂત્રનું ઉદ્બોધન થતું જાય છે, અને તે સ્મૃતિ-પટમાં અંકિત થતું જાય છે. 'અનુપ્રેક્ષા'ને શાસ્ત્રકારોએ 'અનલ' એટલે અગ્નિની ઉપમા આપી છે. જેમ અનલ સુવર્ણમાં રહેલા સર્વ કચરાને બાળી નાખે છે, તેમ 'અનુપ્રેક્ષા'રૂપી અનલ આત્મારૂપી સુવર્ણમાં રહી ગયેલા સર્વ પ્રકારના મલ-સર્વ પ્રકારના કચરાને બાળી નાખે છે, તેથી પરિણામે નિર્મલ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને માટે અર્હચ્ચૈત્યનું આલંબન લેવાનો આ સંપૂર્ણ અને સમુચિત વિધિ છે કે જેનું મનન મુમુક્ષુને અત્યંત પ્રેરણા-દાયક છે.

આ સૂત્ર પર આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં, આવશ્યકસૂત્રની શિષ્યહિતા ટીકામાં, લલિતવિસ્તરા ચૈ. વૃ. માં, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિમાં, વંદારુવૃત્તિમાં તથા ચેઈયવંદણ-મહાભાસ વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ-અધ્યયનમાં છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષ-પ્રાકૃત છે.

२० 'कल्लाण-कंदं' थुई

[पञ्चजिन-स्तुतिः]

'કલ્લાણ-કંદં' સ્તુતિ

(१) મૂલપાઠ

[ઉપજાતિ]

कल्लाण-कंदं पढमं जिणिंदं,
संतिं तओ नेमिजिणं मुणिंदं ।
पासं पयासं सुगुणिक्क-ठाणं,
भत्तीइ वंदे सिरिवद्धमाणं ॥ १ ॥

अपार-संसार-समुद्द-पारं,
पत्ता सिवं दिंतु सुइक्क-सारं ।
सव्वे जिणिंदा सुर-विंद-वंदा,
कल्लाण-वल्लीण विसाल-कंदा ॥ २ ॥

निव्वाण-मग्गे वर-जाण-कप्पं,
पणासियासेस-कुवाइ-दप्पं ।
मयं जिणाणं सरणं बुहाणं,
नमामि निच्चं तिजग-प्पहाणं ॥ ३ ॥

कुंदिंदु-गोक्खीर-तुसार-वन्ना(ण्णा),
सरोज-हत्था कमले निसन्ना(ण्णा) ।
वाईसरी पुत्थय-वग्ग-हत्था,
सुहाय सा अम्ह सया पसत्था ॥ ४ ॥

(૨) સંસ્કૃત છાયા

कल्याण-कन्दं प्रथमं जिनेन्द्रम्,
शान्तिं ततः नेमिजिनं मुनीन्द्रम् ।
पार्श्वं प्रकाशं सुगुणैकस्थानम्,
भक्त्या वन्दे श्रीवर्द्धमानम् ॥ १ ॥

अपार-संसार-समुद्र-पारम्,
प्राप्ताः शिवं ददतु श्रुत्येक(शुच्येक)सारम् ।
सर्वे जिनेन्द्राः सुर-वृन्द-वन्द्याः,
कल्याण-वल्लीनां विशाल-कन्दाः ॥ २ ॥

निर्वाण-मार्गे वर-यान-कल्पम्,
प्रणाशिताशेष-कुवादि-दर्पम् ।
मतं जिनानां शरणं बुधानाम्,
नमामि नित्यं त्रिजगत्-प्रधानम् ॥ ३ ॥

कुन्देन्दु-गोक्षीर-तुषार-वर्णा,
सरोज-हस्ता कमले निषण्णा ।
वागीश्वरी पुस्तक-व्यग्र(वर्ग)हस्ता,
सुखाय सा नः सदा प्रशस्ता ॥ ४ ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

કલ્યાણના કંદ પ્રથમ-જિનેન્દ્રને,
શાંતિ તથા નેમિજિન મુનીન્દ્રને;
પાર્શ્વને પ્રકાશને, સુગુણૈકસ્થાનને,
ભક્તિથી વંદું શ્રીવર્ધમાનને. ૧.

અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારને,
પામેલા શિવને આપો શ્રુત્યૈક(શુચ્યૈક)સારને;
સર્વે જિનેન્દ્રો સુરવૃંદ-વંદ્ય,
(અને) કલ્યાણ-વેલનાં વિશાલ-કંદ. ૨.

નિર્વાણમાર્ગે વર-યાન-તુલ્ય,
પ્રણાશિત-અશેષ-કુવાદિ-દર્પ;
મત (જે) જિનોનો; શરણું બુધોનું,
નમું હું નિત્ય (તે) ત્રિજગત્-પ્રધાનને. ૩.

કુંદ-ઇંદુ-ગોક્ષીર-તુષાર-વર્ણા,
સરોજ-હસ્તા કમલાસના (જે);
વાગીશ્વરી પુસ્તક-વ્યગ્ર(વર્ગ)-હસ્તા,
સુખ-માટે તે અમને (હો) સદા પ્રશસ્તા. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

कल्लाण-कंदं– कल्याण-कन्दम्— કલ્યાણના કંદને, કલ્યાણ-રૂપી વૃક્ષના મૂળને, જેઓ કલ્યાણ કરવામાં મુખ્ય કારણભૂત છે, તેઓને.

કલ્યાણનો કંદ તે કલ્યાણ-કંદ. 'કલ્યાણ' એટલે શ્રેય, નિઃશ્રેયસ કે આત્મોદ્ધાર અને 'કંદ' એટલે મૂળ અથવા કારણ, અર્થાત્ જેઓ અન્યનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અન્યનું કલ્યાણ કરવાની નિષ્ઠાવાળા છે અથવા અન્યનું કલ્યાણ કરવામાં કારણભૂત છે, તે કલ્યાણ-કંદ, તેઓને.

पढमं– प्रथमम्— પ્રથમ, પહેલા, આદિ.

जिणिंदं– जिनेन्द्रम्— જિનેન્દ્રને, જિનવરને, જિન-શ્રેષ્ઠને.

કેવલજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, ચતુર્દશપૂર્વ-ધારી આદિ જિનોમાં જેઓ ઇન્દ્રની સમાન છે, એટલે કે શ્રેષ્ઠ છે, તે 'જિનેન્દ્ર'.

संतिं– शान्तिम्— શાંતિજિનને, સોળમા તીર્થંકર 'શ્રી-શાંતિનાથ'ને.

જેઓ શાંતિને સિદ્ધ કરીને તેના નાથ બન્યા છે, તે 'શાંતિનાથ'. અથવા શાંતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, તે 'શાંતિનાથ'. અથવા માતાના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી સર્વ ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ ગઈ, તેથી જે 'શાંતિનાથ' કે 'શાંતિજિન' કહેવાય છે, તેમને.

'जाओ असिवोवस[illegible] तेण संतिजिणो.' (આ. નિ.)

'જેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે અશિવ-ઉપદ્રવ ઉપશાંત થયો હતો, તેથી તે શાંતિજિન (કહેવાયા).'

तओ- ततः— ત્યાર પછી.

नेमिजिणं- नेमिजिनम्— નેમિજિનને. 'નેમિનાથ'ને, બાવીસમા તીર્થંકર 'શ્રીઅરિષ્ટનેમિ' ભગવાનને.

'નેમિ' એટલે ચક્રની ધારા. જેઓ 'અરિષ્ટ'-અશુભનો નાશ કરવામાં ચક્રની ધારા-સમાન છે, તે નેમિનાથ. અથવા જેમની માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નજડિત (રિષ્ટરત્નમય) ચક્ર-ધારા જોઈ હતી, તેથી તે અરિષ્ટનેમિ કહેવાય છે. અમંગલ-પરિહાર માટે 'રિષ્ટ' શબ્દની પૂર્વે 'અ'કાર લગાડેલ છે. તેઓ યાદવકુલમાં જન્મીને મોક્ષે પધાર્યા હતા, તેથી 'યદુકુલ-તિલક,' 'યદુકુલ-ભૂષણ' કે 'યદુકુલ-નંદન' પણ કહેવાય છે.

मुणिंदं- मुनीन्द्रम्— મુનીન્દ્રને, મુનિઓના ઇન્દ્રને, તીર્થંકરને.

'મુનિ' એટલે સંત, સાધુ, યતિ કે ઋષિ.

મુનિઓમાં જેઓ ઇંદ્ર-સમાન છે, તે મુનીન્દ્ર. શ્રીતીર્થંકર ભગવાન મુનિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી 'મુનીન્દ્ર' કહેવાય છે.

पासं-पार्श्वम्—પાર્શ્વનાથને, ત્રેવીસમા તીર્થંકર 'શ્રીપાર્શ્વ-નાથ'ને.

જેઓ બધી વસ્તુઓને પાસે રહેલી હોય તેમ નિહાળી

શકે છે, તે પાર્શ્વ. અથવા જેમની માતાએ રાત્રિમાં અંધકાર હોવા છતાં પાસેથી પસાર થતા કૃષ્ણ સર્પને નિહાળ્યો હતો, અને તે પ્રભાવ ગર્ભનો છે એમ જાણ્યું હતું, તેથી તે પાર્શ્વ. વધારે વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૮ તથા ૧૭.

पयासं- प्रकाशम्— પ્રકાશ-સ્વરૂપ, પ્રકાશ કરનારા.

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓ પૂર્ણ-સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેથી પ્રકાશરૂપ કે પ્રકાશ કરનારા કહેવાય છે.

सुगुणिक्क-ठाणं- सुगुणैक-स्थानम्— સુગુણના એકસ્થાનરૂપ, બધા સદ્‌ગુણો જ્યાં એકત્ર થયા છે, તેવા.

સુષ્ઠુ-ગુણ અથવા સમ્યગ્-ગુણ, તે સુગુણ. તે સદ્‌ગુણ પણ કહેવાય છે. એકત્ર થવાનું જે અદ્વિતીય સ્થાન તે એકસ્થાન. એટલે બધા સદ્‌ગુણોને એકત્ર થવાનું જે સ્થાન છે, તે સદ્‌ગુણોનું એકસ્થાન—સુગુણૈકસ્થાન કહેવાય છે.

भत्तीइ- भक्त्या— ભક્તિથી, આંતરિક શ્રદ્ધાથી, હૃદયના ઉલ્લાસ-પૂર્વક.

वंदे- वन्दे— વંદું છું.

सिरिवद्धमाणं- श्रीवर्द्धमानम्— શ્રીવર્ધમાનને. 'શ્રીમહા-વીરસ્વામી' ને.

જેઓ જ્ઞાનાદિ-ગુણોથી નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા રહ્યા છે, તે 'વર્ધમાન'. અથવા માતાની કુક્ષિમાં આવતાં જેમના

પિતાના કુલમાં તથા રાજ્યમાં ધન-ધાન્યાદિકી સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ, તે વર્ધમાન. ચોવીસ તીર્થંકરોમાં તેઓ સહુથી છેલ્લા થયા છે. તેમનું મૂળ નામ 'વર્ધમાન' છે, અને અપૂર્વ વીરતાને લીધે દેવતાઓએ પાડેલું નામ 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર' છે.

'શ્રી' એટલે લક્ષ્મી, શોભા, વિભૂતિ કે સિદ્ધિ. તે પૂજ્યતા, પવિત્રતા કે સન્માનનો ભાવ પણ દર્શાવે છે. તેથી 'શ્રીવર્ધમાન'નો અર્થ પૂજ્ય વર્ધમાન, પવિત્ર વર્ધમાન કે માનનીય વર્ધમાન થાય છે.

अपार-संसार-समुद्र-पारं— અપાર-સંસાર-સમુદ્ર-પારમ્— જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એવા સંસાર-સમુદ્રના કિનારાને.

જેનો પાર નથી—કિનારો નથી, તે 'અપાર'. ઉપલક્ષણથી જેના કિનારે પહોંચવું લગભગ અશક્ય જેવું અથવા તો અતિ દુર્ગમ છે, તે પણ 'અપાર'. 'સંસરણં સંસારઃ' 'સંસાર' એટલે સંસરણ-પરિભ્રમણ. જેમાં એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવાની ક્રિયા અપ્રતિહત ચાલુ છે, તે 'સંસાર'. 'ગતિ'-શબ્દ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર પ્રકારના જીવનનો બોધક છે. 'સહ મુદ્રયા વર્તતે ઇતિ સમુદ્રઃ।' જે 'મુદ્રા'થી એટલે મ[illegible] છે, તે 'સમુદ્ર'. અથવા જે[illegible] પાણીથી [illegible] છે, તે 'સમુદ્ર'. ઉદધિનો [illegible] ઉદધિ [illegible], તથા તેમાં પ્રભૂત જલ[illegible] તેથી તે [illegible] છે. ઉદધિ, જલધિ, [illegible]

સરિત્પતિ, સાગર આદિ તેનાં પર્યાય-નામો છે. સંસાર એ જ સમુદ્ર, તે 'સંસાર-સમુદ્ર'. સમુદ્ર જેમ અગાધ જલ વડે ભરપૂર છે, તેમ સંસાર પણ અનંત-ભવરાશિ—અનંત દુઃખ-રાશિ થકી યુક્ત છે. દાખલા તરીકે નિગોદની અવસ્થામાં એક જીવ ૪૮ મિનિટ જેટલા સમયમાં ૬૫૫૩૬ જેટલા ભવો કરે છે. આ રીતે ભવની સંખ્યા અનંત હોવાથી સંસારનું સ્વરૂપ સમુદ્રને હૂબહૂ મળતું આવે છે. 'પાર' એટલે તટ અથવા કિનારો. સમુદ્ર-પાર એટલે સમુદ્રનો તટ અથવા સમુદ્રનો કિનારો અને સંસાર-સમુદ્ર-પાર એટલે સંસારરૂપી સમુદ્રનો તટ અથવા સંસારરૂપી સમુદ્રનો કિનારો; તે જલદીથી પાર કરી શકાય તેવો નથી, માટે અપાર કહેવાય છે. એટલે अपार-संसार-समुद्द-पारं નો અર્થ 'જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેવા સંસાર-સમુદ્રના કિનારાને' એ મુજબ થાય છે.

पत्ता- प्राप्ताः— પ્રાપ્ત થયેલા.

सिवं- शिवम्— શિવ, કલ્યાણ, મોક્ષપદ.

दिंतु- ददतु— આપો.

सुइक्क-सारं- श्रुत्येक-सारम्— શ્રુતિના એક સારરૂપ. શાસ્ત્રના અદ્વિતીય સારરૂપ. શાસ્ત્રોમાં જેને અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવેલું છે તેવું.

'श्रु श्रवणे'—શ્રુધાતુ સાંભળવું એવા અર્થમાં વપરાય છે, તે પરથી 'श्रूयते इति श्रुतिः' અર્થાત્ જે સંભળાય છે, જે

સાંભળવા યોગ્ય હોય છે, તે 'શ્રુતિ-શ્રુત' કહેવાય છે. 'શ્રુતિ' એટલે વેદ, 'શ્રુતિ' એટલે કાન અને 'શ્રુતિ' એટલે શાસ્ત્ર; પરંતુ અહીં તે શાસ્ત્રના અર્થમાં વપરાયેલ છે. તેમાં જે 'એક' એટલે અદ્વિતીય સારરૂપે વર્ણવાયેલ છે, તે 'શ્રુત્યેકસાર'.

આ પદની સંસ્કૃત છાયા 'શુચ્યેકસારમ્' એવી કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ પવિત્રતાના અદ્વિતીય સારરૂપ કે શ્રેષ્ઠ સત્ત્વરૂપ થાય. 'શુચ્' એટલે શોધવું, મલ-શોધન કરવું. તે ધાતુ પરથી 'શુચિ'-શબ્દ પવિત્રતાના અર્થમાં વપરાય છે. દ્રવ્ય-શુચિ અને 'ભાવ-શુચિ' એમ તે બે પ્રકારની છે. તેમાં નાવું, ધોવું ને સ્વચ્છ રહેવું, એ 'દ્રવ્યશુચિ અથવા બાહ્યશુચિ' છે અને અંતરમાંથી કષાયરૂપ કચરો બહાર કાઢી નાખવો અથવા અસત્યાદિ દોષોને દૂર કરવા, તે 'ભાવ-શુચિ' અથવા 'આંતરિક-શુચિ' છે. અહીં બીજા પ્રકારની 'ભાવ-શુચિ' અભિપ્રેત છે.

'એક'-શબ્દ અહીં ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠનાં અર્થમાં વપરાયેલો છે. 'સાર' એટલે નિચોડ કે સત્ત્વ. જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી ફાલતુ--નકામા પદાર્થને દૂર કરીને તેનો વિશિષ્ટ ગુણવાળો ભાગ જ એકત્ર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો નિચોડ લીધો કહેવાય છે, અથવા તેનું સત્ત્વ કાઢયું કે અર્ક કાઢ્યો કહેવાય છે. દેખીતી રીતેજ આ વસ્તુ તેના મૂલ-દ્રવ્ય કરતાં તેના સમૂહના સારરૂપ હોઈ વધારે ગુણવાળી હોય છે, એટલે ચડિયાતી ગણાય છે અને તેથી તેનું મૂલ્ય પણ અધિક હોય છે. જેમ સાકર કરતાં સેકેરિન અનેકગણી વધારે ગળી હોય

છે, ગળો કરતાં ગળોનું સત્ત્વ અનેકગણું વધારે ગુણકારક હોય છે અને ગુલાબ કરતાં ગુલાબનું અત્તર અનેકગણું વિશેષ સુવાસિત હોય છે, તેમ પવિત્રતા કરતાં પવિત્રતાનો 'સાર' અનેકગણો ચડિયાતો લેખાય છે. વળી આવો 'સાર' જ્યારે ઉત્તમ પ્રકારે ખેંચેલો હોય, ત્યારે તેનું મૂલ્યાંકન અધિકાધિક થાય છે, એટલે કે પવિત્રતાનો ઉત્તમ 'સાર' એ પવિત્રતાની પરાકાષ્ઠા છે. આ પદ 'सिवं' નું વિશેષણ છે.

सव्वे- सर्वे— સર્વ, બધા, અશેષ.

सुर-विंद-वंदा- सुर-वृन्द-वन्द्याः— દેવતાઓના સમૂહવડે— વંદન કરવાને યોગ્ય.

'सुष्ठु राति ददाति प्रणतानामीप्सितमर्थमिति सुरः ।'–'(જે) સારી રીતે આપે છે પ્રણામ કરનારા ભક્તોને અભિલષિત અર્થ (ઇચ્છેલી વસ્તુ), તે સુર.' અથવા 'सुरन्तीति सुराः' જે વિશિષ્ટ ઐશ્વર્ય વડે દીપે છે, તે સુર. દેવ, દેવતા કે અમર એ તેનાં અપરનામો છે. 'વૃંદ' એટલે સમૂહ કે સમુદાય. 'સુર-વૃંદ' એટલે દેવતાઓનો સમૂહ. 'વંદ્ય' એટલે વંદવાને યોગ્ય. જેઓ દેવતાઓના સમૂહવડે વાંદવા યોગ્ય છે, તે 'સુરવૃંદ-વંદ્ય,' તેઓ.

कल्लाण-वल्लीण- कल्याण-वल्लीनाम्— કલ્યાણરૂપી વેલના, કલ્યાણરૂપી લતાના.

જે વનસ્પતિ, વૃક્ષ કે મંડપના આધારે લાંબી પથરાય છે

કે ઊંચે ચડે છે, તે 'વેલ' કહેવાય છે; જેમ કે જાઈ, જૂઈ, ચંબેલી અને માધવી.

विसाल-कंदा– विशाल-कन्दाः— મોટાં મૂલ-સમાન.

'વિશાલ' એટલે મોટું. 'કંદ' એટલે મૂલ. જે મૂલ મોટું હોય તે વિશાલ કંદ કહેવાય.

निव्वाण-मग्गे– निर्वाण-मार्गे— નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં.

'નિર્વાણ' એટલે આત્યંતિક મોક્ષ અથવા સકલ કર્મ-બંધનમાંથી છેવટનો છુટકારો. આ છુટકારો પામ્યા પછી જીવને ફરી કર્મવડે બંધાવાનું રહેતું નથી, તેથી જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. 'માર્ગ' એટલે રસ્તો. 'નિર્વાણ-માર્ગ' એટલે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિનો માર્ગ અથવા આત્યંતિક મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો, તેના વિષે.

वर-जाण-कप्पं– वर-यान-कल्पम्— શ્રેષ્ઠ વાહન—પ્રવહણ-સમાનને.

'વર' એટલે શ્રેષ્ઠ, 'યાન' એટલે વાહન, 'કલ્પ' એટલે તુલ્ય કે સમાન. આ પદ 'મયં'નું વિશેષણ છે.

पणासियासेस - कुवाइ - दप्पं – प्रणाशिताशेष-कुवादि-दर्पम्— કુવાદીઓનું અભિમાન જેણે પૂરેપૂરું નષ્ટ કર્યું છે, તેને.

नाशित એટલે નાશ કરાયેલો. प्रणाशित એટલે વિશેષ નાશ કરાયેલો. असेस-अशेष-એટલે બધા. જેમાં કાંઈ પણ શેષ નથી

તે 'અશેષ'. કુવાઇ એટલે કુવાદી, કુતર્કવાદી, કુત્સિતવાદી કે મિથ્યાત્વવાદી. સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવી કે શાસ્ત્રાર્થ કરવો તે 'વાદ' કહેવાય છે. આ 'વાદ' જેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના સ્થાપિત ધોરણ અનુસાર કરે છે, તે 'વાદી' કહેવાય છે અને તેથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તનાર 'કુવાદી' કહેવાય છે. અથવા જેઓ જિજ્ઞાસા-બુદ્ધિથી એટલે સત્ય-શોધનની દૃષ્ટિએ વાદ કરે છે, તે 'વાદી' કહેવાય છે અને જેઓ માત્ર વાદની ખાતર જ વાદ કરે છે, તે 'કુવાદી' કહેવાય છે. વળી 'વાદી' અને 'કુવાદી'નો ભેદ તેઓ જે જાતના 'વાદ'ને અનુસરતા હોય છે, તેના પરથી પણ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સર્વજ્ઞ-કથિત સિદ્ધાંતોને અનુસરે એ 'સમ્યગ્વાદ' છે, તેથી તેની ચર્ચા કરનારો સમ્યગ્વાદી છે; જ્યારે મિથ્યામતિઓએ પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો એ 'કુવાદ' છે, તેથી તેને અનુસરનારો 'કુવાદી' છે. 'दर्प' એટલે અભિમાન કે મિથ્યાભિમાન. જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત અથવા અનેકાન્તવાદ યુક્તિથી એવો ભરપૂર છે કે તેની પાસે કુતર્કવાદીઓનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. મતલબ કે તેઓની ગમે તેવી પ્રબળ યુક્તિઓ પણ તેની સામે ટકી શકતી નથી. એટલે જિનેશ્વરદેવનો 'મત' સમગ્ર કુવાદીઓના—એકાંતવાદીઓના અભિમાનનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કરનારો છે.

मयं- मतम्— મત, સિદ્ધાંત, દર્શન.

जिणाणं- जिनानाम्— જિનોનો, અરિહંતોનો.

सरणं- शरणम्— શરણરૂપ, આશ્રયરૂપ, આધારરૂપ.

बुहाणं- बुधानाम्— બુધોને, પંડિતોને, વિદ્વાનોને.

બુધ-શબ્દ બુધ્-ધાતુ પરથી બનેલો છે. બુધ્ એટલે જાણવું. જે જાણે છે—સારી રીતે જાણે છે તે બુધ. તાત્પર્ય કે પંડિત, વિદ્વાન અથવા કોઈ પણ વિષયમાં નિપુણતા ધરાવનાર 'બુધ' કહેવાય છે.

नमामि- नमामि— હું નમું છું.

निच्चं- नित्यम्— નિત્ય, પ્રતિદિન.

तिजग-प्पहाणं- त्रिजगत्-प्रधानम्— ત્રણ જગતમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેને.

સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ એ ત્રણ લોકને 'त्रिजगत्' કહેવામાં આવે છે. તેમાં જે 'પ્રધાન' છે—શ્રેષ્ઠ છે, તે त्रिजगत्प्रधान. તે પ્રત્યે. તેને.

कुंदिंदु-गोक्खीर-तुसार-वण्णा- कुन्द-इन्दु-गोक्षीर-तुषार-वर्णा— મુચકુંદ-પુષ્પ (મોગરો), ચન્દ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમના જેવા વર્ણવાળી.

મુચકુંદ-પુષ્પ (મોગરો), ચન્દ્રમા, ગાયનું દૂધ અને હિમ એ સર્વ શ્વેત હોય છે, તેના જેવા શ્વેત રંગવાળી.

सरोज-हत्था- सरोज-हस्ता— હાથમાં કમલને ધારણ કરનારી.

સરોજ છે હાથમાં જેના તે સરોજ-હસ્તા. "સરોજ'

એટલે પદ્મ કે કમલ. સરોવરમાં ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે 'સરોજ' કહેવાય છે.

कमले- कमले— કમલની ઉપર.

निसन्ना- निषण्णा— બેઠેલી.

नि+षद् એટલે બેસી જવું, તેનું ભૂતકૃદંત निषण्ण. સ્ત્રીલિંગ — પ્રત્યયે निषण्णा.

वाईसरी- वागीश्वरी— વાગીશ્વરી, શ્રુતદેવી, સરસ્વતી. 'વાગ્' એટલે ભાષા અથવા વાણી. તેની ઈશ્વરી અધિષ્ઠાત્રી તે વાગીશ્વરી. જૈનસાહિત્યમાં તેને "શ્રુતદેવતા, શ્રુતદેવી, વાગ્દેવી, વાગ્વાદિની, વાણી, બ્રાહ્મી, ભારતી, શારદા કે સરસ્વતી"ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

पुत्थय-वग्ग-हत्था- पुस्तक-व्यग्र-हस्ता— પુસ્તકને હાથમાં ધારણ કરનારી.

પુસ્તકમાં વ્યગ્ર-રોકાયેલો છે હાથ જેનો, તે पुस्तक-व्यग्र-हस्ता. અથવા પુસ્તકનો વર્ગ છે હાથમાં જેના, તે पुस्तक-वर्ग-हस्ता. શ્રુતદેવીના એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક કે પુસ્તકો ધારણ કરેલાં હોય છે.

सुहाय- सुखाय— સુખને માટે.

सा- सा— તે.

अम्ह- नः— અમને.

सया- सदा— સદા.

पसत्था- प्रशस्ता— પ્રશસ્તા, વખણાયેલી, ઉત્તમ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

સુગમ છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

કલ્યાણના કારણરૂપ પ્રથમ-તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવને, શ્રીશાંતિનાથને, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીનેમિનાથને, પ્રકાશ-સ્વરૂપ તથા સર્વ સદ્ગુણોના સ્થાનરૂપ શ્રીપાર્શ્વનાથને તથા પરમપૂજ્ય શ્રીમહાવીરસ્વામીને અનન્ય ભક્તિથી હું વંદન કરું છું. ૧.

અપાર ગણાતા એવા સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામેલા, દેવ-સમૂહવડે પણ વંદન કરવાને યોગ્ય, કલ્યાણના પરમકારણ-ભૂત એવા સર્વે જિનેન્દ્રો મને શાસ્ત્રના અનન્ય સારરૂપ અથવા પૂર્ણ પવિત્ર મોક્ષ-સુખ આપો. ૨.

શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલું શ્રુતજ્ઞાન જે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ માટે ઉત્તમ સાધન છે, જેણે એકાંતવાદીઓના સિદ્ધાંતોને ખોટા સાબીત કરી બતાવ્યા છે, જે વિદ્વાનોને પણ શરણ લેવાને યોગ્ય છે, તથા જે ત્રણે લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને હું નિત્ય નમું છું. ૩.

મુચકુંદ (મોગરા)ના ફૂલ જેવી, પૂનમના ચંદ્ર જેવી, ગાયના દૂધ જેવી કે હિમના સમૂહ જેવી શ્વેત કાયાવાળી, એક હાથમાં કમલ અને બીજા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરનારી, કમલ પર બેઠેલી અને સર્વ રીતે પ્રશસ્ત એવી વાગીશ્વરી—સરસ્વતીદેવી અમને સદા સુખ આપનારી થાઓ. ૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

સ્તુતિ અને સ્તવન એ પ્રભુ-પૂજાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં જે સ્તુતિ અને સ્તવનો ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય છે, એટલે કે અર્થ-ગંભીર અને વિદ્યમાન ગુણોની યોગ્ય પ્રશંસારૂપ હોય છે, તે કર્મ-વિષને દૂર કરવા માટે પરમમંત્ર-સમાન નીવડે છે. તેથી જ પ્રભુ-પૂજા કર્યા પછી તથા પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલના અનુષ્ઠાન-પ્રસંગે સ્તુતિ અને સ્તોત્રોથી યુક્ત અસ્ખલિતાદિ-ગુણોવાળું ચૈત્યવંદન કરવાનું યોગ્ય મનાયું છે.

સ્તુતિ અને સ્તવન એ બંને અરિહંતદેવના ગુણોત્કીર્ત્તન-રૂપ હોઈને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ છે, છતાં વ્યવહારમાં તે બંને જુદાં ગણાયાં છે. તે એ રીતે કે ચૈત્યવંદનની ક્રિયા દરમિયાન કાયોત્સર્ગ કર્યા પછી જે બોલાય અને જેનું પ્રમાણ માત્ર એક શ્લોક જેટલું હોય તેને 'સ્તુતિ' (થુઈ) ગણવી અને જે પ્રાયઃ ચૈત્યવંદનની મધ્યમાં બોલાય અને બહુશ્લોક-પ્રમાણ હોય, તેને 'સ્તવન' (થય) ગણવું. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર સ્તુતિઓ છે, જે પ્રથમ પદ પરથી 'કલ્લાણકંદં' થુઈ કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં

પંચજિન-સ્તુતિ ' એવું નામ પણ જોવામાં આવે છે.

સ્તુતિનું ધોરણ સામાન્ય રીતે એવું છે કે:—

"अहिगयजिण पढमथुई, बीया सव्वाण तइअ नाणस्स ।
वेयावच्चगराणं, उवओगत्थं चउत्थथुई ॥"

—દેવવંદનભાષ્ય ગાથા—૫૨.

જે મૂલનાયકના બિંબ વગેરેની આગળ ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે, તેને ' અધિકૃત-જિન ' કહેવામાં આવે છે, તેમને ઉદ્દેશીને પહેલી સ્તુતિ બોલવી. 'यस्य मूल-बिम्बादेः पुरतश्चैत्यवन्दना कर्तुमारभ्यतेऽसावधिकृतजिन उच्यते, तमाश्रित्य प्रथमा स्तुतिर्दातव्या ' (સંઘાચારટીકા. દે. ભા.)

બીજી સ્તુતિ ' સર્વ જિનો 'ને ઉદ્દેશીને બોલવી. ત્રીજી સ્તુતિ જ્ઞાનની-' શ્રુતજ્ઞાન 'ની બોલવી અને ચોથી સ્તુતિ ' વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર દેવો 'ના ઉપયોગાર્થે બોલવી.

આ ધોરણ આવશ્યક ક્રિયા દરમિયાન બોલાતી (૧) ' કલ્લાણકંદં ' થુઈ, (૨) ' સંસારદાવા- 'સ્તુતિ અને (૩) ' સ્નાતસ્યા- 'સ્તુતિ એ ત્રણેમાં જળવાયેલું છે.

જેમનાં દર્શનમાત્રથી શુભ ભાવનાનાં પૂર વહેવા લાગે છે, એવા ' અધિકૃત જિન ' એટલે મૂળનાયક સ્તુતિના પ્રથમ અધિકારી છે. વાસ્તવિક રીતે સર્વે તીર્થંકરો ગુણોમાં સરખા છે— એ જણાવવા માટે બીજી સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે, અને તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતો-તેમણે પ્રરૂપેલું શ્રુતજ્ઞાન એ જ સહુને

માર્ગ-દર્શક હોવાથી ત્રીજી સ્તુતિ શ્રુતની અથવા આગમની કરવામાં આવે છે, તથા એ શ્રુતજ્ઞાનની-પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી શ્રુત-દેવતા-વાગીશ્વરી હોવાથી ચોથી સ્તુતિ તેની કરવામાં આવે છે.

સાત્ત્વિકતાના પ્રતીકરૂપ—સંજ્ઞારૂપ શ્વેતવર્ણ, પવિત્રતાના પ્રતીકરૂપ કમલ તથા જ્ઞાનના પ્રતીકરૂપ પુસ્તક વડે નિર્માણ થયેલું શ્રુતદેવીનું સ્વરૂપ મલિનતા તથા જડતાને દૂર કરી પવિત્રતા તથા પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ આપવાને સમર્થ છે, એટલે તેનું આરાધન ઇષ્ટ મનાયું છે. શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીબાલચંદ્રસૂરિ, શ્રીજયશેખરસૂરિ, ઉ. શ્રીયશોવિજયજી આદિને પ્રાપ્ત થયેલું અગાધ જ્ઞાન વાગ્દેવી-શારદાદેવી-સરસ્વતીની યથાર્થ આરાધનાને આભારી હતું. બીજા પણ અનેક મુનિપુંગવોએ એ જ રીતે 'શ્રુતદેવતા'ની આરાધના કરીને 'પ્રજ્ઞાનો પ્રસાદ' મેળવ્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તુતિ, વિ. સં. ૧૭૫૧માં શ્રીજિનવિજયજીએ રચેલા ષડાવશ્યક-બાલાવબોધના અંત ભાગમાં સ્તુતિ-સંગ્રહમાં આપેલી છે.

સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

२१ संसारदावानल-थुई

[-श्रीमहावीरस्तुतिः]

'સંસારદાવાનલ-' સ્તુતિ

(१) મૂલપાઠ

(ઇન્દ્રવજ્રા)

संसार-दावानल-दाह-नीरं,
संमोह-धूली-हरणे समीरं ।
माया-रसा-दारण-सार-सीरं,
नमामि वीरं गिरि-सार-धीरं ॥ १ ॥

(વસંતતિલકા)

भावावनाम-सुर-दानव-मानवेन-
चूला-विलोल-कमलावलि-मालितानि ।
संपूरिताभिनत-लोक-समीहितानि,
कामं नमामि जिनराज-पदानि तानि ॥ २ ॥

(मन्दाक्रान्ता)

बोधागाधं सुपद-पदवी-नीर-पूराभिरामं,
जीवाहिंसाविरल-लहरी-संगमागाहदेहं ।
चूला-वेलं गुरुगम-मणी-संकुलं दूरपारं,
सारं वीरागम-जलनिधिं सादरं साधु सेवे ॥ ३ ॥

(स्त्रग्धरा)

आमूलालोल-धूली-बहुल-परिमलाऽऽलीढ-लोलालिमाला-
झंकाराराव-सारामलदल-कमलागार-भूमि-निवासे ! ।
छाया-संभार-सारे ! वरकमल-करे ! तार-हाराभिरामे !,
वाणी-संदोह-देहे ! भव-विरह-वरं देहि मे देवि ! सारं ॥४॥

(२) संस्कृत छाया

આ સ્તુતિ જોડાક્ષર વિનાની સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં છે; તેથી તેની છાયા પણ ઉપર પ્રમાણે જાણી લેવી.

(૩) ગુજરાતી છાયા

સંસાર-દાવાનલનો દાહ (શમાવવામાં) નીર(સમાન)ને,
સંમોહ(રૂપ) ધૂળને ઉડાડવામાં સમીર(સમાન)ને;
માયા-પૃથ્વીને તોડવામાં ઉત્તમ હળ(સમાન)ને,
નમું છું વીરને ગિરિ-શ્રેષ્ઠ(સમાન) ધીરને. ૧.

ભાવે નમેલા સુર-દાનવ-માનવ-સ્વામીઓના,
મુગટની ચપલ-કમલાવલિથી પૂજાયેલા;
પૂર્યાં છે નમેલ જનનાં (જેણે) મનો-વાંછિતો,
અતિ નમું છું જિનરાજ-પદોને તેને. ૨.
બોધમાં અગાધ, સુપદ-પદવીરૂપી નીર-સમૂહથી અભિરામ,
અહિંસાની અવિરલ લહરીના સંગમવડે અગાધ દેહ;
ચૂલિકા-તટ(યુક્ત), શ્રેષ્ઠ આલાપક(રૂપ) મણિથી ભરપૂર,
જેનો દૂર છે પાર,
(તેવા)ઉત્તમ વીરના આગમ-જલનિધિને સાદર સારી રીતે
સેવું છું. ૩.
મૂલ-પર્યન્ત ડોલવાવડે (ખરેલા) મકરંદની અત્યંત સુગંધમાં
મગ્ન થયેલા ચપલ ભ્રમર-વૃંદના,
ઝંકાર-શબ્દથી યુક્ત ઉત્તમ નિર્મલ પાંખડીવાળા કમલઘરની
ભૂમિમાં વાસ કરનારી!;
છાયા-સંભારથી શ્રેષ્ઠ! ઉત્તમ કમલ-કરવાળી! સ્વચ્છ હારથી
અભિરામ,
વાણી-સમૂહે (બનેલા) દેહવાળી, ભવ-વિરહનું વરદાન દે મને
દેવી! ઉત્તમ. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

संसार-दावानल-दाह-नीरं— સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને ઓલવવામાં પાણી-સમાનને.

संसार એ જ दावानल તે સંસાર-દાવાનલ. તેનો દાહ, તે संसार-दावानल-दाह. તેને માટે નીર-સમાન, તે संसार-दावानल-दाह-नीरं, તે પ્રત્યે, તેને.

'संसार'-ભવ-ભ્રમણ, સાંસારિક જીવન. 'दावानल'-જંગલમાં પ્રગટેલો અગ્નિ. 'दावस्य अनलः दावानलः'—'दाव'-જંગલ, 'अनल'—અગ્નિ. 'दाह'—દાઝવું-બળવું-તાપ કે ગરમી. આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ સંતાપ એ 'સંસાર-દાવાનલનો દાહ' છે. 'આધિ' એટલે વિવિધ પ્રકારની માનસિક પીડા. 'વ્યાધિ' એટલે વિવિધ પ્રકારની શારીરિક પીડા અને 'ઉપાધિ' એટલે વિવિધ પ્રકારની આવી પડેલી બાહ્ય આપદા કે મુશ્કેલીઓ. આ ત્રણે પ્રકારના સંતાપને બૂઝવવામાં—શાંત કરવામાં કુશલ હોવાથી શ્રીમહાવીર પ્રભુ સંસાર-દાવાનલનો દાહ શાંત કરવા માટે નીર-સમાન છે.

संमोह-धूली-हरणे— અજ્ઞાનરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં.

જે ભાવને લીધે બુદ્ધિ યોગ્યાયોગ્ય તત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકતી નથી, તે 'મોહ' કહેવાય છે. તે જ્યારે પ્રબલ બને છે ત્યારે 'संमोह' કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં બુદ્ધિ ખૂબ જ વિકલ બની જાય છે, એટલે તેને જ અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

समीरं— પવનને, વાયુને.

"अणिलो गंधवहो मारुओ समीरो पहंजणो पवणो ।" (પા.

લ. ના.) 'અનિલ, ગંધવહ, મારુત, સમીર, પ્રભંજન અને પવન' એ પર્યાય-નામો છે.

ધૂળને દૂર લઈ જવાનું કામ પવન કરે છે. તે મુજબ સંમોહને દૂર કરવાનું કામ શ્રીમહાવીર પ્રભુ કરે છે.

माया-रसा-दारण-सार-सीरं— માયારૂપી જમીનને તોડવામાં તીક્ષ્ણ હળ-સમાનને.

माया એ જ रसा તે माया-रसा, તેનું દારણ તે माया-रसा-दारण. તેને માટે सार-सीरं તે माया-रसा-दारण-सार-सीरं. 'माया' એટલે છલ, કપટ, દગો કે શાઠ્ય. કેટલાક કર્મને પણ અવિદ્યા કે 'માયા'ના નામથી ઓળખે છે. તે અર્થ પણ અહીં સંગત છે. 'रसा' એટલે પૃથ્વી કે ધરતી. 'दारण'-તોડવાની ક્રિયા. દારવું એટલે વિદારવું, તોડવું, ટુકડા કરવા કે ફાડી નાખવું. તેની જે ક્રિયા તે दारण. 'सार'—ઉત્તમ. 'सीरं'—હળ, હળનો અગ્રભાગ કે જેના વડે પૃથ્વી ખોદાય છે. જમીનનાં કઠણ પડો ઉત્તમ પ્રકારના હળ વડે જલદી તૂટી જાય છે. તે મુજબ શ્રીમહાવીર પ્રભુ માયારૂપી પૃથ્વીનાં પડો શીઘ્રતાથી તોડનારા છે.

नमामि— હું નમું છું, હું વંદન કરું છું.

वीरं— શ્રીમહાવીરને, શ્રીમહાવીર પ્રભુને.

गिरि-सार-धीरं— મેરુપર્વત જેવા સ્થિરને.

गिरि માં सार, તે गिरि-सार— તેના જેવા ધીર તે गिरि-सार-

ધાર, તેને. 'गिरि' એટલે પર્વત, પહાડ કે શૈલ. તેમાં મંદરાચલ અથવા મેરુપર્વત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રીજંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિમાં તેનાં ૧૬ નામો આપેલાં છે, જેમાંનું એક નામ 'गिरिराय'-ગિરિરાજ પણ છે.

भावावनाम-सुर-दानव-मानवेन-चूला-विलोल-कमलावलि-मालितानि— ભાવથી નમેલા સુરેન્દ્ર, દાનવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોના મુગટમાં રહેલી ચપલ કમલશ્રેણિવડે પૂજાયેલા.

'भाव' એટલે સદ્ભાવ કે ભક્તિ. તેના વડે નમેલા, તે भावावनाम અને તેવા सुर-दानव-मानवेन એટલે 'सुर,' 'दानव' અને 'मानव'ના 'इन'-સ્વામી, પતિ. તેમની 'चूला' એટલે શિર—શિખા કે શિરનું આભૂષણ—મુગટ. તેમાં રહેલી विलोल-कमलावलि—વિશેષ પ્રકારે ડોલતી કમળોની પંક્તિ-હાર, તેના વડે मालितानि—પૂજાયેલાં. આ પદ 'जिनराज-पदानि'નું વિશેષણ છે.

संपूरिताभिनत-लोक-समीहितानि— સંપૂર્ણ કર્યાં છે જેમણે નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો, તેમને.

संपूरित— સમ્યક્-પૂરિત, સારી રીતે પૂરેલાં, પૂર્ણ કરેલાં. अभिनत-लोक-समीहितानि— નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિતો. अभि—સારી રીતે. नत—નમેલા. लोक—માણસો. જે માણસો સારી રીતે નમેલા છે તે 'अभिनतलोक'. એનો ભાવાર્થ ભક્તજન થાય છે, કારણ કે તેઓ જ હૃદયના ખરા ઉલ્લાસથી નમે છે. समीहितानि એ समीहितનું બહુવચન છે.

'समीहित' એટલે सम्+ईहित—સારી રીતે ઇચ્છેલું. અભીષ્ટ, અભિલષિત કે મનોવાંછિત એ તેના પર્યાયશબ્દો છે.

'कामं'— ઘણું, અત્યંત.

नमामि— હું નમું છું.

जिनराज-पदानि— જિનેશ્વરનાં ચરણોને.

तानि— તેમને.

આ પદ 'जिनराज-पदानि'નું વિશેષણ છે.

बोधागाधं— જ્ઞાનથી ગંભીર છે, તેને.

'बोध' એટલે જ્ઞાન. તેના વડે કરીને જે अगाध-ઊંડું છે તે बोधागाध. આ પદ 'वीरागम-जलनिधि'નું વિશેષણ હોવાથી દ્વિતીયામાં યોજાયેલું છે.

આગમોમાં જુદા જુદા અનેક વિષયોનું વર્ણન નય અને નિક્ષેપ-સહિત * કરેલું છે; તેથી તેમાં રહેલું જ્ઞાન અપરિમિત-

* વસ્તુના અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને મુખ્યરૂપે સ્વીકારીને વર્ણન કરવું તે 'નય'. 'સોનું પીળું છે' એમ કહેવું તે એક પ્રકારનું નયવાક્ય છે, કારણ કે ચિકાશ, પીળાશ, ભારેપણું આદિ અનેક ધર્મો પૈકી એક પીળાશના ધર્મને જ તે બતાવે છે. શાસ્ત્રકારોએ નયના મુખ્ય પ્રકારો બે માનેલા છેઃ 'દ્રવ્યાર્થિક નય' અને 'પર્યાયાર્થિક નય'. તેના 'નિશ્ચય નય' અને 'વ્યવહાર નય' એવા વિભાગો પણ પાડેલા છે. વળી નો વિચાર સાત ભેદથી પણ કરેલો છે. તે આ રીતેઃ "(૧)

'અગાધ' છે. જે વસ્તુનું તળિયું નજરે દેખાતું હોય, તે ગાધ—છીછરું કહેવાય છે અને જેનું તળિયું ન દેખાતું હોય અથવા તે કેટલું ઊંડું છે તે ન જણાતું હોય, તે 'अगाध' કહેવાય છે. ભાવાર્થ કે વીરપ્રભુના આગમો 'નય-નિક્ષેપ'ના ઊંડા જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

सुपद-पदवी-नीर-पूराभिरामं — સુંદર-પદ-રચનારૂપ જલના સમૂહવડે મનોહર છે, તેને.

સુષ્ઠુ-પદ—સારૂં પદ તે 'सुपद'. તેની 'पदवी' એટલે યોગ્ય ગોઠવણ તે सुपद-पदवी. તે રૂપી नीरનાં 'पूर' એટલે સમૂહવડે अभिराम, તે सुपद-पदवी-नीर-पूराभिराम–તે પ્રત્યે, તેને. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

જેમ સમુદ્રમાં પાણીનો સમૂહ ઘણો હોય છે, તેથી તે મનોહર લાગે છે, તેમ વીરાગમરૂપી જલનિધિ-મહાસાગર સુંદર પદોની રચનારૂપ પાણીથી ભરપૂર હોઈને મનોહર લાગે છે.

जीवाहिंसाऽविरल-लहरी-संगमागाहदेहं—જીવ-દયાના સિદ્ધાં-

નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત." વળી સામાન્ય રીતે દરેક શબ્દના અર્થને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે. આ અર્થ-વિભાગને 'નિક્ષેપ' કહેવામાં આવે છે. તેના ચાર પ્રકારો અનુક્રમે—"૧ નામ, ૨ સ્થાપના, ૩ દ્રવ્ય અને ૪ ભાવ છે."

તોની અવિરલ લહરીઓના સંગમવડે જેનો દેહ ગંભીર છે, તેને.

જીવની અહિંસા તે જીવાહિંસા. જીવ પોતે તો મરતો નથી, પણ જે દેહને તે ધારણ કરે છે તેનું છેદન, ભેદન અને મરણ થાય છે. ઉપચારથી આવા જીવયુક્ત દેહને જ 'જીવ' કહેવામાં આવે છે, એટલે તેની 'હિંસા' કરવાનો અર્થ તેણે ધારણ કરેલા દેહની હિંસા છે. પ્રમાદવશાત્ કોઈ પણ પ્રાણીના દેહને તેના જીવથી જુદો પાડવો, કે તેનું કોઈ પણ અંગોપાંગ છેદી નાખવું, યા તો તેને કષ્ટ આપવું એ 'હિંસા' કહેવાય છે. આવી હિંસામાંથી વિરમવું તે 'અહિંસા' છે.

अविरल-નિરંતર, જે છૂટું-છવાયું હોય તે 'विरल' કહેવાય છે. તેથી 'अविरल'નો અર્થ તેના પ્રતિપક્ષી ભાવમાં નિરંતર-આંતરા-વિનાનું થાય છે. 'लहरी'-તરંગ કે મોજું. 'संगम'-જોડાણ. જ્યાં એક મોજું શમે ત્યાં બીજું ઊઠતું હોય અને બીજું શમે ત્યાં ત્રીજું ઊઠતું હોય ત્યાં લહરીનો સંગમ થયેલો ગણાય છે. આવી ક્રિયા જ્યાં નિરંતર ચાલી રહી હોય તે अविरल-लहरी-संगम કહેવાય છે, અને આ રીતે જ્યાં નિરંતર લહરી-સંગમ થતો હોય-મોજાં ઊછળતાં હોય ત્યાં કોઈને પણ પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ પડે છે, તેથી તે 'अगाह-देह'-જેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે તેવા દેહવાળો કહેવાય છે.

અહિંસાનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે બધા આર્યધર્મોએ સ્વીકારેલો છે, પરંતુ જૈન મહર્ષિઓએ તેના પર ખૂબ ઊંડો વિચાર કરેલો છે. તેમના અભિપ્રાયથી અહિંસા એ મુખ્ય

ધર્મ છે કે જેનો અમલ આચાર અને વિચાર ઉભયમાં થવો ઘટે છે. 'જીવ-દયા' એ આચારની અહિંસા છે અને 'સ્યાદ્વાદ' એ વિચારની અહિંસા છે. આ બંને પ્રકારની અહિંસાનો વિચાર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે સ્યાદ્વાદનો વિચાર સ્થલે સ્થલે સૂક્ષ્મ રીતે આવતો હોવાથી સામાન્ય અભ્યાસીને માટે તેમાં પ્રવેશ કરવાનું સહેલું નથી. એટલે જ વીરાગમને जीवाहिंसाऽविरल-लहरी-संगमागाह-देह કહેવામાં આવ્યો છે.

चूला-वेलं— ચૂલિકારૂપ તટવાળાને.

'चूलिका' એ શાસ્ત્રનો પરિશિષ્ટરૂપ ભાગ છે, કે જેમાં પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિક-ટીકામાં તેનો પરિચય 'उत्तरतन्त्र' તરીકે આપ્યો છે. 'तत् पुनश्चूडाद्वयम् उत्तरतन्त्रं दशवैकालिकस्य'—તે બે ચૂડાઓ (ચૂલિકાઓ) દશવૈકાલિક-સૂત્રના 'ઉત્તરતંત્ર'રૂપ છે. (દશ. વૈ. ચૂલિકા) 'वेल' એટલે વેળા અથવા ભરતી. चूला એ જ वेल, તે चूला-वेल. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

गुरु-गम-मणि-संकुलं— ઉત્તમ આલાપકરૂપી મણિથી ભરપૂરને.

गुरु એવો गम તે गुरु-गम, તે રૂપ मणि એટલે गुरु-गम-मणि અને તેના વડે संकुल તે गुरु-गम-मणि-संकुल. આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

' 'गुरु' એટલે મોટા કે શ્રેષ્ઠ. 'गम' એટલે એકસરખા પાઠવાળા આલાપક. આલાપકની સમજ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૩મું. કેટલેક સ્થલે વ્યાખ્યા અથવા વિવેચન માટે પણ 'ગમ' શબ્દ વપરાયેલો જોવાય છે. * વળી નંદીસૂત્રની વૃત્તિમાં એક સૂત્રમાંથી થતા વિવિધ વ્યુત્પત્તિ-લભ્ય અર્થ માટે પણ તે વપરાયેલો છે, પરંતુ અહીં આલાપક-અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે.

સમુદ્રનું એક નામ રત્નાકર-રત્નનો ભંડાર પણ છે, કારણ કે તેના તળિયે અનેક જાતનાં બહુમૂલ્ય રત્નો પડેલાં છે. એ જ રીતે વીરાગમરૂપી સમુદ્રમાં શ્રેષ્ઠ આલાપકો એ રત્નો છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી તેને संकुल—વ્યાપ્ત—ભરપૂર કહ્યો છે.

दूर-पारं— જેનો કિનારો ઘણો દૂર છે તેને.

दूर— છેટો છે पार જેનો તે दूर-पार, તે પ્રત્યે, તેને.

सारं— ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ.

આ પદ પણ વીરાગમનું વિશેષણ છે.

वीरागम-जलनिधिं— શ્રીવીરપ્રભુના આગમરૂપી સમુદ્રને. શ્રીવીરપ્રભુનો આગમ તે 'वीरागम' અને તે રૂપ जलनिधि–સમુદ્ર તે वीरागम-जलनिधि, તે પ્રત્યે.

જેનાથી વસ્તુ-તત્ત્વનો સ્ફુટ બોધ થાય, તે 'આગમ'.

---

* વિશેષા. ભા. ગા. ૯૧૨.

'आ-समन्ताद् गम्यते वस्तुतत्त्वमनेनेत्यागमः'-અથવા આપ્ત-વચનનો સંગ્રહ તે 'આગમ' છે, તેથી સર્વજ્ઞ-પ્રણીત વચન, સિદ્ધાંત કે સૂત્રને 'આગમ' કહેવામાં આવે છે. અન્ય તીર્થંકરોની જેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તેમના મુખ્ય શિષ્યો—ગણધર ભગવંતોએ સૂત્ર-રચનાદ્વારા ભાષામાં ઉતાર્યો હતો. આ સાહિત્ય 'दुवालस अंग' કે 'गणि-पिटक'ના નામથી ઓળખાય છે. વળી તેમની પછી થયેલા મહાન શ્રુત-ધરોએ જે કૃતિઓ અંગ-શાસ્ત્રોની પૂર્તિરૂપે, પ્રાચીન શ્રુતના સંગ્રહરૂપે કે પૂર્વોના ઉદ્ધારરૂપે બનાવી હતી, તે 'અંગ-બાહ્ય' કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના શ્રુતમાંની અતિ અગત્યની કૃતિઓને 'આગમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. *

जलनिधि એટલે સમુદ્ર કે દરિયો.

सादरं— માન-પૂર્વક.

साधु— સારી રીતે.

सेवे— હું સેવું છું, હું ઉપાસના કરું છું.

---

* આગમોની સંખ્યા-પરત્વે એકમત પ્રવર્તતો નથી. દિગંબર સંપ્રદાયનો મત એવો છે કે આજે એકેય પ્રાચીન આગમ ઉપલબ્ધ નથી. આ મતની પાછળ અભિનિવેશનું બલ વિશેષ જણાય છે. મૂર્તિ-પૂજક શ્વેતાંબર-સંપ્રદાય આગમોની સંખ્યા ૮૪ અથવા ૪૫ની માને છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી સંપ્રદાયવાળાઓ તે પૈકીના ૩૨ આગમોનો જ સ્વીકાર કરે છે; બાકીનાં આગમો નહિ માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમનો મૂર્તિ-પૂજા અંગેનો વિરોધ છે.

आमूलालोल-धूली-बहुल-परिमलालीढ-लोलालिमाला-झंकाराराव-सारामल-दल-कमलागार-भूमि-निवासे !— મૂળ-પર્યંત કાંઈક ડોલવાથી ખરેલા મકરંદની અત્યંત સુગંધમાં મગ્ન થયેલા ચપલ ભ્રમર-વૃંદના ઝંકાર-શબ્દથી યુક્ત ઉત્તમ નિર્મલ પાંખડીવાળા કમલઘરની ભૂમિમાં વાસ કરનારી.

आमूल—મૂલ-પર્યંત, आलोल-કંઈક ડોલી રહેલું, તે आमूलालोल. 'મૂલ'ની પૂર્વે વપરાયેલો 'आ' ઉપસર્ગ મર્યાદા કે હદને સૂચવે છે અને 'लोल'ની પૂર્વે વપરાયેલો તે જ ઉપસર્ગ 'आ' લગભગ અથવા કંઈકનો અર્થ બતાવે છે. આ વિશેષણ કમલને ઉદ્દેશીને લગાડવામાં આવ્યું છે. 'धूली' એટલે રજ, પરાગ કે મકરંદ. તેની बहुल-परिमल— ઘણી સુગંધમાં. आलीढ-આસક્ત, મગ્ન, ચોંટી ગયેલી. लोलालिमाला-लोल એવા अलिઓની माला. लोल-ચપલ. अलि-ભ્રમર. माला-હાર, પંક્તિ કે શ્રેણિ, તેના વડે યુક્ત. सार-ઉત્તમ. अमल-दलकमल= अमल-નિર્મલ, दल-પાંખડીઓવાળું, कमल તે अमल-दल-कमल. તે રૂપ 'अगारभूमि'-રહેવાની જગા. તેમાં निवासा-વાસ કરનારી. આ આખું સામાસિક પદ 'देवि!'નું વિશેષણ છે, તે સંબોધનાર્થે મૂકાયેલું હોવાથી निवासे! એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

छाया-संभार-सारे!— કાંતિ-પુંજથી ઉત્તમ, અત્યંત તેજસ્વી-પણાને લીધે રમણીય!

'छाया'— કાન્તિ, પ્રભા કે દીપ્તિ. તેનો 'संभार'-સમૂહ કે જથ્થો. તેના વડે 'सारा'-ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, રમણીય. આ પદ પણ

'देवि !'નું વિશેષણ અને સંબોધન હોવાથી छाया-संभार-सारे ! એવો પ્રયોગ થયેલો છે.

वरकमल-करे !— સુંદર કમલ-યુક્ત હાથવાળી. જેના હાથમાં સુંદર કમલ છે એવી.

વર એવા कमलथी યુક્ત करवाळी તે वरकमलकरा. તેનું રૂપ ઉપરનાં પદો મુજબ સંબોધનાર્થે वरकमलकरे ! થયેલું છે.

तार-हाराभिरामे !— દેદીપ્યમાન હાર વડે સુશોભિત !

तार એવો જે हार તેના વડે अभिरामा, તે तार-हाराभिरामा. 'तार'—સ્વચ્છ, નિર્મલ કે દેદીપ્યમાન. हार—કંઠનું આભૂષણ. अभिरामा—મનોહર. આ પદ પણ 'દેવિ !'નું વિશેષણ હોવાથી સંબોધનરૂપ છે.

वाणी-संदोह-देहे !—વાણીના સમૂહરૂપ દેહવાળી ! वाणी નો संदोह તે જ જેનો देह છે તે वाणी-संदोह-देहा. 'वाणी'—ભાષા. 'संदोह'—સમૂહ કે જથ્થો. 'देह'-કાયા શરીર. બાર અંગરૂપ વાણીના સમૂહથી જેનો દેહ બનેલો છે તેવી. આ પદ પણ 'देवि !'નું વિશેષણ હોવાથી સંબોધનાર્થે મૂકાયેલું છે.

भव-विरह-वरं—ભવના વિરહ(મોક્ષ)રૂપ વરદાન, તેને.

'भव' એટલે સંસાર કે જન્મ-મરણના ફેરા. તેનો 'विरह' થવો એટલે તેમાંથી છૂટી જવું. આ છુટકારો ઉત્તમ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે ફરી કોઈ વાર સંસારમાં આવવું

ન પડે. તેથી મોક્ષ એ જ 'ભવ-વિરહ' છે. તે પ્રાપ્ત થાય તેવું વરદાન, તેને.

देहि—આપો.

मे—મને.

देवि !—હે દેવિ ! હે શ્રુતદેવિ !

सारम्—શ્રેષ્ઠ.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

संसार-दावानल- थुई—'સંસાર-દાવાનલ-' નામની સ્તુતિ.

આ સ્તુતિનો પ્રારંભ संसार-दावानल-શબ્દથી થતો હોઇને તે 'संसार-दावानल-'थुई કહેવાય છે. કેટલીક પોથીઓમાં તેનો ઉલ્લેખ 'श्रीमहावीरस्तुति,' 'श्रीवर्द्धमानस्तुति' અને 'अष्टमी-स्तुति'—એ રીતે પણ થયેલો છે.

૧ संसार-दावानल........ धीरम्-અહીં नमामि ક્રિયાપદ છે. वीरं કર્મ છે. બાકીનાં બધાં પદો वीरं ના વિશેષણો છે. હું શ્રી-મહાવીરસ્વામીને 'નમું છું' એ ક્રિયા છે. તે મહાવીરસ્વામી કેવા છે ? સંસારરૂપી દાવાનલના દાહને ઓલવવા માટે પાણી-સમાન છે. વળી પ્રબળ મોહરૂપી ધૂળને દૂર કરવામાં પવન-સમાન છે તથા માયારૂપી પૃથ્વીનાં પડો તોડી નાખવામાં તીક્ષ્ણ હળ-સમાન છે અને મેરુપર્વતના જેવા ધીર-સ્થિર છે.

૨ भावावनाम........तानि-અહીં नमामि ક્રિયાપદ છે. जिन-

राज-पदानि કર્મ છે, कामं અવ્યય છે અને બાકીનાં બધાં પદો 'जिनराज-पदानि'નાં વિશેષણો છે. શ્રીજિનેશ્વરનાં ચરણો કેવાં છે? સુરો, અસુરો અને માનવોના સ્વામીથી પૂજાયેલાં તથા નમન કરનાર જનોનાં મનોવાંછિત પૂરાં કરનારાં છે, તેમને.

૩ बोधागाधं.......सेवे— અહીં सेवे ક્રિયાપદ છે, सादरं અને साधु એ બે ક્રિયા-વિશેષણો છે. वीरागम-जलनिधिं એ કર્મ છે અને બાકીનાં બધાં પદો તેનાં વિશેષણો છે. હું વીરપ્રભુના આગમ-સમુદ્રની આદર-પૂર્વક સારી રીતે ઉપાસના કરું છું. આ આગમ-સમુદ્ર કેવો છે? (૧) બોધથી ગંભીર, (૨) મનોહર પદ-રચનાઓથી અભિરામ, (૩) અહિંસાના સિદ્ધાંતો વડે કરીને ઘણો જ ઊંડો, (૪) ચૂલિકારૂપી કિનારાવાળો, (૫) મોટા મોટા આલાપકરૂપી રત્નોથી ભરપૂર, (૬) જેનો પાર પામવો અતિ મુશ્કેલ છે, તેવો (૭) ઉત્તમ.

૪ आमूलालोल.......सारं— અહીં देहि ક્રિયાપદ છે, भव-विरहवरं કર્મ છે, सारं કર્મનું વિશેષણ છે, मे સંપ્રદાનાર્થે ચતુર્થીમાં છે, તથા દેવીને સંબોધન થયેલું છે. બાકીનાં બધાં પદો દેવીનાં વિશેષણો છે. હે શ્રુતદેવિ! મને તમે સારભૂત, ભવ-વિરહ(મોક્ષ)રૂપ વરદાન આપો. અહીં જે શ્રુતદેવીનું સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તે દેવી કેવી છે? સુંદર કમલ-ઘરની ભૂમિમાં રહેનારી છે, અર્થાત્ સુંદર કમલ પર વિરાજનારી છે, તેજસ્વી છે, હાથમાં શ્રેષ્ઠ કમલને ધારણ કરનારી છે, કંઠમાં સુંદર હાર છે તથા દ્વાદશાંગીથી તેનો દેહ બનેલો છે.

'ભવ-વિરહ '-શબ્દ યાકિનીમહત્તરા-ધર્મસૂનુ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરીશ્વરની કૃતિઓના અંતમાં સંકેતરૂપે વપરાયેલો જોવાય છે, તે રીતે જ અહીં તે વપરાયેલો છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. જલ જે પ્રકારે દાવાનલના અગ્નિને શાંત કરે છે, તે જ પ્રકારે તેઓ સંસારના સંતાપરૂપ અગ્નિને શાંત કરે છે. પવન જે રીતે ધૂળને ઉડાડી દે છે, તે જ રીતે તેઓ અજ્ઞાનને દૂર કરી દે છે. તીક્ષ્ણ હળ જેવી રીતે પૃથ્વીને ખોદી કાઢે છે, તેવી જ રીતે તેઓ માયાને ઉખાડીને ફેંકી દે છે અને જે રીતે મેરુપર્વત ચલાયમાન થતો નથી, તે રીતે અત્યંત ધૈર્યને લીધે તેઓ ચલાયમાન થતા નથી. ૧.

ભક્તિ-પૂર્વક નમન કરનારા દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોના મુગટની ચપળ કમલ-માલાઓથી જે શોભાયમાન છે, જેના પ્રભાવથી નમન કરનારા લોકોનાં મનો-વાંછિત પૂર્ણ થાય છે, તે પ્રભાવશાળી જિન-ચરણોને હું અત્યંત શ્રદ્ધા-પૂર્વક નમન કરું છું. ૨.

આ આગમ-સમુદ્ર અપરિમિત જ્ઞાન-બોધના કારણે ગંભીર છે, લલિત પદોની રચનારૂપ જલથી મનોહર છે, જીવદયા-સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારોરૂપ મોજાંઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે જેમાં પ્રવેશ કરવો કઠિન છે, ચૂલિકારૂપ વેળા(ભરતી)વાળો છે, આલાપકરૂપી રત્નોથી ભરપૂર છે અને જેનો સંપૂર્ણ પાર

પામવો--મર્મ સમજવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. તેવા વીરપ્રભુના આગમરૂપી સમુદ્રની હું આદર-પૂર્વક સેવા કરું છું. ૩.

મૂલ-પર્યંત ડોલાયમાન તથા પરાગની અત્યંત સુગંધથી મસ્ત થઈ ચારે તરફ ગુંજારવ કરતા ભ્રમરોથી શોભાયમાન સુંદર પાંખડીવાળા કમલ-ઘર ઉપર આવેલા ભવનમાં રહેનારી! કાંતિ-પુંજથી શોભાયમાન! હાથમાં સુંદર કમલને ધારણ કરનારી ! અને દેદીપ્યમાન હારવડે અત્યંત મનોહર ! દ્વાદશાંગીની અધિષ્ઠાત્રી હે શ્રુતદેવિ ! તમે મને મોક્ષનું ઉત્તમ વરદાન આપો. ૪.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

માતા, પિતા, બંધુ, બહેન, પુત્ર, પુત્રી, સ્વજન, સંબંધી, વડીલ, ગુરુ આદિ અનેક પ્રકારના સંબંધોથી ગૂંથાયેલું સાંસારિક જીવન જેમ સંસાર છે, તેમ વ્યાપાર-રોજગાર, કલા-કૌશલ્ય, ખેતી-વાડી, હુન્નર-ઉદ્યોગ, શિક્ષણ-સાહિત્ય, વૈદ્યક-વિજ્ઞાન તથા રાજ-કારણ જેમાં વર્તી રહેલાં છે, તે પણ સંસાર છે. સંસારનું આ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. વળી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા અને કામ-વિકાર જેમાં અનુભવાય છે, તે પણ સંસાર જ છે; પરંતુ એ તેનું આભ્યંતર સ્વરૂપ છે. તે બંનેના યોગે જીવ ભવ-ભ્રમણ કરે છે, આ રીતે જેમાં અનેક પ્રકારના તાપો-સંતાપો અનુભવાય છે, તેને જ્ઞાનીજનોએ દાવાનલની ઉપમા આપી છે. આ સંસારમાં જીવ ક્ષણ પણ શાંતિ અનુભવતો નથી. આજે ધન મેળવવાની ચિંતા,

તો કાલે ધન સાચવવાની ચિંતા. આજે વ્યાપાર-રોજગારની ફિકર, તો કાલે પ્રતિષ્ઠાની ફિકર. આજે કુટુંબ-કબીલાંના પ્રશ્નો, તો કાલે સમાજ અને રાજના પ્રશ્નો. એ પ્રકારની આધિનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. એમાં કોઈ વાર પેટ દુઃખે છે, તો કોઈ વાર માથું દુઃખે છે. કોઈ વાર દાંત દુઃખે છે, તો કોઈ વાર કાન દુઃખે છે. વળી કોઈ વાર શરદી થઈ આવે છે, તો કોઈ વાર વિષૂચિકા થઈ જાય છે. કોઈ વાર ઋતુ માફક નથી આવતી, તો કોઈ વાર પાણી ભારે પડે છે. એ ઉપરાંત તાવ, ખાંસી, દમ, વાયુ, ઝાડા, મરડા, શૂળ, સોજા, ક્ષય ને કેન્સર જેવાં અનેક દર્દો ટાંપીને જ ઊભાં હોય છે. જરા લાગ મળ્યો કે શરીરમાં તે સિફતથી પેસી જાય છે. એટલે વ્યાધિનો કોઈ સુમાર નથી. તેમ જ આ પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિની વચ્ચે ઉપાધિ પણ ડોકિયાં કરતી જ હોય છે. આજે ઘરાક પૈસા ઘાલી ગયો, તો કાલે કોઈએ દેવાળું કાઢ્યું. આજે કોઈ સાથે ઝઘડો થયો, તો કાલે કોઈ અકસ્માત્ નડ્યો. સમાજનાં વિચિત્ર બંધનો, રાષ્ટ્રની અસ્થિર હાલત અને વિશ્વનું અશાંત વાતાવરણ પણ એ ઉપાધિમાં ઉમેરો કર્યા કરે છે. રાત્રે એક માણસ કરોડપતિ તરીકે સૂતો હોય છે, તે સવારે ભિખારી બની જાય છે અને સવારે એક માણસ સરમુખત્યાર હોય છે, તે સાંઝે જ ફાંસીના માંચડે લટકે છે. વળી આજે જ્યાં શાંતિ અને આબાદી જણાતી હોય છે, ત્યાં આવતી કાલે યુદ્ધ અને સર્વનાશની નોબત ગડગડતી સંભળાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ઘેરા સંતાપમાં ડૂબેલો સંસાર દૂબહૂ દાવાનલનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દાવાનલ ઓલવાય કેવી રીતે? જંગલમાં જ્યારે એકાએક અગ્નિ પ્રગટી નીકળે છે, ત્યારે તે દિવસોના દિવસો સુધી ચાલે છે, જે કોઈ પણ સામાન્ય ઉપાયોથી કાબૂમાં આવતો નથી. અરે મોટાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રો પણ તેને શાંત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. સન ૧૯૪૯ના જુલાઈ માસમાં અમેરિકાનાં જંગલોમાં જે આગો પ્રગટી નીકળી હતી, તે અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવા છતાં ઘણાં અઠવાડિયાં સુધી ચાલી હતી. મતલબ કે આવી આગોને ઓલવવાનું સફલ કાર્ય સમર્થ મહામેઘનું પાણી જ કરી શકે છે. જ્યારે તે છૂટથી પડે છે, ત્યારે દાવાનલ શાંત થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે સંસાર-દાવાનલનું છે. તેનો દાહ સામાન્ય ઉપાયોથી શાંત થતો નથી. તે તો જ્યારે મહર્ષિઓની દેશના કે તેમણે પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતોનો આશ્રય લેવામાં આવે, ત્યારે જ શાંત થાય છે. અહીં તેવું કાર્ય કરનાર તરીકે ચરમતીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીને વંદના કરવામાં આવી છે, કે જેમનો ઉપકાર કદી પણ ભૂલી શકાય તેવો નથી. આજે પણ તેમનું સ્થાપેલું તીર્થ ભવ્ય જીવોને ધર્મારાધનની અનેક સામગ્રી પૂરી પાડે છે; તેથી પહેલી વંદના તેમને કરવામાં આવી છે.

બીજી વંદના સર્વ જિનેશ્વરોને કરવામાં આવી છે. તેઓ અર્હન્ હોવાથી દેવ, દાનવ અને માનવીઓના સ્વામીવડે પૂજાય છે તથા સર્વ કોઈ દેવ, દાનવ અને માનવીઓ પણ તેમની અત્યંત ભક્તિ-ભાવથી પૂજા કરે છે. આ ભક્તિને લીધે ઉત્પન્ન થતા શુભ અધ્યવસાયોથી તેમનાં મનોવાંછિત પૂરાં

થાય છે અથવા તો તેમના હૃદયમાં રહેલી બોધિલાભની ઇચ્છા તે શ્રીજિનરાજના ચરણોની સેવા કરવાથી પૂરી થાય છે.

ત્રીજી વંદના શ્રુતજ્ઞાનને એટલે શ્રીમહાવીરપ્રભુના આગમોને કરવામાં આવી છે. આ આગમો અનેક રીતે જલનિધિને-સાગરને મળતાં હોઈને તેમની સરખામણી સાગર સાથે કરવામાં આવી છે. જેમ સાગર ગંભીર હોય છે, તેમ આ આગમો બોધથી ગંભીર છે. જેમ સાગર મનોહર જલ-લહરિઓ વડે સુંદર હોય છે, તેમ આ આગમો પદ-રચનાઓ વડે સુંદર છે. જેમ સાગર ઘણો ઊંડો હોય છે, તેમ આ આગમો જીવદયાના સિદ્ધાંતોને લીધે ઘણા જ ગહન છે. જેમ સાગરમાં મોટી ભરતી આવ્યા કરે છે, તેમ આ આગમોમાં ચૂલિકારૂપી ભરતીઓ આવે છે. જેમ સાગર રત્નોથી ભરપૂર હોય છે, તેમ આ આગમો આલાપકોથી ભરપૂર છે. જેમ સાગરનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, તેમ આગમોનો પાર પામવો પણ મુશ્કેલ છે.

ચોથી વંદના શ્રુતદેવીને કરવામાં આવી છે, કે જેમને શ્રુતજ્ઞાનની અધિષ્ઠાયિકા માનવામાં આવે છે. એનો નિવાસ સુંદર કમલ ઉપર છે, કે જેની આસપાસ સુગંધમાં મત્ત થયેલા ભમરા મધુર ગુંજારવ કરી રહેલા છે. જે લાવણ્યથી ભરપૂર છે; જેના કંઠમાં (ચતુર્દશ-પૂર્વરૂપી) મનોહર હાર શોભી રહેલો છે, જેના હાથમાં મનોહર કમલ છે અને જેનો સમસ્ત દેહ વાણીથી બનેલો છે. આ દેવી પાસે એવું ઉત્તમ વરદાન માગવામાં આવ્યું છે, કે જેને લીધે ભવનો આત્યંતિક વિરહ

થાય, મતલબ કે મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

આ સ્તુતિ પર જ્ઞાનવિમલસૂરિ તથા બીજાઓએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચેલી છે તથા તેના પ્રત્યેક ચરણની પાદપૂર્તિઓ પણ કરેલી છે.

આ સ્તુતિનો ઉપયોગ શ્રાવિકાઓ દૈવસિક અને રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં 'નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય' અને 'વિશાલ-લોચન-' સ્તુતિની જગાએ કરે છે તથા પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણના સમયે સજ્ઝાયના સ્થાને બોલાય છે. ચોથી ગાથાનાં છેલ્લાં ત્રણ ચરણો સકલ સંઘ સાથે બોલે છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સ્તુતિની રચના યાકિની-મહત્તરા-ધર્મસૂનુ શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ કરેલી છે. તેઓ ગૃહસ્થપણામાં પુરોહિત હોઈને વેદ-વેદાંતના જાણકાર હતા અને દીક્ષિત થયા પછી જૈનશાસ્ત્રોના પરમ નિષ્ણાત બન્યા હતા. તેમણે શ્રીનન્દીસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર-સૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર આદિ આગમો પર વિશદ ટીકાઓ રચેલી છે તથા ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય આદિ મહાન દાર્શનિક ગ્રંથો રચેલા છે. વળી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્ર-વૃત્તિ, પંચાશક, યોગબિંદુ, યોગવિંશિકા, ધર્મબિંદુ આદિ તેમના પ્રૌઢ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું સાહિત્ય વિવિધ, મૌલિક અને ઊંડા ચિંતનવાળું છે. સંભળાય છે કે તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તેમાં ૧૪૪૦ ગ્રંથો

રચાઈ ગયા હતા પણ ચાર ગ્રંથો બાકી રહ્યા હતા; તે વખતે તેમણે ચાર ગ્રંથના સ્થાને 'સંસાર-દાવાનલ-' શબ્દથી શરૂ થતી ચાર સ્તુતિ બનાવી. તેમાં ચોથી શ્રુતદેવીની સ્તુતિનું પ્રથમ ચરણ રચાયું કે તેમની બોલવાની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ, તેથી ત્રણ ચરણરૂપ બાકીની સ્તુતિ તેમના હૃદયના અભિપ્રાય મુજબ સંઘે પૂરી કરી. ત્યારથી 'ઝંકારારાવ-' શબ્દોથી માંડીને બાકીની સ્તુતિ સંઘ-દ્વારા ઉચ્ચ સ્વરે બોલાય છે.

તેમની કૃતિઓમાં 'ભવ-વિરહ'—શબ્દ સંકેતરૂપે વપરાયેલો છે, તે શબ્દ અહીં પણ વપરાયેલો છે.

આ સ્તુતિની ભાષા સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત છે.

२२ सुयधम्म-थुई

[श्रुत-स्तवः]

'પુક્ખરવર-'સૂત્ર

(१) મૂલપાઠ

[ગાથા]

पुक्खरवर-दीवड्ढे, धायइसंडे य जंबूदीवे य ।
भरहेरवय-विदेहे, धम्माइगरे नमंसामि ॥ १ ॥
तम-तिमिर-पडल-विद्धंसणस्स, सुरगण-नरिंद-महियस्स
सीमाधरस्स वंदे, पप्फोडिय-मोहजालस्स ॥ २ ॥

[વસન્તતિલકા]

जाई-जरा-मरण-सोग-पणासणस्स ।
कल्लाण-पुक्खल-विसाल-सुहावहस्स ॥
को देव-दाणव-नरिंद-गणच्चियस्स ।
धम्मस्स सारमुवलब्भ करे पमायं ? ॥ ३ ॥

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

सिद्धे भो ! पयओ णमो जिणमए नंदी सया संजमे ।
देवं-नाग-सुवन्न-किन्नर-गण-स्सब्भूअ-भावच्चिए ॥

लोगो जत्थ पइट्ठिओ जगमिणं तेलुक्क-मच्चासुरं ।
धम्मो वड्ढउ सासओ[1] विजयओ धम्मुत्तरं वड्ढउ ॥४॥
सुअस्स भगवओ करेमि काउस्सग्गं, वंदण-वत्तियाए० ॥

(२) संस्कृत छाया

पुष्करवर-द्वीपार्धे, धातकीखण्डे च जम्बूद्वीपे च ।
भरत-ऐरवत-विदेहे, धर्मादिकरान् नमस्यामि ॥ १ ॥
तमस्तिमिर-पटल-विध्वंसनं सुरगण-नरेन्द्र-महितम् ।
सीमाधरं वन्दे, प्रस्फोटित-मोहजालम् ॥ २ ॥
जाति-जरा-मरण-शोक-प्रणाशनस्य,
कल्याण-पुष्कल-विशाल-सुखावहस्य ।
को देव-दानव-नरेन्द्र-गणार्चितस्य,
धर्मस्य सारमुपलभ्य कुर्यात् प्रमादम् ? ॥ ३ ॥
सिद्धाय भोः ! प्रयतः नमः जिनमताय नन्दिः सदा संयमे,
देव-नाग-सुपर्ण-किन्नर-गण-सद्भूत-भावार्चिते ।
लोकः यत्र प्रतिष्ठितं जगत् इदम् त्रैलोक्य-मर्त्यासुरम्,
धर्मः वर्धतां शाश्वतः विजयतः धर्मोत्तरं वर्धताम् ॥ ४ ॥
श्रुतस्य भगवतः करोमि कायोत्सर्गं वन्दन-प्रत्ययेन० ॥

(૩) ગુજરાતી છાયા

અર્ધ પુષ્કરવર-દ્વીપમાં, ધાતકીખંડમાં તથા જંબૂદ્વીપમાં અને;

[1] सासअं.

ભરત-ઐરવત-મહાવિદેહમાં,
ધર્મના આદિ કરનારાઓને નમું છું. ૧.

અજ્ઞાન-તિમિર-પડલનો નાશ કરનારાને,
દેવગણ તથા નરેંદ્રોથી પૂજાયેલાને;

મર્યાદા ધારણ કરનારને, વંદું છું મોહ-જાલ તોડનારને. ૨.

જન્મ-જરા-મરણ-શોકનો નાશ કરનારને,
પુષ્કલ કલ્યાણ અને વિશાલ સુખ કરનારને;
કોણ દેવ, દાનવ અને નરેંદ્રોના સમૂહવડે પૂજિત,
(એવા) ધર્મનો સાર પામીને કરે પ્રમાદ? ૩.

સિદ્ધ (એવા) જિનમતને નમો પ્રયત્નથી હે (લોકો!) જે
મંગલરૂપ સદા સંયમે,

(જે) દેવ, નાગ, સુપર્ણ, કિન્નર-ગણ તણા
સદ્ભૂત ભાવે અર્ચિત;

લોક જેમાં પ્રતિષ્ઠિત (તથા) જગત્ આ ત્રૈલોક્ય-મર્ત્યાસુર,
ધર્મ વધો શાશ્વત, વિજયથી ધર્મોત્તર પણ વધો. ૪.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

पुक्खरवर-दीवड्ढे– पुष्करवर-द्वीपार्धे— 'પુષ્કરવર' નામના અર્ધા દ્વીપમાં.

જે 'પુષ્કરો' એટલે કમલો વડે સુંદર છે, તે 'પુષ્કરવર-દ્વીપ'. તેના અર્ધા ભાગમાં.

મધ્યલોકની રચના મધ્યમાં થાળીના આકારવાળા દ્વીપ અને પછી ચૂડીના આકારવાળા સમુદ્રો તથા દ્વીપો વડે થયેલી છે. એટલે પ્રથમ દ્વીપ છે, તેની આસપાસ સમુદ્ર છે, તેની પછી જમીન છે, તેની પછી સમુદ્ર છે અને તેની પછી પાછી જમીન છે, વગેરે. આ રચના મુજબ મધ્યલોકની વચમાં જંબૂ નામનો દ્વીપ છે, કે જેની મધ્યમાં મેરુ નામનો એક મહાન પર્વત આવેલો છે. 'જંબૂદ્વીપ' એટલે જંબૂ-વૃક્ષથી ઉપલક્ષિત અથવા જંબૂ-પ્રધાન દ્વીપ. આ દ્વીપની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ 'લવણસમુદ્ર'. એની પછી જે જમીન આવેલી છે, તેનું નામ 'ધાતકીખંડ'. તેમાં ધાવડીવૃક્ષનાં વનો વિશેષ હોવાથી એ નામ પડેલું છે. ધાતકીખંડની આસપાસ જે સમુદ્ર છે, તેનું નામ 'કાલોદધિ'. આ સમુદ્ર પછી જે જમીન આવે છે, તેનું નામ 'પુષ્કરવરદ્વીપ'. આ દ્વીપની આસપાસ 'પુષ્કરોદધિ' નામનો સમુદ્ર આવેલો છે. આ ક્રમ 'સ્વયંભૂરમણ' નામના સમુદ્ર સુધી લંબાય છે. પુષ્કરવરદ્વીપની વચ્ચે 'માનુષોત્તર' નામનો એક પર્વત આવેલો છે, જેનાથી તેના બે ભાગ પડે છે. તેમાં અંદરના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ છે અને બહારના ભાગમાં મનુષ્યની વસતિ નથી. એટલે 'જંબૂદ્વીપ,' 'ધાતકીખંડ' અને 'અર્ધપુષ્કરવરદ્વીપ' મળીને અઢીદ્વીપ જેટલું મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે. તીર્થંકરો અને બીજા મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ તેમાં જ સંભવે છે.

धायइसंडे- धातकीखण्डे— ધાતકીખંડમાં.

जंबूदीवे- जम्बूद्वीपे— જંબૂદ્વીપમાં.

अ- च— અને.

भरहेरवय-विदेहे- भरतैरवत-विदेहे— ' ભરત, ' ' ઐરવત ' અને ' વિદેહ ' નામના ક્ષેત્રમાં.

' જંબૂદ્વીપ 'માં " ૧ ભરતવર્ષ, ૨ હૈમવતવર્ષ, ૩ હરિવર્ષ, ૪ વિદેહવર્ષ, ૫ રમ્યકવર્ષ, ૬ હૈરણ્યવતવર્ષ, ૭ ઐરવતવર્ષ " એ સાત ક્ષેત્રો છે. ' ધાતકીખંડ 'માં તેનાથી બમણાં ક્ષેત્રો છે અને ' પુષ્કરવર દ્વીપ 'ના અર્ધા ભાગમાં પણ તેટલાં જ ક્ષેત્રો છે. એટલે કુલ ક્ષેત્રો ૩૫ છે. તેની સંપૂર્ણ તાલિકા નીચે મુજબ છે :—

	જંબૂદ્વીપ	ધાતકીખંડ	પુષ્કરવરદ્વીપ(અર્ધો)	કુલ
ભરતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈમવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હરિવર્ષ	૧	૨	૨	૫
વિદેહવર્ષ	૧	૨	૨	૫
રમ્યકવર્ષ	૧	૨	૨	૫
હૈરણ્યવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
ઐરવતવર્ષ	૧	૨	૨	૫
	૭	૧૪	૧૪	૩૫

આ ક્ષેત્રોમાંથી પંદર ક્ષેત્રો, એટલે " પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ વિદેહવર્ષ (મહાવિદેહ) " ' કર્મ-

ભૂમિ' કહેવાય છે અને બાકીનાં વીસ ક્ષેત્રો 'અકર્મભૂમિ' કહેવાય છે. વળી દરેક 'વિદેહ'માં 'દેવકુરુ' અને 'ઉત્તર-કુરુ' નામના વિભાગો પણ 'અકર્મભૂમિ' હોય છે. પાંચ 'વિદેહ'નાં એ દસ ક્ષેત્રોને ઉપરનાં વીસ ક્ષેત્રોમાં ઉમેરતાં તેની સંખ્યા કુલ ત્રીસની થાય છે. તીર્થંકરો 'કર્મભૂમિ'માં જ જન્મે છે, તેથી ભરતાદિ ક્ષેત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

धम्माइगरे- धर्मादिकरान्— ધર્મની આદિ કરનારાઓને.

'ધર્મ'નો અર્થ અહીં શ્રુતધર્મ છે. તેની ઉત્પત્તિ તીર્થંકરો દ્વારા જ થાય છે; તેથી તેઓને 'ધર્મ'ની આદિ કરનારા કહ્યા છે.

नमंसामि- नमस्यामि— હું નમું છું.

नमस्य-नमस्यति— નમન કરવું પરથી આ રૂપ બનેલું છે.

तम-तिमिर-पडल-विद्धंसणस्स- तमस्तिमिर-पटल-विध्वंसनम्— અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનારને.

तम— અજ્ઞાન, તે રૂપ तिमिर—અંધકાર. તેનું पटल—વૃંદ-સમૂહ. તેનો विध्वंस કરનાર, તે तमस्तिमिर-पटल-विध्वंसनः—તેને.

सुरगण-नरिंद-महिअस्स- सुरगण-नरेन्द्र-महितम्— દેવ-સમૂહ અને નરેન્દ્રોથી પૂજાયેલાને.

सुर— દેવતા. તેમનો गण— સમૂહ. તથા नर—મનુષ્યો. તેમના इंद- ઇન્દ્ર— સ્વામી. તેમનાથી महित— પૂજાયેલ. તેને.

सीमाधरस्स- सीमाधरम्— સીમા ધારણ કરનારને.

सीमा— મર્યાદા. તેને ધારણ કરનાર તે 'सीमाधर'. 'सीमां-मर्यादां धारयतीति सीमाधरः ।' (આ. ટી.), તેને. સિ. હે. શબ્દાનુ. અ. ૮, પા. ૩ના 'क्वचिद् द्वितीयादेः' સૂત્રમાં 'બીજી વિભક્તિના સ્થાનમાં છઠ્ઠી વપરાય છે' તેવું જણાવતાં તેના ઉદાહરણ તરીકે 'सीमाधरस्स वन्दे' વાક્યનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

वंदे- वन्दे— હું વાંદું છું.

पप्फोडिअ-मोह-जालस्स- प्रस्फोटित-मोह-जालम्— જેણે મોહ-જાલને વિશેષ પ્રકારે તોડી નાખી છે, તેને.

प्रकर्षेण स्फोटितं प्रस्फोटितम्— વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં આવેલ છે, તે प्रस्फोटित. मोह-जालम्— મિથ્યાત્વરૂપી જાલ. જેના વડે મિથ્યાત્વરૂપી જાલ વિશેષ પ્રકારે તોડવામાં આવેલ છે, તે प्रस्फोटित-मोहजाल. તેના પ્રત્યે, તેને. અહીં સર્વત્ર દ્વિતીયાના અર્થમાં ષષ્ઠી વપરાયેલી છે.

जाई-जरा-मरण-सोग-पणासणस्स- जाति-जरा-मरण-शोक-प्रणाशनस्य— જન્મ, જરા, મૃત્યુ તથા શોકનો નાશ કરનારને.

जाति— જન્મ. जरा— ઘડપણ. मरण— પ્રાણ-નાશ. शोक —માનસિક દુઃખ, દિલગીરી. તેનો प्रणाशनः— નાશ કરનાર તે जाति-जरा-मरण-शोक-प्रणाशनः, તેને.

कल्लाण-पुक्खल-विसाल-सुहावहस्स- कल्याण-पुष्कल-विशाल-

सुखावहस्य— પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખ કરનારને.

कल्याण— આત્માનું ભલું. વિશેષ અર્થ માટે જુઓ સૂત્ર ૧૭ તથા ૨૦. पुक्खल— પુષ્કળ, ઘણું. विसाल— મોટું. 'सुखमावहति- करोतीति सुखावहः तस्य'—સુખને કરે તે સુખાવહ, તેને.

को- कः— કોણ? કોણ વ્યક્તિ?

देव-दाणव-नरिंद-गणच्चिअस्स- देव-दानव-नरेन्द्र-गणार्चितस्य —દેવેન્દ્રો, દાનવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોના સમૂહથી પૂજાયેલા.

धम्मस्स- धर्मस्य— ધર્મનો, શ્રુતધર્મનો.

सारमुवलब्भ- सारम् उपलभ्य— સાર પામીને, તત્ત્વ જાણીને. सार-રહસ્ય, તત્ત્વ. उपलभ्य—પામીને, જોઈને.

करे- कुर्यात्— કરે.

पमायं- प्रमादम्— પ્રમાદને.

પ્રમાદનો સામાન્ય અર્થ આળસ છે. 'प्रमादोऽयत्न इति।' અથવા 'प्रकर्षेण माद्यन्त्यनेनेति प्रमादः'—જેના વડે કરીને વધારે આળસ આવે તે 'પ્રમાદ'. વિશેષ અર્થમાં આત્મ-હિત પ્રત્યેની અસાવધાની-સત્ક્રિયા પ્રત્યેની વિમુખતા તેને 'પ્રમાદ' કહેવામાં આવે છે. કર્મ-બંધનના પાંચ હેતુઓ પૈકી તે પણ એક હેતુ છે. 'मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमाद-कषाय-योगा बन्धहेतवः।

(ત. સૂ. ૮-૧) "મિથ્યાત્વ, અવિરતિ (ત્યાગનો અભાવ), પ્રમાદ, કષાય અને યોગ" એ કર્મ-બંધના હેતુઓ છે. પ્રમાદના આઠ પ્રકારો નીચે મુજબ માનવામાં આવે છે:—

"(૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) સ્મૃતિ-ભ્રંશ, (૭) ધર્માચરણમાં આળસ અને (૮) મન, વચન તથા કાયાનું દુષ્પ્રણિધાન (દુષ્ટ રીતે પ્રવર્ત્તન)."

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બત્રીસમા અધ્યયનમાં પ્રમાદનાં અનેક સ્થાનોનું વર્ણન અનેક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

सिद्धे- सिद्धाय— સિદ્ધને.

સિદ્ધ એટલે ફલ આપવામાં સિદ્ધ. 'तत्र सिद्धः फलाव्यभिचारेण।' (લ. વિ.) તેનો અર્થ પ્રતિષ્ઠિત કે પ્રખ્યાત પણ થાય છે. 'પ્રતિષ્ઠિત' એટલે નયો અને પ્રમાણોવડે સ્થાપિત થયેલો અને 'પ્રખ્યાત' એટલે ત્રણ કોટિથી શુદ્ધ. અહીં "કષ, છેદ અને તાપ" એ ત્રણ 'કોટિ' સમજવાની છે, કે જે પરીક્ષાનું મુખ્ય સાધન છે.

भो !- भोः— હે! હે સુજ્ઞ જનો!

पयओ- प्रयत :— પ્રયત્ન-પૂર્વક, આદરવાળો થયો છતો.

'प्रकर्षेण यतः प्रयतः' વિશેષ પ્રકારે યત્ન કરાયેલો.

णमो- नमः— નમસ્કાર હો.

जिणमए- जिनमताय— જિનમતને, જૈન-સિદ્ધાન્તને.

જિનમતનો અર્થ શ્રીમલયગિરિજીએ જીવાભિગમસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે મુજબ કર્યો છે :—

"जिनमतमिति रागादिशत्रून् जयति स्म (इति) जिनः। स च यद्यपि छद्मस्थवीतरागोऽपि भवति, तथाऽपि तस्य तीर्थप्रवर्त्तकत्वायोगादुत्पन्नकेवलज्ञानस्तीर्थकृदभिगृह्यते, सोऽपि च, वर्द्धमानस्वामी, तस्य वर्त्तमानतीर्थाधिपतित्वात्, तस्य जिनस्य वर्द्धमानस्वामिनो मतम्- अर्थतस्तेनैव प्रणीतत्वादाचारादि-दृष्टिवाद-पर्यन्तं द्वादशाङ्गं गणि-पिटकम्, कथम्भूतं वर्द्धमानस्वामि-जिनमतमित्याह।"

'જિન-મત' એટલે—રાગાદિ શત્રુને જિતે, તે જિન. તે છદ્મસ્થ-વીતરાગ પણ હોય છે, પરંતુ તેમને તીર્થ-પ્રવર્તનનો યોગ નહિ હોવાથી, જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેવા તીર્થંકરને જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ શ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામીને, કારણ કે તેઓ વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ છે. તેમણે 'આચારાંગ'થી માંડીને 'દૃષ્ટિવાદ' પર્યંતનાં બાર અંગરૂપ ગણિ-પિટક અર્થથી પ્રરૂપેલ છે. આ બાર અંગરૂપ 'ગણિ-પિટક' તે જિન-મત.

नन्दी- नन्दि:— वृद्धि.

'नन्दि' શબ્દ જુદા જુદા અનેક અર્થોમાં વપરાય છે, જેમ કે બાર પ્રકારનાં વાજિંત્રોનો સાથે અવાજ, ગાંધાર ગ્રામની મૂર્છના, પ્રમોદ, હર્ષ, મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન, વાંછિત અર્થની પ્રાપ્તિ, મંગલ, સમૃદ્ધિ, જૈનાગમ-વિશેષ, વૃદ્ધિ વગેરે વગેરે. તેમાંથી અહીં વૃદ્ધિના અર્થમાં વપરાયેલો છે,

सया- सदा— સદા.

संजमे- संयमे— સંયમમાં, સંયમમાર્ગમાં, ચારિત્રમાં.

'સંયમ' એટલે કષાય તથા યોગનો નિગ્રહ. વ્યવહારમાં તેનાં નીચે મુજબ ૧૭ ભેદો પ્રસિદ્ધ છેઃ

"પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતોનો ત્યાગ, ચાર કષાયોનો જય, તથા મન, વચન અને કાયાની વિરતિ."

'સંયમ'નો અર્થ ચારિત્ર પણ થાય છે. 'संयमे चारित्रे' (લ. વિ.).

देवं-नाग-सुवन्न-किन्नर-गण-स्सब्भूअ-भावच्चिए- देव-नाग-सुपर्ण-किन्नर-गण-सद्भूत-भावार्चिते— દેવો, નાગકુમારો, સુપર્ણકુમારો અને કિન્નરદેવોના સમૂહવડે સદ્ભાવથી પૂજાયેલા.

देवं— વૈમાનિક દેવો. સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન અ. ૮, પા. ૧, સૂ. ૨૬માં 'क्वचिच्छन्दःपूरणेऽपि देवं-नाग-सुवण्ण-' જણાવ્યું છે, તથા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં 'देवमित्यनुस्वारः छन्दःपूरणे' એમ જણાવ્યું હોવાથી દેવ ઉપરનો અનુસ્વાર છંદની પૂર્તિ માટે સમજવાનો છે. नाग—નાગકુમાર. એ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. सुपर्ण—સુપર્ણકુમાર. એ પણ ભવનપતિ દેવનો એક પ્રકાર છે. किन्नर—એ વ્યંતરજાતિના દેવોનો એક પ્રકાર છે. सद्भूत-भाव—સાચો ભાવ, હૃદયનો સાચો ઉલ્લાસ. અહીં છન્દઃ-પૂર્તિ માટે 'सद्भूत'ના 'स'નો દ્વિર્ભાવ થયેલો છે. તેનાથી अर्चित—પૂજાયેલ.

लोगो- लोकः — લોક.

લોક શબ્દના ઘણા અર્થો થાય છે. તેમાંથી 'लोक्यते लोकः ज्ञानमेव' (લ. વિ.). લોકન-જોવું તે, લોક-જ્ઞાન એ અર્થ અહીં સંગત છે. અથવા સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવમય લોકના અર્થમાં પણ તે ઘટી શકે છે.

जत्थ- यत्र— જ્યાં.

पइट्ठिओ- प्रतिष्ठितः— પ્રમાણ-સિદ્ધ.

जगमिणं- जगत् इदम्— આ જગત્.

तेलुक्क-मच्चासुरं- त्रैलोक्य-मर्त्यासुरम्— ત્રણ લોકના મનુષ્ય તથા [સુર,] અસુરાદિકને આધારરૂપ.

ત્રણ લોકમાં મનુષ્ય મધ્યલોકમાં હોય છે, અને [સુરો], અસુરો, સ્વર્ગ તથા પાતાળમાં હોય છે.

धम्मो- धर्मः— ધર્મ, શ્રુતધર્મ, જ્ઞાન.

શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ પૈકી અહીં શ્રુતધર્મ સમજવાનો છે.

वड्ढउ- वर्धताम्— વૃદ્ધિ પામો.

सासओ(अं)- शाश्वतः(तम्)— શાશ્વત, નિત્ય.

विजयओ- विजयतः— વિજયથી.

વિશેષ પ્રકારે જય, તે વિજય, તેથી.

धम्मुत्तरं- धर्मोत्तरम्— ધર્મોત્તર, ચારિત્રધર્મ.

सुअस्स- श्रुतस्य— શ્રુતને, શ્રુતજ્ઞાનને, શાસ્ત્રને.

શબ્દ-નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન, તે 'શ્રુતજ્ઞાન.' શ્રુત એટલે સાંભળેલું, તીર્થંકરો પાસેથી સાંભળીને મેળવેલું. જેમ કે 'सुयं मे आउसं! तेणं भगवया एवमक्खायं- श्रुतं मया आयुष्मन्! तेन भगवता एवमाख्यातम्।' 'હે આયુષ્મન્! મેં સાંભળ્યું છે કે ભગવાને આમ કહેલું છે.' અર્થાત્ તીર્થંકર ભગવાને આપેલા ઉપદેશનો ભાવ ગ્રહણ કરીને ગણધરો જે સૂત્રો ગુંથે છે, તે 'શ્રુત' કહેવાય છે. તેના પર્યાય-શબ્દો નીચે મુજબ છે:—

"सुय-सुत्त-गंथ-सिद्धंत-सासणे आण-वयण-उवएसो।
पण्णवणा आगम इय, एगट्ठा पज्जवा सुत्ते॥"

—બૃહત્કલ્પ-વૃત્તિ સભાષ્ય, ભા. ગા. ૧૧૭.

શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના અને આગમ.

આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે સામાયિકથી માંડીને બિન્દુસારપૂર્વ સુધીનું જે જ્ઞાન, તે 'શ્રુત.' 'श्रुतं सामायिकादि-बिन्दुसारान्तम्।'

શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે: 'અંગ-પ્રવિષ્ટ' અને 'અંગ-બાહ્ય'. 'અંગ' શબ્દ અહીં સૂત્રરૂપ પુરુષના અંગ તરીકે યોજાયેલો છે. નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં 'सुत्त-पुरिस'— સૂત્ર-પુરુષનો પરિચય નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો છે:—

આચાર અને સૂયગડ, બે પગ.

ઠાણ અને સમવાય, બે નળા.

વિવાહપન્નત્તી અને નાયાધમ્મકહા, બે જાંઘ.

ઉવાસગદસા અને અંતગડદસા, પીઠ અને ઉદર.

અણુત્તરોવવાઇયદસા અને પણ્હાવાગરણ, બે હાથ.

વિવાગસુય, ડોક.

દિટ્ઠિવાય, મસ્તક.

અંગ-પ્રવિષ્ટને 'નિયત શ્રુત' ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે પ્રકારનું શ્રુત દરેક તીર્થંકરના વખતે અવશ્ય હોય છે. જ્યારે અંગ-બાહ્યને 'અનિયત શ્રુત' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે દરેક તીર્થંકરના વખતમાં નિયમા હોતું નથી. નંદીસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અંગ-બાહ્ય શ્રુત બે પ્રકારનું છે: (૧) 'આવશ્યક' અને (૨) 'આવશ્યક-વ્યતિરિક્ત'. તેમાં આવશ્યકના છ ભાગ છે: "૧ સામાયિક, ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩ વંદનક, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાયોત્સર્ગ અને ૬ પ્રત્યાખ્યાન." તથા આવશ્યક-વ્યતિરિક્તના બે ભાગો છે: 'કાલિક શ્રુત' અને 'ઉત્કાલિક શ્રુત'. તેમાં જે શ્રુત દિવસની અને રાતની પહેલી અને ચોથી પૌરુષીમાં ભણાય, તે 'કાલિક શ્રુત' અને જે સૂત્ર સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન, સૂર્યાસ્ત અને મધ્યરાત્રિ-એ ચારેની પહેલી અને છેલ્લી ઘડી સિવાય બાકીના સમયમાં ભણી શકાય તે 'ઉત્કાલિક શ્રુત.' આ બે વિભાગમાં આવેલાં સૂત્રોની યાદી નંદીસૂત્રમાં તથા પાક્ષિકસૂત્રમાં આપેલી છે.

भगवओ- भगवत :— ભગવંતને.

'શ્રુત' શબ્દનું આ વિશેષણ છે. બંને પદો ચતુર્થી વિભક્તિના અર્થમાં પષ્ઠીમાં યોજાયેલાં છે.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सुयधम्म-थुई- श्रुतधर्म-स्तुति :— શ્રુતધર્મની સ્તુતિ.

'શ્રુત' એટલે આગમ. તેના અધ્યયનરૂપ જે ધર્મ, તે 'શ્રુતધર્મ'. તેનું ગુણ-વર્ણન—સ્તુતિ જેમાં મુખ્ય છે તે, 'શ્રુત-ધર્મ-સ્તુતિ'. આવશ્યકસૂત્ર-ચૂર્ણિ અને આવશ્યકસૂત્ર-ટીકામાં આ સૂત્રને શ્રુતભગવંતની સ્તુતિ 'सुतधम्मस्स भगवओ थुई' એ રીતે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. દેવવંદન-ભાષ્ય વગેરેમાં તેને 'શ્રુત-સ્તવ' તરીકે સંબોધ્યું છે. પ્રારંભના શબ્દો પરથી તે 'પુક્ખરવર-'સૂત્રના નામે પણ ઓળખાય છે.

અઢીદ્વીપ—મનુષ્ય—ક્ષેત્ર.

જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધપુષ્કરાવર્તદ્વીપના સમૂહનું સાંકેતિક નામ 'અઢીદ્વીપ' છે. મનુષ્યનો વાસ તેટલા ક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત હોઈને તેને 'મનુષ્ય-ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે. હાલની ભૌગોલિક માન્યતા પ્રમાણે એશિયા ખંડ, આફ્રિકા ખંડ, યુરોપ ખંડ, અમેરિકા ખંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ—એ પાંચ ખંડોમાં મનુષ્યની વસ્તી છે અને છઠ્ઠો એન્ટી-આર્કટીક ખંડ બહુધા વેરાન છે, છતાં તેમાં પણ મનુષ્યની વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

कर्मभूमि— મોક્ષ-સાધનને અનુકૂળ ક્ષેત્ર.

અમુક ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ છે અને અમુક ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિ છે; અન્ય દર્શનકારો પણ આ જાતની માન્યતા ધરાવે છે. જેમ કે વિષ્ણુપુરાણના બીજા અંશના ત્રીજા અધ્યયનમાં જણાવ્યું છે કે :—

'कर्मभुमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ।'

(ભારતવર્ષને ઉદ્દેશીને) આ કર્મભૂમિ છે, કે જ્યાંથી સ્વર્ગ અને મોક્ષમાં જઈ શકાય છે.

आदिकर— ધર્મની આદિ કરનારા.

ધર્મના પુનરુદ્ધાર-સંબંધી વૈદિક માન્યતા એવી છે કે જ્યારે જ્યારે આ પૃથ્વી પર પાપનો ભાર વધી જાય છે એટલે કે ધર્મનું તેજ ઝાંખું પડે છે, ત્યારે ઈશ્વર 'અવતાર' ધારણ કરે છે અને તે ધર્મની પુનઃ પુનઃ સ્થાપના કરે છે. બૌદ્ધો પણ અવતારમાં માને છે, પરંતુ તેને તે 'તથાગત' કહે છે. ઈસાઈ અને ઈસ્લામ ધર્મ એમ માને છે કે આ દુનિયાને તેની ફરજનું ભાન કરાવવા માટે સર્વશક્તિમાન (અલ્લાહ) પોતાના દૂતને પયગંબરરૂપે ખાસ સંદેશો લઈને મોકલે છે. જ્યારે જૈનધર્મનું માનવું એમ છે કે જે આત્મા તદ્દન શુદ્ધ હોય, તે જ 'પરમાત્મા' અથવા 'ઈશ્વર' કહી શકાય. આવા ઈશ્વરને ઉપાધિના કારણરૂપ કોઈ પણ કર્મ બાકી રહેલું નહિ હોવાથી જન્મ કે મરણ સંભવી શકે નહિ. પરંતુ સમયે સમયે એવા મહાપુરુષો જરૂર પ્રકટે છે કે જેઓ અર્હત્ બનીને—તીર્થંકર બનીને ધર્મમાર્ગનું સ્થાપન કરે છે અને એ

રીતે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ધર્મમાર્ગની 'આદિ' કરે છે. આ કાર્યમાં શ્રુતજ્ઞાન નિમિત્તભૂત થાય છે, એટલે તેઓ શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા પણ કહેવાય છે.

सीमाधर— મર્યાદા ધરનાર-આગમયુક્ત.

'आगमवन्त एव मर्यादां धारयन्ति' (આ. ટી.) જેઓ આગમવન્ત છે; તેઓ જ મર્યાદાને ધારણ કરે છે. એટલે સીમાધર શબ્દ અહીં આગમવન્ત—આગમ-યુક્તના અર્થમાં વપરાયેલો છે. 'આગમ' એટલે આપ્ત-વચનવાળું શાસ્ત્ર. શ્રુતજ્ઞાનમાં ગમે તે પુસ્તકનો સમાવેશ થતો નથી, પણ જે આગમરૂપ હોય તેનો જ સમાવેશ થાય છે.

मोह-जाल— મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ.

મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ એટલે મોહનીયકર્મ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રતિ, અરતિ, હાસ્ય, શોક, ભય, જુગુપ્સા, વેદ(જાતીયવૃત્તિ) અને મિથ્યાત્વ આદિ ભાવો.

जाति-जरा-मरण-शोक— જન્મ-દુઃખ, જરા-દુઃખ, મરણ-દુઃખ અને શોક-દુઃખ.

(૬) અર્થ-સંકલના

અર્ધો પુષ્કરવરદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને જંબૂદ્વીપ મળીને અઢીદ્વીપમાં આવેલા ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં શ્રુતધર્મની આદિ કરનારાઓને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો નાશ કરનાર, દેવ-સમૂહથી તથા નૃપ-સમૂહથી પૂજાયેલા અને મોહનીયકર્મની સર્વ જાળને તોડી નાખનાર મર્યાદાવન્ત શ્રુતધર્મને હું વંદન કરું છું. ૨.

જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને શોકરૂપી સાંસારિક દુઃખોનો નાશ કરનાર, ઘણાં કલ્યાણ અને વિશાળ સુખને આપનાર, દેવો, દાનવો અને રાજાઓના સમૂહથી પૂજાયેલ એવા શ્રુતધર્મનો સાર જાણ્યા પછી કયો માણસ ધર્મની આરાધના કરવામાં પ્રમાદ કરે? ૩.

હે મનુષ્યો! (નય-નિક્ષેપથી) સિદ્ધ એવા જૈનદર્શનને હું પુનઃ નમસ્કાર કરું છું, કે જે દેવો, નાગકુમારો, સુપ-(વ)ર્ણ-કુમારો, કિન્નરો, આદિથી સાચા ભાવે પૂજાયેલ છે, તથા જે સંયમ-માર્ગની સદા વૃદ્ધિ કરનારું છે અને જેમાં સકલ પદાર્થો તથા ત્રણ લોકના મનુષ્ય અને [સુર,] અસુરાદિકને આધારરૂપ જગત વર્ણવાયેલું છે. આવા સંયમ-પોષક અને જ્ઞાન-સમૃદ્ધ દર્શન વડે પ્રવૃત્ત થયેલો શાશ્વત જૈનધર્મ વૃદ્ધિ પામો અને વિજયની પરંપરા વડે ચારિત્રધર્મ પણ નિત્ય વૃદ્ધિ પામો. ૪.

શ્રુત-ભગવાનની આરાધના-નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું 'વંદણ-વત્તિયાએ' વગેરે.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

ભાષા અને સાહિત્ય આપણા જીવનમાં અતિ મહત્ત્વનો

-ભાગ ભજવે છે. જો મનુષ્ય પાસે ભાષા (વ્યક્ત વર્ણોચ્ચાર) ન હોત, તો તેના અને પશુના વચ્ચે ઝાઝો તફાવત રહેત નહિ. ભાષાવડે મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતો બીજાને જણાવી શકે છે, તથા પોતાના વિચારો બીજાને સંભળાવી શકે છે. તે જ રીતે બીજાના વિચારો સાંભળીને તે યાદ રાખી શકે છે, તથા તેમાંથી જે કંઈ ગ્રહણ કરવા જેવું હોય તે ગ્રહણ કરીને તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે.

ભાષાને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવાની કલામાંથી સાહિત્ય-નિર્માણ થયું છે, અને એ સાહિત્યનો પ્રચાર થવામાં લિપિએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ રીતે સાંભળીને મેળવેલું જ્ઞાન ભાષાબદ્ધ તથા લિપિબદ્ધ થવાથી અનેક મનુષ્યોને જ્ઞાન-વૃદ્ધિનું નિમિત્ત બની શકે છે.

શ્રીતીર્થંકરદેવોએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે તેમના અતિબુદ્ધિશાળી અને લબ્ધિ-સંપન્ન આદ્ય શિષ્યોએ સારી રીતે ઝીલી લીધો હતો અને તેને સાહિત્યના રૂપમાં વ્યવસ્થિત કર્યો હતો. આ રીતે જે સાહિત્યનું નિર્માણ થયું, તેને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને તેની સ્તુતિ કરવી—તેના ગુણોનું વર્ણન કરવું એ પ્રસ્તુત સૂત્રનો હેતુ છે, તેથી તે શ્રુતધર્મ-સ્તુતિ કહેવાય છે.

આ શ્રુતનો ઉદ્ભવ શ્રીતીર્થંકરદેવો દ્વારા થયેલો હોવાથી પ્રથમ સ્તુતિ તેમની કરવામાં આવે છે. જે લોકો એમ માને છે કે અમુક શાસ્ત્ર અથવા વેદો અપૌરુષેય છે, એટલે કે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ પુરુષ દ્વારા થઈ નથી, તે માન્યતા આ રીતે

નિરાધાર ઠરે છે. વાણીરૂપી શબ્દનું પ્રવર્તન પુરુષ વિના થઈ શકતું નથી, તો સાહિત્યની રચના તો થાય જ ક્યાંથી ? એટલે કે વેદો પણ કોઈએ બનાવેલા જ છે અને તેની રચના જોતાં એ વાત સહેજે જણાઈ આવે છે. તેનાં જુદાં જુદાં સૂક્તો જુદા જુદા ઋષિઓએ બનાવેલાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક નામો તેમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીતીર્થંકરદેવો 'અર્હત્' બનીને જ્યારે કેવલજ્ઞાની થાય છે, ત્યારપછી જ તેમના વિચારો શ્રુત તરીકે ઝીલાય છે. એટલે એ વચનો અર્થ-ગંભીર, મધુર, નિરવદ્ય તથા પરમ-હિતકારી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવું સાહિત્ય તેમણે દર્શાવેલા વિચારોની પરંપરા યોગ્ય રીતે જાળવનારું હોઈને અતિપવિત્ર ગણાય છે અને તેથી જ તેને ભગવાનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ તેમના અગિયાર ગણધરોએ ઝીલ્યો હતો અને તેઓએ તેના પરથી બાર અંગોની રચના કરી હતી, જે 'દ્વાદશાંગી'ના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય શ્રુત-સ્થવિરોએ પણ સૂત્રોની રચના કરી છે, જે ગણધરોની રચનાને અનુસરીને હોવાથી તેમની કૃતિઓ જેટલી જ માન્ય ગણાય છે. આ પ્રકારે રચાયેલા સાહિત્યને માટે '**આગમ**' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે.

શ્રીમહાવીર-નિર્વાણ પછી તેમની સાતમી પાટે ચતુર્દશ-પૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી થયા. તેમના સમયમાં જૈન શ્રમણોની મુખ્ય વિહારભૂમિ-સમા મધ્યદેશમાં બારવર્ષી દુકાળ

પડ્યો. એ દુકાળના કારણે સાધુઓ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા. કોઈ પર્વતની ગુફાઓમાં ગયા તો કોઈ નદીઓના તટ પર ગયા. વળી કેટલાક સમુદ્ર-કિનારે ગયા અને કેટલાક સાધુઓએ અનશન-પૂર્વક દેહ-ત્યાગ કર્યો.

આ દુકાળ બાર વર્ષ ચાલ્યો. ત્યારબાદ સાધુઓ પાછા ફરવા લાગ્યા. પરંતુ એ વખતે જણાયું કે દુકાળના સમયમાં સ્વાધ્યાય બરાબર નહિ થઈ શકવાથી કેટલાંક સૂત્રો તદ્દન ભૂલાઈ જવાયાં હતાં. એ પરથી પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘને એકત્ર કરવામાં આવ્યો ને બચેલું શ્રુત એકઠું કરવામાં આવ્યું. તેમાં અગિયાર અંગો બરાબર મળી આવ્યાં, પણ બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ મળ્યું નહિ.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દૃષ્ટિવાદના જાણકાર હતા, પણ તેઓ એ સમયે નેપાલના માર્ગમાં રહીને 'મહાપ્રાણ' નામનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા કે જે બાર વર્ષે સિદ્ધ થતું હતું તેથી, કેટલાક સાધુઓને તેમની પાસે મોકલવામાં આવ્યા અને તેમાંથી શ્રીસ્થૂલભદ્ર ૧૦ પૂર્વો સુધીનું જ્ઞાન પામી શક્યા. ત્યારબાદ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાછા ફર્યા, પરંતુ એ વખતે એક ઘટના એવી બની ગઈ કે જેણે તેમને બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન આપતા રોકી દીધા. શ્રીસ્થૂલભદ્રની સાતે બહેનોએ દીક્ષા લીધી હતી, તેઓ તેમને આવ્યા જાણીને વંદન કરવા ચાલી. આ વખતે શ્રીસ્થૂલભદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાનો કાંઈક ચમત્કાર બતાવવાના હેતુથી સિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું. બહેનો સ્થૂલભદ્રના સ્થાન પર સિંહને જોઈને ખેદ પામી અને તે વાત તેમણે

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને જણાવી. ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને આ વાત સમજતાં વાર ન લાગી. તેમણે એ બહેનો(સાધ્વીઓ)ને કહ્યું કે તમે ફરી ત્યાં જાઓ, તમને શ્રીસ્થૂલભદ્રનાં દર્શન થશે. શ્રીસ્થૂલભદ્ર આ વખતે પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં આવી ગયા હતા. સાધ્વી-બહેનોએ તેમનાં દર્શન કર્યાં અને પ્રસન્નતા અનુભવી. આ બનાવને શ્રુત-મદ લેખી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ બાકીનાં પૂર્વોનું જ્ઞાન શ્રીસ્થૂલભદ્રને ન આપ્યું. તે માટે શ્રીસ્થૂલભદ્રે માફી માગી, સંઘે વિનંતિ કરી પણ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પોતાના વિચારોમાં મક્કમ રહ્યા. છેવટે સંઘના અતિ આગ્રહથી બાકીનાં પૂર્વો માત્ર શબ્દથી આપ્યાં. આ બનાવ પછી પૂર્વોનું જ્ઞાન લુપ્ત થતું ગયું.

વિક્રમના બીજા સૈકામાં ફરી એક બારવર્ષી દુકાળ પડયો. તેના લીધે પુનઃ શ્રુત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. પરંતુ વિ. સં. ૧૫૩માં શ્રીઆર્યસ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં શ્રમણસંઘને એકત્ર કર્યો અને તેમાં સૂત્રોની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી. બરાબર આજ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરમાં સ્થવિર નાગાર્જુને પણ સૂત્ર-વ્યવસ્થાનું કામ હાથ ધર્યું અને તેની પુનર્ઘટના કરી. આવી રીતે કરાયેલી સૂત્રોની પુનર્વ્યવસ્થાને 'વાચના' કહેવામાં આવે છે. એટલે જૈનસૂત્રોની કુલ ત્રણ વાચનાઓ થઈ. એક પાટલીપુત્રી, બીજી માથુરી અને ત્રીજી વાલભી.

કાલ-ક્રમે પહેલાંનાં સંઘયણો-શરીર-બંધારણો અને સ્મૃતિ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી સૂત્રો કંઠસ્થ રાખવાં ભારે મુશ્કેલ જણાવાં લાગ્યાં. એટલે વીર-નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે

વલભીપુરમાં દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે જૈનશ્રમણસંઘને એકઠો કર્યો અને સૂત્રોને ગ્રંથારૂઢ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણય અનુસાર શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે સૂત્રોને ફરી વ્યવસ્થિત કર્યાં ને તેને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યાં. આ વખતે પાટલીપુત્રી વાચના તો રહી જ ન હતી, પરંતુ માથુરી અને વાલભી બંને વાચનાઓ હયાત હતી અને તેમાં થોડો થોડો ફેર જણાતો હોવાથી સૂત્રો માથુરી-વાચના પ્રમાણે રાખ્યાં અને પાઠ-ભેદોનો તેમાં સમાવેશ કર્યો. આજે 'ઉપલબ્ધ થતા આગમો' આ રીતે શ્રીદેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ દ્વારા સંપાદિત થયેલાં છે.

આગમો પર નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓ રચાયેલી છે. મૂળ સૂત્ર સાથે તેને પંચાંગી કહેવામાં આવે છે. આ વ્યાખ્યા-સાહિત્ય પૈકી નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ પ્રાકૃતભાષામાં છે, જ્યારે ટીકાઓ મુખ્યતયા સંસ્કૃતભાષામાં છે.

અઢીદ્વીપ એટલે મનુષ્યલોકમાં જે તીર્થંકરોએ ધર્મનો પ્રચાર પવિત્ર આગમોના અર્થ-પ્રવર્તનદ્વારા નવેસરથી કર્યો છે, તે સઘળા વંદનને યોગ્ય છે અને તેથી શ્રુત-સ્તુતિમાં પ્રથમ નમસ્કાર સર્વ તીર્થંકરોને કરવામાં આવ્યો છે.

બીજી ગાથામાં શ્રુતનું મહત્ત્વ વર્ણવી તેને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. આ શ્રુત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પડદો ચીરી નાખનારું છે, સુર-ગણ અને નરેંદ્રોથી પૂજાયેલું છે, મોહ-જાલને તોડનારું છે તથા ઉચિત મર્યાદાને ધારણ કરનારું છે.

ત્રીજી ગાથામાં તેના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે. આ શ્રુતજ્ઞાનનું રહસ્ય જે કોઈ પામે છે, તેના જન્મ, જરા, મરણ અને શોક કાયમને માટે નાશ પામે છે તથા તે પુષ્કળ કલ્યાણ અને વિશાળ સુખનો ભાગીદાર થાય છે; તેથી કોઈ પણ સુજ્ઞ મનુષ્ય એના આરાધનમાં પ્રમાદ ન જ કરે, તેવી આશા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે.

ચોથી ગાથામાં શ્રુતને સંયમધર્મનું પોષક તથા ચારિત્ર-ધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર વિવિધ-જ્ઞાનથી વિભૂષિત વર્ણવીને શ્રુત-ધર્મનો અને ચારિત્રધર્મનો અહર્નિશ વિજય ઇચ્છવામાં આવ્યો છે.

આ સ્તુતિ પૂર્ણ કરીને શ્રુત-ભગવાનનો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે, તેથી તેના પ્રારંભમાં 'શ્રુત-ભગવાનના વંદન-નિમિત્તે કાયોત્સર્ગ કરું છું' આદિ સૂત્ર બોલાય છે.

આ સ્તુતિ પર શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરે આવશ્યકસૂત્ર-ચૂર્ણિમાં, શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિમાં તથા લલિત-વિસ્તરા ચૈ. વૃ.માં, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞ વિવરણમાં, શ્રીશાંતિસૂરિએ ચેઇયવંદણ-મહાભાસમાં અને શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વંદારુવૃત્તિમાં વિવેચન કરેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ આવશ્યકસૂત્રના કાયોત્સર્ગ અધ્યયન-માં આપેલો છે.

સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

ચાર, આઠ, દસ ને બે, વંદ્યા જિનવરો ચોવીસ;
(ઓ!) પરમાર્થ-નિષ્ઠિતાર્થો, સિદ્ધો! સિદ્ધિ મને આપો. ૫.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

सिद्धाणं– सिद्धेभ्य :— સિદ્ધોને.

સિદ્ધિગતિ પામેલા આત્માઓ, તે 'સિદ્ધો'. વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧, ૮, ૧૩.

बुद्धाणं– बुद्धेभ्य :— બુદ્ધોને.

વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ જેમણે જાણ્યું છે, તે 'બુદ્ધ'. બધી વસ્તુનું યથાર્થ તત્ત્વ કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણી શકાય છે, માટે 'બુદ્ધ'નો અર્થ કેવલજ્ઞાની થાય છે.

पारगयाणं– पारगतेभ्य :— પારંગતોને, પાર પામેલાઓને.

'पारं– पर्यन्तं संसारस्य प्रयोजनव्रातस्य वा गताः पारगताः।' (લ. વિ.). સંસાર અથવા પ્રયોજન-સમૂહના પારને પામેલા, તે પારંગત.

परंपर-गयाणं– परंपर-गतेभ्य :— પરંપરાને પામેલાઓને, ગુણસ્થાનની પરંપરાને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષે ગયેલાઓને.

એક પછી બીજું અને બીજા પછી ત્રીજું, એમ જે ક્રમસર ગોઠવાયેલું હોય છે, તેને 'પરંપર' કહેવાય છે. તેના પરથી 'પરંપરા'નો અર્થ હાર કે શ્રેણિ થાય છે. અહીં તે ગુણ-શ્રેણિને અનુલક્ષીને વપરાયેલો છે. આત્મા નિગોદા-

વસ્થાથી માંડીને સિદ્ધાવસ્થા સુધીમાં અનેક ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થાય છે, તેને શાસ્ત્રકારોએ ચૌદ વિભાગમાં વહેંચી છે. આ ચૌદ ભૂમિકાઓને 'ચૌદ ગુણસ્થાન' કહેવામાં આવે છે, જેનાં નામો નીચે મુજબ છે :—

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ	(૮) અપૂર્વકરણ
(૨) સાસા(સ્વા)દન	(૯) અનિવૃત્તિ
(૩) મિશ્ર	(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય
(૪) અવિરતિ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ	(૧૧) ઉપશાન્તમોહ
(૫) દેશવિરતિ	(૧૨) ક્ષીણમોહ
(૬) પ્રમત્ત	(૧૩) સયોગી કેવલી
(૭) અપ્રમત્ત	(૧૪) અયોગી કેવલી

આ ગુણસ્થાનો સંબંધી વિપુલ માહિતી કર્મગ્રંથોમાં આપેલી છે.

लोअग्गमुवगयाणं– लोकाग्रम् उपगतेभ्य :—લોકના અગ્રભાગે ગયેલાઓને.

લોકપુરુષના મસ્તકભાગે સિદ્ધશિલા આવેલી છે, જેના અગ્રભાગે સિદ્ધાત્માઓ સ્થિર થયેલા છે. તેની આગળ માત્ર આકાશ જ આવેલું છે; જે અલોકાકાશ કહેવાય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય નામનાં મૂળ દ્રવ્યો રહેલાં નથી, તેથી ત્યાં આત્માની ગતિ કે સ્થિતિ સંભવતી નથી.

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યના ભવમાં જ છે, એટલે મનુષ્ય-દેહ છૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી

રીતે પહોંચી જાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે. આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી જ્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ-બંધન ન હોય ત્યારે તે સીધી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે; એટલે જે સ્થળેથી તે છેલ્લો દેહ છોડે છે, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર સ્થિર થાય છે. આ ક્રિયાને પાણીમાં રહેલા તુંબડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેમ કોઈ તુંબડા પર કપડું વીંટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, વળી તેના પર કપડું વીંટાળી ફરી માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારંવાર કપડું વીંટાળ્યું હોય તથા માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુંબડું પાણીને તળિએ બેસી જાય છે. હવે પાણીના ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાનો આંટો ઉકેલાતો જાય તો એક પછી એક તેના પરનાં બંધનો ઓછાં થતાં જાય છે; આ રીતે જ્યારે તેનાં બધાં બંધનો ઓછાં થઈ જાય ત્યારે કપડાં અને માટીમાંથી તે સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધું ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીના સપાટી પહોંચી જાય છે.

नमो- नमः—નમસ્કાર હો.

सया- सदा—સદા, નિરંતર.

सव्वसिद्धाणं- सर्वसिद्धेभ्यः— સર્વ સિદ્ધોને.

जो-यः— જે.

देवाण- देवानाम्— દેવોના.

वि- अपि— પણ.

देवो- देवः— દેવ, સ્વામી, અધિપતિ.

जं- यम्— જેને.

देवा- देवाः— દેવો, સર્વ પ્રકારના દેવો.

पंजली- प्राञ्जलयः (कृत-प्राञ्जलयः)— અંજલિ કરેલા.

પ્રણામ કરવાને માટે સંપુટાકારે હાથ જોડવા, તેને 'અંજલિ' કહે છે. લ. વિ.માં તેને માટે 'विनय-रचित-करपुटाः' એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

नमंसंति- नमस्यन्ति— નમે છે.

तं- तम्— તેને.

देवदेव-महिअं- देवदेव-महितम्— દેવોના દેવ વડે પૂજાએલા. દેવના જે દેવ, તે દેવદેવ, તેના વડે મહિત—પૂજાએલા.

सिरसा- शिरसा— શિર વડે, મસ્તક વડે.

वंदे- वन्दे— હું વંદું છું.

महावीरं- महावीरम्— મહાવીરને.

इक्को- एकः— એક.

वि- अपि— પણ.

नमुक्कारो- नमस्कारः— નમસ્કાર.

जिणवर-वसहस्स- जिनवर-वृषभाय— જિન-શ્રેષ્ઠને.

'વૃષભ'નો સામાન્ય અર્થ બળદ થાય છે પણ વિશિષ્ટ અર્થમાં પોતાની જાતિમાં શ્રેષ્ઠ હોય તેને માટે એ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गवर्षभ-कुञ्जराः ॥'........ .... प्रशस्यार्थप्रकाशकाः । (અભિધાનચિંતામણિ કાંડ ૬, શ્લોક ૭૬.)

संसार-सागराओ- संसार-सागरात्-- સંસારરૂપ સાગરથી.

संसार એ જ सागर, ते संसार-सागर, तेमांथी.

तारेइ- तारयति-- તારે છે.

नरं- नरम्-- પુરુષને.

वा- वा-- અથવા.

नारि- नारीम्-- નારીને.

उज्जितसेल-सिहरे- उज्जयन्तशैल-शिखरे-- ગિરનાર-પર્વતના શિખર પર.

उज्जित-- વિશેષ વિગત માટે જુઓ સૂત્ર ૧૧.

दिक्खा- दीक्षा-- દીક્ષા, પ્રવ્રજ્યા, સંસાર-ત્યાગની ક્રિયા.

'दीक्षणं दीक्षा'-- સંસ્કારનો આરોપ કરવો તે 'દીક્ષા'. 'દીક્ષા' અનેક પ્રકારની હોઈ શકે છે. જેમ કે 'મંત્ર-દીક્ષા, વ્રત-દીક્ષા' વગેરે. પરંતુ અહીં ત્યાગી જીવનની 'દીક્ષા'નો જ 'દીક્ષા' તરીકે સામાન્ય પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવ પ્રવ્રજ્યા-શબ્દથી વિશેષ વ્યક્ત થાય છે. प्र+व्रज्-દૂર જવું,

ગૃહસ્થાશ્રમની ક્રિયાથી ઘણે દૂર નીકળી જવું, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો, તે 'પ્રવ્રજ્યા' છે.

नाणं- ज्ञानम्— કેવલજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન તો ઓછા-વત્તા અંશે બધા મનુષ્યોને હોય છે, પરંતુ અહીં કેવલજ્ઞાનને અનુલક્ષીને જ 'જ્ઞાન'-શબ્દ વપરાયેલો છે.

निसीहिआ- नैषेधिकी— નિર્વાણ.

'निषिध्यन्ते निराक्रियन्तेऽस्यां कर्माणीति नैषेधिकी।'

જેના વડે સર્વ કર્મોનો અંત આવે છે, તે 'નૈષેધિકી'. તાત્પર્ય કે 'નૈષેધિકી'નો સ્પષ્ટ અર્થ મોક્ષગતિ છે. બીજે સ્થળે આ શબ્દ પાપ-નિષેધવાળી કાયાના અર્થમાં પણ વપરાયેલો છે. જુઓ સૂત્ર ૩.

जस्स- यस्य— જેનાં.

तं- तम्— તેને.

धम्म-चक्कवट्टिं- धर्म-चक्रवर्तिनम्— ધર્મ-ચક્રવર્તીને.

'ચક્ર' એટલે મંડળ, સૈન્ય, સમૂહ કે રાષ્ટ્ર. તેના પર જેની આણ વર્તે, તે 'ચક્રવર્તી'. અથવા ચક્રરત્ન વડે જે છ ખંડની સાધના કરે, તેના પર વિજય મેળવે, તે 'ચક્રવર્તી'. 'चक्रेण रत्नभूतेन प्रहरणविशेषेण वर्तितुं शीलमस्य चक्रवर्ती'—ચક્રરત્નવડે એટલે કે એક જાતના વિશિષ્ટ શસ્ત્રવડે

જેની આજ્ઞા પ્રવર્તે છે, તે 'ચક્રવર્તી'. ભારતવર્ષમાં ભરત વગેરે બાર ચક્રવર્તીઓ થયા છે. દુન્યવી સંપત્તિમાં તેઓ સર્વ રીતે અજોડ ગણાય છે; એ રીતે જેઓ ધર્મના ક્ષેત્રમાં સહુથી ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે, તે 'ધર્મ-ચક્રવર્તી' કહેવાય છે. આ વિશેષણ સામાન્ય રીતે તીર્થંકરોને જ લગાડવામાં આવે છે.

अरिट्ठनेमिं- अरिष्टनेमिम्— અરિષ્ટનેમિને, બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીનેમિનાથને.

नमंसामि- नमस्यामि— હું નમું છું.

चत्तारि- चत्वार:— ચાર સંખ્યા-વિશેષ.

अट्ठ- अष्ट— આઠ.

दस- दश— દસ.

दो- द्वौ— બે.

अ- च— અને.

वंदिआ- वन्दिता:— વંદાએલા.

जिणवरा- जिनवरा:— જિનેશ્વરો.

चउव्वीसं- चतुर्विंशति:— ચોવીસ.

परमट्ठ-निट्ठिअट्ठा- परमार्थ-निष्ठितार्था:— પરમાર્થથી કૃતકૃત્ય થયેલા, મોક્ષ-સુખને પામેલા.

'પરમ' એટલે ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત કે મુખ્ય અને 'અર્થ' એટલે પ્રયોજન, ધ્યેય કે સારાંશ: એના પરથી 'પરમાર્થ'-શબ્દ મુખ્ય કાર્ય, મુખ્ય ધ્યેય કે છેવટના સારરૂપ મોક્ષને માટે વપરાય છે. 'निष्ठित'—પૂરું થયેલું છે 'अर्थ'—ધ્યેય જેનું તે નિષ્ઠિતાર્થ. સારાંશ કે જેમણે મોક્ષ મેળવવારૂપ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી લીધું છે, તે 'परमार्थ-निष्ठितार्थ' કહેવાય છે.

सिद्धा- सिद्धाः— સિદ્ધો.

सिद्धिं- सिद्धिम्— સિદ્ધિ.

मम- मम— મને.

दिसंतु- दिशन्तु— આપો.

(૫) અર્થ-નિર્ણય

सिद्ध-थुई— સિદ્ધોની સ્તુતિ.

જે સૂત્રમાં સિદ્ધોની સ્તુતિ મુખ્ય છે, તે 'સિદ્ધ-થુઈ'. શ્રીઆવશ્યક-ચૂર્ણિ તથા આવશ્યક-ટીકામાં આ સૂત્રને સિદ્ધોની સ્તુતિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. અન્ય વ્યાખ્યાકારોએ તેનો ઉલ્લેખ 'સિદ્ધ-સ્તવ' તરીકે પણ કરેલો છે. પ્રારંભિક શબ્દો પરથી તે 'સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં'સૂત્રના નામથી પણ ઓળખાય છે.

सिद्ध-'સિદ્ધ' પરમાત્મા:

સિદ્ધાવસ્થા એ આત્માનું પરમવિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ અંગે શ્રી વિ. આ. ભા.માં કહ્યું છે કે :—

"दीहकाल-रयं जं तु, कम्मं से सियमट्ठहा ।
सियं धंतं ति सिद्धस्स, सिद्धत्तमुवजायइ ॥ ३०२९ ॥"

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળાં આઠ પ્રકારનાં બાંધેલાં કર્મને ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે જેણે બાળી નાખ્યાં છે, એવા 'સિદ્ધ'ને સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

'સિદ્ધ' થયેલા જીવોમાં વાસ્તવિક રીતે કોઈ ભેદ હોતો નથી, પરંતુ ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિને સમક્ષ રાખવાથી તેમના સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

'क्षेत्र-काल-गति-लिङ्ग-तीर्थ-चारित्र-प्रत्येक-बुद्धबोधित-ज्ञानावगाहना-ऽन्तर-सङ्ख्याऽल्प-बहुत्वतः साध्याः ।'
(अ. १०, सू. ७)

"(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાલ, (૩) ગતિ, (૪) લિંગ, (૫) તીર્થ, (૬) ચારિત્ર, (૭) પ્રત્યેક-બુદ્ધ-બોધિત, (૮) જ્ઞાન, (૯) અવગાહના, (૧૦) અંતર, (૧૧) સંખ્યા, (૧૨) અલ્પ-બહુત્વ"—આ બાર બાબતોથી સિદ્ધજીવોનો વિચાર થઈ શકે છે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ

(૧) ક્ષેત્ર— મનુષ્યલોકમાંથી 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૨) કાળ— બધા કાળમાં 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૩) ગતિ— અન્તિમ ભાવથી વિચાર કરતાં મનુષ્ય-ગતિમાંથી 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૪) લિંગ— જૈન-લિંગવાળા 'સિદ્ધ' થાય છે, પર-લિંગવાળા 'સિદ્ધ' થાય છે અને ગૃહસ્થ-લિંગવાળા પણ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૫) તીર્થ— તીર્થંકરરૂપમાં 'સિદ્ધ' થાય છે અને અતીર્થંકરરૂપમાં પણ 'સિદ્ધ' થાય છે. અતીર્થંકરરૂપમાં તીર્થ ચાલુ હોય ત્યારે પણ 'સિદ્ધ' થાય છે અને ન હોય ત્યારે પણ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૬) ચારિત્ર— ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ અંતિમ સમય ધ્યાનમાં લેતાં યથાખ્યાતચારિત્રી જ 'સિદ્ધ' થાય છે.

(૭) પ્રત્યેકબુદ્ધ-અને બુદ્ધ-બોધિત — પ્રત્યેકબુદ્ધ અને બુદ્ધ-બોધિત બંને 'સિદ્ધ' થાય છે. જે પોતાની જ્ઞાન-શક્તિથી બોધ પામે છે, તે 'પ્રત્યેકબુદ્ધ' કહેવાય છે. તેમના બે પ્રકાર છે: તીર્થંકર અને તીર્થંકર ભિન્ન (કરકંડુ, સમુદ્રપાલ આદિ). જેઓ ઉપદેશ પામીને જ બોધમાં જાય છે, તે 'બુદ્ધ-બોધિત' કહેવાય છે.

(૮) જ્ઞાન— વર્તમાન કાળની દૃષ્ટિથી માત્ર કેવળજ્ઞાન-વાળાને જ મુક્તિ મળે છે.

(૯) અવગાહના— ઉપાર્ધ. જે અવગાહનાથી 'સિદ્ધ'

થયા હોય, તેની બે તૃતીયાંશ અવગાહના મુક્તિમાં હોય છે.

(૧૦) અંતર— એકના 'સિદ્ધ' થયા પછી તરત જ બીજો 'સિદ્ધ' થાય તે 'નિરંતર-સિદ્ધ' કહેવાય છે. જઘન્ય બે-સમય અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ-સમય સુધી 'નિરંતર સિદ્ધિ' ચાલુ હોય છે. એકના 'સિદ્ધ' થયા પછી અમુક સમય વીતી જાય તેને 'સાન્તર-સિદ્ધ' કહે છે. નિરંતર સિદ્ધ અને સાંતરસિદ્ધ વચ્ચેનો સમય જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ હોય છે.

(૧૧) સંખ્યા— એકસમયમાં જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી એકસો ને આઠ 'સિદ્ધ' થઈ શકે છે.

(૧૨) અલ્પ-બહુત્વ— ઉપરના અગિયાર ભેદોમાંથી સંભાવ્ય ભેદોની પરંપરામાં ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર કરવો, તે અલ્પ-બહુત્વ વિચારણા છે.

'સિદ્ધો' વંદ્ય અને સ્તુત્ય છે, કારણ કે તેઓ અનંત-ચતુષ્ટયાદિ ગુણોથી યુક્ત છે. વળી તેમના લીધે મુમુક્ષુઓને મોક્ષનો પ્રત્યય થાય છે, મોક્ષમાર્ગનાં સાધનોનો પ્રત્યય થાય છે અને મોક્ષ મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ પ્રકટે છે, તેથી મુમુક્ષુ-ઓને માટે તેઓ અવિનાશીપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારા હોઈને ઉપકારક છે.

बुद्ध— સર્વજ્ઞ.

'अवगताशेषाविपरीततत्त्वा बुद्धा उच्यन्ते' (આ. ટી.)

જેમણે સમગ્ર તત્ત્વોને અવિપરીતપણે જાણી લીધા છે, તે 'બુદ્ધો' કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિએ 'બુદ્ધ'નો અર્થ સર્વજ્ઞ થાય છે.

पार-गत— અપુનર્ભાવે સંસારને તરી ગયેલા.

परंपर-गत— પરંપર-સિદ્ધ.

सव्व-सिद्ध— સર્વ પ્રકારના સિદ્ધો.

'સિદ્ધો' પંદર પ્રકારના છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ પદે તેના ભેદો નીચે મુજબ જણાવેલા છેઃ—

१ तित्थ-सिद्ध— 'તીર્થ-સિદ્ધો'— જંબૂસ્વામીની જેમ તીર્થની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા.

२ अतित्थ-सिद्ध— 'અતીર્થ-સિદ્ધો'— મરુદેવી-માતાની જેમ તીર્થની વિદ્યમાનતા વિના સિદ્ધ થયેલા.

३ तित्थगर-सिद्ध— 'તીર્થંકર-સિદ્ધો'— શ્રીઋષભદેવ વગેરેની જેમ તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ થયેલા.

४ अतित्थगर-सिद्ध— 'અતીર્થંકર-સિદ્ધો— ભરત ચક્રવર્તીની જેમ સામાન્ય કેવળી સિદ્ધ થાય તે.

५ सयंबुद्ध-सिद्ध— 'સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધો'— આર્દ્રકુમારની જેમ જાતે જ બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

६ पत्तेयबुद्ध-सिद्ध— 'પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધો'— કરકંડુની જેમ કોઈક નિમિત્તથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયેલા.

૭ बुद्धबोहिय-सिद्ध— 'બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધો'— આચાર્યાદિથી બોધ પામેલા.

૮ इत्थीलिंग-सिद्ध— 'સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધો'— ચંદનબાલાની જેમ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૯ पुरिसलिंग-सिद्ध— 'પુરુષલિંગ-સિદ્ધો'— ઇલાચીપુત્રની જેમ પુરુષલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૧૦ नपुंसकलिंग-सिद्ध— 'નપુંસકલિંગ-સિદ્ધો'— ગાંગેયની જેમ નપુંસકલિંગે સિદ્ધ થયેલા.

૧૧ सलिंग-सिद्ध— 'સ્વલિંગ-સિદ્ધો'— સાધુવેષમાં સિદ્ધ થયેલા.

૧૨ अण्णलिंग-सिद्ध— 'અન્યલિંગ-સિદ્ધો'— વલ્કલચીરીની જેમ બીજા વેષમાં સિદ્ધ થયેલા.

૧૩ गिहिलिंग-सिद्ध— 'ગૃહસ્થલિંગ-સિદ્ધો'— ચિલાતી-પુત્રની જેમ ગૃહસ્થના વેષે સિદ્ધ થયેલા.

૧૪ एग-सिद्ध— 'એક-સિદ્ધો'— એક સમયે એક સિદ્ધ થયેલા.

૧૫ अणेग-सिद्ध— 'અનેક-સિદ્ધો'— એક સમયે અનેક સિદ્ધ થયેલા.

इक्को वि नमुक्कारो— સામર્થ્યયોગનો એક પણ નમસ્કાર.

શાસ્ત્રકારોએ યોગના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ. તે ત્રણ યોગો પૈકી અહીં

સામર્થ્યયોગનો નમસ્કાર સમજવો કે જે અંતર્મુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન આપે છે. આ ત્રણે પ્રકારના યોગના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય તથા લલિતવિસ્તરા ચૈત્યવંદન-વૃત્તિ.

चत्तारि अट्ठ दस दो — ચાર, આઠ, દસ અને બે. કુલ ચોવીસ.

(૬) અર્થ-નિર્ણય

સિદ્ધિપદને પામેલા, સર્વજ્ઞ, અપુનર્ભાવે સંસારનો પાર પામેલા, પરંપર-સિદ્ધ થયેલા અને લોકના અગ્રભાગને પ્રાપ્ત થયેલા, એવા સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને સદા નમસ્કાર હો. ૧.

જે દેવોના પણ દેવ છે, જેને દેવો અંજલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરે છે તથા જેઓ ઇંદ્રોવડે પૂજાયેલા છે, તે શ્રીમહાવીર પ્રભુને હું મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું. ૨.

જિનેશ્વરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીમહાવીર પ્રભુને (સામર્થ્ય યોગથી) કરાયેલો એક નમસ્કાર પણ નર કે નારીને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે.

જેમનાં દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ ઉજ્જયંત (ગિર-નાર) પર્વતના શિખર પર થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી શ્રીઅરિષ્ટનેમિને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪.

ચાર, આઠ, દસ અને બે, એમ વંદન કરાયેલા ચોવીસે તીર્થંકરો તથા જેમણે પરમાર્થ (મોક્ષ)ને સંપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો છે, તેવા સિદ્ધો મને સિદ્ધિ આપો. ૫.

(૭) સૂત્ર-પરિચય

અધ્યાત્મનું અંતિમ ધ્યેય સિદ્ધાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં જે નિરતિશય સુખ રહેલું છે, તેની વાસ્તવિક કલ્પના કેવળ બુદ્ધિથી આવી શકે તેમ નથી. જેમ કૂવામાં રહેલો દેડકો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં મહાસાગરની વિશાળતાને કલ્પી શકતો નથી, જેમ એક અરણ્યવાસી બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કૃત-સમાજનાં સુખ-સાધનોની કલ્પના કરી શકતો નથી, અથવા તો નિત્ય કાંગ, કોદ્રવા કે કુશકાનું ભોજન કરનારો દરિદ્ર-પુરુષ ગમે તેટલી કલ્પનાઓ દોડાવવા છતાં ચક્રવર્તીના ભોજનનો વાસ્તવિક ખ્યાલ લાવી શકતો નથી, તેમ વિષયની આકાંક્ષાથી ઉત્પન્ન થતા સુખરૂપી ખાબોચિયામાં ડૂબેલા જીવો સિદ્ધાવસ્થાની સુખ-સંપત્તિનો ખ્યાલ કરી શકતા નથી. આ સંસારનું કોઈ પણ સુખ એ સુખની અંશમાત્ર પણ બરોબરી કરી શકે તેવું નથી. શ્રીભદ્ર-બાહુસ્વામીએ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમાં જણાવ્યું છે કે :—

"नवि अत्थि माणुसाणं, तं सुक्खं नेव सव्वदेवाणं ।
जं सिद्धाणं सुक्खं, अव्वाबाहं उवगयाणं ॥ ९८० ॥"

"તે સુખ મનુષ્યોને નથી, કે સર્વ દેવોને પણ નથી, કે જે સુખ અવ્યાબાધ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધોને છે."

વળી તેમણે જણાવ્યું છે કે :—

"सुरगण-सुहं समत्तं, सव्वद्धा-पिंडिअं अणंतगुणं ।
न य पावइ मुत्तिसुहं, णंताहि वि वग्ग-वग्गूहिं ॥ ९८१ ॥"

"દેવોનાં સર્વકાલનાં એકઠાં કરેલ સમસ્ત સુખને અનંત ગણું કરવામાં આવે, અને તેને અનંત વાર વર્ગના વર્ગથી ગુણવામાં આવે, તોપણ તે સુખ મુક્તિ-સુખની બરોબર થઈ શકતું નથી."

'સિદ્ધાવસ્થા'માં જન્મ નથી, જરા નથી અને મરણ પણ નથી; તેથી તેમાં ભય, શોક કે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી; પરંતુ ત્યાં અનંત અનંત સુખની સ્થિતિ વ્યાપી રહી છે. અને એ સ્થિતિ કાલથી બદ્ધ નથી, એટલે કે તે અનંત કાલ સુધી તેવી ને તેવી જ રહેવાની છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માનું અંતિમ લક્ષ્ય છે; તેથી પરમેષ્ઠિપદે રહેલા અરિહંતો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓની સઘળી સાધના તેને માટે જ હોય છે. અરિહંતો પણ જ્યારે દીક્ષા લે છે, ત્યારે 'નમો સિદ્ધાણં' એ પદનો જ ઉચ્ચાર કરીને સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરે છે. આ રીતે સિદ્ધ ભગવંતો અરિહંતોને પણ માનનીય છે, તો છદ્મસ્થો માટે કહેવું જ શું? એટલે મોક્ષના આદર્શનો ખ્યાલ સતત રહ્યા કરે તે માટે સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરવી આવશ્યક છે.

સિદ્ધ ભગવંત કર્મક્ષય-સિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવા તેમને માત્ર 'સિદ્ધ' કહ્યા છે. આ સિદ્ધાવસ્થામાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી, તેમ દર્શાવવાને માટે તેમને 'બુદ્ધ'-સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તે પાછા આવવાના નથી, એટલે તેમને 'પારગત' કહ્યા છે અને આ પ્રમાણેની 'સિદ્ધ'

થવાની પરંપરા અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે અને અનંત કાળ સુધી ચાલશે, માટે તેમને 'પરંપરગત' કહ્યા છે. તેઓનું સ્થાન લોકના અગ્રભાગે (આવેલી સિદ્ધશિલાના ઉપરના ભાગે) છે, એમ પણ આ સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે.

બીજો નમસ્કાર શ્રીમહાવીરસ્વામીને કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેઓ છેલ્લા ભવ વખતે 'દ્રવ્ય-સિદ્ધ' હતા અને આજે 'ભાવ-સિદ્ધ' છે. દેવના દેવો વડે પણ તેઓ વંદાયા અને પૂજાયા હતા, કારણ કે તેઓએ ચાર ઘાતીકર્મના ક્ષય વડે અર્હત્પણું—પૂજાને યોગ્યપણું ઉપાર્જન કર્યું હતું. આવા શ્રીમહાવીરને અપૂર્વ આત્મબળથી જે કોઈ મુમુક્ષુ નમસ્કાર કરે છે, તે નર હોય કે નારી હોય [કે નપુંસક હોય] પણ આ સંસાર-સાગરને તરી જાય છે. [શાસ્ત્રોમાં કૃત્રિમ નપુંસકને મોક્ષના અધિકારી માનેલા છે.] ચોથી અને પાંચમી ગાથાઓ પછીથી ઉમેરાયેલી છે. તેમાં ચોથી ગાથામાં બાવીસમા તીર્થંકર શ્રીઅરિષ્ટનેમિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને તે દ્વારા ગિરનાર-તીર્થનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે સંબંધી શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ લ. વિ. માં જણાવ્યું છે કે :—

'एतास्तिस्रः स्तुतयो नियमेनोच्यन्ते, केचित् तु अन्या अपि पठन्ति, न च तत्र नियम इति न तद्-व्याख्यानक्रिया।'

આ ત્રણ સ્તુતિઓ નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, પરંતુ કેટલાક તો અન્ય સ્તુતિઓ પણ બોલે છે, પરંતુ તેનો નિયમ નહિ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરેલી નથી. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં જણાવ્યું છે કે :—

'एतास्तिस्रः स्तुतयो गणधरकृतत्वाद् नियमेनोच्यन्ते ।
केचित् तु अन्ये अपि स्तुती पठन्ति यथा—'उज्जित०' 'चत्तारि०'

એ ત્રણ સ્તુતિઓ ગણધર-કૃત હોવાથી નિયમ-પૂર્વક બોલાય છે, અને કેટલાક તો બીજી પણ બે સ્તુતિઓ બોલે છે; તે નીચે મુજબઃ 'उज्जित०' 'चत्तारि०' ધર્મસંગ્રહમાં પણ એ જ મતલબની નોંધ છે.

પાંચમી ગાથામાં ચોવીસ તીર્થંકરોની સંખ્યાનું જે રીતે વર્ગીકરણ થયેલું છે, તેના પરથી એ ગાથાનો સંબંધ અષ્ટાપદ તીર્થની સાથે સમજવાનો છે. શ્રીભરત ચક્રવર્તીએ બંધાવેલા સિંહનિષદ્યા-પ્રાસાદમાં દક્ષિણ દિશામાં ચાર, પશ્ચિમ દિશામાં આઠ, ઉત્તર દિશામાં દસ અને પૂર્વ દિશામાં બે જિનબિંબો આવેલાં છે.

ચેઇયવંદણ-મહાભાસમાં આ ગાથાનો અર્થ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો છેઃ—

"चउरो उसभजिणाओ, अट्ठ य सुमईजिणाओ आरब्भ ।
विमलजिणाओ दस दो अ, वंदिया पास-वीरजिणा ॥
सव्वे वि जिणवरा ते, चउव्वीसं भरतखेत्त-संभूता ।"

(૭૬૯-૭૭૦)

ઋષભજિનથી ચાર, સુમતિજિનથી આઠ, વિમલજિનથી દસ અને પાર્શ્વ તથા વીરજિન એ રીતે ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા ચોવીસે જિનવરો વાંદ્યા.

આ રીતે ચોવીસે તીર્થંકરો જે 'પરમાર્થ' એટલે મોક્ષથી નિષ્ઠિતાર્થ થઈને—કૃતકૃત્ય થઈને સિદ્ધ ભગવંતરૂપે વિરાજે છે, તે મને સિદ્ધિ આપો.

આ સૂત્ર પર આવશ્યક-ચૂર્ણિ, આવશ્યક-ટીકા, લ. વિ. ચૈ. વૃત્તિ, યોગશાસ્ત્ર સ્વો. વિ., ચૈ. મહાભાષ્ય, દેવવંદન-ભાષ્ય વગેરેમાં વિવરણ થયેલું છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રની પ્રથમ ત્રણ ગાથાઓ આવશ્યકસૂત્રના કાયો-ત્સર્ગ-અધ્યયનમાં આવેલી છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમ-ચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં પ્રથમની ત્રણ ગાથાઓ ગણધર-કૃત હોવાનું જણાવ્યું છે. પાછળની બે ગાથાઓ પણ પૂર્વાચાર્ય-કૃત હોઈ પ્રાચીન સમયથી માન્ય થયેલી છે.

આ સૂત્રની ભાષા આર્ષપ્રાકૃત છે.

२४ वेयावच्चगर-सुत्तं

[वैयावृत्यकर-सूत्रम्]

'વેયાવચ્ચગરાણં'-સૂત્ર

(१) મૂલપાઠ

वेयावच्चगराणं संतिगराणं सम्मद्दिट्ठि-समाहिगराणं। करेमि काउस्सग्गं । [अन्नत्थ०, इत्यादि]

(२) સંસ્કૃત છાયા

वैयावृत्यकराणां शान्तिकराणां सम्यग्दृष्टि-समाधिकराणां [निमित्तं] करोमि कायोत्सर्गम् ।

(૩) ગુજરાતી છાયા

વૈયાવૃત્ય કરનારાઓના, શાંતિ કરનારાઓના, સમ્યગ્-દૃષ્ટિઓને સમાધિ કરનારાઓના [નિમિત્તે] હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.

(૪) સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ

वेयावच्चगराणं–वैयावृत्यकराणाम्—વૈયાવૃત્ય કરનારાઓના નિમિત્તે.

'व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैयावृत्त्यम्' (પં. ટી.)

વ્યાવૃત્ત થયેલાનો ભાવ અથવા કર્મ તે 'વૈયાવૃત્ત્ય'. 'વ્યાવૃત્ત' શબ્દ व्यावृत्—વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્તિવાળા થવું એ ધાતુ પરથી બનેલો છે, એટલે તેનો અર્થ વિશેષ પ્રકારે પ્રવૃત્ત થયેલ, પ્રવૃત્તિવાળો થયેલ, સેવામાં રોકાયેલ થાય છે. તેનો ભાવ કે તેણે કરેલી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ એ 'વૈયાવૃત્ત્ય' કહેવાય છે. સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો વિશેષ પ્રકારે કરેલી પ્રવૃત્તિ શુશ્રૂષા-સેવા એ 'વૈયાવૃત્ત્ય' છે. વૈયાવૃત્ત્યને કરનારા તે 'વૈયાવૃત્ત્યકર'. તેમના નિમિત્તે.

संतिगराणं- शान्तिकराणाम्— શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે.

'शमनं शान्तिः'—શમન થવું તે 'શાંતિ'. આ શમન દુઃખ, ક્લેશ કે કોઈપણ જાતની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિનું હોઈ શકે છે. ઉપદ્રવોની 'શાંતિ' પણ તેમાં અંતર્ગત છે. તેના કરનારાઓ તે 'શાંતિકર'. તેમના નિમિત્તે.

सम्मदिट्ठि-समाहिगराणं- सम्यग्दृष्टि-समाधिकराणाम्– સમ્યગ્-દૃષ્ટિઓને સમાધિ ઉપજાવનારાઓના નિમિત્તે.

જેની દૃષ્ટિ સમ્યક્ થયેલી છે, તે 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ'. 'દૃષ્ટિ' શબ્દ અહીં દર્શન, નજર, ધ્યાન કે ધ્યેય માટે વપરાયેલો છે અને 'સમ્યક્' વિશેષણ સત્ય, અવિપરીત, અવિરુદ્ધ કે યથાસ્થિતનો ભાવ સૂચવે છે; એટલે સત્ય-પ્રાપ્તિ એ જ જેના જીવનનું ધ્યેય છે, તે 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' કહેવાય.

'सम्यक् आधीयते मोक्षं प्रति आत्मा येन समाधिः' અર્થાત્

'જેના વડે આત્મા મોક્ષ પ્રત્યે-મોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપિત કરાય છે, તે 'સમાધિ' કહેવાય છે.' તેથી સત્ય-પ્રાપ્તિને જ જીવન-ધ્યેય બનાવનારાઓને મોક્ષ-માર્ગમાં ઉત્સાહિત કરવા અથવા તેમના એ માર્ગમાં જે વિઘ્નો—અંતરાયો ઊભા થતા હોય તેને દૂર કરવા, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને 'સમાધિ' કરી કહેવાય છે. અથવા 'समाधानं समाधिः'—જે સમાધાન તે જ 'સમાધિ' છે. આ 'સમાધિ' દ્રવ્ય અને ભાવથી બે પ્રકારની છે. તેમાં જેના દ્વારા કાયાને શાતા ઊપજે, તે 'દ્રવ્ય-સમાધિ' કહેવાય છે અને જેના દ્વારા મનને શાતા ઊપજે—મનની વ્યાક્ષિપ્ત સ્થિતિ મટી જાય, તે 'ભાવ-સમાધિ' કહેવાય છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જેઓ કાયિક અને માનસિક 'સમાધિ'—શાતા પહોંચાડવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે, તે 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ-સમાધિકર' કહેવાય છે, તેમના નિમિત્તે.

करेमि काउस्सग्गं- करोमि कायोत्सर्गम्— હું કાયોત્સર્ગ કરું છું. (अन्नत्थ० વગેરે પદો-પૂર્વક.)

(૫) અર્થ-નિર્ણય

वैयावृत्यकर— સેવા—શુશ્રૂષા કરનાર.

વ્યાપૃત થયેલાઓની શુભ પ્રવૃત્તિ તે 'વૈયાવૃત્ય.' જૈન-પરિભાષામાં તેનો અર્થ 'સેવા-શુશ્રૂષા' તરીકે રૂઢ થયેલો છે. તે સંબંધી પ્રવચનસારોદ્ધારના છઠ્ઠા દ્વારમાં નીચેની પ્રાચીન ગાથાનું અવતરણ આપેલું છે :—

"वेयावच्चं वावडभावो, तह धम्मसाहण-निमित्तं ।

अन्नाइयाण विहिणा, संपाडणमेस भावत्थो ॥"

[वैयावृत्त्यं व्यापृतभावस्तथा धर्मसाधन-निमित्तम् ।
अन्नादिकानां विधिना, सम्पादनमेष भावार्थः ॥]

તથા વેયાવચ્ચ—એટલે વ્યાપૃતભાવ. ધર્મ-સાધન-નિમિત્તે અન્ન વગેરેનું વિધિ-પૂર્વક સંપાદન કરવું—મેળવી આપવું એ તેનો ભાવાર્થ છે.

શ્રીભગવતીસૂત્રના ૨૫મા શતકના ૭મા ઉદ્દેશમાં વૈયાવૃત્ત્યના દસ પ્રકારો નીચે મુજબ જણાવેલા છે:—

"से किं तं वेयावच्चे ?

वेयावच्चे दसविहे पन्नत्ते, तं जहा— १ आयरिय-वेयावच्चे, २ उवज्झाय-वेयावच्चे, ३ थेर-वेयावच्चे, ४ तवस्सि-वेयावच्चे, ५ गिलाण-वेयावच्चे, ६ सेह-वेयावच्चे, ७ कुल-वेयावच्चे, ८ गण-वेयावच्चे, ९ संघ-वेयावच्चे, १० साहम्मिय-वेयावच्चे। से तं वेयावच्चे।"

અર્થાત્ હે ભગવન્! તે વૈયાવૃત્ત્ય કેવું હોય? વૈયાવૃત્ત્ય દસ પ્રકારનું કહેલું છે, તે આ રીતે: (૧) આચાર્યનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૨) ઉપાધ્યાયનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૩) સ્થવિરનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૪) તપસ્વીનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૫) ગ્લાન એટલે માંદા કે અશક્ત સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૬) શૈક્ષ એટલે નવદીક્ષિત હોઈને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સાધુનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૭) કુલ એટલે એક આચાર્યનો શિષ્ય-સમુદાય, તેનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૮) ગણ એટલે જુદા જુદા આચાર્યોના સમાન-વાચનાવાળા સહાધ્યાયીઓ, તેમનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૯) સંઘ એટલે સકલ શ્રમણ-

સંઘ તેનું વૈયાવૃત્ત્ય, (૧૦) સાધર્મિક એટલે સમાન ધર્મ પાળનારાઓનું વૈયાવૃત્ત્ય.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે 'વૈયાવૃત્ત્યથી તીર્થંકર-નામગોત્ર કર્મ બંધાય છે.' "वेयावच्चेणं तित्थयरनामगुत्ते कम्म निबंधइ।" વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ 'વૈયાવૃત્ત્યકર' શબ્દથી અંબા, કૂષ્માંડી, અપ્રતિચક્રા કે ગોમુખયક્ષ આદિ શાસન-રક્ષક દેવો ગ્રહણ કરાય છે.

शांतिकर— ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર.

'શાંતિ' અનેક પ્રકારે પમાય છે, તથાપિ અહીં તેનો અર્થ ઉપદ્રવોમાંથી 'શાંતિ' લેવાનો છે, કારણ કે તેનો સંબંધ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરનાર દેવો સાથે છે. તે અંગે યો.મ.માં કહ્યું છે કે: 'शांतिः प्रत्यर्नीककृतोपसर्ग-निवारणम्'– વિરોધીઓએ કરેલા. ઉપસર્ગોનું નિવારણ એ 'શાંતિ' સમજવી.

सम्मद्दिट्ठि- समाहिकर— સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને શાતા પમાડનાર, મુમુક્ષુઓને ધર્મારાધનમાં સહાયતા કરનાર.

'સમ્યગ્દૃષ્ટિ'–એટલે સમકિતી કે મુમુક્ષુ. તેને 'સમાધિ' પમાડવી એટલે દરેક રીતે શાતા પમાડવી. જીવનની જરૂરિયાતોથી માંડીને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં સુધીની સર્વ બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. યો.મ.માં 'सम्यग्दृष्टि'– શબ્દનો અર્થ 'સંઘ' કરવો એવું

સૂચન છે અને તેને 'સમાધિ' પમાડવી એટલે તેના મનમાં કોઈ પણ કારણે દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે દૂર કરવું એવો અર્થ ઘટાવેલો છે. 'सम्मद्दिट्ठी संघो, तस्स समाही मणोदुहाभावो' 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' એટલે સંઘ, તેની 'સમાધિ' એટલે તેના મનોદુઃખનો અભાવ.

(૬) અર્થ-સંકલના.

વૈયાવૃત્ત્ય કરનારાઓના નિમિત્તે, ઉપદ્રવો અથવા ઉપસર્ગોની શાંતિ કરનારાઓના નિમિત્તે અને સમ્યગ્-દૃષ્ટિઓને (મુમુક્ષુઓને) ધર્મારાધનમાં મદદ કરનારાઓના નિમિત્તે હું કાયોત્સર્ગ કરું છું.

(૭) સૂત્ર-પરિચય.

શાસન પર ભક્તિવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોને શાસન-દેવ કહેવામાં આવે છે. આ શાસન-દેવો શાસનની નિરંતર ભક્તિ કરતા રહે છે. તેઓ સંઘમાં ઉપદ્રવ ફેલાતાં તેનું નિવારણ કરીને શાંતિ સ્થાપે છે, તથા કોઈ પણ કારણે સંઘનું (કે સંઘની કોઈ પણ વ્યક્તિનું) મન દુભાતું હોય તેવા વખતે તેઓ એ દુઃખને ટાળવાનો શક્ય પ્રયત્ન કરે છે.

જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં શાસનદેવોની સેવા ઉજ્જ્વળ અક્ષરોએ નોંધાયેલી છે, તેથી ચૈત્યવંદન-પ્રસંગે તેઓનું કાયોત્સર્ગ દ્વારા આરાધન કરવામાં આવે છે.

આ રીતે શાસનદેવોને યાદ કરવામાં સંઘની સુરક્ષિતતા, શાંતિમય વાતાવરણ તથા વૈયાવૃત્ય કરનારાઓનું કૃતજ્ઞતાથી સંસ્મરણ કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે. સંઘની સુરક્ષિતતા અને શાંતિમય વાતાવરણનો મુખ્ય હેતુ ધર્મારાધન માટે વિશેષ અનુકૂલતા મેળવવાનો છે.

(૮) આધાર-સ્થાન

આ સૂત્રનો મૂલપાઠ લલિતવિસ્તરા ચૈ.વૃ.માં આપેલો છે. સૂત્રની ભાષા પ્રાકૃત છે.

[૧]

સામાયિક લેવાનો વિધિ

સંકેત

'ખમા૦ પ્રણિ૦' એટલે 'થોભવંદણ-સુત્ત' અથવા 'ખમાસમણ સૂત્ર'દ્વારા પ્રણિપાત કરવાની ક્રિયા. આ પાઠ ઊભા રહીને બોલવો અને છેલ્લું પદ 'મત્થએણ વંદામિ' બોલતી વખતે નીચા નમીને પંચાંગ-પ્રણિપાત કરવો.

'ઇચ્છા૦' એટલે 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં !'

'મુહ૦' એટલે મુહપત્તી.

'પડિ૦' એટલે પડિલેહણની ક્રિયા.

શુદ્ધિ

(૧) શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ-પૂર્વક સામાયિક કરવાને તત્પર થવું.

ભૂમિ-પ્રમાર્જન તથા આસન

(૨) બેસવાની જગ્યાનું બરાબર પ્રમાર્જન કરીને પાઉંછણ પાથરી તેના ઉપર આસન કરવું.

સ્થાપના

(૩) આસન સન્મુખ સાપડા ઉપર પુસ્તક અગર માળા (નવકારવાળી) રાખવી. તેમાં સદ્‌ગુરુની સ્થાપના કરવા

માટે જમણો હાથ તેની સન્મુખ આહ્વાનમુદ્રાથી રાખીને એક વાર 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ બોલવો. પછી 'પચિંદિય-સુત્ત' (પંચિંદિય-સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો. ગુરુમહારાજના સ્થાપનાચાર્ય હોય તો આ કરવાની આવશ્યકતા નથી. (હવે પછીની બધી ક્રિયા સ્થાપનાચાર્યની સન્મુખ કરવાની છે.)

પ્રણિપાત

(૪) ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી.

ઇર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ

(૫) પુનઃ ઊભા થઈને,

(અ) 'ઇરિયાવહિયં સુત્ત' (ઇરિયાવહી સૂત્ર),

(આ) 'ઉત્તરીકરણ સુત્ત' (તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર, અને

(ઇ) 'કાઉસ્સગ્ગ સુત્ત' (અન્નત્થ સૂત્ર)ના પાઠો અનુક્રમે બોલવા.

(ઈ) પછી પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસ-પ્રમાણ 'કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન'માં સ્થિર થવું. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન 'કાઉસ્સગ્ગ-મુદ્રા' અગર 'ધ્યાનમુદ્રા'માં સ્થિર થઈને 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનો 'ચઉ-વીસત્થય-સુત્ત' (લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ મનમાં સ્મરણ કરવાથી થાય છે. જો આ પાઠ ન આવડતો હોય તો તેના સ્થાને 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ ચાર વખત સ્મરણ કરી શકાય છે.

(उ) 'કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન'માં સ્મરણ પૂરું થતાં 'નમો અરિહંતાણં' પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(ऊ) પછી 'ચઉવીસત્થય સુત્ત' (લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ પ્રકટ રીતે બોલવો.

મુહ૦ પડિ૦નો આદેશ

(૬) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ મુહપત્તી પડિલેહઉં?' (ગુરુ કહે, 'પડિલેહ'.)

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

મુહ૦ પડિ૦

(૭) પછી બેસીને મુહપત્તીની વિધિસર પડિલેહણા કરવી. આ ક્રિયામાં પચીસ બોલ મુહપત્તીના તથા પચીસ બોલ અંગ-પડિલેહણાના ચિંતવવા.

સામાયિકની ક્રિયા શરૂ કરવાનો આદેશ

(૮) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નમ્ર બની નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ સામાયિક સંદિસાહું?' (ગુરુ કહે, "સંદિસહ"). આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૯) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ સામાયિક ઠાઉં?' (ગુરુ કહે 'ઠાએહ'.)

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા

(૧૦) પછી બે હાથ જોડીને 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વખત બોલવો અને ઊંચા અવાજે બોલવું કે 'ઇચ્છકારી ભગવં! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવોજી'.

આ સમયે ગુરુ હોય તો તે અગર કોઈ વડીલ ક્રિયામાં હોય તો તે 'સામાઇય સુત્ત' (કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ બોલે અને ક્રિયા કરનાર નમસ્કાર-પૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરે અને તે પ્રમાણે ધીમે સ્વરે બોલે, પણ તે સમયે કોઈ સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવે તેવું ન હોય તો પોતે જ 'સામાઇય સુત્ત' (કરેમિ ભંતે સૂત્ર)નો પાઠ નમસ્કાર-પૂર્વક બોલે.

બેસવાનો આદેશ

(૧૧) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ બેસણે સંદિસાહઉં?' (ગુરુ કહે, 'સંદિસહ').

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૧૨) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ બેસણે ઠાઉં?' (ગુરુ કહે, 'ઠાએહ').

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સ્વાધ્યાયનો આદેશ

(૧૩) પછી આસન ઉપર બેસવું અને ખમા૦ની ક્રિયા કરી નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ સજ્ઝાય સંદિસાહું?' (ગુરુ કહે, 'સંદિસહ').

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

(૧૪) પછી ઉપર પ્રમાણે જ ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી:—

'ઇચ્છા૦ સજ્ઝાય કરું?' (ગુરુ કહે, 'કરેહ').

આપણે કહેવું 'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

સ્વાધ્યાયનું મંગલાચરણ

(૧૫) પછી 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ ત્રણ વખત બોલવો.

(બે ઘડી એટલે ૪૮ મિનિટ સુધી સ્વાધ્યાય કરવો.)

---

[૨]

સામાયિક લેવાના વિધિ અંગેની સમજ

યોગ અને અધ્યાત્મનો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ હોઈને તથા પ્રાયઃ તે માનસિક હોઈને એવા પ્રસંગો અનેક વાર આવે છે

કે જ્યારે સાધક સંશય કે ખેદનાં વિષમ વમળોમાં અટવાઈ જાય. આવા પ્રસંગે સદ્ગુરુ સિવાય કોણ સંશય ભાંગે? કોણ ખેદને દૂર કરે? ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમના સંશયો શ્રીવીરગુરુએ છેદ્યા હતા, એટલે સદ્ગુરુનું સાન્નિધ્ય 'સામાયિક' જેવા યોગાનુષ્ઠાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

શરીર, વસ્ત્ર અને ઉપકરણની શુદ્ધિ-પૂર્વક 'સામાયિકની સાધના' કરવાને તત્પર બનેલો સાધક ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને આવા સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં સામાયિકનું અનુષ્ઠાન કરે.

જે સાધકને સદ્ગુરુનો યોગ પ્રાપ્ત થયો નથી, તે ગુરુ પ્રત્યેનો વિનય જાળવી રાખવા માટે તેમની સ્થાપના કરીને કામ ચલાવે. આવી સ્થાપના કરવા માટે બાજોઠ આદિ ઉચ્ચ આસન પર અક્ષ, વરાટક, ધાર્મિક પુસ્તક કે જપમાલા આદિ મૂકીને તેમાં ગુરુપદની ભાવના ભાવવામાં આવે છે. તે માટે 'આહ્વાનમુદ્રા'થી જમણો હાથ તેની સન્મુખ રાખીને તથા ડાબા હાથમાં મુહપત્તી ધારણ કરી તે મુખ આગળ રાખીને પ્રથમ મંગલરૂપે નમુક્કાર(નવકારમંત્ર)નો પાઠ બોલવામાં આવે છે. પછી 'પંચિંદિય-સુત્ત' (ગુરુસ્થાપનાસૂત્ર) બોલવામાં આવે છે. આ રીતે આચાર્યપદની સ્થાપના થતાં સામે મૂકેલી વસ્તુઓ રીતસરના 'સ્થાપના-આચાર્ય,' 'સ્થાપનાચાર્ય' ગણાય છે અને ત્યાર પછી જે તે આદેશો કે અનુજ્ઞાઓ લેવાની હોય છે, તે તે તેની આગળ જ લેવામાં આવે છે. ગુરુમહારાજના 'સ્થાપનાચાર્ય' હોય તો આ વિધિ કરવાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ 'સ્થાપનાચાર્ય' એવી રીતે મૂકેલા

હોવા જોઈએ કે તેમની અને સાધકની વચ્ચે કોઈની અવર-જવર થાય નહિ.

સૂત્રની રચનામાં બહુશ્રુતોએ બને તેટલું રહસ્ય ઠાંસીને ભરેલું છે; એટલે તેનો પાઠ કરતી વખતે તે શુદ્ધ રીતે બોલાય અને સાથે સાથે તેના અર્થ તથા ભાવનું પણ ચિંતન થાય તે જરૂરી છે. નવકારમંત્ર એ સામાયિકનું અંગ છે. જેણે 'સામાયિક'ની શોધ કરી, જેણે સામાયિકની પ્રરૂપણા કરી તે 'અર્હંત' ભગવંતો તેમાં પ્રથમ સ્થાને બિરાજે છે. 'સામાયિક'નું અંતિમ સાધ્ય સિદ્ધાવસ્થા છે, તેથી 'સિદ્ધ' ભગવંતો તેમાં બીજા સ્થાને વિરાજે છે. ત્યારપછીના ત્રણ સ્થાનો 'સામાયિક'ની ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરનાર 'આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ'ને અપાયેલાં છે. આ બધાની મહત્તા 'સામાયિકની સાધના' અંગે જ છે.

મંગલરૂપ 'નમસ્કાર સૂત્ર' બોલ્યા પછી 'પંચિંદિય-સૂત્ર' બોલવામાં આવે છે. તેમાં ગુરુ-ગુણનું સ્મરણ છે. આવા ગુણવાળા ગુરુના સાન્નિધ્યમાં બેસીને હું સામાયિકરૂપી આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન કરી રહ્યો છું, એ વિચારથી સાધકને મહદ્અંશે સાંત્વન મળે છે. ગુરુઓને માટે આ સૂત્ર માર્ગ-દર્શક છે અને સાધકોને માટે આ સૂત્ર આલંબનરૂપ છે.

આટલો વિધિ કર્યા પછી ઊભા થઈને ગુરુને વંદન કરવાના હેતુથી 'ઇચ્છામિ ખમાસમણો! વંદિઉં જાવણિજ્જાએ નિસીહિઆએ' એટલાં પદો બોલવામાં આવે છે. પછી ચરવલાથી ભૂમિને પ્રમાર્જીને નીચે નમતાં, મસ્તક તથા બે હાથ (અંજલિ-

પૂર્વક) અને બે જાનુ (ગોઠણ) એ પ્રમાણે પાંચ અંગો ભેગાં કરીને, ભૂમિએ સ્પર્શ કરવા પૂર્વક ' મત્થએણ વંદામિ ' એ પદો બોલવામાં આવે છે. વંદન-ક્રિયામાં આ પંચાંગ-પ્રણિપાત મધ્યમ પ્રકારનું વંદન લેખાય છે.

ગુરુને આ પ્રકારે વંદન કર્યા પછી પુનઃ ઊભા થઈને ' ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! ઇરિયાવહિયં પડિક્કમામિ! ' એ શબ્દોવડે ઈર્યાપથિકી-પ્રતિક્રમણનો આદેશ માગવામાં આવે છે. આ ' લઘુપ્રતિક્રમણ ' છે અથવા પ્રતિક્રમણની બૃહદ્-ભાવનાના પ્રતીકરૂપ છે, તેથી સકારણ યોજાયેલું છે. જે સાધક સમભાવની સાધના કરવાને તત્પર થયો હોય તેને પાપ-પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અણગમો થયેલો હોવો જ જોઈએ અને તે પ્રકારની પોતાની નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ માટે પણ પશ્ચાત્તાપ કરવાની તેની તૈયારી હોવી જોઈએ. આ આશયથી પ્રથમ ગમનાગમનમાં થયેલી જીવહિંસાનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે અંગે થયેલા દુષ્કૃત્યની માફી ઇચ્છવામાં આવે છે. ' મિચ્છા મિ દુક્કડં ' એ ' પ્રતિક્રમણ 'ની ભાવનાનું બીજ છે. આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે સાધકના હૃદયમાં અરેરાટી થવી જોઈએ કે ' હા! હા! મેં દુષ્ટે શું કર્યું? ' ભાવના-શૂન્ય મિથ્યા-દુષ્કૃત એ વાણીની વિડંબના છે, અથવા તો અસત્ય પ્રલાપ છે, તે ભૂલવું જોઈતું નથી.

મિથ્યા-દુષ્કૃત્યનું પુનર્દીકરણ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનવડે થાય છે, એટલે ' ઉત્તરીક [illegible] ને ' કાયોત્સર્ગસૂત્ર ' બોલીને એક નાનકડી કાયો [illegible] ની ક્રિયા ૨૫ શ્વાસોચ્છ્વાસ

પ્રમાણ કરવામાં આવે છે. સાધકે આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનની ક્રિયાને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. આ સ્થલે તે માત્ર પ્રતીકરૂપે ગોઠવાયેલી છે, પરંતુ સાધના-સમયમાં તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. 'પ્રાયશ્ચિત્ત, વિશુદ્ધિ અને નિઃશલ્યતા' એ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનના હેતુઓ છે. "કાયાને સ્થાનથી સ્થિર કરીને, વાણીને મૌનથી સ્થિર કરીને અને મનને ધ્યાનથી સ્થિર કરીને બહિર્ભાવમાં રમી રહેલા આત્માનું વિસર્જન કરવું" એ તેની પ્રતિજ્ઞા છે. આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન સમજણ-પૂર્વક થાય તો ઉત્તરીકરણનો મુખ્ય હેતુ પાર પડે. કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન દરમિયાન સ્મરણ કરાતાં 'લોગસ્સ સૂત્ર'નાં પદો જરૂર ઊંડું ચિંતન માગે છે. અભ્યાસ વધતાં એ ચિંતન સહજ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી બોલાતો પ્રકટ 'લોગસ્સ સૂત્ર' એટલે 'ચઉવીસત્થય સૂત્ર'નો પાઠ સ્તુતિ-મંગળરૂપે છે. પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તથી કાંઇક નિર્મળ બનેલું હૃદય 'અર્હત્' અને 'સિદ્ધ' ભગવંતોના કીર્તનથી પુનઃ બલવાન બને છે અને સત્પ્રવૃત્તિરૂપ આરાધનામાં ઉત્સાહવંત થાય છે.

આ ક્રિયા પૂરી થયા પછી 'મુહપત્તી-પડિલેહણ'–(મુખ-વસ્ત્રિકા-પ્રતિલેખન)ની ક્રિયા શરૂ થાય છે. પ્રત્યેક ક્રિયા ગુરુ-વંદન અને ગુરુ-આદેશથી કરવાની હોઈ, અહીં ગુરુને ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક વંદન કરવામાં આવે છે અને મુહપત્તી પડિલેહવા માટે 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! સામાયિક-મુહપત્તી પડિલેહઉં!' એ શબ્દોથી આજ્ઞા માગવા-માં આવે છે. ગુરુ હાજર હોય તો તે કહે છે, 'પડિલેહ'.

અર્થાત્ 'પ્રતિલેખના કરો'. સાધક તે આદેશને શિરોધાર્ય કરતાં જણાવે છે કે 'ઇચ્છં'—'હું તે જ પ્રમાણે ઇચ્છું છું.' પછી તે 'મુહપત્તીની પડિલેહણા' કરે છે.

આ વિધિ પૂરો થયા પછી ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા દ્વારા ગુરુ-વંદન કરીને 'સામાયિક'માં પ્રવેશ કરવા માટેની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! સામાયિક સંદિસાહું' એ શબ્દ વડે 'સામાયિક' કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી તે માટે ગુરુનો આદેશ લેવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે ગુરુ 'સંદિસહ' શબ્દથી તે બાબતની આજ્ઞા આપે, ત્યારે તેને શિરોધાર્ય કરવા 'ઇચ્છં' બોલીને પુનઃ ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાદ્વારા વંદન કરી 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! સામાયિક ઠાઉં?' એ શબ્દોથી 'સામાયિક'માં સ્થિર થવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ તરફથી 'ઠાએહ' શબ્દથી આ આદેશ મળી જતાં 'ઇચ્છં' કહી ઊભા થઈને બે હાથ જોડીને 'નમુક્કાર' (નવકાર મંત્ર)ના પાઠની એક વખત ગણના-પૂર્વક 'ઇચ્છાકારિ ભગવન્! પસાય કરી સામાયિક-દંડક ઉચ્ચરાવોજી' એમ વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ વિનંતિ પરથી ગુરુ તેને 'सामाइयसुत्त' એટલે 'કરેમિ ભંતે'નો પાઠ ઉચ્ચરાવે છે. ગુરુ જે સૂત્ર બોલે તે પ્રમાણે સાધકે નમસ્કાર-પૂર્વક શાંતિથી શ્રવણ કરવાનું અને ધીમે સ્વરે બોલવાનું (ઉચ્ચારવાનું) છે; એટલે ગુરુ પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે અને સાધક પ્રતિજ્ઞા લે છે.

'પ્રાણ જાય પણ પ્રતિજ્ઞા ન જાય' એ ભાવનાને સાધકે મજબૂત રીતે હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે, કારણ કે સાધનાની સફલતાનો સર્વ આધાર તેના નિર્વાહ અથવા પાલન પર રહેલો છે. દરેક ધાર્મિક ક્રિયા કે આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાન પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે-કે સાધકને તેના સાધ્યનો બરાબર ખ્યાલ રહે અને તેને લગતો તેનો પુરુષાર્થ અસ્ખલિત ગતિએ ચાલુ રહે.

'સામાયિકની સાધના' કરવા માટે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કર્યા પછી સ્થિર આસને બેસવા માટે ગુરુની આજ્ઞા માગવામાં આવે છે. તે માટે ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા કરી 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં! બેસણે સંદિસાહું' એટલે 'હે ભગવન્! આપની આજ્ઞા હોય તો હું બેસવાની અનુમતિ માગું છું' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે 'સંદિસહ' કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને 'ઇચ્છં' કહી પુનઃ ખમાસમણ દ્વારા 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં! બેસણે ઠાઉં?' એટલે 'હે ભગવન્! આપની ઇચ્છા હોય તો હું બેઠક પર સ્થિર થાઉં' એવો આદેશ માગવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે 'ઠાએહ' કહે છે, નહિ તો તેમની અનુમતિ મળેલી માનીને 'ઇચ્છં' કહેવામાં આવે છે. 'ઇચ્છં' પદનો વ્યવહાર સર્વત્ર આ રીતે સમજી લેવાનો છે.

હવે 'સામાયિક'માં સ્વાધ્યાયાદિ ક્રિયા મુખ્ય હોઇને તેનો આદેશ માગવા માટે ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં! સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય) સંદિસાહું?"

એ પ્રમાણે બોલવામાં આવે છે. ગુરુ હોય તો તે 'સંદિસહ' કહે છે અને આજ્ઞાનો સ્વીકાર 'ઇચ્છં' પદ વડે કરીને ફરી ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયાપૂર્વક 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં! સજ્ઝાય કરું?' એ શબ્દોથી 'સ્વાધ્યાય-કરણ'નો નિશ્ચિત આદેશ લેવામાં આવે છે. ગુરુ તે આદેશ આપે છે, એટલે 'ઇચ્છં' કહી મંગલરૂપ ત્રણ નવકાર ગણીને 'સામાયિકની સાધના' શરૂ કરવામાં આવે છે, જે આ સમયથી લઈને બરાબર બે ઘડી સુધી એટલે ૪૮ મિનિટ પર્યંત એકસરખી ચાલુ રાખવાની હોય છે.

જેટલી ક્ષણો સમભાવમાં જાય તે 'સામાયિક' છે, છતાં તેને વ્રતની કોટિમાં લાવવા માટે એક 'સામાયિક-સાધના'નો સમય એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી જેટલો (૪૮ મિનિટ) મુકરર કરવામાં આવ્યો છે.

---

[૩]

સામાયિક પારવાનો વિધિ

(સામાયિકનો સમય બે ઘડીનો છે, તે પૂરો થયે તરત જ સામાયિક પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ. આ સમયમાં કાંઈ પણ ફરક પડે તો તે પ્રમાદ ગણાય અને ક્રિયામાં દોષ લાગે.)

સંકેત

પાના ૫૨૨ ઉપર આપ્યા મુજબ સમજવો.

પ્રણિપાત

(૧) ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી.

ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ

(૨) પુનઃ ઊભા થઈ ને

(अ) ઈરિયાવહીયસુત્ત (ઈરિયાવહી સૂત્ર),

(आ) ઉત્તરીકરણસુત્ત (તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર) અને

(इ) કાઉસ્સગ્ગસુત્ત (અન્નત્થ સૂત્ર)ના પાઠો અનુક્રમે બોલવા.

(ई) પછી પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસ-પ્રમાણ 'કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન'માં સ્થિર થવું. આ 'કાયોત્સર્ગ-ધ્યાન' 'કાઉસ્સગ્ગ-મુદ્રા' અગર 'ધ્યાન-મુદ્રા'માં સ્થિર થઈને 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનો 'ચઉવીસત્થય સુત્ત' (લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ મનમાં સ્મરણ કરવાથી થાય છે. જો આ પાઠ ન આવડતો હોય તો તેના સ્થાને 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ ચાર વખત ગણી શકાય છે.

(उ) કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્મરણ પૂરું થતાં 'નમો અરિહંતાણં' પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(ऊ) પછી 'ચઉવીસત્થય સુત્ત' (લોગસ્સ સૂત્ર)નો પાઠ પ્રકટ રીતે બોલવો.

મુહ૦ પડિ૦નો આદેશ

(૩) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

'ઇચ્છા૦ મુહપત્તી પડિલેહઉં ?' (ગુરુ કહે, 'પડિલેહ'.)

'ઇચ્છં' (આજ્ઞાનો સ્વીકાર).

મુહ૦ પડિ૦

(૪) પછી બેસીને મુહપત્તીની વિધિસર પડિલેહણા કરવી. આ ક્રિયામાં પચીસ બોલ મુહપત્તીના તથા પચીસ બોલ અંગ-પડિલેહણાના ચિંતવવા.

સામાયિકની ક્રિયા પારવાનો આદેશ

(૫) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી :—

'ઇચ્છા૦ સામાયિક પારું ?'*

'યથાશક્તિ'.

(૬) પછી ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી અને ઊભા થઈને નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવાની આજ્ઞા માગવી :—

* અહીં ગુરુ કહે કે 'પુણો વિ કાયવ્વં' [ફરી પણ કરવું.]

'ઇચ્છા૦ સામાયિક પાર્યું'+

'તહત્તિ' (વાક્ય પ્રમાણનો સ્વીકાર.)

સામાયિક પારવાની ક્રિયા

(૭) પછી જમણો હાથ ચરવળા પર સ્થાપી 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલી 'સામાઇય-પારણ ગાહા' (સામાઇયવય-જુત્તો)નો પાઠ બોલવો.

સ્થાપનાચાર્યનો ઉત્થાપનવિધિ

(૮) પછી જમણો હાથ 'સ્થાપનાચાર્ય' સામે અવળો રાખીને 'નમુક્કાર' (નવકારમંત્ર)નો પાઠ એકવાર બોલવો. જો ગુરુમહારાજના 'સ્થાપનાચાર્ય' હોય તો ઉપર પ્રમાણે 'ઉત્થાપના' કરવાની જરૂર નથી.

(૯) સામાયિકની ક્રિયા એક કરતાં વધારે વાર કરવી હોય તો વગર પાર્યે ત્રણ વાર થઈ શકે; પરંતુ ત્રીજી ક્રિયા અવશ્ય પારવી જોઈએ. એટલે કે ચોથી વારની સામાયિક-ક્રિયા ત્યાર પછી જ થઈ શકે.

+ અહીં ગુરુ કહે કે 'આયારો ન મોત્તવ્વો' [આચાર ન મૂકવો.] અથવા 'આયરો ન મોત્તવ્વો' અર્થાત્ એ પ્રત્યે આદર ન મૂકવો. એટલે કે દીર્ઘકાલ નિરંતર અને સત્કારપૂર્વક આ સાધના સેવવા જેવી છે.

સામાયિક પારવાના વિધિ અંગેની સમજ

'સામાયિકની સાધના' કરનારનું જીવન પરિવર્તન પામે છે, વાસ્તવિક રીતે તે પરિવર્તન કરવાને માટેજ યોજાયેલું છે. મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી વાસિત થયેલું મન કઠોરતા, કૃપણતા, મિથ્યાભિમાન કે મમત્વને જલદી ઝીલતું નથી. એટલે શરૂ કરેલું સામાયિક છૂટી ન જાય એ જ ઇષ્ટ છે. આમ છતાં વ્યાવહારિક મર્યાદાઓને લીધે તેની પૂર્ણાહુતિ કરવી પડે છે, જેનો ખાસ વિધિ છે. તે માટે પ્રથમ ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા ગુરુ-વંદન કરી ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે, એટલે કે 'ઇરિયાવહી સૂત્ર,' "તસ્સ ઉત્તરી" સૂત્ર, 'અન્નત્થ સૂત્ર'ના પાઠો બોલીને પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસના કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્થિર થઈને પ્રકટ "લોગસ્સ સૂત્ર' બોલવામાં આવે છે. પછી મુહપત્તી—પડિલેહણની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ પુનઃ ખમાસમણ-પ્રણિપાત દ્વારા ગુરુને વંદન કરીને સામાયિક પારવાની—પૂર્ણ કરવાની આજ્ઞા મેળવવા માટે કહેવામાં આવે છે કે 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં! સામાયિક પારું?' આ સમયે ગુરુ કહે છે કે 'પુણો વિ કાયવ્વં'. 'પુનઃ પણ કરવાને યોગ્ય છે.' તે વખતે સાધક 'યથા-શક્તિ' શબ્દ વડે પોતાની મર્યાદા સૂચિત કરે છે કે મારી

શક્તિ હાલ અહીં પૂર્ણાહુતિ કરવા જેટલી છે. ત્યાર બાદ ફરી ખમાસમણ-પ્રણિપાત કરી ગુરુને જાહેર કરવામાં આવે છે કે 'ઇચ્છા૦ સંદિસહ ભગવં ! સામાયિક પાર્યું' એટલે 'હે ભગવન્ ! ઇચ્છા-પૂર્વક આજ્ઞા આપો—મેં સામાયિક પાર્યું છે.' તે વખતે ગુરુ કહે છે કે 'आयारो न मुत्तव्वो'—'આચાર મૂકવો નહિ' અર્થાત્ સામાયિક કરવું એ તમારો આચાર છે, માટે તેમાં પ્રમાદ કરશો નહિ. તાત્પર્ય કે આ સાધના એક કરતાં વધારે વખત કરવા જેવી છે; નિયમિત દરરોજ કરવા જેવી છે અને તેમાં દિવસ ન પડે તે તરફ લક્ષ રાખશો.

આટલા વિધિ બાદ જમણો હાથ ચરવળા પર સ્થાપી એક 'નવકાર મંત્ર'નો પાઠ અંત્ય મંગલ તરીકે બોલવામાં આવે છે; અને 'सामाइयपारण-गाहा' (સામાઇયવય-જુત્તો)ના પાઠ વડે સામાયિકની મહત્તાને પુનઃ યાદ કરી, તેમાં જે કાંઈ દોષો કે સ્ખલના થઈ હોય તે માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પછી જમણો હાથ સ્થાપના-સમક્ષ અવળો રાખીને "નમુક્કાર"-(નવકાર મંત્ર)નો પાઠ એક વાર બોલવામાં આવે છે, એટલે 'સ્થાપનાચાર્ય'ની 'ઉત્થાપના' થઈ ગણાય છે. અહીં 'સામાયિક'નો વિધિ પૂરો થાય છે. જેઓ એક કરતાં વધારે સામાયિક કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓ તેની પૂર્ણાહુતિનો વિધિ ન કરતાં ફરીથી 'સામાયિક'નો પ્રવેશ-વિધિ કરે છે અને એ રીતે સામાયિકને આગળ લંબાવે છે. આ પ્રમાણે એકસામટી ત્રણ સામાયિકની ક્રિયાઓ થઈ શકે અને ત્રીજી વખત પારવાનો વિધિ કરવો જોઈએ.

જે વ્યક્તિ 'સામાયિક'ને અનુસરે છે, તે સુખ, શાંતિ અને સામર્થ્યનો લાભ મેળવી શકે છે.

---

[૫]

મુહપત્તી-પડિલેહણનો વિધિ

મુહપત્તીના માપ, આકાર, પ્રયોજન વગેરે સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા 'ધર્મોપકરણો' નામના આ ગ્રંથના પાંચમા પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવી છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેનું 'પડિલેહણ' શા માટે કરવું અને કેવી રીતે કરવું, તે સંબંધી કેટલીક વિચારણા કરવામાં આવે છે.

'પડિલેહણા' શબ્દનો સંસ્કૃત સંસ્કાર 'प्रतिलेखना' છે. એ શબ્દ 'प्रति' ઉપસર્ગવાળા 'लिख्' ધાતુમાંથી બનેલો છે. 'प्रति' ઉપસર્ગ જુદા જુદા અનેક અર્થમાં વપરાય છે, તેમાંથી અહીં તે નિશ્ચયના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને 'लिख्' ધાતુ જોવાનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી 'प्रतिलेखना'નો અર્થ બારીકાઈથી જોવું, ધ્યાન-પૂર્વક જોવું કે નિરીક્ષણ કરવું, એવા અર્થમાં સિદ્ધ થાય છે. આ વાતનું વિશેષ પ્રમાણ ઓઘ-નિર્યુક્તિની નીચેની ગાથામાંથી મળે છે :—

"आभोग-मग्गण-गवेसणा य ईहा अपोह-पडिलेहा ।
पेक्खण-निरिक्खणा वि अ, आलोयण-पलोयणेगट्ठा ॥ ३ ॥"

"આભોગ,[૧] માર્ગણા,[૨] ગવેષણા,[૩] ઈહા,[૪] અપોહ,[૫] પ્રતિલેખા,[૬] પ્રેક્ષણ,[૭] નિરીક્ષણ,[૮] આલોચ(ક)ન[૯] અને પ્રલોચ(ક)ન[૧૦]' એ એકાર્થી શબ્દો છે.

'प्रतिलेखना' શબ્દની વ્યાખ્યા જૈનશાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબ કરી છે: 'प्रतिलेखनं प्रतिलेखना आगमानुसारेण प्रति प्रति निरीक्षणमनुष्ठानं वा' ધ્યાન-પૂર્વક જોવું તે પ્રતિલેખના અથવા આગમોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વારંવાર નિરીક્ષણ કરવું કે ક્રિયા કરવી તે પ્રતિલેખના.'

'प्रतिलेखना' માટે જૈનસાહિત્યમાં 'प्रत्युपेक्षणा' એવો શબ્દ પણ વપરાયેલો જોવાય છે. આ 'પ્રત્યુપેક્ષણા,' સાધુઓ જ્યારે ચાલે ત્યારે માર્ગ-સંબંધી કરવાની હોય છે, જ્યારે સ્થિર રહે ત્યારે વસતિ-સંબંધી કરવાની હોય છે અને દૈનિક કાર્યક્રમ મુજબ વસ્ત્ર, પાત્ર તથા ઉપધિની કરવાની હોય છે. વળી જીવનની 'પ્રત્યુપેક્ષણા' તો સતત કરવાની હોય છે. તેથી 'પ્રત્યુપેક્ષણા' અથવા 'પ્રતિલેખના'ના બે વિભાગો કરવામાં આવે છે: એક 'દ્રવ્ય' અને બીજી 'ભાવ'. તેમાં 'દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના' માર્ગ, વસતિ, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઉપધિ-સંબંધી કરવાની હોય છે, જ્યારે 'ભાવ-પ્રતિલેખના' આત્માની કરવાની હોય છે.

'પ્રતિલેખના'ની અનંતર ક્રિયા 'પ્રમાર્જના' છે.

'પ્રમાર્જના' એટલે વિશેષ માર્જના, વધારે શુદ્ધિ કે ઘણી કાળજીપૂર્વકની શુદ્ધિ; એટલે **બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને કાળજીપૂર્વક શુદ્ધિ કરવી** એ બંને ક્રિયાઓ નિર્વાણના સાધકો માટે અતિ ઉપયોગી માનવામાં આવી છે. તેમાં (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની છે, (૨) લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ છે, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ છે અને (૪) વિવેક-પૂર્વકનાં પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રનું ઘડતર છે.

'દ્રવ્યમાં પ્રતિલેખના'-સહુથી પહેલી 'પ્રતિલેખના' વસ્ત્રોની કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ મુહપત્તીની કરવામાં આવે છે. તે માટે ઓઘ-નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે:—

"ठाणे उवगरणे या, थंडिल-उवथंभ-मग्ग-पडिलेहा ।
किमाई,-पडिलेहा- पुव्वण्हे चेव अवरण्हे ? ॥ २६३ ॥"

"પ્રતિલેખના પાંચ વિષયોમાં સંભવે છે; 'સ્થાન' એટલે કાયોત્સર્ગાદિ અંગે સ્થાન ગ્રહણ કરતાં, 'ઉપકરણ' એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે સંબંધમાં, 'સ્થંડિલ' એટલે મૂત્ર-મલ માટેની વિસર્જન-ભૂમિમાં, 'અવષ્ટંભ' એટલે કાયાને આધારરૂપ પાટ-ફલક વગેરેના પ્રસંગમાં અને 'માર્ગ' એટલે રસ્તે ચાલવામાં. તેમાં પૂર્વાહ્ણ(પ્રભાત) અને અપરાહ્ણ(બપોર પછીના સમય)ને વિષે આદિમાં કઈ 'પ્રતિલેખના' હોય છે?"

તેના જવાબમાં ભાષ્યકારની ગાથા ટાંકતાં જણાવ્યું છે કે:—

"उवगरण चाय-पाए, वत्थे पडिलेहणं तु वोच्छामि ।

पुव्वण्हे अवरण्हे, मुहणंतगमाइ-पडिलेहा ॥ १५८ भा. गा.॥"

"ઉપકરણની 'પ્રતિલેખના' વસ્ત્ર અને પાત્ર-સંબંધી હોય છે. તેમાં વસ્ત્રની 'પ્રતિલેખના' કહું છું. તે 'પ્રતિલેખના' પૂર્વાહ્ણે અને અપરાહ્ણે મુહપત્તીથી શરૂ કરીને કરવાની હોય છે."

આ 'પ્રતિલેખના'ની સંગ્રાહક પંક્તિઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર (દ્વાર ૬૭)માં નીચે મુજબ છે:—

"मुहपोति चोलपट्टो, कप्पतिगं दो-निसिज्ज रयहरणं।
संथारुत्तरपट्टो, दस-पेहा उग्गए सूरे ॥

अन्ने भणंति एक्कारसमो दंड इति ।
उवगरण-चउद्दसगं, पडिलेहिज्जइ दिणस्स पहरतिगे ।
उग्घाडपोरिसीए उ पत्तनिजोग-पडिलेहा ॥"

"(૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ઊનનું કલ્પ, (૪-૫) સૂતરનાં બે કલ્પ, (૬) રજોહરણની અંદરનું સૂતરનું નિસિજ્જ (નિશેથિયું), (૭) બહારનું પગ લૂછવાનું નિસિજ્જ (ઓઘારિયું), (૮) ઓઘો, (૯) સંથારો, (૧૦) ઉત્તર-પટ્ટો, (અને કેટલાક કહે છે કે) (૧૧) દાંડો. આ અગિયાર વસ્તુઓની પ્રતિલેખના સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં પ્રભાતમાં કરાય છે; અર્થાત્ સૂર્યના ઉદય વખતે દાંડાની પ્રતિલેખના થાય તે રીતે કરવી જોઈએ. ત્રીજા પહોરને અંતે ચૌદ પ્રતિલેખના નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે:—

(૧) મુહપત્તી, (૨) ચોલપટ્ટ, (૩) ગોચ્છક, (૪) પાત્રલેખનિકા (પુંજણી), (૫) પાત્રબંધ, (૬) પડલાંઓ, (૭) રજસ્ત્રાણ, (૮) પાત્રસ્થાપન, (૯) માત્રક, (૧૦) પતદ્ગ્રાહ (પાતરાં), (૧૧) રજોહરણ, (૧૨) ઊનનું કલ્પ, (૧૩-૧૪) સુતરનાં બે કલ્પ." આમ ૧૧ ઉપરની અને ૧૪ આ મળી ઔધિક ઉપકરણની કુલ 'પ્રતિલેખના' ૨૫ થાય છે. અને એ રીતે સાધુ-જીવનમાં મુહપત્તીની 'પ્રતિલેખના' બે વાર કરવામાં આવે છે.

સામાયિક એ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તેમાં પણ તે ગ્રહણ કરતી વખતે અને પારતી વખતે એમ બે વાર ઈર્યાપથિકી-પૂર્વક મુહપત્તીની 'પ્રતિલેખના' કરવામાં આવે છે અને તેની પાછળ ઉપર પણ જણાવ્યું તેમ (૧) સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની, (૨) લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ, (૩) ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ અને (૪) વિવેક-પૂર્વકના પ્રમાદ-રહિત ચારિત્રના ઘડતરનો ઉદ્દેશ સમાયેલો છે. એ ઈર્યાપથ-પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી સામાયિક-મુહપત્તીની 'પડિલેહણ' કરતી વખતે સામાયિકના સાધકે એ વિચાર કરવાનો છે કે નિર્વાણ-સાધનાનું મુખ્ય સાધન 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર-રૂપ' રત્નત્રય છે કે જેની આરાધના સાધુ-જીવનમાં સરળતા-પૂર્વક થાય છે. એ સાધુ-જીવનનું આ (મુહપત્તી) પણ એક પ્રતીક છે. આવો વિચાર કરતાં **સાધ્ય પ્રત્યેની સાવધાની** પ્રકટે છે. પછી તેણે એ વિચાર કરવાનો છે કે આ ઉપકરણ રાખવાનો મુખ્ય હેતુ ક્રિયામાં અપ્રમત્ત થવાનો તથા અહિંસાધર્મનું પાલન

કરવાનો છે. શ્રીજિનેશ્વરદેવે મોક્ષમાર્ગની જે સાધના બતાવી છે અને તેમાં ધર્મનું જે સ્વરૂપ અંકિત કર્યું છે, તેમાં અહિંસા, સંયમ અને તપની પ્રધાનતા છે; તેથી આ મુહપત્તી મને એમ સૂચવે છે કે મારે એ અહિંસા, સંયમ અને તપોમય જીવનમાં વિશિષ્ટ રીતે પ્રવૃત્ત થવું. આ વિચારણાથી **લક્ષ્ય પ્રત્યેનો ઉત્સાહ** વધે છે. વળી વિચારવું કે આ મુહપત્તીને ધારણ કરનારા ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યા છે અને અત્યારે હું પણ હાથમાં મુહપત્તી ધારણ કરું છું એટલે ઉત્તમ આર્ય-માર્ગને અનુસરી રહ્યો છું. આ વિચારણાથી **ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ** થાય છે. ત્યારપછી એવો વિચાર કરવો કે જે જે ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનો છે, તે વિધિ-પૂર્વક કરવાથી જ ઉત્તમ ફલને આપે છે; તેથી આ મુહપત્તીની 'પડિલેહણા' વિધિ-પૂર્વક કરવી યોગ્ય છે. આવી વિચારણા કરતાં **ચારિત્રનું ઘડતર** થાય છે. આ રીતે મુહપત્તીનું મહત્ત્વ વિચારીને સામાયિકના અનુષ્ઠાતાએ તેના 'પડિલેહણ'માં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

પચાસ બોલ.

મુહપત્તીનો 'પડિલેહણ' અંગે નીચેના ૫૦ બોલ વિચારવામાં આવે છે:—

સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્દહું. ૧

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું. ૩

કામરાગ, સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ પરિહરું.	૩
સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.	૩
કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરું.	૩
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું.	૩
જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના, ચારિત્ર-વિરાધના પરિહરું.	૩
મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું.	૩
મનો-દંડ, વચન-દંડ, કાય-દંડ પરિહરું.	૩
	૨૫
હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું.	૩
ભય, શોક, જુગુપ્સા પરિહરું.	૩
કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાપોત-લેશ્યા પરિહરું.	૩
રસ-ગારવ, રિદ્ધિ-ગારવ, સાતા-ગારવ પરિહરું.	૩
માયા-શલ્ય, નિયાણ-શલ્ય, મિથ્યાત્વ-શલ્ય પરિહરું.	૩
ક્રોધ, માન પરિહરું.	૨
માયા, લોભ પરિહરું.	૨
પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાયની રક્ષા કરું.	૩
વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની જયણા કરું.	૩
	૫૦

વૃદ્ધ-સંપ્રદાય મુજબ આ 'બોલો' મનમાં બોલવાના હોય છે અને તેનો અર્થ વિચારવાનો હોય છે. તેમાં 'ઉપાદેય'

અને 'હેય' વસ્તુઓનો વિવેક અત્યંત ખૂબીપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે પ્રવચન એ તીર્થ હોઈને પ્રથમ તેના અંગરૂપ 'સૂત્ર અને અર્થની તત્ત્વ વડે શ્રદ્ધા કરવાની છે' એટલે કે સૂત્ર અને અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ—સત્યરૂપ સ્વીકારીને તેમાં શ્રદ્ધા રાખવાની છે અને તે શ્રદ્ધામાં અંતરાય-રૂપ "સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય" એ ત્રણ પ્રકારનાં મોહનીય કર્મો હોવાથી તેને પરિહરવાની ભાવના કરવાની છે. મોહનીય કર્મમાં પણ રાગને ખાસ પરિહરવા જેવો છે. તેમાં પ્રથમ "કાયરાગને, પછી સ્નેહરાગને અને છેલ્લા દૃષ્ટિરાગને છોડવાનો છે," કારણ કે એ પ્રકારનો રાગ છૂટ્યા વિના "સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને આદરવાનું" બની શકતું નથી. અહીં સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની મહત્તા વિચારી તેમને જ આદરવાની ભાવના કરવાની છે તથા "કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને પરિહરવાનો" દૃઢ સંકલ્પ કરવાનો છે. જો આટલું થાય તો "જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના" કે જેનું અપરનામ 'સામાયિક' છે તેની સાધના યથાર્થ થઈ શકે. આવી આરાધના કરવા માટે "જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના અને ચારિત્ર-વિરાધના"ને પરિહરવાની જરૂર છે. ટૂંકમાં 'મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ' આદરવા યોગ્ય એટલે ઉપાદેય છે અને 'મનોદંડ, વચનદંડ અને કાયદંડ' પરિહરવા યોગ્ય છે.

આ રીતે 'ઉપાદેય' અને 'હેય' અંગે ભાવના ભાવ્યા પછી જે વસ્તુઓ ખાસ પરિહરવાની છે તથા જેના અંગે

યતના કરવાની ખાસ જરૂર છે, તેનો વિચાર અંગની 'પડિલેહણા'-પ્રસંગે કરવાનો છે. તે આ રીતે :—

"હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું", વળી "ભય, શોક અને જુગુપ્સા પણ પરિહરું". એટલે કે હાસ્યાદિ-ષટ્ક જે ચારિત્રમોહનીય કષાયપ્રકૃતિથી ઉદ્‌ભવે છે, તેનો ત્યાગ કરું કે જેથી મારું ચારિત્ર સર્વાંશે નિર્મળ થાય.

"કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા પરિહરું," કારણ કે એ ત્રણે લેશ્યાઓમાં અશુભ અધ્યવસાયોની પ્રધાનતા છે અને તેનું ફલ આધ્યાત્મિક પતન છે.

"રસ-ગારવ, × રિદ્ધિ-ગારવ અને સાતા-ગારવ પરિહરું," કારણ કે એનું ફલ પણ સાધનામાં વિક્ષેપ અને આધ્યાત્મિક પતન છે.

તેની સાથે "માયા-શલ્ય, નિયાણ-શલ્ય અને મિથ્યાત્વ-શલ્ય પણ પરિહરું," કારણ કે તે ધર્મકરણીના અમૂલ્ય ફલનો નાશ કરનાર છે.

આ બધાનો ઉપસંહાર કરતાં હું એવી ભાવના રાખું છું

× મૂલસૂત્રમાં જો કે રિદ્ધિ-ગારવ, રસ-ગારવ અને સાતા-ગારવ એવો ક્રમ છે અને રિદ્ધિ-ગારવને પ્રથમ કહેલ છે, છતાં અહીં રસ-ગારવને પ્રથમ રાખેલ છે, તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે આ બોલ ચિંતવતી વખતે 'રસ-ગારવ' એ પદ મુખ ઉપર બોલવાનું છે અને તેમાં રસ-ગારવનો ત્યાગ મુખ્ય છે.

કે "ક્રોધ અને માન તથા માયા અને લોભ પરિહરું" કે જે અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષનાં સ્વરૂપો છે; અને સામાયિકની સાધનાને સફળ બનાવનારી મૈત્રી ભાવનાનો બને તેટલો અમલ કરીને "પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય તથા ત્રસકાય" એ છયે કાયના જીવોની યતના કરું. જો આટલું કરું તો આ મુહપત્તી-રૂપી સાધુતાનું જે પ્રતીક મેં હાથમાં લીધું છે, તે સફળ થયું ગણાય.

મુહપત્તીની તથા અંગની 'પડિલેહણા' કરતી વખતે આ 'બોલો' નીચે પ્રમાણે બોલવા ઘટે છે :—

મુહપત્તીની પડિલેહણ વખતે વિચારવા યોગ્ય બોલો :

(૧) પ્રથમ ઊભડક બેસો, બે હાથ બે પગ વચ્ચે રાખો, મુહપત્તીની ઘડી ઉકેલો, બંને હાથથી બન્ને છેડા પકડો અને મુહપત્તીની સામે દૃષ્ટિ રાખો. પછી મનમાં બોલો કે (નીચે કાળા અક્ષરો આપ્યા છે તે મનમાં બોલવાના છે તથા તેનો અર્થ વિચારવાનો છે.)

સૂત્ર,

[આ વખતે મુહપત્તીની એક બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે, એટલે કે તેની એક બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.]

૨. પછી તેને ડાબા હાથ ઉપર મૂકી ડાબે હાથે પકડેલો

છેડો જમણા હાથે પકડો અને જમણા હાથે પકડેલો છેડો ડાબા હાથે પકડી, ફરી સામે લાવી, મનમાં બોલો કે—

અર્થ, તત્ત્વ કરી સદ્દહું.

[સૂત્ર તથા અર્થ ઉભયને તત્ત્વરૂપ એટલે સત્ય-સ્વરૂપ સમજું અને તેની પ્રતીતિ કરી તેના પર શ્રદ્ધા કરું. આ વખતે મુહપત્તીની બીજી બાજુની પ્રતિલેખના થાય છે, એટલે કે મુહપત્તીની બીજી બાજુનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.]

૩. પછી મુહપત્તીનો ડાબા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરો. તે વખતે મનમાં ધીમેથી બોલો કે—

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું.

[દર્શનમોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓ ખંખેરી નાખવા જેવી છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૪. પછી ડાબા હાથ પર મુહપત્તી મૂકી પાસું ફેરવી જમણા હાથ તરફનો ભાગ ત્રણ વાર ખંખેરો, તે વખતે મનમાં બોલો કે—

કામરાગ, સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ પરિહરું.

[ત્રણે પ્રકારના રાગ ખંખેરી નાખવા જેવા છે, એટલે મુહપત્તીને અહીં ત્રણ વાર ખંખેરવામાં આવે છે.]

૫ મુહપત્તીનો મધ્ય ભાગ ડાબા હાથ પર નાખી, વચલી ઘડી પકડી બેવડી કરો. [અહીંથી મુહપત્તીને સંકેલવાનું શરૂ થાય છે.]

૬ પછી જમણા હાથના ચાર આંગળાનાં ત્રણ આંતરામાં મુહપત્તીને ભરાવો.

૭ પછી ડાબા હાથની હથેલીને ન અડે એવી રીતે ત્રણ ટપ્પે કાંડાં સુધી લાવો અને દરેક વખતે બોલો કે—

સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.

[સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ વિષેની શ્રદ્ધા આપણામાં દાખલ થાય તેવી ઇચ્છા છે, તેથી મુહપત્તીને આંગળીઓના અગ્રભાગથી અંદર તરફ લાવવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેમાં પહેલા ટપ્પે મુહપત્તી લગભગ આંગળીનાં મૂળ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે '**સુદેવ**' બોલવું જોઈએ. પછી બીજા ટપ્પે મુહપત્તીને હથેલીના મધ્ય ભાગ સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે '**સુગુરુ**' બોલવું જોઈએ અને ત્રીજા ટપ્પે મુહપત્તીને હાથનાં કાંડાં સુધી લાવવી જોઈએ અને તે વખતે '**સુધર્મ આદરું**' એટલા શબ્દો બોલવા જોઈએ. આ એક જાતનો વ્યાપક ન્યાસ છે.]

૮ હવે ઉપરની રીતથી ઊલટી રીતે મુહપત્તીને ત્રણ ટપ્પે કાંડાંથી આંગળીના ટેરવા સુધી લઈ જાઓ અને કંઈક કાઢી નાખતા હો તે રીતે બોલો કે—

કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરું.

[આ એક જાતનો પ્રમાર્જનવિધિ હોવાથી તેની ક્રિયા પણ તેવી જ રાખવામાં આવી છે.]

૯ એ જ રીતે ત્રણ ટપ્પે હથેલીથી કાંડાં સુધી મુહપત્તી અદ્ધર રાખી અંદર લો અને બોલો કે—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એનો વ્યાપક-ન્યાસ કરવામાં આવે છે.]

૧૦ હવે ઉપરથી ઊલટી રીતે ત્રણ ટપ્પે કાંડાંથી હાથની આંગળી સુધી મુહપત્તી લઈ જાઓ અને બોલો કે—

જ્ઞાન-વિરાધના, દર્શન-વિરાધના, ચારિત્ર-વિરાધના પરિહરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું ઘસીને પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

૧૧ હવે મુહપત્તીને ત્રણ ટપ્પે અંદર લો અને બોલો કે

મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ આપણી અંદર આવે તે માટે એનો વ્યાપક ન્યાસ કરવામાં આવે છે.

૧૨ હવે ત્રણ ટપ્પે મુહપત્તીને કાંડાંથી હાથની આંગળી સુધી લઈ જાઓ અને બોલો કે—

મનોદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ પરિહરું.

[આ ત્રણ વસ્તુઓ બહાર કાઢવાની છે, માટે તેનું પ્રમાર્જન કરવામાં આવે છે.]

શરીર પડિલેહતી વખતે વિચારવાના ૨૫ બોલ.

[આ બોલોમાં અભ્યંતર પ્રમાર્જના કરવાની હોવાથી દરેક વખતે પ્રમાર્જનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે.]

૧ હવે આંગળામાં ભરાવેલી મુહપત્તી પ્રદક્ષિણાકારે એટલે ડાબા હાથની ઉપર, બન્ને બાજુ તથા નીચે એમ ત્રણ વાર પ્રમાર્જો અને બોલો કે—

હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું.

૨ એવી જ રીતે ડાબા હાથના આંગળાઓના આંતરામાં મુહપત્તી રાખી, જમણા હાથે, પ્રદક્ષિણાકારે, વચ્ચે અને બન્ને બાજુએ પ્રમાર્જના કરો અને મનમાં બોલો કે—

ભય, શોક, દુગંછા પરિહરું.

૩ પછી આંતરામાંથી મુહપત્તી કાઢી લઈ, બેવડી ને બેવડી મુહપત્તીના બન્ને છેડા બન્ને ય હાથથી પકડી માથા ઉપર વચ્ચે અને જમણી-ડાબી બે બાજુએ ત્રણ પ્રમાર્જના કરતાં અનુક્રમે મનમાં બોલો કે—

કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલ-લેશ્યા, કાપોત-લેશ્યા પરિહરું.

૪ પછી વચ્ચે અને ડાબી-જમણી બે બાજુએ ત્રણ વાર

પાસેથી શીખવાનું છે. અહીં તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

(૨) નિયમ આઠમામાં જમણો પગ જણાવ્યો છે ત્યાં ડાબો પગ અને નિયમ નવમામાં ડાબો પગ જણાવ્યો છે, ત્યાં જમણો પગ તેવો વિધિભેદ બીજા ગ્રંથમાં માલૂમ પડે છે.

(૩) સાધ્વીજીને છાતીની ૩ અને ખભા તથા કાખની ૪ પ્રમાર્જના મળીને કુલ ૭ ન હોય અને બાકીની ૧૮ હોય. સ્ત્રીઓને મસ્તકની ત્રણ પણ ન હોય, એટલે કુલ ૧૫ હોય.

મુહપત્તી-પડિલેહણના આ વિધિનો સામાયિક કરતી વખતે તથા પારતી વખતે બરાબર ઉપયોગ થાય, તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

---

[૬]

ચૈત્યવંદનનો વિધિ

આ ક્રિયા જિનબિંબ કે તેની સ્થાપના સમક્ષ કરવાની છે.

પ્રણિપાત

(૧) ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા ત્રણ વાર કરવી.

ક્રિયાનો આદેશ માગવો

(૨) પછી 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવં! ચેઇયવંદણં કરેમિ' એ શબ્દો વડે ચૈત્યવંદનનો આદેશ માગવો.

આદેશ-સ્વીકાર

(૩) 'ઇચ્છં' પદ બોલીને આદેશનો સ્વીકાર કરવો.

આસન

(૪) પછી જમણો ઢીંચણ નીચે સ્થાપી ડાબો ઢીંચણ ઊભો રાખવો.

મંગલરૂપ આદ્યસ્તુતિ

(૫) અને પ્રભાત હોય તો 'જગચિંતામણિ સુત્ત' (જગચિંતામણિ ચૈત્યવંદન)નો પાઠ બોલવો અથવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ કોઈ પણ ભાષામાં બનાવેલું સુવિહિત 'ચૈત્યવંદન' બોલવું.

સકલતીર્થ-વંદન

(૬) પછી 'તિત્થ-વંદણ સુત્ત'(જં કિંચિ સૂત્ર)નો પાઠ બોલવો.

અર્હદ્-વંદના

(૭) પછી 'સક્કત્થય સુત્ત' (નમો ત્થુ ણં સૂત્ર)નો પાઠ 'યોગમુદ્રા'એ બોલવો.

~~સામા૦ પ્રણિ૦ ચારે જુઓ સામાયિક લેવાનો વિધિ, 'સંકેત'.~~

સર્વચૈત્ય-વંદના

(૮) પછી 'સવ્વચેઇય-વંદણ સુત્ત' (જાવંતિ ચેઇઆઈં)નો

પાઠ 'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો અને ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી.

સર્વસાધુ-વંદના

(૯) પછી 'સવ્વસાહૂ-વંદણ સુત્ત' (જાવંત કે વિ સાહૂ)નો પાઠ 'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો.

સ્તવન

(૧૦) પછી 'નમોઽર્હત્-સૂત્ર'નો પાઠ બોલવો, તે સ્તવનના મંગલાચરણરૂપ છે.

(૧૧) પછી 'ઉવસગ્ગહર થોત્ત' (ઉવસગ્ગહરં સૂત્ર) અને અથવા કોઈ સુંદર રચનાવાળું સ્તવન મધુર સ્વરથી ભાવ-પૂર્વક ગાવું.

પ્રણિધાન

(૧૨) પછી 'પણિહાણસુત્ત' (જય વીયરાય સૂત્ર)નો પાઠ 'મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા'એ બોલવો. આ પાઠમાં 'આભવ-મખંડા' પદ પછી અંજલિ પૂર્વવત્ ઢીંચણ ઉપર મૂકવી.

(સ્ત્રીવર્ગે મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા રચવી નહીં.)

કાયોત્સર્ગ

(૧૩) (અ) પછી ઊભા થઈને 'ચેઇયથય સુત્ત' (અરિહંત-ચેઈઆણં સૂત્ર)નો પાઠ 'જિનમુદ્રા'એ બોલવો.

(आ) પછી 'કાઉસ્સગ્ગ સુત્ત' (અન્નત્થ સૂત્ર)નો પાઠ 'જિનમુદ્રા'એ બોલવો.

(इ) પછી નમુક્કાર(નવકાર મંત્ર)નો પાઠ (જઘન્ય) એક વખત મનમાં ગણીને જિનમુદ્રાએ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્થિર થવું.

(ई) કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં સ્મરણ પૂરું થયે 'નમો અરિહંતાણં' પદનો પ્રકટ ઉચ્ચાર કરવો.

(उ) પછી 'નમોऽર્હત્ સૂત્ર'નો પાઠ બોલવો.

(ऊ) પછી અધિકૃત જિન-સ્તુતિ અથવા 'કલ્લાણ-કંદં થુઈ'ની એક ગાથા બોલવી.

અંતિમ પ્રણિપાત

(૧૪) ખમા૦ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવી.

---

[૭]

ચૈત્યવંદન-વિધિ અંગેની સમજ

કોઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન ગુરુ અગર દેવને વંદન કરી તેમની આજ્ઞાપૂર્વક કરવું જોઈએ, એ હેતુથી પ્રથમ ત્રણ ખમા-

સમણ પ્રણિ૦ની ક્રિયા કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદન કરવાનો આદેશ માગવામાં આવે છે. એ આદેશ મળ્યાનો સ્વીકાર કરીને ચૈત્યવંદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. ધર્માનુષ્ઠાનનો પ્રારંભ મંગલાચરણથી થયો જોઈએ, એટલે પ્રથમ તેમાં તીર્થંકર ભગવંતોના સ્તુતિ-વર્ણનરૂપ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદન બોલવામાં આવે છે. આ ઐચ્છિક ચૈત્યવંદનને લીધે અનુષ્ઠાતા વિવિધ ભાવવડે ચૈત્યવંદન કરી શકે છે. આવા કોઈ પણ ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ 'જં કિંચિ નામ તિત્થં' એ ગાથાથી કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેનાથી ત્રિલોકમાં રહેલા સકલ તીર્થોને વંદના થાય છે—સમસ્ત વિશ્વમાં રહેલી ચૈત્ય અને તીર્થ સંસ્થા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી 'સક્કત્થય સુત્ત' (નમો ત્થુ ણં)નો પાઠ યોગમુદ્રાથી બોલવામાં આવે છે, તેનો હેતુ અર્હંતોના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની આરાધના છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમાં 'ભાવજિન'ને ભક્તિપૂર્વકનું અર્ઘ્ય છે. એ સૂત્રની છેલ્લી ગાથા દ્વારા તીર્થંકરપદની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન અવસ્થાને પણ વંદન કરવામાં આવે છે, જેથી આરાધ્ય તરીકેની એ પદની મહત્તા હૃદયમાં સ્થિર થાય છે. 'યોગ-મુદ્રા'નો હેતુ જિનેશ્વરોના એ ગુણમાં તલ્લીનતા અનુભવવાનો છે. ત્યારપછી 'સવ્વચેઇયવંદણ સુત્ત' (જાવંતિ ચેઇઆઇં)નો પાઠ સર્વ ચૈત્યોની પૂજ્યતાને મનમાં અંકિત કરે છે તથા ખમાસમણ-પ્રણિપાતની ક્રિયા અને સવ્વસાહૂવંદણ સુત્ત (જાવંત કે વિ સાહૂ)નો પાઠ જગતભરમાં ચારિત્રની સુવાસ ફેલાવી રહેલા સાધુ મુનિરાજો પ્રત્યેના પૂજ્યભાવની

અભિવ્યક્તિ કરે છે. ચૈત્યવંદનના અધિકારે આ સાધુવંદના કેમ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જુદી જુદી ભૂમિકાએ રહીને આત્મવિકાસની સાધના કરી રહેલા એ સંત પુરુષો ચૈત્યવંદનરૂપી 'શ્રદ્ધાયોગ' કે 'ભક્તિયોગ'ની ભાવનાને દૃઢ કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.

આટલા વિધિ પછી 'નમોઽર્હત્ સૂત્ર'ના મંગલાચરણપૂર્વક સ્તવન બોલવામાં આવે છે. અનુષ્ઠાતાએ અહીં હૃદયના તારને ઝણઝણાવવાના હોય છે, કારણ કે 'પોપટના રામ'ની જેમ માત્ર મુખેથી ઉચ્ચાર કરી જવાનો અર્થ વિશેષ નથી. ભગવદ્-ભજનની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ અને તલ્લીનતા એ ત્રણે ય મંગલકારી છે. સ્તવન એ ચૈત્યવંદનનું હૃદય છે, ચૈત્યવંદનનો પ્રાણ છે, તેથી એ ગાતી વખતે ભાવનાનાં પૂર હેલે ચડવાં જોઈએ. તેમાં કાવ્યકલાને સ્થાન છે, સંગીતકલાને અવકાશ છે અને અભિનયકલાને જરૂર મોકળો માર્ગ છે; પણ શરત એક જ કે તે બધાં અર્હદ્-ઉપાસનાની તલ્લીનતામાંથી ઉદ્ભવવાં જોઈએ.

ત્યારપછી 'પણિહાણ સુત્ત' (જય વીયરાય)ના પાઠ દ્વારા હૃદયની શુભ ભાવનાઓને દૃઢ કરવામાં આવે છે અને છેવટે 'ચેઇયવંદણ સુત્ત' (અરિહંત-ચેઇઆણં) સૂત્ર દ્વારા 'અર્હત્-ચૈત્યો'ને નિમિત્ત બનાવી 'કાઉસ્સગ્ગ સુત્ત' (અન્નત્થ સૂત્ર)ના ઉચ્ચારપૂર્વક કાયોત્સર્ગની ક્રિયામાં એક-નવકાર મંત્રનું આરાધન માત્ર પ્રતીક તરીકે કરવામાં આવે છે. ચૈત્યવંદનની આખરી સિદ્ધિ કાયોત્સર્ગ અને ધ્યાન

દ્વારા જ છે, તે બતાવવા તેનો ક્રમ છેલ્લો રાખેલો છે. એ કાયોત્સર્ગ શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા-પૂર્વક કરવાનો છે, એ વાતનું સૂચન સૂત્રના મૂલપાઠમાં જ કરેલું છે.

આ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનની પૂર્ણાહુતિ નમુક્કાર-(નવકાર મંત્ર)ના પ્રથમ પદના ઉચ્ચાર વડે કરવામાં આવે છે અને ચૈત્યવંદનની પૂર્ણાહુતિ અંત્ય મંગલરૂપ અધિકૃત જિન-સ્તુતિ કે 'કલ્લાણકંદં થુઈ'ની પંચજિનસ્તુતિરૂપ પ્રથમ ગાથા બોલીને, ખમાસમણની વંદના-પૂર્વક કરવામાં આવે છે.

શ્રીજિનેશ્વરના ગુણોનું વારંવાર રટણ કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સાહ વધે છે, ચિત્તમાં પ્રસન્નતા પ્રકટે છે અને તે માટે જોઈતું પુરુષાર્થનું બળ એકત્ર થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રાવકે ઓછામાં ઓછું સવાર, બપોર અને સાંઝ એમ ત્રણ વાર ચૈત્યવંદન કરવું ઘટે છે.

---

[૮]

પૂજાની પરિભાષા

'જિન-પૂજા' અને 'ચૈત્યવંદન' અથવા '**દેવવંદન**' નો વિધિ કરવામાં જે પરિભાષાનો ઉપયોગ છે, તેની ટૂંક માહિતી નીચે મુજબ છે:—

'અભિગમ'

૧ શ્રીતીર્થંકરદેવને વંદન કરવા માટે ગમન કરવું તે 'અભિગમ'. તે વખતે નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ:–

(૧) સચિત્તદ્રવ્ય પાસે ન રાખવું. (૨) અચિત્ત વસ્તુનો અત્યાગ–આભૂષણો વગેરે પહેરી રાખવાં. (૩) મનને એકાગ્ર કરવું. (૪) ઉત્તરાસંગ રાખવું. (૫) જિનેશ્વર પ્રભુનું દર્શન થતાં જ બે હાથવડે અંજલિ કરવી. રાજાએ રાજચિહ્નો, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, તલવાર, છત્ર, પગરખાં, મુગટ અને ચામરનો ત્યાગ કરવો.

'અવગ્રહ'

૨ પ્રતિમા અને ઉપાસક વચ્ચેનું અંતર તે 'અવગ્રહ'. તેવો 'અવગ્રહ' ઓછામાં ઓછો નવ હાથ અને વધારેમાં વધારે ૬૦ હાથ રાખવો. બાકીનો 'મધ્યમ' સમજવો. મંદિર જ નાનું હોય તો ૦ાા હાથ દૂર પણ બેસી શકાય.

'અવસ્થા'

૩ પ્રભુની જુદી જુદી જીવન-અવસ્થા. તે ત્રણ પ્રકારે ચિંતવવાની છે. "છદ્મસ્થાવસ્થા, કેવલી-અવસ્થા ને સિદ્ધાવસ્થા". તેમાં 'છદ્મસ્થાવસ્થા'નો વિચાર ત્રણ ક્રમે કરવાનો છે. પ્રથમ 'જન્માવસ્થા,' બીજી 'રાજ્યાવસ્થા' ને ત્રીજી 'સાધુ-અવસ્થા'. પ્રભુ પ્રતિમાનાં પ્રાતિહાર્યાદિ

જોઈને 'કેવલી-અવસ્થા' ચિંતવવી, તથા 'ધ્યાનદશા' જોઈને 'સિદ્ધાવસ્થા' ચિંતવવી.

'આલંબન'

૪ ભક્તિ અંગેનો આધાર તે 'આલંબન'. સૂત્ર શુદ્ધ બોલવું, તેનો અર્થ ચિંતવવો અને તે દ્વારા થતા જ્ઞાન વડે પ્રભુ-પ્રતિમામાં લીન થવું.

'આસન'

૫ ચૈત્યવંદન કરતી વખતે જે જે આસને બેસવું જોઈએ તે પ્રમાણે બેસવું.

'આશાતના'

૬ 'આ'—જ્ઞાન, દર્શન આદિ આયની+'શાતના'—ખંડના કે અપધ્વંસ. જે ક્રિયાઓથી જિન-મંદિરની પવિત્રતા ખંડિત થાય, પવિત્રતા ન જળવાય, તે 'આશાતના'. જઘન્યથી તે ૧૦ પ્રકારની છે, મધ્યમથી તે ૪૨ પ્રકારની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી તે ૮૪ પ્રકારની છે. એ 'આશાતનાઓ'ને વર્જીને જિન-મંદિરમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું જોઈએ.

જિન-મંદિરમાં વર્તવાના મુખ્ય ૧૦ નિયમો.

૧ પાન, સોપારી કે તાંબૂલ ચાવવું નહિ. (દાખલ થનારનું મોઢું સાફ હોવું જોઈએ.)

૨ પાણી પીવું નહિ.

૩ ભોજન કરવું નહિ.

૪ મોજડી-પગરખાં પહેરીને જવું નહિ.

૫ કામ-ચેષ્ટા કરવી નહિ.

૬ પથારી કરવી નહિ કે સૂવું નહિ.

૭ થૂંક-બળખો નાખવો નહિ.

૮ લઘુ નીતિ (પેશાબ) કરવી નહિ.

૯ વડી નીતિ (મલ-ત્યાગ) કરવી નહિ.

૧૦ કોઈ પણ પ્રકારનો જુગાર રમવો નહિ.

આમાં બીજા ૩૨ નિયમો ઉમેરતાં કુલ ૪૨ નિયમો બને છે. તે નીચે મુજબ:

૧૧ કોઈ જૂગટું રમતું હોય તો તેની કોઈ પણ પ્રકારની અનુમોદના કરવી નહિ.

૧૨ પલાંઠી વાળીને બેસવું નહિ.

૧૩ પગ લાંબા કરીને બેસવું નહિ.

૧૪ પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરવો નહિ.

૧૫ કોઈની મશ્કરી કરવી નહિ.

૧૬ કોઈ પ્રકારનું અભિમાન કરવું નહિ.

૧૭ ઊંચું આસન માંડીને બેસવું નહિ.

૧૮ કેશ ઓળવા નહિ.

૧૯ પોતાના માથે છત્ર રાખવું નહિ.

૨૦ પોતાની સાથે ખડ્ગ રાખવું નહિ.

૨૧ પોતાના માથે મુગટ રાખવો નહિ.

૨૨ પોતાના ઉપર ચામર વીંઝાવવો નહિ.

૨૩ સંઘ કે અન્યની સાથે તકરારના કારણે ત્યાં લાંઘવા બેસવું નહિ.

૨૪ હાંસી-ઠઠ્ઠા કરવાં નહિ.

૨૫ લંપટ સ્ત્રી, પુરુષ કે વેશ્યાની દલાલી કરનાર પુરુષને ત્યાં બોલાવવો નહિ, કદાચ ત્યાં આવેલો દેખાય તો તેની સાથે કાંઈ પણ વાત કરવી નહિ.

૨૬ મુખ-કોશ વિના પૂજા કરવી નહિ.

૨૭ શરીર મલિન રાખીને અર્થાત્ સ્નાન કર્યા વિના મૂર્તિને અડવું નહિ.

૨૮ મલિન વસ્ત્રો (અશુચિવાળાં) પહેરીને મૂર્તિને અડવું નહિ.

૨૯ અવિધિથી પૂજા કરવી નહિ.

૩૦ મનને ભટકતું રાખીને પૂજા કરવી નહિ.

૩૧ સચિત્ત દ્રવ્ય અંદર લાવવું નહિ, તે બહાર મૂકવું. (જે પુષ્પ, ફલ વગેરે ચડાવવાનાં હોય તે જ અંદર લઈ જઈ શકાય).

૩૨ ઉત્તરાસંગ વિના પૂજા કરવી નહિ.

૩૩ ભક્તિભાવથી અંજલિ કરવી.

૩૪ પૂજાનાં ઉપકરણો શુદ્ધ રાખવાં.

૩૫ પુષ્પો વગેરે હીન વાપરવાં નહિ.

૩૬ જિન-મૂર્તિનો અનાદર કરવો નહિ.

૩૭ જિનેશ્વર પ્રત્યે શત્રુભાવે વર્તનારને વારવો.

૩૮ ચૈત્ય-દ્રવ્ય ખાવું નહિ.

૩૯ વિનાશ પામતા ચૈત્ય-દ્રવ્યની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.

૪૦ છતી શક્તિએ પૂજા, વંદન આદિમાં મંદતા કરવી નહિ.

૪૧ દેવ-દ્રવ્ય ખાનાર સાથે વ્યાપાર કે મૈત્રી રાખવાં નહિ.

૪૨ દેવ-દ્રવ્ય ખાનારને આગેવાન તરીકે ચૂંટવો નહિ કે તેને મત આપવો નહિ.

જિન-મંદિરમાં વર્જવાની ૮૪ **આશાતના**નાં નામો નીચે મુજબ છેઃ

૧ બળખા આદિ નાખવાં.

૨ જૂગટું રમવું.

૩ કલહ કરવો.

૪ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરવો.

૫ કોગળા નાખવા.

૬ પાન-સોપારી ખાવાં.

૭ પાન આદિના કૂચા નાખવા.

૮ ગાળો દેવી.

૯ ઝાડે કે પેશાબે જવું.

૧૦ નાહવું.

૧૧ વાળ ઓળવા.

૧૨ નખ કાઢવા.

૧૩ લોહી, માંસ વગેરે નાખવું.

૧૪ શેકેલાં ધાન્ય વગેરે ખાવાં.

૧૫ ચામડી વગેરે નાખવું.

૧૬ ઓસડ ખાઈ ઊલટી કરવી.

૧૭ ઊલટી કરવી.

૧૮ દાતણ કરવું.

૧૯ આરામ કરવો, પગ ચંપાવવા વગેરે.

૨૦ બકરી, ભેંસ, ગાય, ઘોડા, હાથી બાંધવા.

૨૧-૨૭ દાંત, આંખ, નખ, ગંડસ્થલ, નાક, કાન, માથા આદિ સર્વનો મેલ નાખવો.

૨૮ સૂવું.

૨૯ મંત્ર, ભૂત, રાજા વગેરેનો વિચાર કરવો.

૩૦ વાદ-વિવાદ કરવો.

૩૧ નામાં-લેખાં કરવાં.

૩૨ ધન વગેરેની વહેંચણી કરવી.

૩૩ પોતાનો દ્રવ્ય-ભંડાર ત્યાં સ્થાપવો.

૩૪ પગ ઉપર પગ ચડાવી બેસવું.

૩૫ છાણાં થાપવાં.

૩૬ કપડાં સૂકવવાં.

૩૭ દાળ વગેરે ઉગાડવું.

૩૮ પાપડ વણવા.

૩૯ સેવ વણવી, વડી મૂકવી વગેરે.

૪૦ રાજા વગેરેના ભયથી દેરાસરમાં સંતાઈ જવું.

૪૧ દિલગીરીથી—શોકથી રડવું.

૪૨ વિકથા કરવી.

૪૩ બાણ, તલવાર વગેરે હથિયાર ઘડવાં કે સજવાં.

૪૪ ગાય, ભેંસ રાખવાં.

૪૫ તાપણી તાપવી.

૪૬ અન્નાદિ રાંધવું.

૪૭ નાણું પારખવું.

૪૮ નિસીહિ કહ્યા વિના દેરાસરમાં જવું.

૪૯-૫૨ છત્ર, પગરખાં, હથિયાર–ચામર સાથે પ્રવેશ કરવો.

૫૩ મનને ચંચલ રાખવું.

૫૪ તેલ વગેરે શરીરે ચોપડવું.

૫૫ સચિત્ત પુષ્પ-ફલાદિક બહાર ન મૂકવાં.

૫૬ હાર, વીંટી, કપડાં વગેરે બહાર મૂકી શોભા વિનાના થઈ દેરાસરમાં દાખલ થવું..

૫૭ ભગવંતને જોતાં જ હાથ ન જોડવા.

૫૮ ઉત્તરાસંગ ન રાખવું.

૫૯ મસ્તકે મુગટ ધરવો.

૬૦ મુખ, પાઘડી આદિ પર બુકાનું હોય તે ન છોડવું.

૬૧ ફૂલના હાર-તોરા માથેથી મૂકી ન દેવા.

૬૨ શરત બકવી.

૬૩ ગેડીદડે રમવું.

૬૪ પરોણા આદિને જુહાર કરવો.

૬૫ ભાંડ-ભવૈયાની રમત કરવી.

૬૬ કોઈને હુંકારે બોલાવવો.

૬૭ લેવા-દેવા આશ્રયી ધરણું માંડવું—લાંઘણ કરવી.

૬૮ રણ-સંગ્રામ કરવો.

૬૯ માથાના વાળ જુદા કરવા કે માથું ખણવું.

૭૦ પલાંઠી વાળીને બેસવું.

૭૧ ચાખડીએ ચડવું.

૭૨ પગ પસારીને બેસવું.

૭૩ પિપૂડી કે સિસોટી બજાવવી. (ઇશારા વગેરે માટે.)

૭૪ પગનો મેલ કાઢવો.

૭૫ કપડાં ઝાટકવાં.

૭૬ માંકડ, જૂ આદિ વીણીને નાખવાં.

૭૭ મૈથુન-ક્રીડા કરવી.

૭૮ જમણુ કરવું.

૭૯ વેપાર (લેવું, દેવું, વેચવું) કરવો.

૮૦ વૈદું કરવું.

૮૧ પથારી, ખાટલો ખંખેરવો.

૮૨ ગુહ્ય ભાગ ઉઘાડવો કે સમારવો.

૮૩ મુક્કાબાજી તથા કૂકડા વગેરેનું યુદ્ધ કરાવવું.

૮૪ ચોમાસામાં પાણી સંઘરવું, તેથી સ્નાન કરવું અને પીવાને માટે પાણીનાં પાત્ર રાખવાં.

× × ×

'ઉપાસક'

૭ ચૈત્યવંદન કરનાર તે 'ઉપાસક'.

'કાયોત્સર્ગ'

૮ શારીરિક વ્યાપારો છોડવા, મૌન રાખવું તથા મનને ધ્યાનમાં જોડવું તે 'કાયોત્સર્ગ'.

'ચૈત્યવંદન'

૯ ચૈત્યવંદનના પ્રારંભમાં બોલાતી કોઈ પણ ભાષામાં રચાયેલી નાની સ્તુતિને માટે પણ હાલમાં 'ચૈત્યવંદન' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

'દૃષ્ટિ-વર્જન'

૧૦ દેવ-દર્શન, દેવ-પૂજા કે ચૈત્યવંદન કરતી વખતે દૃષ્ટિ પ્રભુની સામે જ રાખવી, પણ બાકીની ત્રણ બાજુએ જવા દેવી નહિ, તે 'દૃષ્ટિ-વર્જન'વિવેક કહેવાય.

'દિશા'

૧૧ પુરુષે પ્રભુની જમણી બાજુએ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી બાજુએ ઊભા રહીને વંદન, પૂજન, સ્તુતિ વગેરે કરવાં, તે 'દિશા'નો વિવેક કહેવાય.

'નિસીહિ'

૧૨ પાપકર્મોનો નિષેધ તે 'નિસીહિ'. તેનો ક્રમ એવો છે કે પહેલી 'નિસીહિ' દેરાસરના દરવાજામાં પેસતાં બોલવી, એટલે ત્યારથી ઘર-વ્યવહાર-સંબંધી બધી

(૨) સવ્વસાહૂવંદણસુત્ત (જાવંત કે વિ સાહૂ)-ગુરુવંદન-રૂપ.

(૩) પણિહાણસુત્ત (જય વીયરાય)-ધ્યેય-સ્મરણરૂપ.

'પ્રણિપાત'

૧૬ થોભવંદણસુત્ત(ખમાસમણ સૂત્ર) બોલીને પંચાંગ-'પ્રણિપાત'ની ક્રિયા કરવી તે.

'પ્રદક્ષિણા'

૧૭ પ્રભુની જમણી બાજુથી અર્થાત્ પોતાના ડાબા હાથ તરફથી ફરવાનું શરૂ કરીને પાછાં મૂળ ઠેકાણે આવી જવું તે 'પ્રદક્ષિણા' કહેવાય છે. ચૈત્યાગાર તેમ જ ચૈત્યની આસપાસ ત્રણ 'પ્રદક્ષિણા' દેવાય છે.

'પ્રમાર્જન'

૧૮ ચરવલાવડે કે ખેસના છેડાવડે બેસવાની જગા શુદ્ધ કરવી તે 'પ્રમાર્જન'. તે ક્રિયા ત્રણ વાર કરવાથી બરાબર થઈ ગણાય છે.

'મુદ્રા'

૧૯ અમુક પ્રકારનો અંગ-વિન્યાસ કરવો, તે 'મુદ્રા' કહેવાય છે. યૌગિક પ્રક્રિયામાં તેને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ચૈત્યવંદનની ક્રિયા પણ એક પ્રકારની યૌગિક ક્રિયા હોઈને તેમાં 'મુદ્રા'નો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.

એમાં કુલ ત્રણ પ્રકારની ' મુદ્રા 'નો ઉપયોગ થાય છેઃ

(૧) ' યોગ-મુદ્રા '—બે હાથની દશે આંગળીઓ માંહોમાંહે મેળવી કમળના ડોડાના આકારે હાથ જોડી પેટ ઉપર કોણી રાખી રહેવું તે. આ મુદ્રાએ 'પ્રણિપાત-દંડક' (નમો ત્થુ ણં) ઉચ્ચરાય છે અને સ્તવનાદિ કરાય છે.

(૨) 'જિન-મુદ્રા' અથવા 'કાયોત્સર્ગ મુદ્રા'—જિન ભગવાન કાયોત્સર્ગ કરતી વખતે જે રીતે ઊભા રહે છે તે રીતે ઊભા રહેવું, તેનું નામ 'જિન-મુદ્રા' અથવા 'કાયોત્સર્ગ મુદ્રા'. તે ધ્યાન કરતી વખતે બે પગની વચ્ચે આગળથી ચાર આંગળ અને પાછળથી કાંઇક ઓછું અંતર રાખવાનું હોય છે, તથા હાથ ઇક્ષુદંડ એટલે શેરડીના સાંઠા મુજબ સીધા રાખવાના હોય છે. ' અરિહંત-ચેઇઆણં 'સૂત્ર આ મુદ્રાથી બોલાય છે.

(૩) 'મુક્તાશુક્તિ-મુદ્રા'—બે હાથ જોડી લલાટની ઉપર જરા દૂર કે લલાટને લગાડવા તે. 'સવ્વચેઇયવંદણસુત્ત' (જાવંતિ ચેઇઆઇં) 'સવ્વસાહૂવંદણસુત્ત' (જાવંત કે વિ સાહૂ) તથા 'પણિહાણસુત્ત' (જય વીયરાય સૂત્ર) આ મુદ્રાથી બોલાય છે.

' સ્તવન '

૨૦ પાંચ કે તેથી વધારે ગાથાની જિન-સ્તુતિરૂપ પદ્યાત્મક કૃતિ.

પરિશિષ્ટો અંગે કિંચિત્ વક્તવ્ય

શ્રીજિનભદ્રગણિ-ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યનો પ્રારંભ કરતાં જણાવ્યું છે કે 'चरण-गुण-संगहं सयळं आवस्सयाणुओगं'—આવશ્યકનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) ચરણ-(ચારિત્ર)ના અને ગુણ(મૂલગુણ તથા ઉત્તરગુણ)ના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતી કોઈ પણ ક્રિયા એવી નથી કે જે 'આવશ્યક'ના વિચાર-ક્ષેત્રની બહાર રહેલી હોય.

આવું સકલ-ચરણ-કરણ-ક્રિયા-કલાપરૂપ 'આવશ્યક' અતિગંભીર અર્થવાળું અને ગહન હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેનું પૂરેપૂરું રહસ્ય સમજવા માટે જીવનભરની સાધના જોઈએ; તો પણ 'શુભ કાર્યમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો' એ ન્યાય મુજબ સૂત્રોના વિવેચન-પ્રસંગે તેનું ગાંભીર્ય સમજાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરેલો છે; પરંતુ જે વિચારણા કરવાનું તે સ્થળે શક્ય કે સંગત ન હતું, તે વિચારણા આ સ્વતંત્ર નિબંધમાં કરવામાં આવી છે અને તેને સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ તરીકે જોડવામાં આવી છે. આ નિબંધોમાં યૌગિક દૃષ્ટિબિંદુને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને તે સકારણ છે. આપણા સમાજના ઘણા મોટા ભાગમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થયેલી છે કે જૈનધર્મમાં યોગને ખાસ સ્થાન નથી, અને તેથી તે પર ખાસ

લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી; પરંતુ તે માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આપણી મોક્ષ-સાધનાને મંદ પાડવામાં કારણભૂત બનેલી છે; તેથી 'આવશ્યક ક્રિયા' સાથે યોગનો કેવો ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, તે બતાવવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે પાઠકો આ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષ્યમાં રાખીને આ પરિશિષ્ટોનું અવલોકન કરશે અને તેમાંથી ક્ષીર-નીર-ન્યાયે ક્ષીરને ગ્રહણ કરી આત્મ-હિતની સાધના કરશે.

પ્રબોધ-ટીકાના દરેક ભાગમાં ક્રમશઃ બે આવશ્યકના નિબંધો આપવામાં આવ્યા છે.

પરિશિષ્ટ પહેલું

ષડાવશ્યક

[૭ આવશ્યકે]

" आवस्सयं अवस्स-करणिज्जं धुव-निग्गहो विसोही अ ।
अज्झयण-छक्क-वग्गो, नाओ आराहणा—मग्गो ॥ "

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

" આવશ્યક, અવશ્ય કરણીય, ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશોધિ, અધ્યયન-ષડ્વર્ગ, ન્યાય, આરાધના અને માર્ગ (એ પર્યાય-શબ્દો છે:) "

" समणेणं सावएण य, अवस्स-कायव्वयं हवइ जम्हा ।
अंतो अहो-निसस्स य, तम्हा आवस्सयं नाम ॥ "

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

" જે, દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગે શ્રમણ અને શ્રાવક વડે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેથી તે આવશ્યક કહેવાય છે. "

" आवस्सयस्स एसो, पिंडत्थो वण्णिओ समासेणं ।
एत्तो एक्केक्कं पुण, अज्झयणं कित्तइस्सामि ॥

तं जहा—[१] सामाइअं, [२] चउवीसत्थओ, [३] वंदणयं, [४] पडिक्कमणं, [५] काउस्सग्गो, [६] पच्चक्खाणं । "

—અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

આવશ્યકનો આ સમુદાયાર્થ ટૂંકમાં કહ્યો. હવે તેમાંના એકેક અધ્યયનનું હું વર્ણન કરીશ. તે આ રીતે—(૧) સામાયિક, (૨) ચઉવીસત્થઅ (ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ), (૩) વંદણુય(વંદનક), (૪) પડિક્કમણુ(પ્રતિક્રમણુ), (૫) કાઉસ્સગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) અને (૬) પચ્ચક્ખાણુ (પ્રત્યાખ્યાન).

" आवस्सगस्स णं इमे अत्थाहिगारा भवंति। तं जहा—
सावज्ज-जोग-विरई, उक्कित्तण गुणवओ अ पडिवत्ती।
खलिअस्स निंदणा, वण-तिगिच्छ गुण-धारणा चेव ॥"

—અનુયોગદ્વારસૂત્ર, સૂત્ર ૫૮.

"આવશ્યકના અર્થાધિકારો આ પ્રમાણે હોય છે. જેમ કે સામાયિકનો અર્થાધિકાર **સાવદ્ય યોગની વિરતિ** છે, ચતુર્વિંશતિસ્તવનો અર્થાધિકાર **ચોવીશ તીર્થંકરોના ગુણનું સદ્ભૂત કીર્તન** છે, અથવા **સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન છે.** વંદનકનો અર્થાધિકાર **ગુણવાન એવા ગુરુનો વિનય** છે, પ્રતિક્રમણનો અર્થાધિકાર **સ્ખલિત આત્માની નિંદા** છે, કાયોત્સર્ગનો અર્થાધિકાર **અજ્ઞાન દોષરૂપ ભાવ-વ્રણની ચિકિત્સા** છે અને પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થાધિકાર **નાનાવિધ સંયમગુણની ધારણા** છે."

ચઉસરણ-પયન્નામાં કહ્યું છે કે :—

"चारित्तस्स विसोही, कीरइ सामाइएण किल इहयं।
सावज्जेअर-जोगाण, वज्जणा-सेवणत्तणओ ॥ २ ॥"

"અહીં સપાપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગથી અને નિષ્પાપ પ્રવૃત્તિના

સેવનથી સામાયિક વડે ચારિત્રગુણની ખરેખર વિશુદ્ધિ કરાય છે."

"दंसणायार-विसोही, चउवीसायत्थएण किच्चइ य ।
अच्चब्भुअ-गुण-कित्तणरूवेण जिणवरिंदाणं ॥ ३ ॥"

"જિનેશ્વરોના અતિ-અદ્‌ભુત ગુણ-કીર્તનરૂપ ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ વડે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ કરાય છે."

"नाणाईआ उ गुणा, तस्संपन्न-पडिवत्ति-करणाओ ।
वंदणएणं विहिणा, कीरइ सोही उ तेसिं तु ॥ ४ ॥"

"જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ગુણો છે. તેનાથી સંપન્ન ગુરુનો વિનય કરવાથી વિધિ-પૂર્વક-વંદન વડે તે ગુણોની શુદ્ધિ કરાય છે."

"खलिअस्स य तेसिं पुणो, विहिणा जं निंदणाइ पडिक्कमणं ।
तेण पडिक्कमणेणं, तेसिं पि अ कीरए सोही ॥ ५ ॥"

"વળી સ્ખલિત આત્માની (મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણોમાં થયેલી) તે(સ્ખલનાઓ)ની વિધિ-પૂર્વકની નિંદા, ગર્હા અને આલોચના કરવી, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તેવા પ્રતિક્રમણ વડે તે(મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણો)ની શુદ્ધિ કરાય છે."

"चरणाईयाराणं, जहक्कमं वण-तिगिच्छरूवेणं ।
पडिक्कमणासुद्धाणं, सोही तह काउसग्गेणं ॥ ६ ॥"

"પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ નહિ થયેલા ચારિત્રના અતિચારોની શુદ્ધિ વ્રણ-ચિકિત્સારૂપ કાયોત્સર્ગ વડે યથાક્રમ થાય છે."

"गुण-धारणरूवेणं, पच्चक्खाणेण तव-इआरस्स ।
विरियायारस्स पुणो, सव्वेहि वि कीरए सोही ॥ ७ ॥"

"ગુણ-ધારણ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન વડે તપના અતિચારોની તેમ જ વીર્યાચારની સર્વ પ્રકારો વડે એટલે સર્વ આવશ્યકોથી શુદ્ધિ કરાય છે."

પરિશિષ્ટ બીજું

સામાયિકની સાધના

[પ્રથમ–આવશ્યક]

(૧) સામાયિક શું છે?

સામાયિકની સાધના કરનારે સર્વ પ્રથમ 'સામાયિક એ શું છે?' તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. તેથી પ્રથમ વિચારણા તેની કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ **આત્મા એ જ 'સામાયિક'** છે અને આત્મ-દર્શન એ જ સામાયિકનો અર્થ છે. શ્રીભગવતીસૂત્રના પ્રથમ શતકના નવમા ઉદ્દેશામાં શ્રીપાર્શ્વનાથભગવાનના ચતુર્યામ ધર્મને અનુસરનારા શ્રીકાલાસ્યવેષિ અનગારે શ્રમણ ભગવંત શ્રીમહાવીરના પાંચ મહાવ્રતધારી સ્થવિરોને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેવી નોંધ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પ્રશ્નો પૈકીનો એક પ્રશ્ન એવો હતો કે– 'के मे अज्जो ! सामाइए? के मे अज्जो ! सामाइयस्स अट्ठे ?' હે આર્યભગવંતો! આપનું 'સામાયિક' શું? અને 'સામાયિક' નો અર્થ શો?' તે વખતે એ સ્થવિરોએ જણાવ્યું હતું કે–

'आया णे अज्जो ! सामाइए, आया णे अज्जो ! सामाइयस्स अट्ठे' 'હે આર્ય ! અમારો આત્મા એ 'સામાયિક' છે અને

અમારો આત્મા એ જ 'સામાયિક'નો અર્થ છે.' તાત્પર્ય કે આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવું, તેમાં તલ્લીન થવું એ જ 'સામાયિક' છે. વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ **આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રત્યે લઈ જનારાં તમામ સાધનો, ક્રિયાઓ કે અનુષ્ઠાનો એ 'સામાયિક' છે.** એની વિચારણા જુદી જુદી અનેક રીતે થઈ શકે છે. શાસ્ત્રકારોએ તેનું સ્વરૂપ ચાર પ્રકારનું બતાવ્યું છે: (૧) 'શ્રુત-સામાયિક,' (૨) 'સમ્યક્ત્વ-સામાયિક,' (૩) 'દેશવિરતિ-સામાયિક' અને (૪) 'સર્વવિરતિ-સામાયિક.' એટલે શ્રુતજ્ઞાનની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના એ 'સામાયિક' છે, તત્ત્વ પરની નિર્મળ શ્રદ્ધા એ પણ 'સામાયિક' છે અને સંયમાસંયમવાળું ચારિત્ર તથા શુદ્ધ સંયમરૂપ ચારિત્ર એ પણ 'સામાયિક' છે.

(૨) વિશિષ્ટ વ્રત

'સામાયિક'ના આ સ્વરૂપની યોગ્ય સાધના થઈ શકે તે માટે શ્રાવક-ધર્મના અધિકારમાં એક વિશિષ્ટ વ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે, જેને 'નવમું વ્રત,' 'પ્રથમ શિક્ષાવ્રત' કે 'સામાયિક-વ્રત' કહેવામાં આવે છે. આ 'સામાયિક-વ્રત' જ સામાન્ય રીતે 'સામાયિક'ના નામથી ઓળખાય છે અને તેની જ વિચારણા અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૩) યૌગિક ક્રિયા

આ '**સામાયિક-વ્રતની ક્રિયા**' એ કોઈ સામાન્ય સાધના નથી, પરંતુ અતિ ઉચ્ચ કોટિનું આધ્યા-

સ્મિક અનુષ્ઠાન છે અથવા તો શુદ્ધ યૌગિક ક્રિયા છે. બહુશ્રુત વિદ્વાનોએ 'યોગ'ની વ્યાખ્યા જુદી જુદી રીતે કરેલી છે. 'યોગબિંદુ,' 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' અને 'યોગવિંશિકા' જેવા યોગના મનનીય ગ્રંથો રચનાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ મોક્ષની સાથે જોડનાર સર્વ ધર્મ-વ્યાપારને 'યોગ' તરીકે ઓળખાવેલ છે.

'मुक्खेण जोयणाओ. जोगो सव्वो वि धम्म-वावारो ।'

(योगबिंदु १-१).

યોગના પરમ અભ્યાસી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે 'યોગશાસ્ત્ર' નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં 'યોગ'નો પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે—

"चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम् ।
ज्ञान-श्रद्धान-चारित्ररूपं रत्नत्रयं च सः ॥" (प्र. १, श्लो. १५)

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં અગ્રણી મોક્ષ છે; તેની પ્રાપ્તિમાં 'યોગ' કારણભૂત છે. તે 'યોગ' સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી-સ્વરૂપ છે. 'યોગ'ની જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિશદ સમાલોચના ઇતર દર્શનકારોએ પણ કરી છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસ ભગવદ્ગીતામાં સમત્વને તથા કર્મ-કુશલતાને 'યોગ' તરીકે રજૂ કરે છે. 'समत्वं योग उच्यते' (अ २-४८) 'योगः कर्मसु कौशलम्' (अ २-५०). 'યોગતત્ત્વ'નો સમુચિત

સંગ્રહ કરનાર ભગવાન્ પતંજલિ 'યોગ-દર્શન'માં ચિત્ત-વૃત્તિઓના નિરોધને 'યોગ'નું નામ આપે છે. 'योगश्चित्तवृत्ति-निरोधः' (૧-૨)

(૪) સામાયિક અને યોગની અભિન્નતા

'યોગ'ની આ વ્યાખ્યાઓ 'સામાયિક'ને બરાબર લાગુ પડે છે. કેમ કે—

(૧) 'સામાયિક'–મોક્ષમાર્ગમાં જોડનારો ધર્મ-વ્યાપાર છે.

(૨) 'સામાયિક'–સમ્યગ્-જ્ઞાન, સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

(૩) 'સામાયિક'—સમત્વને સાધનાર છે.

(૪) 'સામાયિક'—કુશલ અનુષ્ઠાનરૂપ છે.

(૫) 'સામાયિક'—ચિત્તની તમામ (ક્લેશોત્પાદક) વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે; એથી 'સામાયિક' અને 'યોગ' એ વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે.

(૫) ચાર પ્રકારની યોગ-પ્રણાલિકાઓ

યોગ-પ્રણાલિકાઓ મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે: "(૧) મંત્ર-યોગ, (૨) હઠયોગ, (૩) લયયોગ અને (૪) રાજયોગ." તે માટે કહ્યું છે કે:—

"योगश्चतुर्विधो मन्त्र-लय-राज-हठाभिधः ।
सिध्यत्यभ्यासयोगेन, सद्गुरोरुपदेशतः ॥"

—बुद्धिसागर-सू. २४.

"યોગ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) મંત્ર, (૨) લય, (૩) રાજ અને (૪) હઠ. તે અભ્યાસના યોગથી તથા સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી સિદ્ધ થાય છે."

(૬) સામાયિક રાજયોગ છે.

આ ચાર વિભાગો પૈકી 'સામાયિક'નો સમાવેશ રાજયોગ-પ્રણાલિકામાં થાય છે, કારણ કે તેનો હેતુ ચિત્તની ક્લેશમય અવસ્થાનો નાશ કરીને પ્રશમરૂપ ભાવ-સમાધિને પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

(૭) રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ 'યોગના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ'ને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કરેલું છે: "(૧) તપ, (૨) સ્વાધ્યાય અને (૩) ઈશ્વર-પ્રણિધાન." 'तपः-स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानानि क्रियायोगः' । २-१ ॥' આ ત્રણ પ્રકારોમાં 'સામાયિક'નું સ્વરૂપ સ્વાધ્યાયની મુખ્યતાવાળું છે, છતાં તેમાં તપ અને ઈશ્વર-પ્રણિધાન એટલે ફલ-સંન્યાસનાં તત્ત્વો પણ યોગ્ય રીતે ગોઠવાયેલાં છે. 'સામાયિક'માં જે સમય જાય છે, તેમાં શારીરિક અને માનસિક એ બંને પ્રકારનું તપ હોય છે તથા તે સમભાવની સાધના અર્થે થતું હોઈને સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક ફલોની અભિલાષાથી રહિત હોય છે. એટલે 'સામાયિક' એ 'યોગ' છે-'રાજયોગ' છે-'રાજયોગનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ' છે.

(૮) સાધ્ય, સાધક અને સાધના

કોઈ પણ ક્રિયાની સિદ્ધિનો આધાર 'સાધ્ય, સાધક અને સાધના'ની યોગ્યતા અથવા શુદ્ધિ પર રહેલો છે. જો 'સાધ્ય' યોગ્ય ન હોય તો તે માટે 'સાધના' કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જો 'સાધક' યોગ્ય ન હોય તો તે 'સાધના' કરી શકતો નથી, અને જો 'સાધના' યોગ્ય ન હોય તો તેથી 'સિદ્ધિ' થતી નથી. એટલે કાર્ય-સિદ્ધિ માટે 'સાધ્ય, સાધક અને સાધના' એ ત્રણેની યોગ્યતા (વિશુદ્ધિ) જરૂરી છે.

(૯) સામાયિકનું સાધ્ય

'સામાયિક'નું સાધ્ય સમભાવ છે, જેને સમત્વ, સમતા (વીતરાગતા), ઉદાસીનતા કે મધ્યસ્થતા પણ કહેવામાં આવે છે. આ ભાવને પ્રાપ્ત થનાર ભાવ-સમાધિમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં અક્ષયસુખના નિધિ-સમી મુક્તિનો મધુકા-અંશ માણી શકે છે. એટલે નિરવધિ સુખ, પરમ આનંદ કે અનુપમ શાંતિ એ સમભાવનું પરિણામ છે અને તેથી 'સામાયિક'ની ક્રિયાની સાધ્ય તરીકેની યોગ્યતા સર્વ રીતે સિદ્ધ છે.

(૧૦) સામાયિકનો અધિકાર

'સામાયિક'નો અધિકાર સૌ કોઈને છે; લિંગ, વય, વર્ણ, જાતિ કે રાષ્ટ્રની મર્યાદાઓ તેને બાધક નથી. તેમ છતાં તેની વિશિષ્ટ પ્રકારે સાધના કરવા માટે બે અવસ્થાઓ વિશેષ અનુકૂળ મનાયેલી છે. તેમાંની પ્રથમ અવસ્થા તે શ્રમણાવસ્થા,

સાધુજીવન કે સર્વવિરતિપણું છે અને બીજી અવસ્થા તે ગૃહસ્થધર્મ, શ્રાવકવ્રત કે દેશવિરતિપણું છે.

(૧૧) સાધકની પહેલી યોગ્યતા.

'સામાયિક'ના સાધક માટે સર્વાંશે કે અલ્પાંશે પણ 'વિરતિ' આવશ્યક છે. 'વિરતિ' એટલે જ્ઞાન—શ્રદ્ધા-પૂર્વકનો ત્યાગ. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મોહપાશમાં બંધાયેલા આત્માને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં—ધન, ધાન્ય, માલ-મિલકત, પત્ની, પરિવાર, એશ-આરામ અને અધિકારમાં—જે રસ આવે છે, જે રતિ ઉપજે છે, તેનું મન, વચન, કાયાથી નિર્ગમન તે 'વિરતિ' છે. અથવા અનાદિ કાલના અધ્યાસથી દેહ, ઇંદ્રિયો અને મનને 'હું' માનીને પૌદ્ગલિક વિષયોમાં રસ લઈ રહેલા ચૈતન્યદેવ (આત્મા)નું આત્માભિમુખ થવું, આત્મ-સન્મુખ થવું કે આત્મ-લક્ષી બનવું તે 'વિરતિ' છે. એનું પ્રાકટ્ય પાર્થિવ વસ્તુઓની નિઃસારતા અને આત્મ-સાક્ષાત્કારની અભિરુચિને લીધે જ થાય છે. એટલે **જડ અને ચૈતન્યની જુદાઈનું અસ્ખલિત ભાન** એ 'વિરતિ'નો પાયો છે અને તે જ સાધકને 'સામાયિક'ની સાધના-કરવા માટેની પ્રથમ પ્રકારની યોગ્યતા અર્પે છે.

(૧૨) સાધકની બીજી યોગ્યતા.

લાંબા કાળ સુધી આંતરો પાડ્યા વિના પ્રેમ-પૂર્વક સંસ્કાર-સુધારણાનો સતત પુરુષાર્થ અથવા અભ્યાસ એ સાધકની બીજી યોગ્યતા છે. તે સિવાય

'વિરતિ' કે વૈરાગ્યનો રંગ સ્થિર થઈ શકતો નથી. ગુરુકુલ-વાસ, સત્સંગ, શ્રવણ, સ્વાધ્યાય અને જપ-તપ એ સર્વની યોજના તેના માટે જ થયેલી છે. સામાયિકને સિદ્ધ કરવાની ભાવનાવાળો જે સાધક આ ગુણની પ્રાપ્તિમાં બેદરકાર રહે છે, અથવા તો તે અંગે પ્રમાદનું સેવન કરે છે, તેનું વૈરાગ્ય-બલ જલદી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પુનઃ તે કામ-ભોગની અટપટી ગલીમાં અટવાઈ જાય છે.

(૧૩) સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા.

દેવ અને ગુરુ પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા એ સાધકની ત્રીજી યોગ્યતા છે. જેણે એ પ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી નથી તેની સાધના સફલ થઇ શકતી નથી. 'દેવ' એ સામાયિકની સિદ્ધિ કરીને તેનો જગતને વિનિમય કરનાર પરમપુરુષ છે અને 'ગુરુ' એ સામાયિકની અનન્ય ભાવે સાધના કરનાર માર્ગ-દર્શક મહાનુભાવ છે. એ બંને પ્રત્યેની કે બંને પૈકી કોઈ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો ઇનકાર આખરે તો સામાયિકના ઇનકારમાં જ પરિણમે છે. તેથી સામાયિકની સફલ સાધના માટે તે બંનેનું આલંબન અનિવાર્ય છે.

(૧૪) સાધકની ચોથી યોગ્યતા.

પાંચ 'અણુવ્રતો' અને ત્રણ 'ગુણવ્રતો'ને ધારણ કરવાં એ સામાયિકના સાધકની ચોથી યોગ્યતા છે. પાંચ 'અણુવ્રતો'માં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને મમત્વ-ત્યાગ એ પાંચ 'યમો'ની યથાશક્તિ ઉપાસના છે અને ત્રણ

'ગુણવ્રતો'માં ક્ષેત્રની, ભોગની અને આત્માને અનર્થ દંડનારી પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા છે. આ જાતના **યમો કે વ્રતો** વિષમ-ભાવનો વિનાશ કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલે તેનાથી સામાયિકની સાધના સત્વર થાય છે.

(૧૫) સામાયિકની સાધના

સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ, પ્રયત્ન કે પ્રયાસ એ 'સાધના' છે. અથવા સાધ્યની સમીપે લઈ જનારી ક્રિયા તે 'સાધના' છે. આવી 'સાધના' હેયના પ્રત્યાખ્યાનથી અને ઉપાદેયની આરાધનાથી સિદ્ધ થાય છે. 'હેયનું પ્રત્યા-ખ્યાન' એટલે પ્રતિકૂલ અથવા નિષિદ્ધ બાબતોનો ત્યાગ અને 'ઉપાદેયની આરાધના' એટલે સાધ્યને અનુકૂળ અથવા વિધેય બાબતોનું અનુસરણ. 'સામાયિકની સાધના'માં સાવદ્ય વ્યાપાર હેય છે એટલે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું છે અને નિરવદ્ય કે શુભ વ્યાપાર ઉપાદેય છે, એટલે તેનું અનુસરણ કરવાનું છે. બીજી રીતે કહીએ તો પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને છોડવી અને સમ્યગ્-જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રની આરાધના કરવી એ 'સામાયિકની સાધના' છે.

(૧૬) સાધના—ક્રમની વિચારણા.

પાપકારી પ્રવૃત્તિ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણેથી થાય છે, છતાં તેમાં મુખ્યતા મનની છે; એટલે મન જ્યારે ચંચળ મટીને એકાગ્ર બને અને "ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ" એ ચાર 'કષાય'ને ઝીલે નહિ, અથવા અન્ય-

દર્શનકારોના શબ્દોમાં " અસ્મિતા (અભિમાન), અવિદ્યા (અજ્ઞાન કે મિથ્યાત્વ), રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (જિજીવિષા " એ પાંચ 'ક્લેશો'થી રહિત થાય, ત્યારે 'સામાયિકની સાધના' સફલ થઈ ગણાય છે. પરંતુ આ સ્થિતિએ સાધક એકદમ પહોંચી શકતો નથી, એટલે તેણે કયા ક્રમે આગળ વધવું તે વિચારણીય બને છે.

(૧૭) સમાહિત ચિત્તની આવશ્યકતા.

પ્રારંભમાં ચિત્ત જ્યારે વિક્ષિપ્ત દશામાંથી પસાર થતું હોય છે, ત્યારે તેનું પરિભ્રમણ જુદા જુદા અનેક વિષયોમાં થાય છે અને તે તે વિષયોમાં મનોજ્ઞ (ગમવાપણું) અને અમનોજ્ઞ (નહિ ગમવાપણું)ની કલ્પના વડે તે રાગ તથા દ્વેષના ઘેરા રંગે રંગાય છે, જેના પરિણામે આત્માને કાલ્પનિક સુખ અને દુઃખના પ્રબળ સંવેદનો થાય છે. પરંતુ એ જ ચિત્ત જ્યારે સમાહિત (સમાધિવાળું) બને છે, ત્યારે પરિસ્થિતિમાં મોટો ફેર પડી જાય છે, કારણ કે એ વખતે તેની પ્રસરણશીલતા અટકી ગયેલી હોવાથી તે વિવિધ વિષયોના સંપર્કમાં આવતું નથી, પછી મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞની કલ્પના કે તે દ્વારા થતો કાલ્પનિક દુઃખ-સુખનો અનુભવ થાય જ ક્યાંથી? એટલે ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો એ સામાયિકની સાધનાનું મુખ્ય કાર્ય છે.

(૧૮) ચિત્તને સમાહિત કરવાનાં સાધનો.

ચિત્તને સમાહિત કરવા માટે " (૧) નિર્મળ

વાતાવરણ, (૨) સ્થિર આસન, (૩) અનાનુપૂર્વીની ગણના, (૪) નવકારમંત્રનો જાપ, (૫) સ્વાધ્યાય, (૬) કાયોત્સર્ગ અને (૭) ધ્યાન" એ સાધનો ઉપયુક્ત છે.

(૧૯) નિર્મળ વાતાવરણ.

મન જ્યારે પ્રથમની ત્રણ અવસ્થામાં એટલે ક્ષિપ્ત, મૂઢ કે વ્યાક્ષિપ્ત હોય છે, ત્યારે તેના પર વાતાવરણની અસર જલદી થાય છે અને ઊંડી થાય છે. એથી સાધકે સાધનાનું સ્થાન એવું પસંદ કરવું જોઈએ કે જ્યાંનું વાતાવરણ નિર્મળ હોય, યોગ-સાધનાને વિશેષ અનુકૂળ હોય.

ઉપાશ્રયો અને પૌષધશાળાઓ 'સામાયિકની સાધના' જન-સમૂહ સારી રીતે કરી શકે તે માટે યોજાયેલાં છે, એટલે તેનું વાતાવરણ બને તેટલું શાંત અને સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ-સાધકો 'સામાયિકની સાધના' સદ્‌ગુરુના યોગના અભાવે ઘરમાં રહીને કરે છે, તેઓ તેનો કોઈ એકાંત ભાગ પસંદ કરી શકે છે, અથવા તો તે માટે જ ખાસ ઓરડો અલગ રાખેલો હોય તો તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. આવો ઓરડો, જેને 'સામાયિક-ભવન' કહી શકાય તેની સજાવટ તેને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, એટલે કે તે સાદું છતાં સુઘડ અને પ્રશસ્ત વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. આવા ભવનમાં 'સામાયિકની સાધના' કરી ગયેલા મહાનુભાવો કે મહર્ષિઓનાં ભાવવાહી ચિત્રો મૂકી શકાય કે જેને જોતાં જ સામાયિકની સાચી સાધના કેવી હોય તેનો ખ્યાલ આવી

શકે. તે માટે નીચેના કેટલાક પ્રસંગો પસંદ કરવા જેવા છે:—

(૧) પ્રભુ મહાવીરને ક્રોધથી ધમધમી રહેલા ચંડકૌશિક સર્પનો દંશ થવા છતાં તેમની અડગ શાંતિ અને ધર્મોપદેશ.

(૨) પ્રભુ મહાવીરના કાનમાં ગોવાળો દ્વારા શલાકા નખાય છે, છતાં તેઓ ધ્યાનમાં અડગ રહે છે.

(૩) ગજસુકુમાલના મસ્તક પર ખેરના અંગારા, શ્વશુરનો ક્રોધ અને તેમની અજબ સહનશીલતા.

(૪) મેતાર્યમુનિને માથે લીલી વાધરી બાંધીને તડકે બેસાડ્યા છે, સોની ધમકી આપે છે, પરંતુ તેમના મુખ પર વિષાદની કોઈ રેખા ફરકતી નથી. સમતા અને શાંતિના વાતાવરણથી તેઓ વાતાવરણને પવિત્ર બનાવી રહ્યા છે.

(૫) પ્રભુ શ્રીપાર્શ્વનાથને મેઘમાળીનો ઉપસર્ગ.

(૬) સુકોશલમુનિ જંગલમાં ધ્યાન ધરીને ઊભા છે. વિકરાળ વાઘણ તેમના પર હલ્લો કરે છે, છતાં અભયનું અનુસરણ કરીને તેઓ સ્થિર ઊભા રહે છે. તેમ કરતાં પ્રાણની આહુતિ આપે છે, પણ પ્રતિજ્ઞાને છોડતા નથી.

(૭) અવંતિસુકુમાલ કંટકમય વૃક્ષોની વચ્ચે આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન છે. હડકાયેલી શિયાળણી આવીને શરીરને કરડી ખાય છે. પરંતુ દેહ અને આત્માની જુદાઈ જાણી ચૂકેલા

એ મુનિવર જરા પણ કંપતા નથી. તેમ કરતાં પ્રાણ-પંખેરું ઊડી જાય છે, પણ તે સ્થિતિમાંય તેમને જરા પણ દુઃખ નથી. તેઓ છેવટ સુધી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી રાખે છે.

(૮) સમભાવમાં સ્થિર થયેલા પ્રશમરસ-નિમગ્ન શ્રી-જિનેશ્વર દેવની છબી.

સામાયિક-ભવનમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને લગતાં ઉપકરણો પણ યોગ્ય સ્થાને કલામય રીતે ગોઠવી શકાય. આ ભવનનો ઉપયોગ બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે કરવો ન જોઈએ, જેથી તેનું વાતાવરણ સદા પવિત્ર રહે.

(૨૦) સ્થિર આસન

મનને એકાગ્ર કરવા માટે અન્ય સઘળી ક્રિયાઓ છોડીને એક સ્થાને બેસવું જરૂરી છે. એટલા માટે સામાયિકમાં કટાસન જે મોટા ભાગે ઊનનું હોય છે, તે બિછાવવામાં આવે છે ને તેના પર જ બેસવામાં આવે છે. સાધકે એના પર કઈ ઢબે બેસવું, એટલે કયા આસને બેસવું એ પણ સમજવા જેવું છે. જો એ આસન અક્કડ કે અટપટું હોય તો સંભવ છે કે જીવ-વિરાધના થાય. જો એ આસન એકદમ સુંવાળું હોય તો સંભવ છે કે પ્રમાદ થાય અથવા નિદ્રા આવે. વળી ભીંતને અઢેલીને કે સ્તંભનો ટેકો લઈને બેસવામાં પણ એ જ ભીતિ રહેલી છે.

યોગ-નિષ્ણાતો કહે છે કે–'स्थिरसुखमासनम्' એટલે

લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક બેસી શકાય એનું નામ 'આસન'. યોગ-સાધકે એવું આસન પસંદ કરવું જોઈએ કે જેનાથી તે લાંબા વખત સુધી સુખ-પૂર્વક એક સ્થાને બેસી શકે. કહ્યું છે કે—

'जायते येन येनेह, विहितेन स्थिरं मनः ।
तत् तदेव विधातव्यमासनं ध्यान-साधनम् ॥'

'ધ્યાનના સાધન તરીકે તે તે આસન જોઈએ કે જે જે કરવાથી મન સ્થિર થાય.'

ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં આસનો પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વગેરે છે. સામાયિકના સાધકે સાધના દરમિયાન આમાંનાં કોઈ પણ 'આસન'નો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે.

(૨૧) અનાનુપૂર્વી

'નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે' એ કહેવત મનના વિલક્ષણ સ્વભાવને લીધે જ પ્રચલિત થયેલી છે. તાત્પર્ય કે વશ નહિ થયેલું મન ઘડી પણ નવરું બેસતું નથી. તેને જો સારા વિચારો ન મળે તો તે ખરાબ વિચારો કરવા લાગે છે ને એથી સ્વ તથા પરનું નુકસાન થાય છે. મનની આ સ્થિતિ રોકવા માટે 'અનાનુપૂર્વી'ની યોજના કરવામાં

હોઈ શકે. 'સ્વાધ્યાય'દ્વારા સાધકે વિશ્વ-વ્યવસ્થા, ષડ્દ્રવ્યો અને તેના ગુણ-પર્યાય, આત્માનું સ્વરૂપ, શરીર, ઇંદ્રિય અને મનની આત્માથી ભિન્નતા તથા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવાનું છે. 'સ્વાધ્યાય'દ્વારા થયેલું મનનું સમાધાન કષાય અથવા ક્લેશને શાંત કરવામાં ઘણું ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨૪) કાયોત્સર્ગ

નિર્મળ વાતાવરણમાં સ્થિર આસને બેસીને કહેલી અનાનુપૂર્વી ગણવાથી, નવકારમંત્રના જપથી તથા આપ્ત-વચનના સ્વાધ્યાયથી, કાયા, વાણી અને મનને સ્થિર કરવાની યોગ્યતા કેટલાક અંશે સાધકમાં જરૂર આવી જાય છે. એટલી તૈયારીવાળો સાધક એ સ્થિતિમાંથી આગળ વધવાને 'કાયોત્સર્ગ' કરે. 'કાયોત્સર્ગ'ની મુખ્ય શરત શરીરને સ્થાનવડે, વાણીને મૌનવડે અને મનને ધ્યાનવડે સ્થિર કરવાની હોય છે. દેહ અને આત્માની ભિન્નતા સમજી ચૂકેલો સાધક અહીં દેહાધ્યાસનો (દેહના મમત્વનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને આત્મ-સ્વરૂપમાં તલ્લીન થવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રયાસથી તેની શ્રદ્ધા નિર્મળ બને છે, મેધા (હેય અને ઉપાદેયને સમજવાની બુદ્ધિ) તેજસ્વી થાય છે, ધૃતિ (મનઃ-પ્રણિધાન) વધે છે, ધારણા (સ્મરણ-શક્તિ) તીવ્ર થાય છે અને અનુપ્રેક્ષા એટલે તત્ત્વ-ચિંતનની શક્તિ ઘણી જ પ્રબલ બની જાય છે. આ વિકાસના પરિણામે તે ધ્યાન કરી શકવાની યોગ્યતા-વાળો થાય છે.

(૨૫) ધ્યાન

'ધ્યાન' બે પ્રકારનાં છે: અશુભ અને શુભ. તેમાં અશુભ 'ધ્યાન'માંથી નિવૃત્ત થવાનું છે અને શુભ 'ધ્યાન'માં પ્રવેશ કરવાનો છે. 'અશુભ ધ્યાન' બે પ્રકારનું હોય છે: "(૧) આર્ત્તધ્યાન અને (૨) રૌદ્રધ્યાન." તેમાં દુઃખ, નિરાશા, નાસીપાસી કે નિર્માલ્યતાના વિચારો જેમાં પ્રધાન હોય તે 'આર્ત્તધ્યાન' કહેવાય છે અને ક્રોધ, દ્વેષ, ધિક્કાર, તિરસ્કાર, હિંસા આદિના વિચારો જેમાં મુખ્ય હોય, તે 'રૌદ્રધ્યાન' કહેવાય છે. આ પ્રકારના વિચારો કે ભાવો 'સામાયિકની સાધના'માં તથા મનની એકાગ્રતામાં પ્રતિકૂલ છે, તે દેખીતું છે. તેથી વિરુદ્ધ જે ભાવમાં આત્મ-વિકાસના વિચારો પ્રધાનપદે હોય તે 'ધર્મધ્યાન' છે અને સકલ વિકલ્પથી રહિત આત્મ-સ્વરૂપની જ તલ્લીનતા જેમાં હોય તે 'શુક્લધ્યાન' છે. એટલે તેવું ધ્યાન પ્રશસ્ત છે, કરવા યોગ્ય છે.

(૨૬) ચાર ભાવનાઓ

ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ "મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય" એ ચાર ભાવનાઓ વડે થાય છે. 'મૈત્રી' એટલે સકલ જીવોને મિત્ર માનવાની વૃત્તિ; 'પ્રમોદ' એટલે અન્યની ઉન્નતિ જોઈને આનંદ પામવાની વૃત્તિ; 'કારુણ્ય' એટલે દીન-દુઃખીને જોઈને અનુકંપાની વૃત્તિ તથા 'માધ્યસ્થ્ય' એટલે વિપરીત માનસ ધરાવનારાઓ તથા નિઃશંકપણે ક્રૂર

કર્મ કરનારાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા. (મતલબ કે તેમનું અનુમોદન પણ નહિ કે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર પણ નહિ.)

(૨૭) મૈત્રી ભાવના

આ ચાર ભાવનાઓનો સંક્ષેપ કરવો હોય તો એક મૈત્રીભાવનામાં થઈ શકે છે, કારણ કે જ્યાં ઊંડે ઊંડે મિત્રતાની ભાવના નથી, ત્યાં પ્રમોદ ઊપજી શકતો નથી; કરુણા સ્ફુરતી નથી કે માધ્યસ્થ્યભાવ અનુભવી શકાતો નથી.

મૈત્રીભાવનું મૂળ નીચેની વિચારણામાં રહેલું છે :—

'જેવો હું તેવા બીજા. જેમ મને સુખ ગમે છે, તેમ બીજાને પણ સુખ ગમે છે. જેમ મને જીવવું પ્રિય છે, તેમ બીજાને પણ જીવવું પ્રિય છે; તો મારાથી કોઈને પણ ધિક્કારી કેમ શકાય? તિરસ્કારી કેમ શકાય? કે તેના વ્યાજબી હક્કો પર તરાપ કેમ મારી શકાય? કોઈની હિંસા કરીને, કોઈને દુઃખી કરીને, કોઈના ભોગે સુખી થવાની મનોવૃત્તિ એ હરગિજ મિત્રતાનું ચિહ્ન નથી. માટે ચૌદ રાજલોકના સકલ જીવો પ્રત્યે મારી મિત્રતા છે. હું કોઈનો ય વેરી નથી, કોઈનો ય દુશ્મન નથી. કોઈ પણ મારો વેરી નથી, કોઈ પણ મારો દુશ્મન નથી. મારાં સુખ-દુઃખ એ મારાં પોતાનાં જ કર્મોનું ફલ છે. સહુ સુખી થાવ, સહુ ન્યાયી થાવ, સહુ કલ્યાણના માર્ગને અનુસરો.'

મૈત્રીભાવથી ક્ષમાનો ગુણ વિકાસ પામે છે, નમ્રતા પણ

આવે છે, સરલતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંતોષ પણ અનુભવી શકાય છે. જેમ કે બધા જ મિત્ર છે, ત્યાં કોના પર ક્રોધ? શા માટે ક્રોધ? જ્યાં બધા સમાન છે, ત્યાં અભિમાન કેવું? અને શા માટે? જ્યાં મિત્રતા જ વર્તે છે, ત્યાં જુદાઈ કેવી? એટલે કોઈનું લેવાપણું કે કોઈ પણ વસ્તુની તૃષ્ણા રહેતી નથી. તાત્પર્ય કે ક્રોધાદિ કષાયો આ ભૂમિકા પર બલ-રહિત થઈ જાય છે, તેથી ચિત્ત-વૃત્તિનું શોધન થઈ જાય છે. એટલે જે સાધક આ કક્ષાએ પહોંચ્યો હોય છે, તે ક્રોધ કરતો નથી; પણ ગમે તેવી સ્થિતિમાં શાંત જ રહે છે, પોતાનાં રૂપ, ગુણ કે ઐશ્વર્યનું અભિમાન કરતો નથી પણ તે નિરભિમાન જ રહે છે; તે કોઈ પણ જાતની કપટ-ક્રિયા કરવાનું વલણ ધરાવતો નથી, પણ સરળતાને જ સજે છે અને તેની પાસે કોઈ પણ જાતની માલ-મિલકત ન હોય કે સાધનો અપર્યાપ્ત હોય તો પણ તે સંતોષનું પરમ સુખ અનુભવે છે. એને કોઈ વાતનું દુઃખ હોતું નથી, કોઈ વાતની ચિંતા હોતી નથી, કોઈ જાતનો ભય હોતો નથી કે કોઈ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો અણગમો હોતો નથી. કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે આનંદ જ માણે છે, શાંતિ અનુભવે છે અને અપૂર્વ સામર્થ્યનો સ્વામી હોઈ પોતાના આત્મા સિવાય કોઈની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી.

આ સ્થિતિમાં આગળ વધતાં તે શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યાં બધા તર્ક-વિતર્ક અને સંકલ્પ-વિકલ્પો શમી ગયા હોય છે. દુઃખનું મૂલ કલ્પના છે, મનને નચાવનારી પણ

કલ્પના જ છે અને રાગ-દ્વેષમાં રગદોળનારી પણ કલ્પના જ છે. આ કલ્પનાનો સર્વથા નાશ થતાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનાં સર્વ આવરણો ખસી જાય છે, એટલે તેને લાખો સૂર્યો કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી અથવા લાખો ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવા આત્મ-સ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. બસ, આ જ સામાયિકની સાધનાનો ક્રમ છે અને આ જ કષાય-મુક્ત દશા અનુભવવાનો સાચો કીમિયો છે. 'સામાયિકની સાધના' કરનારાઓ તેનું આ રહસ્ય સમજી યોગ્ય દિશામાં પુરુષાર્થ કરે—એ જ અભ્યર્થના.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું રહસ્ય

[દ્વિતીય આવશ્યક]

(૧) ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પ્રયોજન

ચતુર્વિંશતિ-સ્તવનું પ્રયોજન આ અવસર્પિણી કાલમાં ભરતક્ષેત્રમાં થઈ ગયેલા "(૧) શ્રીઋષભદેવ, (૨) શ્રી-અજિતનાથ, (૩) શ્રીસંભવનાથ, (૪) શ્રીઅભિનંદન પ્રભુ, (૫) શ્રીસુમતિનાથ, (૬) શ્રીપદ્મપ્રભ, (૭) શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, (૮) શ્રીચંદ્રપ્રભ, (૯) શ્રીસુવિધિનાથ, (૧૦) શ્રીશીતલનાથ. (૧૧) શ્રીશ્રેયાંસનાથ, (૧૨) શ્રીવાસુપૂજ્ય, (૧૩) શ્રીવિમલનાથ, (૧૪) શ્રીઅનંતનાથ, (૧૫) શ્રીધર્મનાથ, (૧૬) શ્રીશાંતિ-નાથ, (૧૭) શ્રીકુંથુનાથ, (૧૮) શ્રીઅરનાથ, (૧૯) શ્રીમલ્લિ-નાથ, (૨૦) શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, (૨૧) શ્રીનમિનાથ, (૨૨) શ્રીઅરિષ્ટનેમિ, (૨૩) શ્રીપાર્શ્વનાથ અને (૨૪) શ્રીમહાવીર-સ્વામી" એ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તવના કરવાનું છે.

(૨) તીર્થંકરોની ભિન્નતા અને સમાનતા

આ ચોવીસ તીર્થંકરો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ભિન્ન છે, છતાં ગુણથી સમાન છે, તેથી સઘળા એક સરખા સ્તુતિને

પાત્ર છે. એક તીર્થંકર વધારે શક્તિશાળી, વધારે પ્રાભાવિક અથવા વધારે ચમત્કારિક અતિશયોવાળા અથવા ચિત્તને ચમત્કાર કરનાર અતિશયોવાળા અને બીજા તીર્થંકર તેના કરતાં ઓછા શક્તિશાળી, ઓછા પ્રાભાવિક કે ઓછા ચમત્કારિક એમ માનવાને સુદ્દલ અવકાશ નથી, કારણ કે દરેક તીર્થંકરને ઘાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું કેવલ-જ્ઞાન સમાન હોય છે, દરેક તીર્થંકરની વાણી સંસ્કારવત્ત્વ આદિ પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, દરેક તીર્થંકર સુર-અસુર અને મનુષ્યોના સ્વામીથી પૂજાવાને યોગ્ય હોય છે અને દરેક તીર્થંકર જ્યાં જ્યાં વિચરે છે, ત્યાં ત્યાં 'ઇતિ' અને 'ભીતિ'રૂપ અપાયોનો અપગમ (નાશ) થાય છે. 'ઇતિ' શબ્દથી અહીં અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીડ, ઉંદર, શુક, સ્વચક્ર-ભય અને પરચક્ર-ભય—એ સાત ઘટનાઓ સમજવાની છે અને 'ભીતિ' શબ્દથી સલિલ-ભય, અનલ-ભય, વિષ-ભય, વિષધર-ભય, દુષ્ટગ્રહ-ભય, રાજ-ભય, રોગ(વ્યાધિ)-ભય, રણ-ભય, રાક્ષસાદિ-ભય, રિપુ-ભય, મારિ-ભય(રોગચાળાનો ભય), ચોર-ભય અને શ્વાપદાદિ-ભય સમજવાનાં છે; અથવા તો મદોન્મત્ત હાથી, સિંહ, દાવાનળ, સર્પ, યુદ્ધ, સમુદ્ર, જલોદરાદિ-રોગ અને બંધન, એ આઠ પ્રકારનાં મોટાં અને ઉપલક્ષણથી નાનાં ભયો ગણવાનાં છે. આ ઉપરાંત અશોક વૃક્ષ, ફૂલોનો વરસાદ, દિવ્યધ્વનિ, ચામર, રત્ન-જડિત સિંહાસન, તેજને સંવરનારું ભામંડળ, દુંદુભિ અને છત્ર એ આઠ પ્રાતિહાર્યો પણ સરખાં જ હોય છે. ટૂંકમાં

દરેક તીર્થંકર ૩૪ અતિશયોથી યુક્ત હોઈને શક્તિ, પ્રભાવ કે ચમત્કાર-અતિશયોમાં સરખા જ હોય છે.

(૩) સ્તુતિ કરવાનું કારણ

ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ 'અર્હન્' હોય છે, 'ભગવાન્' હોય છે, 'ધર્મની આદિ કરનાર' હોય છે, 'ધર્મરૂપી તીર્થની સ્થાપના કરનાર' હોય છે અને 'સ્વયંસંબુદ્ધ' પણ હોય છે. વળી તેઓ 'પુરુષ-સિંહ,' 'પુરુષ-વરપુંડરીક,' 'પુરુષ-વરગંધહસ્તી' તેમ જ 'લોકોત્તમ,' 'લોક-નાથ,' 'લોકહિત,' 'લોક-પ્રદીપ' અને 'લોક-પ્રદ્યોતકર' પણ હોય છે. તે ઉપરાંત તેઓ 'અભય આપનાર,' 'ચક્ષુ આપનાર,' 'માર્ગ આપનાર,' 'શરણ આપનાર,' 'બોધિ આપનાર,' 'ધર્મ આપનાર,' 'ધર્મના દેશક,' 'ધર્મના નાયક,' 'ધર્મના સારથિ' અને 'ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી' પણ હોય છે. તે સાથે જ તેઓ 'અપ્રતિહત જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક' 'છદ્મસ્થતાથી રહિત,' 'જિન,' 'જાપક' (જિતાવનાર), 'તીર્ણ,' 'તારક,' 'બુદ્ધ,' 'બોધક,' 'મુક્ત,' 'મોચક,' 'સર્વજ્ઞ,' 'સર્વદર્શી,' 'અચળ, અરુજ, અનંત, અક્ષય, અવ્યાબાધ અને અપુનરાવૃત્તિ એવા મોક્ષ-સ્થાનને પામેલા' તથા 'જિત-ભય' પણ હોય છે. વળી તેઓ "દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, વીર્યાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ,

રાગ અને દ્વેષ " એ અઢાર દૂષણોથી રહિત હોય છે; એટલે તેઓ પ્રશમરસથી ભરપૂર અને પૂર્ણાનંદમય હોય છે.

(૪) સ્તુતિનું ફલ

આવા પરમ-પવિત્ર અને પરમોપકારી તીર્થંકર-દેવોની સ્તવના કરવાથી આત્મ-વિકાસના પ્રથમ પગથિયા-રૂપ 'સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ' થાય છે. તે માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-'चउवीसत्थएणं भंते! जीवे किं जणयइ?' (उ.) चउवीसत्थएणं दंसण-विसोहिं जणयइ ॥ ९ ॥" (મુમુક્ષુ પ્રશ્ન કરે છે કે) "હે ભગવંત! ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરવાથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે?" તેનો ઉત્તર આપતાં ભગવંત જણાવે છે કે 'હે શિષ્ય! 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવથી જીવ દર્શન-વિશુદ્ધિ-લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.' 'દર્શન' શબ્દથી અહીં સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું છે. તે માટે ટીકાકારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે— 'दर्शनं सम्यक्त्वं तस्य विशुद्धिः।'–એટલે 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ'નું તાત્કાલિક ફલ 'સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ' છે અને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ વિના સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટતું નથી, તેમજ સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રકટ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી, એટલે 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ'નું પરંપરા-ફલ મોક્ષ છે.

(૫) સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ

'સમ્યક્ત્વ' એ આત્માનો શ્રદ્ધાન-પરિણતિરૂપ મૂળ ગુણ છે, જે (૧) આસ્તિક્ય, (૨) અનુકંપા, (૩) નિર્વેદ,

(૪) સંવેગ અને (૫) શમનાં લક્ષણો વડે વ્યક્ત થાય છે.× બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમકિતથી ભાવિત થયેલો આત્મા 'આસ્તિક' હોય છે. અનુકંપાવાળો હોય છે. નિર્વેદને ધારણ કરનારો હોય છે, સંવેગના રંગે રંગાયેલો હોય છે અને શમ-ગુણથી વિભૂષિત હોય છે.

'આસ્તિક' શબ્દ અહીં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર. નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો પર આસ્થા રાખનારના અર્થમાં સમજવાનો છે; અથવા જે આત્માને સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ પર અવિચલ શ્રદ્ધા છે, તે જ સાચો આસ્તિક છે. આવી સ્થિતિ પ્રરૂપણા-મિથ્યાત્વ, પ્રવર્તન મિથ્યાત્વ, પરિણામ-મિથ્યાત્વ અને પ્રદેશ-મિથ્યાત્વના નાશથી ઉત્પન્ન થાય છે.

'આસ્તિક્ય' ઉત્પન્ન થતાં 'અનુકંપા'નો ગુણ પ્રકટે છે, જેથી તે કોઈ પ્રાણીનો વધ કરવા ચાહતો નથી; કોઈને નિરર્થક દંડ દેવાની ભાવના સેવતો નથી તથા કોઈનું કોઈ પણ પ્રકારે બૂરું થાય તેવું અંશમાત્ર પણ ઇચ્છતો નથી. વળી આ 'અનુકંપા'નો ગુણ તેને પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યે દયા દાખવતાં શીખવે છે, તેને સાચું બોલવાની પ્રેરણા કરે છે, પોતાની વસ્તુમાં જ સંતોષ માનતાં શિખવે છે, બ્રહ્મચર્ય

× પ્રાધ: '..
ક્રમે અલગ કરવા
(૪) અનુકંપા

પાળવાની ભાવના પેદા કરે છે અને ગમે તેમ કે ગમે તે રીતે પરિગ્રહનો સંચય કરતાં અટકાવે છે. તાત્પર્ય કે શ્રીતીર્થંકર-દેવના સ્તવનવડે સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થતાં આત્મામાં 'અનુ-કંપા'નો જે અદ્ભુત ગુણ પ્રકટે છે, તે તેના પ્રત્યેક જીવન-વ્યવહારને શુદ્ધ રાખવાની જબ્બર હાકલ કરે છે, અને પરિણામે તેનો સકલ વ્યવહાર પ્રામાણિક, નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક બને છે.

"આસ્તિક્ય અને અનુકંપા"નું પરિણામ 'નિર્વેદ'ના પ્રાકટ્યમાં આવે છે, કે જેના લીધે તે ભવસાગરના ભ્રમણથી ભયભીત બને છે અને 'જન્મ-મરણના ફેરામાંથી ક્યારે મુક્ત થાઉં?' એવી ઉત્સુકતાનું પ્રતિપળે સેવન કરે છે.

આ રીતે "આસ્તિક, અનુકંપિત અને નિર્વિણ્ણ" બનેલો તે આત્મા સંવેગના રંગે રંગાય છે, જેના લીધે તેને સર્વ વિષય-ભોગો કિંપાક-વૃક્ષના ફળ-તુલ્ય કડવા લાગે છે અને માથે પડેલી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા છતાં હૃદયથી તો તે અળગો જ રહે છે. તેથી જ કહેવાય છે કે—

'સમકિતવંતો જીવડો, કરે કુટુંબ-પ્રતિપાલ;
અંતરથી અળગો રહે, જ્યમ ધાવ ખેલાવત બાલ.'

"આસ્તિક્ય, અનુકંપા, નિર્વેદ અને સંવેગ" પ્રકટ થતાં 'શમગુણ'નો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક બને છે કે જેના લીધે 'ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ' રૂપી કષાયોથી તથા 'હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા અને વેદ(જાતીય

ભાવના) રૂપી નોકષાયથી તે ક્ષુબ્ધ થતો નથી. તાત્પર્ય કે લક્ષ્મી અને અધિકારની પ્રાપ્તિ તેને છકાવી શકતી નથી કે ધન-વૈભવ અને સત્તાનો નાશ તેને દુઃખી કરી શકતા નથી. જ્યાં જીવ અને અજીવની જુદાઈ પ્રત્યક્ષ ભાસતી હોય, તથા ધન-માલ, કુટુંબ-પરિવાર અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયોને પણ સંયોગ-જન્ય લેખવામાં આવતા હોય; ત્યાં શેનું અભિમાન? અને શેનું દુઃખ? તાત્પર્ય કે ' શમ 'ગુણથી વિભૂષિત આત્મા સુખ અને દુઃખમાં સમાન-સ્થિતિવાળો રહે છે અને પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા સદાકાળ ટકાવી રાખે છે. આ રીતે ' સમકિતની શુદ્ધિ 'નો અર્થ "આસ્તિકય, અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને શમગુણ "નું યથાર્થ પ્રાકટ્ય છે કે જેના લીધે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ બહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ થાય છે.

(૬) ભાવ-મંગલ

શ્રીતીર્થંકર દેવોના સ્તવ-સ્તુતિ-મંગલનું ફલ દર્શાવતાં શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ઓગણત્રીસમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—" थय-थुइ-मंगलेणं भंते ! जीवे किं जणयइ ?

(उत्तर) नाण-दंसण-चारित्त-बोहिलाभं संजणइ, नाण-दंसण-चारित्त-बोहिलाभ-संपन्ने णं जीवे अंतकिरियं कप्पविमाणोववत्तियं आराहणं आराहेइ ॥ १४ ॥"

" હે ભગવન્! સ્તવ અને સ્તુતિરૂપ ભાવ-મંગલથી જીવ કયા લાભને પ્રાપ્ત કરે છે?

(ઉત્તરમાં ભગવાન જણાવે છે કે હે શિષ્ય !)

અને સ્તુતિ'રૂપ 'ભાવ-મંગલથી જીવ 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ'ના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે રીતે 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ'નો લાભ થતાં તે જીવ કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાપૂર્વક મોક્ષમાં જાય છે."

'બોધિ' શબ્દ અહીં 'સમ્યક્' અર્થમાં વપરાયેલો છે. તેથી 'જ્ઞાન-બોધિ, દર્શન-બોધિ અને ચારિત્ર-બોધિ'નો અર્થ 'સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર' સમજવાનો છે, કે જે મોક્ષમાર્ગનાં અનિવાર્ય પગથિયાં છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીતીર્થંકરદેવોનાં 'સ્તવન અને સ્તુતિ'રૂપ 'ભાવ-મંગલ'થી દર્શનની શુદ્ધિ થવા ઉપરાંત જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિ પણ થાય છે, અને તેમ થતાં તે જીવો મુક્તિનું મહાસુખ અવશ્ય માણી શકે છે.

(૭) રાજયોગ-ભક્તિયોગ

મોક્ષની સાથે જોડનારો સર્વ ધર્મ-વ્યાપાર 'યોગ' છે અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીની અવાપ્તિ એ જ 'યોગનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ' છે, તેથી 'સ્તવ અને સ્તુતિ-મંગલ'નો અથવા 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ'નો સમાવેશ પણ એક પ્રકારની 'યોગ-ક્રિયા'માં જ થાય છે. આ 'યોગ' ચિત્તના પ્રસાદનું કારણ હોઈને તેનો સમાવેશ 'રાજયોગ'ની પ્રણાલિકામાં કરવામાં આવે છે અને તેમાં પણ ભક્તિના પ્રધાન લક્ષણને લીધે તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન 'ભક્તિયોગ'માં અંકિત કરવામાં આવે છે. એટલે ચોવીસ તીર્થંકરોનું ભાવપૂર્વક સ્તવન કરવું

એ 'ભક્તિયોગ'ની એક ભવ્ય ક્રિયા છે અને તેનું ફળ સકલ દુઃખ અને કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ છે.

(૮) ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મ.

'ભક્તિ મોટી કે જ્ઞાન મોટું?' અથવા 'જ્ઞાન મોટું કે કર્મ(ક્રિયા) મોટું?' એવા પ્રશ્નને અહીં સ્થાન નથી; કારણ કે મોક્ષની સાધના માટે 'ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ-(ક્રિયા)' એ ત્રણેની એકસરખી ઉપયોગિતા છે અને તેથી એ ત્રણે તત્ત્વોનો સ્વીકાર અનુક્રમે 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર'માં કરવામાં આવ્યો છે. સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ તત્ત્વ—શ્રદ્ધા છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર 'ભક્તિ' છે, સમ્યગ્જ્ઞાનનું મુખ્ય લક્ષણ તત્ત્વાવબોધ છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર 'જ્ઞાન' છે અને સમ્યક્ચારિત્રનું મુખ્ય લક્ષણ સદાચાર છે; એટલે તેનું ક્ષેત્ર 'કર્મ(ક્રિયા)' છે. આ રીતે 'ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ(ક્રિયા)' એ ત્રણે મળીને મોક્ષનો માર્ગ બને છે. જેઓ ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપી જ્ઞાનની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણને સાબૂત રાખી મસ્તિષ્કને છેદી નાખવાની વાત કરે છે અને જેઓ જ્ઞાનને સાબૂત રાખી ભક્તિને અવગણે છે, તેઓ મસ્તિષ્કને સાબૂત રાખી કાળજું કાઢી નાખવાની હિમાયત કરે છે. તે જ રીતે જેઓ ભક્તિ અને જ્ઞાનને સાબૂત રાખી કર્મની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણ અને મસ્તિષ્કને સાચવે છે, પણ હાથ, પગ આદિ અવયવોને છેદી નાખે છે; અને જેઓ કર્મને પ્રાધાન્ય આપી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની અવગણના કરે છે, તેઓ અંતઃકરણ તથા મસ્તિષ્ક

વિનાના શરીરની કલ્પના કરી રહ્યા છે. આ વાત દૃષ્ટાન્ત-રૂપે સમજવાની છે. સિદ્ધાંતરૂપે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સર્વ આત્મ-પ્રદેશોમાં રહેલાં છે. તાત્પર્ય કે આ ત્રણે તત્ત્વોનું પોતપોતાની રીતિએ વિશિષ્ટ સ્થાન છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ ન આવે એ રીતે તે ત્રણેનું આરાધન કરવાનું છે.

(૯) ભક્તિ, જ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા

'ભક્તિ વિના મુક્તિ નહિ' એ ઉક્તિનો અર્થ ભક્તિ સિવાયનાં અન્ય સાધનોનો નિષેધ કરવાનો નથી, પણ ભક્તિનું સામર્થ્ય પ્રકટ કરવાનો છે. તે જ રીતે 'भक्ति ज्ञानाची माउली'—'ભક્તિ એ જ્ઞાનની માતા છે' એમ કહેવાનો અર્થ જ્ઞાનની મહત્તા ઘટાડવાનો નથી, પણ જ્ઞાન માટેની પૂર્વભૂમિકાનું સૂચન કરવાનો છે. નિર્ગ્રંથ-પ્રવચનમાં કહ્યું છે કે:—

"भत्तीए जिणवराणं, परमाए खीण-पिज्ज-दोसाणं ।
आरोग्ग-बोहिलाभं, समाहि-मरणं च पावेंति ॥"

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર. શાં. ટીકા, અધ્યયન–૨૯.

"જેમના રાગ અને દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે, તેવા વીતરાગ જિનેશ્વરોની પરમભક્તિ કરવાથી આરોગ્ય અને બોધિનો લાભ થાય છે, તથા સમાધિ-યુક્ત મરણ પામી શકાય છે."

(૧૦) ભગવાનનું સ્વરૂપ.

ઉપર જણાવેલા આર્ષ વચનનું રહસ્ય ઘણું ઊંડું છે. તેમાં પ્રથમ સૂચન એ કરવામાં આવ્યું છે કે જેની ભક્તિ કરવાની છે તે ભગવાન રાગ અને દ્વેષથી યુક્ત ન હોવા જોઈએ, પણ વીતરાગ હોવા જોઈએ. એટલે જે દેવો રાગી કે દ્વેષી હોય, તેમની ભક્તિ એ સાચી ભક્તિ નથી અને તેથી ભક્તિનાં જે જે ફલો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તેનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે દેવને કોઈ પણ ઉપર રાગ નથી, તેને સ્ત્રી ઉપર રાગ કેમ હોઈ શકે? અર્થાત્ ન જ હોય. એટલે સ્ત્રીને સાથે રાખનાર, સ્ત્રીને ઉત્સંગમાં બેસાડનાર કે સ્ત્રી સાથે ક્રીડા કરનારને ભગવાન માનવા એ અણઘટતું છે. તે જ રીતે જેને દ્વેષ નથી, તે કોઈને પણ મારવાનો વિચાર કેમ કરે? અર્થાત્ ન જ કરે. એટલે હાથમાં ચક્ર, ગદા, ત્રિશૂળ વગેરે હથિયારો રાખનાર, વિવિધ જાતનાં અસ્ત્રો ચલાવનાર કે કોઇને શત્રુ માનીને તેનો સંહાર કરનારને ભગવાન માનવા એ કોઈ પણ રીતે સંગત નથી. તે જ રીતે જેના રાગ અને દ્વેષ ક્ષીણ થયા છે, તેને કોઇ પણ પ્રકારની આશા, અભિલાષા, આકાંક્ષા, ઇચ્છા કે વાસના કેમ હોઈ શકે? આ વૃત્તિઓનો ઉદ્ભવ કર્મના ક્લેશ વડે જ થાય છે અને તે ક્લેશ એનામાં હોતો નથી; તેથી જ તેને મંગલમય, ચિદાનંદઘન, પૂર્ણાનંદમય વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવે છે; એટલે ભગવાનને કોઇ પણ જાતની ઇચ્છાવાળો કે વાસનાવાળો માનવો તે યુક્તિ-સંગત જણાતું નથી, અને તેથી તેને સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, પાલક કે સંહારક

માનવો કે પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ આપનાર કલ્પવો એ પણ અસંગત અને અવ્યવહારુ જ છે. તાત્પર્ય કે જે ભગવાનનું ભજન કરવાનું છે, તે રાગ અને દ્વેષથી રહિત વીતરાગ ભગવાનનું જ કરવાનું છે કે જે અવસ્થાને સર્વે તીર્થંકરો પામેલા છે.

(૧૧) ભક્તિનું સ્વરૂપ.

ભગવાનની ભક્તિ કોઈને દેખાડવા માટે કે માત્ર નામની કરવાની નથી, પણ અંતરના સાચા ઉમળકાથી કરવાની છે કે જેને માટે 'પરમ' (પરા) શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

આવી 'પરમ (પરા)' ભક્તિનું ફલ 'આરોગ્ય, બોધિ-લાભ અને સમાધિયુક્ત મરણ' છે. અહીં 'આરોગ્ય' શબ્દથી મુખ્યત્વે આત્માનું અને ગૌણપણે શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનું આરોગ્ય સમજવાનું છે. વાત, પિત્ત અને કફનો ઉપદ્રવ ન હોવો એ 'શારીરિક આરોગ્ય' છે, દરેક વસ્તુનો સમતોલ-પણાથી વિચાર કરતાં આવડવો અને તેમાંના સત્ અને અસત્ અંશોને જુદા પાડતાં આવડવા; એ 'માનસિક આરોગ્ય' છે અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયનો અભાવ હોવો એ 'આધ્યાત્મિક આરોગ્ય' છે. 'બોધિ-લાભ'થી 'સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર'-એ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ સમજવાની છે કે જે મોક્ષનો મુખ્ય માર્ગ છે.

'સમાધિ' શબ્દથી અહીં ચિત્તની સમાહિત સ્થિતિ (વિક્ષેપ-રહિત અવસ્થા) સમજવાની છે કે જે જ્ઞાન, દર્શન,

ચારિત્ર અને તપનું યોગ્ય આરાધન થતાં સ્વયંભુ પ્રકટે છે. આવી ઉત્તમ ભાવ-સમાધિનું અંતિમ ફલ 'કૈવલ્ય' છે કે જેના પ્રકાશમાં સકલ ચરાચર જગત્ યથાર્થરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. તાત્પર્ય કે જે મુમુક્ષુ ભગવદ્-ભક્તિમાં પરમ ઉત્સાહિત થાય છે, તે છેવટે કૈવલ્યાવસ્થા પામીને મહામોંઘા મનુષ્યભવની સાર્થકતા કરે છે. 'સમાધિ-મરણ'નો અર્થ શાંતિ-પૂર્વકનું મૃત્યુ એવો કરવામાં આવે તો પણ તેનો ધ્વનિ જીવનની સફલતાનો જ છે, કારણ કે જે મનુષ્યે પોતાની જિંદગી પવિત્ર અને પરોપકારી ગાળી હોય, તે જ મરણ-સમયે પૂર્ણ શાંતિનો અનુભવ કરી શકે છે, જ્યારે અપવિત્ર અને અનુપયોગી જીવન ગાળનારાઓ કાળમીંઢ કાળજાના હોય છતાં તૂટી પડે છે અને બાળકની જેમ રુદન કરતાં અથવા મનમાં ને મનમાં સમસમતાં હતાશા ને હાયવોયમાં જ છેલ્લો શ્વાસ પૂરો કરે છે.

(૧૨) સ્તવના બે પ્રકારો

ચોવીસ તીર્થંકરોનું સ્તવન બે પ્રકારે થઈ શકે છે.

(૧) તેમના નામનું કે મંત્રનું રટણ કરવાથી, એટલે કે 'જપ'થી.

(૨) તેમના ગુણોનું વિવિધ રીતે વર્ણન કરવાથી, એટલે કે 'કીર્તન'થી.

(૧૩) જપનો મુખ્ય મંત્ર

'જપ' માટે 'ॐ अर्हं नमः' એ પદો બોલવામાં આવે

છે, કારણ કે 'अर्हं' પદ સઘળા અર્હંતોનું વાચક છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે આ મંત્રપદનું મહત્ત્વ 'શ્રીસિદ્ધ-હેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન'ની સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે :—

"अर्हमित्येतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकं सिद्धचक्र-स्यादिर्बीजं सकलागमोपनिषद्भूतमशेषविघ्नविघातनिघ्नमखिलदृष्टा-दृष्टसंकल्पकल्पद्रुमोपमं शास्त्राध्ययनाध्यापनावधि प्रणिधेयम् ।"—

'અર્હં' એ અક્ષર પરમેશ્વર પરમેષ્ઠિનું વાચક છે, સિદ્ધ-ચક્રનું આદિ બીજ છે, સકલ આગમો—સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય-ભૂત છે, સર્વ વિઘ્ન-સમૂહોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ દૃષ્ટ એવાં જે રાજ્ય-સુખાદિ તથા અદૃષ્ટ એવાં જે સંકલ્પિત સ્વર્ગ-સુખાદિ અભિલષિત ફલો તે આપવા માટે કલ્પદ્રુમ-સમાન છે; શાસ્ત્રનાં અધ્યયન અને અધ્યાપન સુધી તેનું પ્રણિધાન કરવું જોઈએ.'

(૧૪) 'अर्हँ' મંત્ર—સકલ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય

'अर्हं' મંત્રમાં સકલ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય કેવી રીતે અંતર્હિત થયેલું છે, તેનો ખ્યાલ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે મહાદેવ-સ્તોત્રમાં આપ્યો છે. તે આ રીતે:—

"अकारेणोच्यते विष्णू रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
हकारेण हरः प्रोक्तस्तदन्ते परमं पदम् ॥"

'અ' અક્ષર વિષ્ણુનો વાચક છે; 'ર'કારમાં બ્રહ્મા

વ્યવસ્થિત થયેલ છે અને 'હ' અક્ષર વડે હર એટલે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પદની અંતે ˇ આવી જે ચંદ્રકળા છે, તે પરમપદ એટલે સિદ્ધશિલાની સૂચક છે.'

સકલ અર્હતોના વાચક એવા 'अर्हँ'પદનો જપ કરવાથી તથા તેના અર્થની ભાવના એટલે ધ્યાન કરવાથી ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા આત્માની શક્તિ આડે જે જે અંતરાયો ઊભેલા હોય છે, તે ખસી જાય છે. * કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે તેનું મહત્ત્વ પ્રકાશિત કરતાં યોગ-શાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે:—

"अकारादि हकारान्तं, रेफमध्यं सबिन्दुकम् ।
तदेव परमं तत्त्वं, यो जानाति स तत्त्ववित् ॥
महातत्त्वमिदं योगी, यदैव ध्यायति स्थिरः ।
तदैवानन्दसंपद्भूर्मुक्तिश्रीरुपतिष्ठते ॥"

---

* યોગસૂત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ સમાધિપાદમાં નીચેનાં સૂત્રો આપ્યાં છે, તેની સરખામણી આ સ્થળે કરી શકાય તેમ છે. 'ईश्वर-प्रणिधानाद् वा । तस्य वाचकः प्रणवः ॥ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २३-२७-२८-२९ ॥ " ઈશ્વરની ભક્તિ-વિશેષથી પણ આસન્નતમ સમાધિ-લાભ થાય છે. (અ-સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો) તેનો વાચક પ્રણવ છે. તેનો જપ અને તેની અર્થ-ભાવના (ધ્યાન) કરવી (તે ભક્તિ-વિશેષ કે પ્રણિધાન છે.) તે પ્રણિધાનથી પુરુષતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને અંતરાયોનો અભાવ પણ થાય છે. સૂત્ર–૨૩, ૨૭, ૨૮ અને ૨૯.

"अ જેની આદિમાં છે, ह જેના અંતમાં છે, અને 'રેફ' જેની મધ્યમાં છે; બિન્દુ-સહિત આવું જે 'अर्हं' મંત્ર-પદ છે, તે જ પરમતત્ત્વ છે; તેને જે જાણે છે, તે જ યથાર્થ 'તત્ત્વજ્ઞ' છે. જ્યારે યોગી સ્થિર થઈને આ મહાતત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે આનંદ-સંપત્તિની ભૂમિરૂપ મુક્તિ-લક્ષ્મી -મોક્ષ-વિભૂતિ તેની આગળ આવીને ઊભી રહે છે."

(૧૫) જપ કરવાની રીતો

'જપ' કરવાની રીત એવી છે કે સહુથી પ્રથમ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારરૂપ 'વૈખરી' વાણીથી જપ કરવો કે જેને 'ભાષ્ય જપ' કહેવામાં આવે છે. 'यस्तु[१] परैः श्रूयते भाष्यः।' જે બીજા વડે સાંભળી શકાય, તે 'ભાષ્ય'. આ 'જપ' સારી રીતે કર્યા પછી કંઠગતા 'મધ્યમા' વાણીથી જપ કરવો કે જેને 'ઉપાંશુ જપ' કહેવામાં આવે છે. 'उपांशुस्तु[२] परैरश्रूयमाणोऽन्त :—संजल्परूपः ।'— બીજાઓ સાંભળી ન શકે તેવો, પણ અંદરથી રટણરૂપ હોય તે ઉપાંશુ. આ જપની સિદ્ધિ થયા પછી હૃદયગતા 'પશ્યંતી' વાણીથી જપ કરવો કે જેને 'માનસ જપ' કહેવામાં આવે છે. 'तत्र[३] मानसो मनोमात्र-वृत्तिनिर्वृतः स्वसंवेद्यः'—તેમાં માનસ જપ તેને કહેવામાં આવે છે કે જે માત્ર મનની વૃત્તિઓ વડે જ જપાય છે અને પોતે જ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. આ માનસ જપ સારી રીતે સિદ્ધ થતાં નાભિગતા 'પરા-વાણી'થી 'જપ' કરવામાં આવે છે કે જેને 'અજપા-જાપ' કહે છે. આ સ્થિતિમાં જપનો પ્રયત્ન

૧–૨–૩ निर्वाणकलिका.

કર્યા વિના પણ 'અખંડ જપ' ચાલતો હોય છે અને તેથી શરીરનાં રૂંવેરૂંવામાં ઇષ્ટદેવનું રટણ ચાલી રહ્યું હોય છે. આવો 'જપ' થતાં જાપક અનિર્વચનીય સુખનો અનુભવ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે, કારણ કે એ વખતે વિષયોનો ને વિકારોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ચૂકયો હોય છે.

(૧૧) જપને યોગ્ય કેટલાક મંત્રો

'नमो अरिहंताणं'—'અર્હંતોને નમસ્કાર હો'—એ બે પદોની ગણના 'સપ્તાક્ષરી મંત્ર'માં થાય છે. તે સંબંધી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

"यदीच्छेद् भवदावाग्नेः, समुच्छेदं क्षणादपि ।
स्मरेत् तदाऽऽदिमन्त्रस्य वर्णसप्तकमादिमम् ॥ ४९ ॥"

"જો સંસારરૂપ દાવાનળનો એક ક્ષણવારમાં ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છા હોય તો 'આદિમંત્ર'(નવકાર)ના આદિના સાત અક્ષરોનું સ્મરણ કરવું જોઈએ—તેનો 'જપ' કરવો જોઈએ."

'અરિહંત'પદની ગણતરી ચાર અક્ષરવાળી વિદ્યામાં થાય છે કે જેના આરસો જપ કરવાથી એક ઉપવાસનું ફલ પ્રાપ્ત થાય [illegible] સંબંધી કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે યોગ[illegible]મા પ્રકાશમાં જણાવ્યું છે કે:—

"ज्ञानानि त्रीणि षड्वर्णं, चत्वारि चतुरक्षरम् ।
पञ्चावर्णं जपन् योगी, चतुर्थफलमश्नुते ॥ ३९ ॥"

"છ અક્ષરવાળી વિદ્યા (अरिहंत सिद्ध) ત્રણ સો વાર, ચાર અક્ષરવાળી વિદ્યા (अरिहंत) ચારસો વાર અથવા એક અક્ષર-વાળી વિદ્યા 'अ' વર્ણને પાંચસો વાર જપનારો યોગી ઉપવાસનું ફલ પામે છે."

(૧૭) જપનું ફલ

દ્રવ્યપૂજા અને ગુણોત્કીર્તનરૂપ સ્તુતિ-સ્તોત્રો કરતાં જપનું ફલ અનેકગણું કહેલું છે. જેમકે—

"पूजा-कोटिसमं स्तोत्रं, स्तोत्र-कोटिसमो जपः ।
जप-कोटिसमं ध्यानं, ध्यान-कोटिसमो लयः ॥"

"ક્રોડ વાર પૂજા કરો તેના સરખું 'સ્તોત્ર' છે, ક્રોડ વાર સ્તોત્ર બોલો તેના સરખો 'જપ' છે. ક્રોડ વાર 'જપ' કરો તેના સરખું 'ધ્યાન' છે અને ક્રોડ વાર ધ્યાન ધરો તેના સરખો 'લય' છે." (લય સમાપત્તિરૂપ એટલે ધ્યાન-જનિત સ્પર્શનારૂપ છે. ઇતરો તેને લય કહે છે.)

(૧૮) કીર્તનનું મુખ્ય લક્ષણ

ભગવાનના બાહ્ય અને આંતરિક ગુણોનું વર્ણન કરવું એ 'કીર્તન'નું મુખ્ય લક્ષણ છે. સૂરિ-પુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ચતુર્થ ષોડશકમાં કહ્યું છે કે :—

"सारा पुण उ थुइ-थोत्ता, गंभीरपयत्थ-विरइया जे ।
सब्भूयगुणुक्कित्तणरूवा खलु ते जिणाणं तु ॥ २४ ॥"

"જે, ગંભીર પદો અને અર્થ વડે રચાયેલાં હોય તથા શ્રીજિનેશ્વરદેવોના યથાર્થ ગુણોના કીર્તનરૂપ હોય, તે જ સ્તુતિ-સ્તોત્રો(સ્તવન) ઉત્તમ જાણવાં."

"तेसिं अत्थाहिगमे, णियमेणं होइ कुसल-परिणामो ।
सुंदरभावा तेसिं, इयरम्मि वि रयण-णाएण ॥ २५ ॥"

"તે સારભૂત સ્તુતિ-સ્તોત્રોના અર્થાવબોધથી કલ્યાણકારી અધ્યવસાયો જરૂર જાગે છે અને તેના સુંદર ભાવથી અર્થ ન સમજનાર ઇતર જનમાં પણ રત્નના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે કુશલ પરિણામ થાય છે.

રત્નનું દૃષ્ટાંત તેમણે નીચે મુજબ સમજાવ્યું છે:—

"जर-समणाई रयणा, अण्णाय-गुणा वि ते समिंति जहा ।
कम्म-ज्जराइ थुइमाइया वि तह भावरयणा उ ॥ २६ ॥"

"રોગીજનોએ જેના ગુણ જાણ્યા નથી, તેવાં રત્નો, જેમ રોગીના જ્વર, શૂળ પ્રમુખ રોગોને શમાવે છે, તેમ પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત ભાવ-રચનાવાળાં અજ્ઞાત-ગુણવાળાં સ્તુતિ-સ્તોત્રરૂપ ભાવરત્નો પણ કર્મ-જ્વર વગેરેને શમાવે છે."

સદ્ભૂત-ગુણ-કીર્તનરૂપ સ્તવનો વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. તેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ પાંચ વિભાગમાં કરી શકાય:

(૧૯) સામાન્ય ગુણ-કીર્તન

જેમાં માત્ર તેમના ગુણોનું જ વર્ણન હોય. જેમ કે :—

'પ્રથમ જિનેશ્વર પ્રણમીએ, જાસ સુગંધી રે કાય;
કલ્પવૃક્ષ પરે તાસ ઇંદ્રાણી-નયન જે, ભૃંગ પરે લપટાય.
પ્રથમ૦ ૧.

રોગ ઉરગ તુજ નવિ નડે, અમૃત જે આસ્વાદ;
તેહથી પ્રતિહત તેહ માનું કોઈ નવિ કરે, જગમાં તુમશું વાદ.
પ્રથમ૦ ૨." વગેરે.

આ સ્તવનમાં શ્રીતીર્થંકરદેવના ૩૪ અતિશયોનું વર્ણન છે અને તેવા અતિશયવાળા શ્રીઋષભદેવ ભગવાન છે, માટે તેમને નમીએ છીએ એમ જણાવ્યું છે, એટલે તે 'ગુણકીર્તન'નું દૃષ્ટાંત છે.

(૨૦) દાસ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન

ભગવાનને સ્વામી માની પોતાને તેમનો પરમ સેવક ગણવો અને એ રીતે સેવક તરીકે સ્તવન કરવું, તે દાસ્યભાવે થતું ગુણ-કીર્તન છે. જેમ કે :—

"તાર હો તાર પ્રભુ! મુજ સેવક ભણી,
જગતમાં એટલું સુજશ લીજે;
દાસ અવગુણભર્યો જાણી પોતાતણો,
દયાનિધિ! દીન પર દયા કીજે. તાર હો૦ ૧.

રાગ-દ્વેષે ભર્યો મોહ વૈરી નડ્યો,
લોકની રીતિમાં ઘણું ય રાતો;
ક્રોધ-વશ ધમધમ્યો શુદ્ધ ગુણ નવિ રમ્યો,
ભમ્યો ભવમાંહિ હું વિષય-માતો. તાર હો૦ ૨." વગેરે.

આ સ્તવનમાં થોડું આત્મ-નિવેદન પણ છે, છતાં તેનો પ્રધાન સૂર દાસ્યભાવનો છે. નીચેનું સ્તવન પણ દાસ્યભાવ-પ્રેરિત છે :—

સિદ્ધારથના રે નંદન! વિનવું, વિનતડી અવધાર;
ભવ-મંડપમાં રે નાટક નાચીઓ, હવે મુજ પાર ઉતાર!
સિદ્ધા૦ ૧.
ત્રણ રતન મુજ આપો તાતજી! જિમ નાવે રે સંતાપ;
દાન દિયંતાં રે પ્રભુ કોસર કીસી? આપો પદવી રે આપ.
સિદ્ધા૦ ૨.

(૨૧) સખ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણકીર્તન

ભગવાનને ભૂતકાલીન પરમસખા માની તેમની સાથે પ્રીતિ કરવી તથા તેમનો કટાક્ષમય વિનોદ પણ કરવો એ 'સખ્યભાવ-પ્રેરિત ગુણકીર્તન' છે. જેમ કે :—

"ઋષભ-જિણંદશું પ્રીતડી, કીમ કીજે હો કહો ચતુર વિચાર;
પ્રભુજી જઈ અલગા વસ્યા, તિહાં કિણે નવિ હો કો વચન-
ઉચ્ચાર. ઋષભ૦ ૧.
કાગળ પણ પહોંચે નહિ, નવિ પહોંચે હો તિહાં પરધાન;

જે પહોંચે તે તુમ સમો, નવિ ભાખે હો કોનું વ્યવધાન.
ઋષભ૦ ૨.

પ્રીતિ કરે તે રાગીઆ, જિનવરજી હો તુમે તો વીતરાગ;
પ્રીતડી જેહ અરાગીથી, મેલવવી હો તે લોકોત્તર માર્ગ.
ઋ૦ ૩." વગેરે.

નીચેનું સ્તવન 'સખ્યભાવ' સાથે ઉપાલંભથી ભરપૂર છેઃ

બાળપણે આપણ સસનેહી, રમતા નવ નવ વેષે;
આજ તુમે પામ્યા પ્રભુતાઈ, અમે તો સંસારીને વેષે.
હો પ્રભુજી! ઓલંભડે મત ખીજો. ૧.

જો તુમ ધ્યાતાં શિવ-સુખ લહીએ, તો તુમને કેઈ ધ્યાવે;
પણ ભવસ્થિતિ-પરિપાક થયા વિણ, કોઈ ન મુક્તિ જાવે.
હો પ્રભુજી! ૨.

સિદ્ધ-નિવાસ લહે ભવસિદ્ધિ, તેમાં શો પાડ તુમારો ?
તો ઉપકાર તમારો લહીએ, અભવ્ય સિદ્ધને તારો.
હો પ્રભુજી! ૩." વગેરે.

(૨૨) સ્વનિંદા-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન

પોતાની ત્રુટિઓ પ્રકટ કરીને તેને સુધારવા માટે ભગવાનની કૃપા યાચવી એ 'સ્વનિંદા-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન' છે. જેમ કે :—

"વિહરમાન ભગવાન! સુણો મુજ વિનતિ,
જગ-તારક! જગ-નાથ! અછો ત્રિભુવન-પતિ;

ભાસક લોકાલોકતણા જાણો છતિ,
તો પણ વીતક વાત કહું છું તુજ પ્રતિ. ૧.
હું સરૂપ નિજ છોડી રમ્યો પર-પુદ્ગલે,
ઝીલ્યો ઉલ્લટ આણી, વિષય-તૃષ્ણા-જલે;
આશ્રવ-બંધ વિભાવ કરું રુચિ આપણી,
ભૂલ્યો મિથ્યાવાસ દોષ દઉં પર-ભણી." ૨. વગેરે.

(૨૩) આત્મ-સ્વરૂપાનુભવ-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન

આત્મ-સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાથી પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજમાં આવે અને તેનાં વચનો પર વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા જામતી જાય તે રીતે જેમાં પ્રભુના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવે, તે 'આત્મ-સ્વરૂપાનુભવ-પ્રેરિત ગુણ-કીર્તન' કહેવાય. જેમ કે:—

"હમ મગન ભયે પ્રભુ-ધ્યાનમેં, હમ મગન ભયે પ્રભુ-ધ્યાનમેં;
બિસર ગઈ દુવિધા તન-મનકી, અચિરા-સુત-ગુન-ગાનમેં.
હમ મગન૦ ૧.
હરિ, હર, બ્રહ્મ, પુરંદરકી ઋદ્ધિ, આવત નહિ કોઈ માનમેં;
ચિદાનંદકી મોજ મચી હૈ, સમતા-રસકે પાનમેં.
હમ મગન૦ ૨." વગેરે.

(૨૪) આગમોક્ત અને આગમ-વ્યતિરિક્ત ચતુર્વિંશતિસ્તવ

ભક્ત હૃદયોએ ચોવીસ તીર્થંકરોના ગુણો વિવિધરૂપે ગાયા

છે. તેમાં ચઉવીસ-ત્થય અથવા 'લોગસ્સ'સૂત્ર એ આગમિક ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ છે અને આવશ્યકના ખાસ અધ્યયનરૂપ છે, તથા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે બનાવેલું સકલાર્હત્-સ્તવન, શોભન-મુનિકૃત ચતુર્વિંશતિ-જિન-સ્તુતિ, શ્રીમદ્ આનંદઘન—કૃત ચોવીશી, શ્રીમદ્ યશોવિજય—કૃત ચોવીશી, શ્રીમદ્દેવચંદ્ર—કૃત ચોવીશી, શ્રીગુણવિલાસ—કૃત ચોવીશી વગેરે આગમ—વ્યતિરિક્ત ચતુર્વિંશતિ—સ્તવ છે.

(૨૫) સ્તવન બોલવામાં કરવો જોઈતો વિવેક

સ્તવનોની રચના વિવિધ પ્રકારે થતી હોવાથી કયું સ્તવન ક્યારે બોલવું, તેનો વિવેક કરવાની જરૂર છે. કેટલાંક સ્તવનો સર્વત્ર કહી શકાય તેવાં હોય છે, તો કેટલાંક અમુક સ્થળે કહેવા યોગ્ય હોય છે. કેટલાંક સ્તવનો પુરુષોએ બોલવાં જેવાં હોય છે, તો કેટલાંક ખાસ સ્ત્રીઓએ બોલવાં જેવાં હોય છે અને કેટલાંક ઉભયે બોલવાં યોગ્ય હોય છે. તાત્પર્ય કે શ્રી-જિનેશ્વરદેવની આગળ જે સ્તવનો બોલવામાં આવે, તે ઉપર બતાવેલા પાંચ પ્રકારો પૈકી કોઈ પણ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ, પણ બીજી રીતનાં નહિ. દાખલા તરીકે—'પંચમી-તપ કરો તમે પ્રાણી!' એવું ઉદ્બોધન ભગવાનને કરવું યોગ્ય નથી. આ સ્તવન ગુરુદ્વારા શિષ્યોને કરાતા ઉપદેશ-સમાન છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે સ્વાધ્યાયની કોટિનું છે અને તે પ્રતિક્રમણ-સ્વાધ્યાયાદિના પ્રસંગોમાં બોલવું જોઈએ.

(૨૬) રાગ-રાગિણીમય સ્તવન

સ્તવન બોલતી વખતે તેના ઉચ્ચાર અને રાગ-રાગિણી

પરત્વે પૂરતું લક્ષ્ય અપાય તે જરૂરી છે, કારણ કે શુદ્ધ અને સંગીતમય સ્તવન સ્વ અને પરના ભાવની શુદ્ધિ કરવામાં પ્રબળ નિમિત્ત છે. તેનું દૃષ્ટાંત આપતાં શ્રીનેમવિજયજી મહારાજે ધર્મપરીક્ષાના રાસમાં કહ્યું છે કે :—

" સવિ સામગ્રી સજ કરી, રાજા રાવણ જાય;
મંદોદરી રાણી-સહિત, અષ્ટાપદ તીરથ આય. ૧.
વિદ્યા-તણી શક્તે કરી, ચઢી ઊંચા તત્કાળ;
પ્રણમ્યા રિષભદેવને, પહેરાવી મંગલ-માળ. ૨.
ધૂપ-દીપ આરતી કરી, સવિ સજી શણગાર;
મંદોદરી અધર રહી, નાચે દેવલ-મોઝાર. ૩.
રાવણ જંઝા લેઈને, ગાયે વાયે ગીત;
ભાવે ભાવે ભાવના, બત્રીસ-બદ્ધનાં નૃત્ય. ૪.
શ્રીમંડલને સજ કરી, તાંત બત્રીસ તાર;
ઉલ્લટ આણી અંગમેં, તાન માન ઝણકાર. ૫.
અકળક ભાવે જે ભવિ, ભાવે અધિકો ભાવ;
તેને સાગર સંસારનો, ઉતારે ભવ નાવ. ૬.
ભાવ-બલે કરી ભાવતાં, વાતાં તાંતનો તાર;
તૂટ્યો તિણ સમે રાવણે, નસ કાઢી તે વાર. ૭.
સાંધી તાલ તેણે સમે, ખંડિત કર્યો ન લગાર;
નહિ તો નાર મંદોદરી, મરી હોત તિણી વાર. ૮.
લાભ ઉપાયો અતિ ઘણો, લીધો તીર્થંકર—પાટ;
આવતી ચોવીસીમાં હોસે, જિન ઋષિ સમ ઘાટ. ૯."

(૨૭) ઉપસંહાર

'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ'નું રહસ્ય અગાધ છે અને તે 'વૈખરી વાણી'થી પૂર્ણ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. છતાં મુમુક્ષુ આત્માઓ આ બીજા આવશ્યકનું રહસ્ય સમજવા માટે પ્રયત્નશીલ થાય તે ઉદ્દેશથી આટલી વિચારણા કરેલી છે. તે પરથી વિશેષજ્ઞ તેમાં વિશેષ રીતે પ્રવૃત્ત થાય અને સામાન્ય મનુષ્યો તેની વાસ્તવિક ગંભીરતાને પિછાની તેમાં વીર્યોલ્લાસ કરે, એ જ અભ્યર્થના. इति शम् ॥

પરિશિષ્ટ ચોથું

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ-વિરચિત

જિન-ચૈત્યનો વંદન-વિધિ

[પંચાશક ત્રીજું]

પરમતત્ત્વજ્ઞ યાકિનીમહત્તરા-ધર્મસૂનુ સૂરિ-પુરંદર શ્રી-હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરીને વિશ્વ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે યોગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાન, ન્યાય અને અનુષ્ઠાન વગેરેનું રહસ્ય ઘણી જ ખૂબીથી યુક્તિપૂર્વક સમજાવ્યું છે. એ ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ પંચાશક છે કે જેની અંદર શ્રાવક-ધર્મ, દીક્ષા, પૂજા, ચૈત્ય-વંદન આદિ મહત્ત્વના વિષયો ઉપર તેમણે પચાસ પચાસ ગાથામાં અતિમાર્મિક વિવેચન કર્યું છે. આ પંચાશકો પૈકીનું ત્રીજું પંચાશક "ચૈત્યવંદનની વિધિ"ને લગતું છે, જે અહીં પ્રસ્તુત જાણીને મૂળ તથા ભાષાંતર સાથે આપવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે તેના પઠન-પાઠનથી સહુ કોઈને ચૈત્યવંદનની અપૂર્વ ભક્તિનું ભાન થશે અને હવે પછી તેનો વિધિ શુદ્ધિ-પૂર્વક કરવા તરફ પૂરતું લક્ષ્ય અપાશે.

"नमिऊण वद्धमाणं, सम्मं वोच्छामि वंदण-विहाणं ।
उक्कोसाइ-तिभेयं मुद्दा-विण्णास-परिसुद्धं ॥ १ ॥"

શ્રીવર્ધમાનસ્વામીને સમ્યગ્ ભાવ-પૂર્વક નમસ્કાર કરીને "ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય" એ ત્રણ ભેદોવાળું તથા અંગવિન્યાસ-લક્ષણરૂપ 'મુદ્રા'થી વિશુદ્ધ એવું 'ચૈત્યવંદન-વિધિ'નું સ્વરૂપ હું સંક્ષેપથી કહું છું. ૧.

"णवकारेण जहण्णा, दंडगथुइ-जुयल मज्झिमा णेया ।
संपुण्णा उक्कोसा, विहिणा खलु वंदणा तिविहा ॥ २ ॥"

નમસ્કારવડે 'જઘન્યા,' દંડક અને સ્તુતિ-યુગલ વડે 'મધ્યમા' તથા સંપૂર્ણ વિધિવડે 'ઉત્કૃષ્ટા,' એમ 'વંદના' ત્રણ પ્રકારની છે.

'નમસ્કાર' શબ્દથી અહીં માત્ર નમસ્કારરૂપ ટૂંકી સ્તુતિ સમજવાની છે. જેમ કે :—

"सिद्धमरूयमणिंदियमणवज्जमच्चुयं वीरं ।
पणमामि सयल-तिहुयण-मत्थय-चूडामणिं सिरसा ॥"

સિદ્ધ, અરૂપી, અગોચર, અનવદ્ય-પવિત્ર, સ્થિર સ્વભાવ-વાળા અને સમગ્ર ત્રણ ભુવનના મસ્તકના ચૂડામણિ જેવા શ્રીમહાવીરસ્વામીને હું મસ્તકવડે નમસ્કાર કરું છું.

('દંડક' એટલે 'અરિહંત-ચેઇઆણં' આદિ સૂત્રો. સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું યુગલ એટલે દંડક અને સ્તુતિનું યુગલ.

'સંપૂર્ણ વિધિ' એટલે પાંચ અભિગમ સાચવવા પૂર્વક, ત્રણ પ્રદક્ષિણા-યુક્ત પૂજા કર્યા બાદ પાંચ પ્રસિદ્ધ દંડકો, ત્રણ સ્તુતિ અને 'જય વીયરાય' આદિ પ્રણિધાનત્રિકનો પાઠ બોલવો તે.) ૨.

"अहवा त्रि भावभेया, ओघेण अपुणबंधगाईण ।
सव्वा वि तिहा णेया, सेसाणमिमी ण जं समए ॥ ३ ॥"

અથવા તો સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક વગેરે યોગ્ય જીવોના પરિણામ-વિશેષ કે ગુણસ્થાનક—વિશેષથી સર્વ ચૈત્યવંદના જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે જાણવી, કારણ કે બાકીના જીવોને આ પ્રકારની વંદના હોતી નથી. 'અપુનર્બંધક' વગેરે શબ્દથી "અપુનર્બંધક, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને વિરતિવંત" સમજવા. તેમાં 'અપુનર્બંધક'ને 'જઘન્ય વંદના' હોય, 'અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ'ને 'મધ્યમ વંદના' હોય અને 'વિરતિવંત'ને 'ઉત્કૃષ્ટ વંદના' હોય. વંદનાના આ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓનો પરિચય આગલી ગાથામાં આપેલો છે. ૩.

"पावं ण तिव्वभावा कुणइ, ण बहु मण्णई भवं घोरं ।
उचिय-ठिइं च सेवइ, सव्वत्थ वि अपुणबंधो त्ति ॥ ४ ॥"

જે તીવ્ર અધ્યવસાયો વડે પાપકર્મ કરે નહિ, ભયંકર ભવ-સાગરને સારો ગણે નહિ તથા સર્વત્ર ઉચિત મર્યાદાનું પાલન કરે, તેને 'અપુનર્બંધક' જાણવો. ૪.

"सुस्सूस धम्मराओ, गुरु-देवाणं जहा-समाहीए ।
वेयावच्चे णियमो, सम्मदिट्ठिस्स लिंगाइं ॥ ५ ॥"

શાસ્ત્ર-શ્રવણની તીવ્ર ઇચ્છા, ધર્મને વિષે અત્યંત રાગ અને યથા-સમાધિ—યથાશક્તિ ગુરુ અને દેવની સેવા કરવાનો નિયમ, એ '**સમ્યગ્દૃષ્ટિ**'નાં લક્ષણો છે. ૫.

"मग्गाणुसारि सड्ढो, पण्णवणिज्जो कियापरो चेव ।
गुणरागी सक्कारंभ-संगओ तह य चारित्ती ॥ ६ ॥"

તે જ રીતે 'ચારિત્રી' એટલે 'વિરતિવંત,' માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાવંત, સરલતાથી સમજે તેવો, સ્વધર્મક્રિયામાં સાવધાન, સદ્ગુણનો અનુરાગી અને શક્ય અનુષ્ઠાનમાં આળસ વગરનો હોય છે. ૬.

"एते अहिगारिणो इह, ण उ सेसा दव्वओ वि जं एसा ।
इयरीए जोग्गयाए, सेसाण उ अप्पहाण त्ति ॥ ७ ॥"

આ "અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને વિરતિવંત" જીવો અહીં 'વંદના'ના અધિકારી છે, પણ બીજા નથી. દ્રવ્યથી પણ આ વંદનાની યોગ્યતા તેઓને જ હોય છે, અપુનર્બંધકાદિ સિવાયના જીવોને અપ્રધાન દ્રવ્યવંદના હોય છે. ૭.

"ण य अपुणबंधयाओ, परेण इह जोग्गया वि जुत्त त्ति ।
ण य ण परेण वि एसा, जमभव्वाणं पि णिदिट्ठा ॥ ८ ॥"

અપુનર્બંધક સિવાયના બીજા જીવોને (સકૃત્ બંધક, દ્વિર્બંધક, મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરેને) 'ભાવવંદના' સંબંધી યોગ્યતા પણ ઘટતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યવંદના તો અભવ્ય જીવોને પણ હોય છે. ૮.

लिंगा ण तिए भावो, ण तयत्थालोयणं ण गुणरागो ।
णो विम्हओ ण भव-भयमिय वच्चासो य दोण्हं पि ॥ ९ ॥

'વંદના'નાં લક્ષણો આ પ્રમાણે સમજવાં. જેમાં ઉપયોગ ન હોય, જેમાં ચૈત્યવંદનના અર્થની વિચારણા ન હોય, જેમાં વંદનને યોગ્ય અરિહંતાદિકના ગુણો પ્રત્યે બહુમાન ન હોય, જેમાં વંદનનો અવસર મળવા બદલ ચિત્તને પ્રમોદ ન હોય અને જેમાં ભવ-ભ્રમણનો ભય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો ન હોય તે 'દ્રવ્યવંદના' જાણવી તથા તેથી વિપરીત લક્ષણોવાળી 'ભાવ-વંદના' જાણવી. તાત્પર્ય કે 'ભાવ-વંદના'નાં મુખ્ય લક્ષણો પાંચ છે. (૧) ક્રિયામાં સતત ઉપયોગ, લક્ષ્ય કે સાવધાની; (૨) સ્તુતિ, સ્તોત્ર કે સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં તેના અર્થની વિચારણા. (૩) આરાધ્ય અરિહંતદેવ પ્રત્યે બહુમાન. (૪) વંદનની ક્રિયા કરવાની તક મળવા બદલ હૃદયમાં આનંદની લાગણી અને (૫) ભવ-ભ્રમણનો ભય કે નિર્વેદ. ૯.

"वेलाइ विहाणंमि य, तग्गय-चित्ताइणा य विण्णेओ ।
तव्वुड्ढिभाव-भावेहिं, तह य दव्वेयर-विसेसो ॥ १० ॥"

વેલાએ વંદન, તદ્‌ગત ચિત્તાદિ અને ભાવ-વૃદ્ધિ આદિ જેમાં હોય તે દ્રવ્યથી ઇતર એટલે ભાવ-વંદના જાણવી. ૧૦.

"सइ संजाओ भावो, पायं भावंतरं जओ कुणइ ।
ता एयमेत्थ पवरं, लिंगं सइ भाव-वुड्ढी तु ॥ ११ ॥"

એકવાર ઉત્પન્ન થયેલો શુભ ભાવ પ્રાયઃ બીજા શુભ ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારે શુભભાવને ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. તે જ 'ભાવ-વંદના'નું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે. ૧૧.

"अमए देह-गए जह, अपरिणयम्मि वि सुभा उ भाव त्ति ।
तह मोक्ख-हेउ अमए. अण्णेहि वि हंदि णिद्दिट्ठा ॥ १२ ॥"

જેમ શરીરમાં સંચરેલું અમૃત ધાતુરૂપે પરિણમ્યું ન હોય તોપણ તે સુખદાયી જ થાય છે, તેમ મોક્ષના હેતુરૂપ ભાવ-અમૃત હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવાથી તે સુખદાયી જ થાય છે. આમ (પતંજલિ આદિ) બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૧૨.

"मंताइ-विहाणम्मि वि, जायइ कल्लाणिणो तहिं जत्तो ।
एत्तोऽधिगभावाओ, भव्वस्स इमीए अहिगो त्ति ॥ १३ ॥"

કલ્યાણના અર્થિનો મંત્રાદિ-વિધાનમાં પણ પ્રયત્ન હોય છે, તો તેથી અધિક ફળ આપનાર ચૈત્ય-વંદનાને વિષે ભવ્ય જીવનો અધિક પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. ૧૩.

"एईए परमसिद्धी, जायइ जत्तो दढं तओ अहिगा ।
जत्तम्मि वि अहिगत्तं, भव्वस्सेयाणुसारेण ॥ १४ ॥"

મંત્રાદિ વડે સામાન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે 'ચૈત્યવંદના' વડે પરમ સિદ્ધિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાતનો ખ્યાલ કરીને ભવ્ય જીવોએ 'ચૈત્યવંદના'માં ઘણો વધારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૪.

"पायं इमीए जत्ते, ण होइ इहलोगिया वि हाणि त्ति।
णिरुवक्कम-भावाओ, भावो वि हु तीइ छेयकरो ॥ १५ ॥"

આમાં યત્ન કરવાથી પ્રાયઃ ઇહલૌકિક હાનિ નથી, તેમ છતાં પૂર્વના નિરુપક્રમ કર્મવડે હાનિ થાય તો ચૈત્યવંદનાના ભાવવડે તેના અનુબંધનો છેદ થાય છે. ૧૫.

"मोक्खद्ध-दुग्ग-गहणं, एयं तं सेसगाण वि पसिद्धं।
भावेयव्वमिणं खलु, सम्मं ति कयं पसंगेणं ॥ १६ ॥"

આ 'ભાવવંદન' મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને કર્મ કે કષાયરૂપ ચોરાદિકના ઉપદ્રવથી બચવા માટે દુર્ગ જેવું છે. અન્ય દર્શનકારોએ પણ તેને એ પ્રકારનું કહેલું છે; તેથી તેના પર સારી રીતે વિચાર કરવો એટલે એ સંબંધી વધારે ઉલ્લેખ કરવાથી સર્યું. ૧૬.

"पंचंगो पणिवाओ, थय-पाढो होइ जोगमुद्दाए।
वंदण जिणमुद्दाए, पणिहाणं मुत्तसुत्तीए ॥ १७ ॥"

પંચાંગ પ્રણિપાતવાળો શક્રસ્તવનો પાઠ 'યોગમુદ્રા'એ બોલવો, વંદન 'જિનમુદ્રા'વડે કરવું અને પ્રણિધાન 'મુક્તા-શુક્તિમુદ્રા'વડે કરવું. ('શક્રસ્તવ'માં આદિ અને અંત ભાગે પંચાંગમુદ્રા વડે પ્રણિપાત એટલે નમસ્કાર કરવો તે પંચાંગ-પ્રણિપાત. 'વંદન' શબ્દથી અહીં 'અરિહંત-ચેઇયાણં' આદિ જિન-બિંબની સ્તવનારૂપ 'દંડકપાઠો' સમજવા. 'પ્રણિધાન' એટલે શુભાર્થ-પ્રાર્થના આદિરૂપ ચિત્તની

" ण य तत्थ वि तदणूणं, हंदि अभावो ण ओवलंभो वि ।
चित्तस्स वि विण्णेओ, एवं सेसोवओगेसु ॥ २३ ॥ "

જ્વાલાનો ઉચ્છેદ હોય ત્યારે પણ અન્ય પરિણામને પામેલા એવા જ્વાલા-પુદ્ગલોની સત્તા તો હોય જ છે, નહિ તો જ્વાલાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. તે રીતે અર્થાદિકમાં પ્રકટ ઉપયોગ ન હોય તો પણ ત્યાં સામાન્ય ઉપયોગ સંભવે છે. (તાત્પર્ય કે 'ચૈત્યવંદનની ક્રિયા' જ્યારે ચાલતી હોય, ત્યારે તે સિવાયના અન્ય કોઈ વિચારમાં મનને જવા ન દેતાં તેની ક્રિયા, તેનાં સૂત્રો, તેની અર્થ-વિચારણા અને તેનો મુખ્ય વિષય જે અરિહંત, તેના પર જ મનને એકાગ્ર કરવું.) ૨૩.

" खाओवसमिगभावे, दढ-जत्त-कयं सुहं अणुट्ठाणं ।
परिवडियं पि हु जायइ, पुणो वि तब्भाव-वुड्ढिकरं ॥ २४ ॥ "

ક્ષાયોપશમિક ભાવ વડે પરમ આદરથી કરવામાં આવેલું ચૈત્યવંદનરૂપ શુભ અનુષ્ઠાન તથાવિધ કર્મદોષથી કદાચ તૂટી જાય, તો પણ તે શુભભાવની વૃદ્ધિ કરનારું છે. ૨૪.

" अणुहव-सिद्धं एयं, पायं तह जोग-भाविय-मईणं ।
सम्ममवधारियव्वं, वुहेहिं लोगुत्तम-मईए ॥ २५ ॥ "

આ વાત 'યોગક્રિયા'માં ભાવિત મતિવાળાઓને પ્રાયઃ અનુભવસિદ્ધ હોય છે, તેથી બુદ્ધિવંત જનોએ 'ચૈત્યવંદના'ને જિન-પ્રવચન અનુસાર સમ્યગ્ રીતે અવધારવી જોઈએ. ૨૫.

" जिण्णासा वि हु एत्थं, लिंगं एयाइ हंदि सुद्धाए ।
णेव्वाणंग-निमित्तं, सिद्धा एसा तयत्थीणं ॥ २६ ॥ "

(ક્ષાયોપશમિક ભાવની જેમ) જિજ્ઞાસા પણ અહીં શુદ્ધ 'ચૈત્યવંદના'નું લક્ષણ છે. આ જિજ્ઞાસા નિર્વાણના ઇચ્છુકોને માટે સમ્યગ્જ્ઞાનના કારણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૬.

" धिइ-सद्धा-सुह-विविदिस-भेया जं पायसो उ जोणि त्ति ।
सण्णाणादुदयम्मि, पइट्ठिया जोगसत्थेसु ॥ २७ ॥ "

'ધૃતિ'—ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, 'શ્રદ્ધા'—તત્ત્વરુચિ, 'સુખા'-વિશિષ્ટ આહ્‌લાદ અને 'વિવિદિષા'—જિજ્ઞાસા એ 'સમ્યગ્જ્ઞાન'નો અભ્યુદય થવામાં કારણભૂત છે, એમ યોગ-શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ૨૭.

" पढमकरणोवरि तहा, अणहिणिविट्ठाण संगया एसा ।
तिविहं च सिद्धमेयं, पयडं समए जओ भणियं ॥ २८ ॥ "

'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ને વટાવી ગયેલા જીવો જે કદાગ્રહથી રહિત હોય છે, તેઓ આ શુદ્ધ 'ચૈત્યવંદના'ના અધિકારી છે. 'કરણ' ત્રણ પ્રકારનાં છે, એવું શાસ્ત્રમાં પ્રકટપણે કહ્યું છે. ૨૮.

" करणं अहापवत्तं, अपुव्वमणियट्टि चेव भव्वाणं ।
इयरेसिं पढमं चिय, भण्णइ करण त्ति परिणामो ॥ २९ ॥ "

'કરણ' ત્રણ છે: "(૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વ અને (૩) અનિવૃત્તિ." તેમાં બીજું અને ત્રીજું કરણ કેવળ

ભવ્યજનોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવના અધ્યવસાય-વિશેષને શાસ્ત્રકારો 'કરણ' કહે છે. ૨૯.

" जा गंठी ता पढमं, गंठिं समइच्छओ भवे वीयं ।
अणियट्टीकरणं पुण, सम्मत्त-पुरक्खडे जीवे ॥ ३० ॥"

(નિબિડ રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ) ગ્રંથિ-પ્રદેશે પહોંચતાં સુધી પ્રથમ 'કરણ' હોય છે; ઉક્ત ગ્રંથિનો ભેદ કરતાં બીજું 'કરણ' પ્રાપ્ત થાય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તરતમાં જ થવાની હોય તો ત્રીજું 'અનિવૃત્તિકરણ' પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦.

" इत्तो उ विभागाउ, अणादिभव-दव्वलिंगओ चेव ।
णिउणं णिरूवियव्वा, एसा जह मोक्खहेउ त्ति ॥ ३१ ॥"

" 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ને વટાવી ગયેલા જીવો જે કદાગ્રહ-રહિત હોય છે, તે શુદ્ધ 'ચૈત્યવંદના'ના અધિકારી છે" એમ જે કહ્યું છે તે આ વિભાગ મુજબ સમજવું. દ્રવ્યલક્ષણા 'વંદના' તો અનાદિભવથી થતી આવે છે, માટે સુજ્ઞ પુરુષોએ હવે એવી 'વંદના' કરવી કે જે મોક્ષને મેળવવામાં અનન્ય કારણભૂત થાય. ૩૧.

" णो भावओ इमीए, परो वि हु अवड्ढपोग्गला अहिगो ।
संसारो जीवाणं, हंदि पसिद्धं जिणमयम्मि ॥ ३२ ॥"

જિનમતમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે શુદ્ધ 'ભાવવંદના'ના યોગે જીવને 'અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તન'થી અધિક સંસાર-ભ્રમણ રહેતું નથી. ૩૨.

"इय तंतजुत्तिओ खलु, णिरूवियव्वा बुहेहिं एस त्ति ।
ण हु सत्तामेत्तेणं, इमीए इह होइ णेव्वाणं ॥ ३३ ॥"

આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-યુક્તિથી બુદ્ધિવંત જનોએ આ 'ચૈત્ય-વંદના'નો સારી રીતે વિચાર કરવો, અને માત્ર ચૈત્યવન્દનાની સત્તાથી એટલે સદ્ભાવ માત્રથી—મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી; પરંતુ તે પ્રમાણે ભાવશુદ્ધિ પણ જોઈએ છે, તેથી ભાવ-શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૩.

"किंचेह च्छेय-कूडग-रूवगणायं भणंति समयविऊ ।
तंतेसु चित्तभेयं, तं पि हु परिभावणीयं तु ॥ ३४ ॥"

વળી આવશ્યક-નિર્યુક્તિ-પ્રમુખ શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધાંતના જાણ પુરુષો ચાર પ્રકારના સાચા-ખોટા રૂપીઆનું દૃષ્ટાંત આપે છે, તે અહીં ચૈત્યવંદનાના પ્રસંગે સારી રીતે વિચારવા યોગ્ય જ છે. ૩૪.

"दव्वेणं टंकेण य, जुत्तो च्छेओ हु रूवगो होइ ।
टंक-विहूणो दव्वे वि, ण खलु एगंतछेओ त्ति ॥ ३५ ॥"

જેમાં સોનું-રૂપું વગેરે સાચું અને છાપ પણ સાચી તે રૂપીઓ સાચો સમજવો. જેમાં છાપ ખરી ન હોય અને સોનું-રૂપું સાચું હોય તે રૂપીઓ સર્વથા સાચો ન હોવા છતાં દ્રવ્યથી સાચો સમજવો. ૩૫.

"अदव्वे टंकेण वि, कूडो तेण वि विणा उ मुद्द त्ति ।
फलमेत्तो एवं चिय, मुद्धाण पयारणं मोत्तुं ॥ ३६ ॥"

સોનું-રૂપું વગેરે ખોટું છતાં ઉપર છાપ સાચી હોય તો તે રૂપીઓ ખોટો જ જાણવો અને છાપ પણ ખોટી હોય તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ તે તદ્દન ખોટો સમજવો. આવા ખોટા રૂપીઆ જેવી ક્રિયાઓનું ફલ મુગ્ધજનોને છેતરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? ૩૬.

" तं पुण अणत्थफलदं, णेहाहिगयं जमणुवओगि त्ति ।
आय-गयं चिय एत्थं, चिंतिज्जइ समय-परिसुद्धं ॥ ३७ ॥"

ત્રીજા ચોથા પ્રકારમાં જણાવેલું મુગ્ધજનોને છેતરવારૂપ અનર્થકારી ફલ આ સ્થળે અનુપયોગી હોવાથી જણાવ્યું નથી. જ્યારે પહેલા અને બીજા પ્રકારમાં જણાવેલા અનુ-ષ્ઠાનનું ફલ ઉત્તમ હોવાથી તેનો વિચાર આગમાનુસાર કરવો. ૩૭.

" भावेणं वण्णादिहिं, चेव सुद्धेहिं वंदणा च्छेया ।
मोक्खफल च्चिय एसा जहोइयगुणा य णियमेणं ॥ ३८ ॥"

શુદ્ધ ભાવ અને શુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર, અર્થ-ચિંતન આદિ વડે કરાતી 'વંદના' પ્રથમ પ્રકારના રૂપીઆ તુલ્ય જાણવી. આવી 'વંદના' યથોદિત ગુણવાળી હોઈને નિશ્ચયે મોક્ષ-ફલને આપે છે જ. ૩૮.

" भावेणं वण्णादिहिं, तहा उ जा होइ अपरिसुद्ध त्ति ।
बीयगरूवसमा खलु, एसा वि सुह त्ति णिद्दिट्ठा ॥ ३९ ॥"

શુદ્ધ ભાવવાળી પણ વર્ણોચ્ચાર અને અર્થ—ચિંતનથી

અશુદ્ધ 'વંદના' બીજા રૂપીઆ જેવી છે. તે અભ્યાસ-દશાને બહુ સુખકારી છે. ૩૯.

"भाव-विहूणा वण्णाइएहिँ सुद्धा वि कूडरूव-समा ।
उभय-विहूणा णेया, मुद्दप्पाया अणिट्ठफला ॥ ४० ॥"

ભાવ-વગરની 'વંદના' વર્ણ વગેરેથી શુદ્ધ હોય તો પણ તે ત્રીજા પ્રકારના રૂપીઆ જેવી ખોટી છે અને ઉભય-શુદ્ધિ વગરની 'વંદના' ચોથા પ્રકારના રૂપીઆ જેવી હોવાથી અનિષ્ટફલને આપનારી છે. ૪૦.

"होइ य पाएणेसा, किलिट्ठसत्ताणं मदबुद्धीण ।
पाएण दुग्गइ-फला, विसेसओ दुस्समाए उ ॥ ४१ ॥"

પ્રાયઃ આવી અશુદ્ધ 'વંદના' ભારેકર્મી અને જડબુદ્ધિ-વાળાને સંભવે છે કે જેનું ફલ દુર્ગતિ છે. પરંતુ ખેદની વાત એ છે કે આ દુષ્પમ કાલમાં તો વિશેષતઃ આવી અશુદ્ધ 'વંદના' પ્રવર્તે છે. ૪૧.

"अण्णे उ लोगिग च्चिय, एसा णामेण वंदणा जइणी ।
जं तीइ फलं तं चिय, [इ] मीए ण उ अहिगयं किंचि ॥ ४२ ॥"

અન્ય આચાર્યો આવી 'વંદના'નું ફલ દુર્ગતિ છે, તેમ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે આ 'વંદના' લૌકિક છે, તેથી તેનું ફલ પણ લૌકિક જ છે. એટલે કે તેવી 'વંદના' મોક્ષફલની પ્રાપ્તિ કરાવતી નથી. ૪૨.

" एयं पि जुज्जइ च्चिय, तद्‌णारंभाउ तप्फलं व जओ ।
तप्पच्चवायभावो वि, हंदि तत्तो ण जुत्त त्ति ॥ ४३ ॥"

એ પણ કહેવું ઠીક જ છે, કેમકે જૈની વંદના નહિ કરવાથી તેના ફલની માફક તેનું અનિષ્ટ પણ થતું નથી. એટલે તેને જૈની વંદના નહિ, પરન્તુ લૌકિક વંદના જ સમજવી. ૪૩.

" जमुभयजणण-सभावा, एसा विहिणेयरेहिं ण उ अण्णा ।
ता एयस्साभावे, इमीए एवं कहं वीयं ? ॥ ४४ ॥"

જૈની વંદના ઇષ્ટકર અને અનિષ્ટકર બન્ને સ્વભાવવાળી છે. જો વિધિથી કરીએ તો સારું ફળ આપે અને અવિધિથી કરીએ તો અનિષ્ટ ફળ આપે. બીજી (લૌકિક) વંદનામાં તો આમ છે નહિ. તેથી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ દેવાની જેનામાં શક્તિ નથી તેને જૈની વંદના કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ તે લૌકિક વંદના જ છે. ૪૪.

" तम्हा उ तदाभासा, अण्णा एस त्ति णायओ णेया ।
मोसाभासाणुगया, तदत्थभावा णिओगेणं ॥ ४५ ॥"

તેથી આ દૃષ્ટાંત વડે 'લૌકિક વંદના'ને 'તદાભાસ'-વાસ્તવમાં તેવી નહિ છતાં તેવી દેખાતી-'વંદના' સમજવી, તથા તેમાં અર્થ અને ભાવનો અભાવ હોવાથી તેને એક પ્રકારની મૃષાભાષાયુક્ત ગણવી. ૪૫.

" सुहफल-जणण-सभावा, चिंतामणिमाइए वि णाभव्वा ।
पावंति किं पुणेयं, परमं परमपयवीयं ति ॥ ४६ ॥"

શુભ ફલને આપનારા ચિંતામણિરત્ન વગેરે પદાર્થો અભવ્ય જીવને પ્રાપ્ત થતા નથી, તો પરમપદના બીજ-સમાન આ શ્રેષ્ઠ—શુદ્ધ વંદનાનો લાભ તો તેમને કયાંથી જ મળે ? અર્થાત્ ન જ મળે. ૪૬.

" भव्वा वि एत्थ णेया, जे आसन्ना ण जाइमेत्तेणं ।
जमणाइ सुए भणियं, एयं ण उ इट्ठफल-जणगं ॥ ४७ ॥ "

હવે ભવ્ય જીવો જ શુદ્ધ 'વંદના'ના અધિકારી છે, તે હકીકતને લક્ષ્યમાં રાખીને જણાવે છે કે બધા ભવ્ય જીવો શુદ્ધ વંદનાના અધિકારી નથી, કારણ કે જાતિમાત્રથી ભવ્ય-પણું તો દરેક ભવ્યોને છે અને તે કાંઈ મોક્ષરૂપી ફલને આપતું નથી. પરંતુ તેમાં સત્પુરુષાર્થના યોગે જે આસન્નભવ્યપણું આવે છે, તે જ શુદ્ધ 'વંદના'નું અધિકારીપણું છે. તાત્પર્ય કે જેમનો મોક્ષ થોડા વખતમાં થવાનો હોય તેમને જ શુદ્ધ 'વંદના' કરવાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭.

" विहि-अपओसो जेसिं, आसण्णा ते वि सुद्धिपत्त त्ति ।
खुद्दमिगाणं पुण, सुद्धदेसणा सीहणाय-समा ॥ ४८ ॥ "

જેઓને શુદ્ધ વિધિ તરફ કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષ નથી, તેઓ કર્મના ક્ષયોપશમથી શુદ્ધિને પામે છે, તેથી તેમને પણ 'આસન્નભવ્ય' સમજવા. બાકી જેઓ ક્ષુદ્ર મૃગલા જેવા છે તેમને તો "ચૈત્યવંદન-વિધિ"ની આ શુદ્ધ દેશના સિંહ-નાદ સમી ભયંકર લાગશે. ૪૮.

" आलोचिऊण एवं, तंतं पुव्वावरेण सूरिहिं ।
विहि-जत्तो कायव्वो, मुद्धाण हियट्टया सम्मं ॥ ४९ ॥ "

આ પ્રકારે ધર્માચાર્યોએ આગમમાં જણાવેલી બધી હકીકતોનો પૂર્વાપર બરાબર વિચાર કરીને શુદ્ધ વિધિ માટે પ્રયત્ન કરવો કે જે મુગ્ધજનોના હિતને માટે થાય. તાત્પર્ય કે તેમણે પોતે શુદ્ધ વિધિ કરવો કે જેથી મુગ્ધજનો પણ તેમને જોઈ ને શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય.

" तिव्वगिलाणादीणं, भेसजदाणाइयाइं णायाइं ।
दट्ठव्वाइं इहं खलु, कुग्गह-विरहेण धीरेहिं ॥ ५० ॥ "

वंदणविही समत्ता ।

કદાગ્રહથી રહિત બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ સ્થળે અતિરોગી, મધ્યમરોગી અને સામાન્ય રોગીને જેવી રીતે ઔષધો અપાય છે, તેનો ખ્યાલ કરીને સર્વત્ર શુદ્ધ વિધિની યોજના કરવી. તાત્પર્ય કે અધિકાર-ભેદે વંદનાના સ્વરૂપમાં ભલે ફેરફાર હોય પણ તેમાં ભાવ અથવા શુદ્ધિનું તત્ત્વ તો હોવું જ જોઈએ.

વંદનવિધિ સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ પાંચમું

ધર્મોપકરણો

ધર્મભાવની વૃદ્ધિ કરવામાં જે સાધન ઉપકારક છે, ઉપયોગી છે, તે 'ધર્મોપકરણ' કહેવાય છે. એટલે ધર્મોપકરણ એ ધર્મ-ભાવનાનું પ્રતીક છે. અનુયોગદ્વાર-ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે :—

'सामाइयकडस्स समणोवासगस्स चउविहे धम्मोवगरणे पन्नत्ते, तं जहा-ठवणायरिय त्ति मुहपुत्तिअ त्ति जवमालिअ त्ति दंडपाउञ्छणगं च त्ति'—સામાયિક કરનાર શ્રમણોપાસકને ચાર પ્રકારનાં 'ધર્મોપકરણ' હોય છેઃ "(૧) સ્થાપનાચાર્ય, (૨) મુહપત્તી, (૩) જપમાલિકા (નવકારવાળી) અને (૪) દંડ-પ્રોંછણક-રજોહરણ (ચરવળો)." આ ઉપકરણોમાં 'સ્થાપનાચાર્ય' એ વિનયગુણનું પ્રતીક છે. તેની હાજરી ગુરુ પ્રત્યેનો અને પરંપરાએ અરિહંતદેવો પ્રત્યેનો વિનય દર્શાવે છે. 'મુહપત્તી'–મુખવસ્ત્રિકા એ સંયમનું પ્રતીક છે. જરૂર જેટલું જ બોલવું, અને તે પણ પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય એ તેનો મુખ્ય સાર છે. 'જપમાલિકા' એ ઉપાસનાનું પ્રતીક છે. પંચપરમેષ્ઠિની સતત ઉપાસના એ તેનો સંદેશ છે. અને 'રજોહરણ' એ અહિંસાનું પ્રતીક છે. આપણી કોઈ પણ

પ્રવૃત્તિથી બીજાને નુકસાન ન થાય—બીજાની હિંસા ન થાય એ રીતે વર્તવાનો તે આદેશ કરે છે.

આ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ કરતાં તેની પાછળ રહેલી ભાવનાને જો સમજવામાં આવે તો તે અંગે કોઈ પણ જાતનો કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ કે હઠાગ્રહ થવાનો સંભવ નથી. 'ઉપકરણો'નાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણ એ સામુદાયિક શિસ્ત-પાલન માટે છે, એટલે તેનું એકસરખાપણું જળવાઈ રહે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

(૧) 'સ્થાપનાચાર્ય'ની મહત્તા અને સ્થાપના-સંબંધી શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે તથા દેવેન્દ્રસૂરિએ કેટલાંક સ્પષ્ટ વિધાનો કરેલાં છે, જેનો ઉલ્લેખ 'પંચિંદિય-સુત્ત'ના વિવરણમાં કરેલો છે.

(૨) 'મુહપત્તી' એટલે મુખ ઢાંકવાનું વસ્ત્ર. તેના માટે શાસ્ત્રોમાં નીચેના શબ્દો વપરાયેલા છે :—

પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
મુહપત્તી	મુખપટ્ટિકા
મુહપોતિઆ	મુખપોતિકા-મુખ-વસ્ત્રિકા-મુખાચ્છાદન
મુહણંતગ	મુખાનન્તક
પોત્તિઆ	પોતિકા
હત્થગ	હસ્તક

મુહપત્તીનું માપ બૃહત્કલ્પ-ભાષ્યમાં નીચે મુજબ જણાવેલું છેઃ

" चउरंगुलं विहत्थी, एयं मुहणंतगस्स उ पमाणं ।
बितियं पि य पमाणं, मुह-प्पमाणेण कायव्वं ॥ "

" ચાર આંગળ ને એક વેંત એ મુહપત્તીનું પ્રમાણ છે. તેનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે મુખના પ્રમાણે—મુખ ઢાંકી શકાય તે પ્રમાણે કરવી. "

તેનો આકાર ચારખૂણિયા એટલે ચોરસ યા લંબચોરસ હોવો જોઈએ, તેવો અભિપ્રાય યતિદિનચર્યાના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છેઃ

' चउरंगुलं०

व्याख्या-चत्वार्यङ्गुलानि एकः च वितस्तिः एतावता षोडशाङ्गुलानीत्यर्थः, एतच्चतुरस्रस्य मुखानन्तकस्य तु प्रमाणमुक्तम् '

ચાર આંગળ અને એક વેંત એટલે સોળ આંગળ. આ માપ ચોરસ આકારવાળી મુહપત્તીનું કહેલું છે.

તેની રચના કેમ કરવી તે અંગે આચારદિનકરની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે ' तस्य समास्तना-वस्त्रस्य पाणिं वामतो विधाय, ततः परं भञ्जनेन द्विगुणं कुर्यात्, पुनस्ततोऽपि द्विगुणम्, ततः तिर्यग्भङ्गेनाष्टगुणं कुर्यात् । मुखपरिस्तथा वामपार्श्ववर्तिर्वलपाल्लिधारणम्, दशानां तु धारणं चोपरि । ' તેની રચના આ પ્રમાણે છે—કપડાની કિનાર ડાબી બાજુએ રાખીને તેને બેવડું કરવું.

પછી તેને ઉપરથી (ત્રીજા ભાગ જેટલું) બેવડું કરવું અને પછી તેને આડું વાળવું એટલે તે આઠગણું થશે. આ રીતે મુહપત્તી તૈયાર થાય એટલે તેને ડાબી ઘડીની બાજુએથી પકડવી અને તેના છેડા ઉપર આવે તેમ હાથમાં રાખવી.

મુહપત્તીના વસ્ત્રનો રંગ કેવો જોઈએ? તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ પરંપરાથી શ્વેત વસ્ત્રને પસંદ કરવામાં આવે છે.

મુહપત્તી રાખવાનું પ્રયોજન પંચવસ્તુ, યતિદિનચર્યા, પ્રવચનસારોદ્ધાર, ઓઘનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ તથા આચારદિનકર વગેરે ગ્રંથોમાં નીચે મુજબ જણાવેલું છે:

" संपाइम-रय-रेणु-पमज्जणट्ठा वयंति मुहपत्तिं ।
नासं मुहं च बंधइ, तीए वसहिं पमज्जंतो ॥ "

આવી પડતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ અને રજ-રેણુના પ્રમાર્જન માટે મુહપત્તીને [રાખવા] કહે છે; વસતિ(ઉપાશ્રય)નું પ્રમાર્જન કરતાં તેના વડે નાક અને મુખને બાંધવું જોઈએ.

મુહપત્તી મુખ પર કાયમ બાંધી રાખવા માટે નથી, પરંતુ પ્રસંગોપાત્ત બાંધવાની છે. તે હકીકત શ્રીવિપાકશ્રુતના પ્રથમ અધ્યયનના નીચેના પાઠ પરથી સમજાય છે:

" तते णं सा मियादेवी तं कट्ठ-सगडियं अणुकड्ढमाणी अणुकड्ढ-

माणी जेणेव भूमिघरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता चउप्पुडेणं वत्थेणं मुहं बंधेति। मुहं बंधमाणी भगवं गोयमं एवं वयासी—"तुब्भे वि णं भंते! मुहपोत्तियाए मुहं बंधह," तते णं से भगवं गोयम मियादेवीए एवं वुत्ते समाणे मुहपोत्तियाए मुहं बंधेति।"

ભાવાર્થ:—ત્યાર પછી તે મૃગાદેવી લાકડાની તે ગાડીને ખેંચતી ખેંચતી જ્યાં ભોંયરું હતું ત્યાં આવે છે. આવીને કપડાનાં ચાર પડ કરીને તેની વતી મોઢું બાંધતાં બાંધતાં કહે છે કે, 'હે ભગવન્ ગૌતમપ્રભો! આપ પણ મુહપત્તી વડે મોં બાંધો.' જ્યારે મૃગાદેવીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ભગવાન ગૌતમસ્વામી મુહપત્તી વડે મોઢું બાંધે છે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે જો ભગવાન ગૌતમસ્વામી કાયમ મુહપત્તી બાંધી રાખતા હોત તો મૃગાદેવીને આવી ભલામણ કરવી ન પડત. મતલબ કે તેઓ મુહપત્તી હાથમાં રાખતા હતા અને પ્રસંગ પડચે જ બાંધતા હતા.

મુહપત્તી એ સાધુનું ચિહ્ન છે. તે માટે શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'मुखवस्त्रोपयोग:—संपातिमरजो-रेणुप्रमार्जनार्थं मुखवस्त्रस्य आदानम्, निक्षेपादिक्रियायां पूर्वं प्रमार्जनार्थं, लिङ्गार्थं चेति।' મુહપત્તીનો ઉપયોગ—સંપાતિમ (આવી પડતા) જીવો, રજ અને રેણુના પ્રમાર્જન માટે મુખવસ્ત્રિકાને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તથા કોઈ વસ્તુને મૂકવા લેવા વગેરેની કાંઈ પણ ક્રિયા કરવી હોય તો પહેલાં તે સ્થળ કે વસ્તુનું પ્રમાર્જન કરવામાં મુહપત્તીનો ઉપયોગ થાય છે. તેમ-જ મુનિ-વેષ ખાતર પણ મુહપત્તીની જરૂર છે.

હકીકત આ પ્રમાણે હોવાથી મુહપત્તીની આવશ્યકતા સામાયિક-પ્રસંગે સ્વીકારવામાં આવી છે.

(૩) **જપમાલિકા** એટલે નોકારવાળી. તે સૂતર, રેશમ, ચંદન, રતાંજલી, શંખ, પ્રવાલ, સ્ફટિક, મણિ, સુવર્ણ કે રજત આદિના ૧૦૮ મણકાને સૂત્રમાં પરોવવાથી બને છે. સાથે મેરુ હોય છે. તેનો મુખ્ય ઉપયોગ નવકારમંત્રના જાપમાં થતો હોઈને તે નવકારવાળી કે નોકારવાળી કહેવાય છે. લોકો તેને માળાના નામથી પણ ઓળખે છે.

(૪) ચરવળો(ચરવલઉ).* આ ઉપકરણ સાધુના રજોહરણનો જ નાનો નમૂનો છે. તે માટે સેનપ્રશ્નના ત્રીજા ઉલ્લાસમાં ખુલાસો કરેલો છે કે 'श्राद्धानां च रजोहरणं चरवलक एवेति' અર્થાત્ શ્રાવકોનું રજોહરણ ચરવળો જ છે. રજોહરણ એટલે રજને દૂર કરવાનું સાધન. પ્રાકૃતભાષામાં તે रओहरण કે रयहरण કહેવાય છે. તેનો પરિચય શ્રીહરિભદ્ર-સૂરિએ 'પંચવસ્તુ'માં નીચે મુજબ આપેલો છે:

"हरइ रयं जीवाणं, वज्झं अब्भंतरं च जं तेणं ।
रयहरणं ति पवुच्चइ, कारण-कज्जोवयाराओ ॥"

જીવોની બાહ્ય અને આભ્યંતર રજને દૂર કરે છે, તેથી તે રજોહરણ કહેવાય છે. અહીં પ્રમાર્જનરૂપ કાર્યનો રજો-હરણરૂપ કારણમાં ઉપચાર છે. આભ્યંતર રજ એટલે બંધાતા કર્મની પુદ્ગલ-વર્ગણાઓ.

* चलवलउ—પોથી—૭. પૃ. ૫૧.

'રજોહરણ'નો ઉપયોગ હાલતાં, ચાલતાં, બોલતાં, ઊઠતાં ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરવા માટે તથા કોઈ જીવ-જંતુ આવી જાય તો તેને વગર ઇજાએ દૂર કરવા માટે થાય છે; અને તેથી જ તે સંયમનું ખાસ ઉપકરણ ગણાય છે. સાધુને માટે આ ઉપકરણ રાખવાનું ફરજિયાત હોય છે અને તેથી પ્રવ્રજ્યા-સમયે તેને ખાસ વિધિપૂર્વક આપવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે રજોહરણથી સંમાર્જન કરતાં જીવોની દયા જોઈએ તેવી પળાતી નથી, તેથી તેને સંયમનું સાધન માની શકાય નહિ. પરંતુ તેમનું આ કથન ભૂલ-ભરેલું છે. રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરતાં કોઈ જીવને ઇજા પહોંચતી નથી; બલકે જયણા-પૂર્વક તેને દૂર ખસેડી શકાય છે અને તેથી તે સંયમનું સાધન છે, એ નિર્વિવાદ છે.

રજોહરણના માપ માટે પંચવસ્તુમાં કહ્યું છે કે :

"बत्तीसंडगुल-दीहं, चउवीस अंगुलाइँ दंडस्स ।
सेसदसा-पडिपुण्णं, रयहरणं होइ माणेण ॥ गा. ८१४ ॥"

'રજોહરણ' બત્રીસ આંગળ લાંબું હોય છે, તેમાં ચોવીસ આંગળનો દંડ હોય છે અને બાકીનો ભાગ દશા-(દશીઓ-દિવેટો જેવા સુંવાળા ગુચ્છા)થી બનેલો હોય છે. આ પ્રકારે રજોહરણનું માપ જાણવું.

તેની બનાવટ હાલ જો કે ઊનમાંથી જ થાય છે, પણ પ્રાચીન સમયમાં તેના પાંચ પ્રકારો પ્રસિદ્ધ હતા, તેમ બૃહત્-કલ્પના નીચેના પાઠ પરથી જણાય છે:—

"कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा इमाइं पंच रयहरणाइं धारित्तए वा परिहरित्तए वा, तं जहा-उण्णिए उट्टिए साणए वच्चय-विप्पए मुंज-विप्पए नाम पंचमे ॥"

સાધુ અથવા સાધ્વીઓને પાંચ પ્રકારનાં રજોહરણો ધારણ કરવાનું તથા રાખવાનું કલ્પે છે, તે આ રીતેઃ "ઔર્ણિક, ઔષ્ટ્રિક, શાનક, વલ્કલ-વિકલ્પક અને મુંજ-વિકલ્પક." તેમાં જે રજોહરણની દશો ઊનની બનેલી હોય તે ઔર્ણિક કહેવાય છે; ઊંટના વાળની બનેલી હોય તે ઔષ્ટ્રિક કહેવાય છે; શણની બનેલી હોય તે શાનક કહેવાય છે. વલ્કલ નામના તૃણવિશેષને કૂટીને બનાવેલી હોય તે વલ્કલ-વિકલ્પક કહેવાય છે; અને મુંજને કૂટીને બનાવેલી હોય તે મુંજ-વિકલ્પક કહેવાય છે.

ચરવળાનું માપ રજોહરણ કરતાં નાનું હોય છે; જો કે કેટલાક સંપ્રદાયો તેની જગાએ છેક નાનો ઊનનો ગુચ્છો કે મોરપીંછ રાખે છે અને કેટલાક તેનું કામ પાથરણા વડે જ કરે છે; પરંતુ સામાયિક એ પ્રાયઃ સાધુ-જીવનનું અનુકરણ હોવાથી તે સમયે ચરવળો રાખવો એ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

પાઉંછણ સામાન્ય રીતે દોઢ હાથ લાંબું અને હાથ-સવા-હાથ પહોળું હોવું જોઈએ, જેથી તેના પર બરાબર બેસી શકાય. ખુલ્લી જમીન કે ફરસબંધી પર ન બેસતાં આ જાતના આસનનો ઉપયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે તેનાથી પોતાને

એ ખ્યાલ રહે છે કે પોતે સામાયિકમાં છે, ' તેમ અન્ય લોકો પણ એમ સમજે છે કે આ વખતે એ ધર્મ-ક્રિયામાં છે, માટે એને કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ કરવો નહિ.' તે જ રીતે ઊનના આસનનો ઉપયોગ સૂક્ષ્મ જીવ-જંતુને સહસા બાધક નહિ હોવાથી અહિંસાધર્મના પાલનની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે.

પુસ્તકો, સાપડો અને ઘડી કે ઘડિયાળ એ સાધનો પણ સામાયિકના સમયમાં પાસે રાખવામાં આવે છે, પણ તેનો સમાવેશ ઉપકરણમાં થતો નથી, કારણ કે તે વૈકલ્પિક છે.

ઇ–ઈ

ખ

ગ

ઘ

ચ

ય

ર

શ

ષ

સ

વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા

(અ) વ્યક્તિ વિશેષ

(આ) સ્થાનવિશેષ

અંતિમ વચન

પ્રતિક્રમણને અર્થથી, ભાખે જિન ભગવાન;
'દૂર ગયેલા જીવનું, પાછું ફરવું સ્થાન.' ૧.
સૂત્ર-માળ તેની રચે, ગણધર અતિ ગુણવંત;
અર્થ ગહન ભાવે ભરી, ઐદંપર્ય મહંત. ૨.
પ્રબોધ એ સૂત્રોતણો, હોય સમય અનુસાર;
તે કારણ રુડાં રચ્યાં, અંગો આઠ ઉદાર. ૩.
ટીકા તે પદગંભીરા, તેનો **પહેલો ભાગ**;
કર્ત્તાએ પૂરણ કર્યો, રાખી મન અનુરાગ. ૪.
બે હજાર ને સાતની, વિક્રમ કેરી સાલ;
ધીરજને ધરપત થઈ, હરખ્યા અમૃત-**લાલ**. ૫.

પૃષ્ઠ ૪૨૦-૪૨૧નો સુધારેલો ભાગ

શ્રદ્ધાદિ પાંચ સાધનો

ઉત્કૃષ્ટ 'ભાવસમાધિ'ની પ્રાપ્તિ માટે પાંચ સાધનો આવશ્યક છે: "(૧) શ્રદ્ધા, (૨) મેધા-પ્રજ્ઞા, (૩) ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાન, (૪) ધારણા-અવિસ્મૃતિ અને (૫) અનુપ્રેક્ષા-**તત્ત્વાનુચિંતા.**" તેમાં શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિથી મેધા-પ્રજ્ઞા, મેધા-પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિથી ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાન, ધૃતિ-મનઃપ્રણિધાનની વૃદ્ધિથી ધારણા-અવિસ્મૃતિ અને ધારણા-અવિસ્મૃતિની વૃદ્ધિથી અનુપ્રેક્ષા-તત્ત્વાનુચિંતા વધે છે. પરિણામે આત્માના અધ્યવસાયો અત્યંત વિશુદ્ધ થાય છે અને 'ભાવસમાધિ' પ્રકટે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ 'અસંપ્રજ્ઞાત યોગ' બે પ્રકારનો જણાવ્યો છે: 'ભવપ્રત્યય' અને 'ઉપાયપ્રત્યય'. તેમાં 'ઉપાય-પ્રત્યય અસંપ્રજ્ઞાતયોગ'નાં સાધનો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે:—

"श्रद्धा-वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-पूर्वक इतरेषाम् ।"

"બીજાઓને (વિદેહથી અને પ્રકૃતિલયથી ભિન્ન મુમુક્ષુ યોગીઓને) શ્રદ્ધા, [ધારણા નામનો] પ્રયત્ન, ધ્યાન, સમાધિ અને વિવેકખ્યાતિ એ કારણવાળો [અસંપ્રજ્ઞાત યોગ થાય છે.]" સમાધિ પાદસૂત્ર ૨૦ (શ્રીમન્નથુરામશર્માપ્રણીત રહસ્યદીપિકા ટીકા).

આ સાધનોની સરખામણી નીચે મુજબ કરી શકાય:—

શ્રદ્ધા—તત્ત્વ પર અભિરુચિ; (શ્રદ્ધા)

મેધા—આત્માનો પટુ પરિણામ; તીવ્ર બુદ્ધિ; (પ્રજ્ઞા)

ધૃતિ—મન : પ્રણિધાન; 'ધારણા' નામનો પ્રયત્ન; (વીર્ય)

ધારણા—અવિસ્મૃતિ; 'ધ્યાન' (સ્મૃતિ)

અનુપ્રેક્ષા—તત્ત્વના અર્થનું ચિંતન; (સમાધિ).

वड्ढमाणीए—વૃદ્ધિ પામતી.

આ વિશેષણ શ્રદ્ધા વગેરે પાંચે ય પદોને લાગુ પડે છે.

ठामि काउस्सग्गं—કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.

પ્રથમ 'करेमि' પદથી કાયોત્સર્ગ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી અને હવે 'ठामि' પદથી તેમાં સ્થિર થવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થ-સંકલના

અર્હત્-ચૈત્યોનું આરાધન કરવા હું કાયોત્સર્ગ કરવાને ઇચ્છું છું. વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષાથી વંદનની ભાવનાપૂર્વક, સત્કારની ભાવનાપૂર્વક, સન્માનની ભાવનાપૂર્વક, બોધિલાભની ભાવનાપૂર્વક અને મોક્ષની ભાવનાપૂર્વક હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થાઉં છું.